

SƏBUHİ ƏHMƏDOV

**AZƏRBAYCAN TARİXİNDƏN YÜZ
ŞƏXSİYYƏT**

**“Ayna Mətbu Evi”
Bakı – 2006**

Tarix elmləri namizədi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Azərbaycan tarixi Muzeyinin heraldika şöbəsinin müdiri. Respublikanın daxilində və xaricində çap edilmiş 70-dən artıq elmi və elmi işlərin müəllifi.

Əsas əsərləri: “Ağqoyunlu qoşunları” (2002-ci il), “Şirvanşahlar dövlətinin hərbi dəniz donanması (IX-XIII əsrlər)” (2003-cü il rus və Azərbaycan dillərində, N.Əliyevlə birlikdə), “Azərbaycan hərbi tarixi (ən mühüm hərbi-siyasi hadisələrin xronoloji xülasəsi)”, (2004-cü il, rus və Azərbaycan dillərində, N.Əliyevlə birlikdə), “Azərbaycanın orta əsr silahları (arxeoloji materiallar əsasında)”, (2005-ci il E.Cəfərov ilə birlikdə), “Ak-Koyunlu-Osmanskaya voyna (1472-1473 qodı) (2006-cı il, Y.Ağayevlə birlikdə)” kitabları, “Azərbaycan bayraqları” (2005-ci il, N.Vəlixanlı, Z.Dulayeva, R.Səfərova ilə birlikdə) kataloqu, “Azərbaycanın hərbi işi tarixi (I cild)” (2006-cı il M.Süleymanov, Y.Ağayev, S.Məmmədovla birlikdə) hərbi məktəblər üçün dərs vəsaiti.

Müəllifdən

Azərbaycan tarixində yüzlərcə parlaq şəxsiyyət olmuşdur. Onların hər birinin həyatı, yaradıcılıq yolu bugünkü nəsələ örnək ola bilər. Elə bu kitabı da yazmaqda məqsəd vətənimizin görkəmli şəxsiyyətləri barədə danışmaq, Azərbaycanın keçmişini bu tarixi şəxsiyyətlərin həyat və yaradıcılığı prizmasından göstərməkdir.

Topluya Azərbaycanın qədim keçmişindən ən yeni tarixədək keçdiyi uzun və keşməkeşli yolda izlərini qoymuş şəxsiyyətlər haqqında yığcam məlumatlar daxil edilmişdir. Elə şəxsiyyətlər haqqında ki tarixi hadisələrdə bilavasitə iştirak edib-etməmələrindən asılı olmayaraq əməlləri ilə onların gedişinə təsir göstərmişlər. Sultanlar və şahlar; üsyançılar və inqilabçılar; sərkərdələr və məmurlar; rəssamlar və ailmlər; həkimlər və şairlər; fəbstəkarlar və xeyriyyəçilər - bu insanların oxucu qarşısında canlandırılan taleləri Azərbaycanın tarixini əyani surətdə təsəvvür etməyə imkan verir.

İşə təzə başladıqda tərəfimizdən topluya adları salınacaq tarixi şəxsiyyətlərin geniş siyahısı tərtib edilmiş və bu siyahıda yüzlərcə (!) görkəmli şəxsiyyətimizin adları qeyd olunmuşdu. İş prosesində biz tez-tez unudulmaz alim, gözəl insan, professor Əkrəm Cəfərin bu sözlərini xatırlayırdıq: "İnsanın ata-anası olmayanda ona yetim deyirlər. Daha böyük fəlakətdir ki, millət yetim qalsın. Yetim millət kimə deyərlər? Öz tarixini bilməyən millətlər yetimdir. Öz dahilərindən, böyük adamlarından xəbərsiz yaşayanlar yetim hesab edilir. Biz elə xalq ki, böyük dahilər, dünya miqyasında şöhrət tapan adamlar yetirmişik, amma başqa millətlər onlara sahib olmaq istəyiblər".

Toplunun məhdud həcmi bizə siyahıya adları salınmış bütün azərbaycanlılar barədə danışmaq imkanı vermədi. Bu səbəbdən də oxucunun diqqətinə təqdim edilən topluda 100 böyük azərbaycanlı haqqında məlumat vermək qərara alındı. Düzü, ümumi siyahıdan 100 nəfərin adını seçmək çox çətin bir məsələ idi. Odur ki biz müəyyən bir prinsiplə hərəkət etmək qərarına gəldik. Bu prinsip dörd mühüm şərtə əsaslanırdı.

Birinci şərt. Bizə görə, 100 nəfər sırasında adı dillər əzbəri olan şəxsiyyətlərlə yanaşı, bu və ya digər səbəbdən adları kölgədə qalmış, fəaliyyətləri əsasən mütəxəssislərə məlum olan şəxsiyyətlər də nəzərdən qaçırılmamalıdır.

İkinci şərt. Topluya yalnız ömrünü başa vurmuş, həyat yolu tamamlanmış şəxslərin adları salınmalıdır. Belə ki, yalnız haqq dünyasına qovuşmuş insanların həyat yolunu tam nəzərdən keçirmək, tarixin gedişində onların rolunu və yerini müəyyənləşdirmək mümkündür.

Üçüncü şərt. Qeyd etdiyimiz kimi, məqsədimiz tarixi şəxsiyyətlərin həyat və yaradıcılığı prizmasından Azərbaycanın keçmişini göstərmək olmuşdur. Belə ki,

topluya adı salınan tarixi şəxsiyyətlərimizi xronoloji ardıcılıqla verərkən biz müəyyən tarixi dövrü əhatə etməyə çalışmışıq. Başqa sözlə desək, hər tarixi dövrə aid 1 - 2 dövlət xadimi və ya görkəmli sərkində, 1 - 2 alim, I -2 mədəniyyət xadiminin (yəni hər dövrdə 4 - 8 şəxsiyyət) olması əsas götürülmüşdür. Əlbəttə, riyaziyyat qoxusu gələn bu cür yanaşma bütün şəxsiyyətlər barəsində danışımağa imkan verməmişdir. Məsələn, XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərinin mədəniyyət xadimlərinin siyahısı tərtib edilərkən onların sırasından Həsən bəy Zərdabi (ilk milli qəzetimizin naşiri) və Cəlil Məmmədquluzadə (təkcə Azərbaycanda deyil, Yaxın və Orta Şərqdə tanınan və sevilən on populyar jurnalın naşiri) seçilmiş, ancaq bir çox digər görkəmli şəxsiyyətlərimiz siyahıdan kənar qalmışdır.

İş prosesində daha bir şərtə - dördüncü şərtə əməl etmək məcburiyyəti yaranmışdır. Belə ki, bu və ya digər sahəni təsvir edərkən eyni vaxtda fəaliyyət göstərmiş onlarca dahi şəxsiyyətimizi görürdük. Məsələn, XX əsrin 20 - 30-cu illərinin ədəbiyyatı barədə məlumat vermək lazım gəldikdə 50-yə yaxın (!) görkəmli adlandırla bilən şəxsin adları üzə çıxdı. Onlardan topluya 1 və ya 2 nəfəri salmaq məcburiyyəti bu şəxslər sırasında ən birincilərin və ya daha çox yenilik gətirənlərin seçilməsinə səbəb oldu. Nəticədə onlarca görkəmli şəxsiyyətimiz topludan kənar qaldı. Ümid edirik ki, bu qəbildən olan növbəti kitabda bu topluya adları salınmamış insanlar barəsində məlumat vermək mümkün olacaq.

100 nəfərin siyahısı tərtib edildikdən sonra hər bir şəxs barədə olacaq oçerkin forması müəyyənləşdirilmişdir. Forma seçilərkən kitabın əsasən orta məktəblərin son sinif şagirdlərinə ünvanlandığı nəzərə alınmışdır.

Deyirlər ki, "tarix - böyük ustadın rəsm əsəridir". Yuxarıda sadaladığımız şərtlər nəticəsində biz bu rəsm əsərinin təkcə ayrı-ayrı fraqmentlərini verə bildik. İnanmaq istərdik ki, bu fraqmentlər, azacıq da olsa, gənc nəsildə Azərbaycanın tarixi şəxsiyyətləri haqqında müəyyən təsəvvür yaradacaqdır. Yalnız öz keçmişini bilən, onunla fəxr edən insanlar respublikada aparılan quruculuq işlərini milli zəmində müvəffəqiyyətlə başa vurmağa qadirdirlər. Dahi bəstəkar, yazıçı, musiqişünas-alim Üzeyir Hacıbəyli hələ XX əsrin əvvəllərində demişdir: "Binanın son daşı heç vaxt bünövrə daşını inkar edə bilməz; etsə də, özü yuxarılarda dayana bilməz".

S.Ə.Əhmədov

İranzu (e.ə.740-719)

Azərbaycan ərazisində yaranmış ilk dövlət Manna dövləti hesab olunur. Manna bir dövlət kimi e.ə. IX əsrdə formalaşmağa başlasa da onu mərkəzləşmiş dövlətə çevirən İranzu olmuşdur. Ciddi tədbirlər və keçirdiyi islahatlar nəticəsində İranzu ölkədə separatçılığın qarşısını almış, daxili sabitliyi təmin etmiş, iqtisadi inkişafa təkan vermiş, güclü ordu yaratmış və bütün bu tədbirlərin öz dövlətini regionun ən qüdrətli dövlətlərindən birinə çevirmişdir. Onu adı Azərbaycan tarixinə mərkəzləşmiş dövlət tərəfdarı olan siyasi xadim kimi yazılmışdır.

Azərbaycan ərazisində ilk dövlətçilik ənənələri Urmiya gölü ətrafında yerləşən vilayətlərdə formalaşmağa başlamışdır. Bu vilayətlərə qonşular hələ e.ə. XIV əsrdən yürüşlər etmişlər. İşğal təhlükəsi ilə üzləşən Urmiyaətrafı vilayətlər - Zamua, Gilzan, Allabria, Messi, Manna, Parsua, Uışdiş, Qızılbunda, Andiya, Zikertu,

Sanqibudu və Puluadi birləşmək məcburiyyəti qarşısında qalmışlar. Vahid dövlət yaratmaq cəhdini ilk dəfə Zamua vilayətinin başçıları həyata keçirmişlər. E.ə. 881-ci ildə tayfa başçısı Nur-Adad Zamua vilayəti daxilində bütün tayfaları birləşdirmişdir. Vahid dövlət "Manna dövləti" adını almışdır.

Lullubey-kuti tayfalarının birindən öz adını götürmüş Manna dövləti cənub-qərbdə Assuriya dövləti, qərbdə Urartu dövləti, cənubda Zaqröelam qurumları və cənub-şərqdə Maday vilayəti ilə həmsərhəd olmuşdur. Hərbi cəhətdən daha güclü olan Assuriya, Urartu və Babilistan Manna üçün böyük təhlükə törədirdi. E.ə. IX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq assur qoşunları, demək olar, hər il Mannanın vilayətlərinə yürüşlər təşkil edir, lakin güclü müqavimətlə üzləşirdi.

E.ə. IX əsrin sonlarından başlayaraq Manna iki cəbhədə mübarizə aparmağa məcbur olur: Assuriya qoşunları ilə bərabər, Mannaya Urartu qoşunları da yürüşlər edir. Mannada güclü mərkəzi hakimiyyətin olmaması, tayfa başçılarının ədavəti onlara qarşı mübarizəni zəiflədirdi. Müxtəlif xarakterli istehkamları olan mannalılar düşmənlə güclü zərbələr vururdular.

Manna çarları öz müstəqilliyini qorumaq və ərazi bütövlüyünü təmin etmək məqsədi ilə diplomatik səylərini də davam etdirirdilər. Təxminən e.ə. VIII əsrin 40-cı illərində Manna dövləti Assuriya ilə müttəfiq olub Urartuya qarşı müharibəyə başlamışdır. Bu yolla o nəinki öz müstəqilliyini saxlamış, hətta Urartu qoşunlarını işğal olunmuş torpaqlarından qovmuşdur.

Manna dövlətinin on qüdrətli dövrü çar İranzunun hakimiyyəti illərinə təsadüf edir. İranzu hələ gənc yaşlarından xarici düşmənlərə toqquşmalarda iştirak etmiş, mahir döyüşçü və sərkərdə kimi özünü göstərmişdir.

O həmçinin bir sıra qiyamçı hakimlərin öncə çarına qarşı çıxışlarının şahidi olmuş, belə çıxışların yatırılmasında iştirak etmişdir. E.ə. 740-cı ildə çar elan edilən İranzu anlayırdı ki, ölkənin mövcudluğuna ən böyük təhlükə ayrı-ayrı tayfa və vilayət başçılarının separatçılıq meyilləridir. Ölkədə olan pərakəndəlik nə iqtisadiyyatı inkişaf etdirməyə, nə də düşməənə qarşı mübarizə aparmağa imkan verirdi.

İranzu separatçılığın qarşısını almaq üçün öncə bütün vilayətlərə öz canişinlərini başçı qoyur. Canişinlər çarın sadıq məmurları sırasından təyin edilir və daim mərkəzi hakimiyyəti dəstəkləyirdilər. Canişinliklər sisteminin tətbiq edilməsi mərkəzləşmiş dövlət qurulması yolunda ilk addımlardan hesab olunur.

Ölkədə sabitliyə nail olduqdan sonra İranzu iqtisadi əlaqələri gücləndirir, əkinçilik, maldarlıq, sənətkarlıq və ticarəti inkişaf etdirir. O, sadə xalqın həyatı ilə yaxından tanış idi və odur ki iqtisadi tədbirləri ilə onların güzəranını yaxşılaşdırmağa çalışır. Təsadüfi deyil ki, Mannada iqtisadiyyatın bütün sahələri sürətlə inkişaf edir.

Mərkəzləşmiş dövlət aparatının qurulması savadlı insanlara olan ehtiyacı artırır və odur ki İranzunun hakimiyyəti illərində Manna dövlətində yüzlərcə məmur hazırlanmışdı. Qonşu ərazilərdə olduğu kimi, Mannada mixi yazılardan, bəzən də heroqliflərdən istifadə olunurdu.

İqtisadi inkişaf sayəsində dövlətin gəlirlərini artıran İranzu güclü qoşun yaratmışdı. Manna çarı İranzu qoşunlarını Assuriya nümunəsi əsasında təşkil etmiş, at arabaları və piyada dəstələri tərtib etmişdi. Manna dövlətinin qoşunları ayrı-ayrı vilayətlərdən gətirilən dəstələrdən ibarət idi. Dəstələr silah növünə görə deyil, hansı vilayətə mənsub olduqlarına görə bölünürdülər; yəni bir dəstədə həm döyüş arabaları, həm süvarilər, həm də piyadalar olurdu. İranzu piyada dəstələrin əhəmiyyətini artırmış, onları ağır silahlanmış və yüngül silahlanmış dəstələrə bölmüşdü. Lakin daimi qoşunların olmaması və dövlətin hərbi qüvvəsinin ərazi yığma dəstələrindən təşkili müharibələri qısamüddətli edirdi: döyüşçüləri əkin sahələrinə qaytarmaq vacib idi. Bu amil həm də İranzunun bir sərkərdə kimi böyük insan tələfatına gətirən irimiqyaslı döyüşlərə girişməməsinin əsas səbəbi idi. İranzu

əsasən sürətli reydlərdən ibarət əməliyyatlar keçirməyi və dayaq məntəqələri olan qalalar inşa edilməsini üstün tuturdu.

Mərkəzi hakimiyyətin güclənməsi və iqtisadi inkişaf ölkə ərazisində şəhər və qalaların sayının artmasına səbəb olurdu. Dövlətin paytaxtı İzirtu şəhəri regionun ən iri sənət və ticarət mərkəzlərindən sayılırdı və Mannanın hərbi-inzibati və siyasi mərkəzi idi. Hər belə yaşayış məntəqəsi çarın ayrı-ayrı vilayətlərdə dayaq məntəqəsi olmaqla yerli hakimləri nəzarət altında saxlamağa və xarici düşməne qarşı mübarizə aparmağa imkan verirdi. Artıq bu dövrdə od siqnalizasiyası sistemi yaradılmışdı: düşmənin yaxınlaşdığını görən sərhəd qalasının döyüşçüləri hündür yerdə tonqal qalayır və ölkənin dərinliklərində olan şəhər və qalaları xəbərdar edirdilər. Qalalarda iri ərzaq və silah anbarları yaradılmışdı.

Ölkənin hərbi və iqtisadi qüdrətinin artması İranzuya beynəlxalq siyasətə daha fəal qarişmağa imkan verirdi. Dövlətlərarası əlaqələri qurarkən İranzu ilk növbədə ölkəsinin maraqlarını üstün tuturdu. Assuriya dövləti ilə dostluq münasibətləri yaradan İranzu Mannanı regionun nüfuzlu hərbi-siyasi qüvvəsinə çevirmişdi. Öz hərbi qüvvələri və Assuriyanın müttəfiqlik köməyinə arxalanan İranzu Urartu ilə müharibəyə başlayır. Qısa müddət ərzində onun qoşunları əvvəllər Urartu tərəfindən zəbt edilmiş Urmiya gölündən qərbdə və şimalda yerləşən torpaqları geri qaytarır. İranzunun əmri ilə burada sərhəd xətti boyunca qalalar inşa olunur. Şimal-şərq istiqamətində irəliləyən Manna qoşunları Xəzər dənizinə çatır və ona "Günəş batan dəniz" adını verirlər. Şimal istiqamətində Manna döyüşçüləri Araz çayınadək irəliləyirlər. Qonşu dövlətlərlə toqquşmalardan qalib çıxan İranzu dövlətinin ərazisini xeyli genişləndirir. Beləliklə, Mannanın şimal sərhədləri Araz çayı, cənub sərhədləri Parsua vilayəti, cənub-şərq sərhədləri Midiya vilayəti, şərq sərhədləri Xəzər dənizinə çatır.

İranzu e.ə 718-ci ildə vəfat edəndə varisinə güclü dövlət qoyub gedir. Manna dövləti iqtisadi və mədəni cəhətdən yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış, hərbi baxımdan möhtəşəm, qüdrətli dövlətə çevrilmişdi.

Tomris (e.ə. VI əsr)

E.ə. VII əsrdən başlayaraq Azərbaycan ərazisinə şimal tərəfdən kimmer, skit, sak tayfaları köçməyə başlamışlar. Onlar burada məskunlaşmış və yerli əhaliyə qaynayıb-qarışmışlar. Bu zaman Şimali Azərbaycanda, Araz çayı sahilində massaget tayfaları yaşayırdı. E.ə.VI əsrdə İran Əhəməni dövlətinin başçısı II Kir bu tayfaları bu tayfaları tabe etmək məqsədi ilə şimala yürüş edir. Massagetlər tayfa başçıları Tomrisin (bəzi mənbələrdə - Tomris) başçılığı ilə inadlı müqavimət göstərirlər. E.ə. 530-cu ildə həlledici döyüşdə II Kir məğlub edilir və öldürülür. Azərbaycan tarixinə Tomris ölkənin azadlığı uğrunda mübarizə aparan sərkərdə-qadın kimi daxil olmuşdur.

E.ə. VII əsrdən etibarən Şimali Qafqaz, Krım yarımadası və Qara dəniz sahillərində yaşayan qədim türkdilli xalqlar - kimmer, skit, saklar cənuba doğru köç etməyə başlayırlar. Onların böyük qismi Qafqaz dağlarını aşaraq Azərbaycan ərazisində məskunlaşır.

Azərbaycanın şimal və qərb rayonlarında kimmerlər məskən salırlar. Onlardan bizim dövrümüzədək Qımır, Qımırlı, Qəmərli, Kəmərli adları ilə tanınan kəndlər yadigar qalmışdır.

Sak tayfaları şimal-qərb rayonlarında, həmçinin Kür və Arazın qovuşduğu yerdə və Araz çayından Urmiya gölünün şimalındakı uzanan ərazilərdə məskunlaşırlar. Onların məskunlaşdığı ərazilər Balasakan, yəni "sak düzü", Sakatala, yəni "sak otağı" (indiki Zaqatala), Sakasena, yəni "saklara bənzəyənlər" adları ilə tanınırdı.

Skit tayfa birlikləri əsasən indiki Cənubi Azərbaycan ərazilərində məskunlaşmışlar. Tədricən yerli əhali ilə qaynayıb-qarışmış tayfalar Azərbaycanı özləri üçün vətən sanmış, əzəldən burada yaşayan əhali ilə bərabər ölkəmizdə quruculuq işləri ilə məşğul olmuş, ərazilərimizi düşmənlərdən qorumuşlar.

Kimmer, sak, skit tayfa birliklərinə onlarca ayrı-ayrı tayfalar daxil idi. Bu tayfalar arasında sak tayfa birliyinin tərkibində olan massagetlər seçildilər. Onlar əsasən Şimali Azərbaycanda - Araz çayı sahilində məskunlaşmışdılar.

E.ə. V əsrdə yaşamış qədim yunan tarixçisi Herodot "Tarix" əsərində massagetlərin təsvirinə böyük yer ayırmışdır.

Massagetlər köçəri həyat tərzini sürür, əsasən maldarlıqla məşğul idilər. Mal-qara, süd, ət, yun, dəri məhsulları istehsal edən massagetlər qonşu xalqlarla ticarət əlaqələri qurur, məhsullarını onlara satır, özlərində olmayan məhsulları isə onlardan alırdılar. Köçəri həyat tərzini sürmələrinə baxmayaraq sənətkarlıq yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. Massagetlər ölümlərini torpaq qəbirlərdə dəfn edirdi, axirət dünyasına, ölümdən sonrakı həyata inanırdılar. Görünür mərhumun yanına qab-qacaq, silah, bəzək əşyaları qoyurdular. Ən hörmətli şəxslərin qəbirləri üzərində kurqan ucaldılırdı. Belə kurqan qəbirlərə yüzlərlə

müxtəlif bahalı əşyalar - qızıl və gümüş qab-qacaq, daş-qaşlarla bəzədilmiş bilərəklər, boyunbağlar, üzüklər, silahlar qoyulurdu.

Massagetlərdə hər bir həddi-bülüğa çatmış kişi döyüşçü hesab olunurdu, həmçinin qadınlar və yeniyetmələr də silah işlətməyi bacarırdılar. Massagetlərin ordusu təkcə süvarilərdən ibarət idi.

E.ə. VI əsrin 40-cı illərində massagetlərin tayfa başçısı vəfat etmiş, onun oğlu kiçik olduğundan müvəqqəti olaraq tayfa vəzifəsinə onun həyat yoldaşı Tomris seçilmişdir. Massagetlərdə qadınların hüquqları kişilərin hüquqları ilə eyni olmuşdur.

İran Əhəməni dövlətinin banisi II Kir işğalçı siyasət yürüdərək qısa müddət ərzində Aralıq dənizindən başlamış Xəzər dənizindəkə əraziləri zəbt etmişdir. Yüz minlərlə döyüşçüsü olan Əhəməni ordusunda süvarilər, piyadalar, dəvə süvari dəstələri, daşatan qurğular da var idi. Midiya, Lidiya, Babil kimi dövrün möhtəşəm dövlətlərinin mövcudluğuna son qoyan II Kir dünyanın hakimi olmaq fikrinə düşmüşdü. Qərbdə rəqiblərini məğlub etdikdən sonra o, şimala - Araz çayına doğru üz tutur. Onun fikri burada yaşayan massagetləri məğlub etməyə uğradıb Şimali Azərbaycanı zəbt etmək idi.

II Kir massagetlərin başçısı Tomrisə məktub yollayaraq ondan təbə olmağı tələb edirdi. Məktubu alan Tomris dərhal tayfanın ən müdrik və təcrübəli şəxslərindən ibarət ağısaqqallar şurası çağırır və məktubu səsəndirir. Massagetlər ya II Kirin tələbini qəbul edib qul olmalı, ya da onun tələbini rədd edib ağır müharibəyə hazırlaşmalı idilər. Azadlıqsevər massagetlər ikinci yolu seçirlər - Tomris II Kirə rədd cavabı verir.

Rədd cavabı alan II Kir bərk qəzəblənir və böyük ordu ilə şimala doğru yürüşə başlayır. Qoşunlarının başında II Kir özü dururdu, o, massagetləri qırmaq, onların qanını şəxsən axıtmaq istəyirdi. II Kirin orduları Arazı keçərək şimala doğru irəliləyirlər.

Massagetlərin qoşunları tədricən geri çəkilirlər. Onlar kəşfiyyətçilərindən düşmənin sayca çox üstün olması barədə məlumat almışdılar. Ona görə də massagetlər geri çəkilərək düşməni sərhəddən uzaqlaşdırmaq, sonra kəskin zərbələrlə onun qüvvələrini zəiflətmək və nəhayət, son zərbə ilə düşməni tam məhv etmək qərarına gəlirlər. Massagetlərin ordusu üç hissəyə bölünür: birinci hissə Əhəməni qoşununun qarşısına çıxır və onu öz ardınca susuz, səhralıq yerlərlə aparır. Bu hissənin başında Tomrisin oğlu dayanırdı və o, vaxtaşırı Əhəmənilərə zərbələr vuraraq onları sanki döyüşə səsləyir və yenidən geri çəkilərək ölkənin dərinliklərinə aparırdı. Bu hissəni təqib edən II Kir elə zənn edirdi ki, onun önündə

bütün massaget ordusu cəmləşib. Əslində isə massagetlərin əsas qüvvələri Əhəməni ordusunun sağında və solunda cəmləşmişdilər. Əhəməni qoşunu sərhəddən uzaqlaşdıqdan sonra massagetlərin bu qoşunları hücumə keçərək II Kirin ərzaq və su ehtiyatlarını məhv edir, onun öz ölkəsi ilə əlaqələrini tam kəsir.

Təhlükəni başa düşən II Kir müharibəni tezliklə bitirmək qərarına gəlir. Onun qoşunları irəli atılır və massaget ordusunun birinci hissəsinə çatır. Döyüş zamanı massaget döyüşçülərinin əksəriyyəti və onların başçıları - Tomrisin oğlu həlak olur. Lakin onlar vəzifələrini yerinə yetirmişdilər: düşmən ordusu öz ölkəsindən xeyli uzaq düşmüş və mühasirəyə alınmışdı. Oğlunu itirmək Tomris üçün nə qədər ağır olsa da, o, ordusunda ruh düşkünlüyü yaranmaması üçün bunu biruzə verməməyə çalışır.

Massaget qoşunları II Kirin ordusunu sağdan və soldan dövrəyə alır. Geriyə qayıtmağa çalışan II Kirin ordusu ilə massagetlərin arasında ağır döyüş baş verir. Massagetlər torpaqlarını, vətənlərini qoruduqlarını anladıqları üçün böyük rəşadətə vuruşurlar. Üstəlik, onlar həlak olmuş yoldaşlarının qisasını almağa can atırlar. İşğal məqsədi ilə Azərbaycana gəlmiş Əhəməni döyüşçüləri isə canlarını xilas edib Arazi keçməyə çalışırlar. Sayca az, lakin mənəvi baxımdan üstün olan, qələbə ruhu ilə yaşayan massagetlər qalib gəlirlər. Əhəməni qoşunları darmadağın edilir, II Kir öldürülür.

Döyüşdən sonra Tomris II Kirin cəsədini tapdırır və onun boynunu vurdurur. Tomrisin əmri ilə II Kirin kəsilmiş başı qanla dolu çuvala atılır və bu zaman o, məşhur kəlamını deyir: "Sən qan içməyə gəldirdin. Doyunca iç".

Tomris və onun döyüşçüləri böyük qurbanlar hesabına olsa da torpaqlarını düşmən tapdağına vermirlər.

Atropat (e.ə. VI əsr)

E.ə. IV əsrin 30-cu illərində bütün Şərqdə yeni fəth - Makedoniyalı İsgəndər güclü ordu ilə Əhəməni İran dövlətinə qarşı hücumu keçmiş və bir neçə döyüşdə bu dövlətin qoşunlarını sarsıdıcı məğlubiyyətə uğradaraq, Şərq doğru yürüşünü davam etdirmişdir. İsgəndər qısa müddət ərzində Aralıq dənizinin Hind çayına qədər ərazilərini zəbt etmişdir. Bütün Şərq hökmdarları arasında tək-cə Atropat adlı şəxs onunla dil tapa bilməmişdir. Vaxtilə Əhəməni qoşunları ilə birləşməklə makedoniyalılara qarşı vuruşmasına baxmayaraq, İsgəndər onu yerli hakim kimi tanımış və onun İran torpaqlarına, indiki Cənubi Azərbaycan ərazisinə toxunmamışdır. Atropat öz torpaqlarını iqtisadi və mədəni baxımdan inkişaf etdirmişdir. E.ə. 323-cü ildə İsgəndər vəfat edəndə və onun dövləti parçalananda Atropat öz dövləti – Atropatəninin müstəqilliyini bəyan edir və tezliklə Atropatena regionun ən qüdrətli dövlətinə çevrilir.

Azərbaycan tarixinə Atropat çətin tarixi şəraitdə müstəqillik qazanmış hökmdar və mərkəzləşmiş dövlət tərəfdarı olan siyasi xadim kimi daxil olmuşdur.

Atropat adının kökü "Ater", yəni "od, alov" deməkdir. Atropat Kiçik Midiya adı ilə tanınan Cənubi Azərbaycanda zadəgan ailəsində dünyaya göz açmışdır. Midiya adı ilə e.ə. 672 - 550-ci illərdə mövcud olmuş möhtəşəm bir dövlət tanınır. Bu dövlətin ərazisi Araz çayından İran körfəzinədək, Kiçik Asiyadan indiki Əfqanıstanadək uzanırdı. Onun Kiçik Midiya adlanan hissəsi dövlətin mərkəzi olan Cənubi Azərbaycana aid idi. E.ə. 550-ci ildən başlayaraq Əhəməni dövləti Midiyanı əvəz etdi, əvvəlki kimi Kiçik Midiya adlanan Cənubi Azərbaycan bu dövlətin tərkibinə qatıldı. Əhəmənilərin Şimali Azərbaycanı zəbt etmək məqsədlərinin qarşısı Tomrisin başçılığı ilə massagetlər tərəfindən alındı.

Döyüşçü kimi fərqləndiyi üçün Atropat dəstə başçısı təyin edilir və hərbi vəzifələrlə tədricən daha yüksək pillələrə qalxırdı. E.ə. IV əsrin 30-cu illərində o, Kiçik Midiyanın satrapı təyin edilir. "Satrap" anlayışı "canişin" mənasını verməklə vilayət başçısı demək idi. Vilayətin bütün qanunverici, icraedici, məhkəmə

hakimiyyəti satrapın əlində idi, üstəlik, o, vilayətin qoşunlarının başçısı və bəzən də dini başçısı hesab edilirdi. Bu zaman Kiçik Midiyada atəşpərəstlik yayılmışdı. Atropatın vilayəti digər vilayətlərə nisbətən daha sabit idi və iqtisadi baxımdan inkişaf etmişdi. İri quldarları itaət altına alan Atropat əhalini vergilərlə incitməyə imkan vermir, ədalətsizliklərin qarşısını alır, ölkədə sənətkarlıq və ticarəti inkişaf etdirirdi. Onun nüfuzu təkcə Kiçik Midiyada deyil, həm də Arazdan şimalda, indiki Şimali Azərbaycanda da böyük idi. Atropatın qoşunlarında döyüşçü qadımlardan ibarət Arazın şimalından toplanmış xüsusi dəstə var idi ki, bu dəstənin döyüşçülərinə Avropa müəllifləri "amazonka"lar deyirdilər.

Əhəməni dövlətinin başçısı III Dara dövlətin bütün varidatını özünün və əyanlarının əyləncələrinə sərf edir, təmtəraqlı saraylar və imarətlər tikdirirdi. Artan xərcləri ödəmək üçün o, vergiləri artırırırdı. E.ə. 336-cı ildə Makedoniyalı İsgəndər Əhəməni dövlətinə hücum edəndə III Daranın əmri ilə Atropat başqa satraplarla bərabər düşməyə qarşı vuruşa gedir. Qranik və İss döyüşlərində Əhəməni qoşunları məğlub olsalar da, Atropat özünü bacarıqlı sərkərdə və mird döyüşçü kimi göstərir. E.ə. 331-ci ildə həlledici Qavqamela döyüşünə o öz qoşunları ilə bərabər. Arazdan şimalda yerləşən alban, sak, massaget tayfalarının döyüşçülərini aparmışdı. Atropatın başçılıq etdiyi dəstələr düşmənin bir cinahını əzir, lakin III Daranın qorxaqlığı və vaxtından əvvəl döyüş meydanını tərk etməsi nəticəsində döyüş məğlubiyyətlə başa çatır. Xəzərin cənub sahillərinə çatdıqda III Dara silahdaşlarından biri tərəfindən öldürülür və beləliklə, Əhəməni imperiyası süquta uğrayır. Yeni dövlət - Makedoniya imperiyası formalaşmağa başlayır.

Makedoniyalı İsgəndərin qoşunları Kiçik Midiyaya çatdıqda onun Atropat barəsində fikri mənfi idi. Belə ki, Atropat Əhəmənilərin satrapı olmuş, onlara xidmət etmiş, neçə-neçə makedoniyalı döyüşçünü öldürmüşdü. Bu zaman dağ vilayətlərində olan Atropat gizləniş canını qurtara bilərdi. Lakin o, qırılmaq təhlükəsi ilə üzləşmiş xalqını xilas etmək qərarına gəlir. Kiçik bir dəstə ilə o, Makedoniyalı İsgəndərin hərbi düşərgəsinə gəlir və cəzasını çəkməyə hazır olduğunu bildirir. Tarixdə ədalətli hökmdar kimi tanınan Makedoniyalı İsgəndər bu hərəkətdən heyrətlənir. O başa düşür ki, Atropat əslində vətənpərvər hökmdar və qorxmaz insandır. İsgəndər Atropata toxunmur və Kiçik Midiyaya qoşun yeritmədən Şərqa doğru yürüşünü davam etdirir.

İsgəndər tərəfindən Kiçik Midiyaya satrap təyin olunmuş Atropatın adamlarından biri ölkəni idarə edə bilmir, iqtisadiyyat dağılır, insanların narazılığı artır, quldur və canilərin sayı artır. Vəzifədən kənarlaşdırılan, lakin xalq arasında böyük nüfuzla malik olan Atropat quldur dəstələrini məhv edir. E.ə. 328-ci ildə İsgəndərlə Atropat görüşürlər və İsgəndər onu yenidən Kiçik Midiyanın satrapı təyin edir. Vilayətin vəziyyətini sabitləşdirəcəyinə söz verən Atropat Kiçik

Midiyaya Makedoniya qoşunlarının yeridilməməsini xahiş edir və İsgəndər bununla razılaşıır.

Bir sıra tədbirlər nəticəsində Atropat iqtisadiyyatı bərpa edir. Çay vadilərində, Urmiya gölü ətrafında yerləşən torpaqlarda əkinçilik, bağçılıq və üzümçülük inkişaf edir. Dağ ərazilərində yaylaq maldarlığı yayılır, mal-qara və at ilxılarının sayı günü-gündən artır. Dəmir, qızıl, gümüş, mis yataqlarının işlənməsi genişləndirilir, "Midiya yağı" adı ilə tanınan neft uzaq ölkələrə göndərilirdi; neftdən çıraqlarda və hərbi işində istifadə edilirdi. Qazaka, Fraaspa, Fanaspa, Aqnazana, Vera şəhərləri regionun on iri sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri kimi tanınırdı. Bu baxımdan Atropatın iqamətgahı yerləşən Qazaka şəhəri xüsusilə fərqlənmişdi. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, sənətkarlar yüksək keyfiyyəti ilə seçilən silahlar, metal və gil qablar, parçalar, bəzək əşyaları və s. düzəldirdilər. Vilayətdə Makedoniyalı İsgəndərin pul sikkələri geniş istifadə edilirdi.

Qədim müəlliflər Strabon, Plutarx, Ptolemey və digərləri Atropatın mədəni inkişafa böyük diqqət yetirməsini xüsusi qeyd edirlər. Sonrakı dövr müəllifləri Kiçik Midiya əhalisinin azəri dilində danışdığını qeyd edir, yazıda isə yunan yazılarından istifadə etmələrini xəbər verirlər.

E.ə. 323-cü ildə Makedoniyalı İsgəndər vəfat edir və onun imperiyası parçalanmağa başlayır. Atropatın güclü ordusu pəşəkar döyüşçülərdən və bacarıqlı sərkərdələrdən ibarət idi. Arazdan şimalda yaşayan tayfalarla yenidən əlaqələri genişləndirən Atropat hərbi qüdrətini daha da artırır. Bütün görülmüş tədbirlər nəticəsində Atropat Kiçik Midiyanı tabe etməyə çalışan makedoniyalıların qarşısını ala bilir.

Öz mövqelərini gücləndirdikdən sonra o, Kiçik Midiyanı "Atropatena dövləti" adı ilə müstəqil dövlət elan edir. Dövlətin paytaxtı Qazaka şəhərində müstəqilliyin rəmzlərindən biri olan pul sikkələri buraxılır. Həmin dövlətin ərazisi indiki Cənubi Azərbaycan torpaqlarını və Şimali Azərbaycanın bəzi rayonlarını əhatə edirdi.

Atropatena dövlətinin yaradılması Azərbaycan xalqının tarixində əlamətdar hadisə idi. Ona görə ki, yenidən dövlətçilik ənənələrimiz bərpa edilir, dövlət rəmzlərimiz, milli ordumuz formalaşır. Azəri dili dövlət dili səviyyəsində inkişaf etdirilir. "Atropatena" sözü tədricən dəyişərək "Aderbayqan" sözü kimi işlənir və sonralar "Azərbaycan" termininə çevrilir. "Azərbaycan" sözü isə "Od allahının qoruduğu məkan" deməkdir.

Urnayr

(e.ə.IV əsr)

Qədim Azərbaycan dövləti Albaniyada yaşayan 26 tayfadan hər biri öz bütələrinə sitayiş edirdi. Bu isə ölkənin vahidliyi üçün təhlükə tərpədirdi. Alban hökmdarı Urnayr bunu nəzərə alaraq 314-cü ildə xristianlığı dövlət dini elan edərək təkallahlığı yaymağa başlayır. Onun bu uzaqgörən addımı Albaniya dövlətinin bütövlüyünü, alban xalqının vahidliyini təmin edir.

Azərbaycan tarixində urnayr Albaniyada xristianlığı dövlət dini elan etmiş dövlət xadimi, Roma ilə müharibələrdə öz dövlətinin müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü qorumuş sərkərdə kimi daxil olmuşdur.

Tarixi Azərbaycan ərazisi haqlı olaraq qədim sivilizasiya ocaqlarından biri sayılır. Yaxın Şərqi və Şərqi Avropa mədəniyyətlərinin kəsişdiyi yerdə yerləşən dövlətin coğrafi mövqeyi bir çox etnomədəni xüsusiyyətlərin mövcudluğunu şərtləndirirdi. E.ə. III minillikdə bu ərazidə unikal "Kür-Araz mədəniyyəti" formalaşır. R.ə. IV əsrdə bu ərazidə yaşamış ayrı-ayrı tayfalar Albaniya dövləti adı ilə tanınan qurumun tərkibində birləşmişdilər. Qədim yunan müəllifi Strabon yazırdı ki, Albaniya əhalisi vahid mərkəzdən idarə olunan 26 tayfadan ibarətdir. Bu tayfaların vahid mədəniyyəti alimlər tərəfindən şərti olaraq Yaloylutəpə mədəniyyəti kimi qeyd olunur. Antik dövr müəllifləri qeyd edirdilər ki, Albaniyada 30-dan artıq şəhər mövcud olmuşdur. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində sübut edilmişdir ki, antik dövr alban şəhərləri siyasi-inzibati və sənətkarlıq-ticarət və mədəni mərkəzlər olmuşdur.

Albaniyada hakimiyyətdə olan hökmdarlar yerli Arranilər sülaləsinə mənsub olmuşlar, sonralar bu sülalə Arşakilər sülaləsi ilə əvəz edilmişdir. Məlumdur ki, birinci sülalənin adı Arran adı ilə bağlıdırsa, ikinci sülalənin adı Azərbaycanda qədimdən məskunlaşmış türk tayfası sakların adı ilə bağlı olmuşdur.

Artıq I - II əsrlərdə Yerusəlimdən (Qüdsdən) Albaniya ərazisinə xristianlıq yayılmağa başladı. Əvvəllər müxtəlif bütələrə sitayiş edən Albaniya əhalisi tədricən xristianlığı qəbul edir. Arxeoloji qazıntılar sübut edir ki, xristianlığa qədər Albaniyada bütperəstlik hökm sürmüş, insanlar günəş və od, su və torpağa sitayiş etmişlər. Cənubi Azərbaycanda atəşperəstlik hökm sürdüüyü bir dövrdə Albaniyada (Şimali Azərbaycan) bütperəstlik hökm sürür, bütələrə qurbanlar kəsilirdi. Tarixi mənbələrdən məlum olur ki, Fələstindən Albaniyaya xristianlığı gətirənlər arasında Yeqişe adlı birisi fəallıq göstərirmiş. O, Qış (indiki Kiş) kəndində ilk məbəəd inşa etmişdir. Daha sonra kilsələr digər yerlərdə də inşa olunmağa başlanmışdır və artıq VII əsrdə, ərəblərin yürüşləri ərəfəsində hər kənddə kilsə var idi. Şəhərlərdə olan kilsələrin sayı isə onlarca idi. İndiki erməni "müəlliflər" in Yaxın Şərqdə xristianlığı ilk qəbul edənlər sırasında öz əcdadları, "qədim erməniləri" göstərmələrinə baxmayaraq, aparılmış tədqiqatlar bunu təkzib edir. Yazılı xristian mənbələrində göstərilir ki, Albaniyada xristianlıq Ermənistandan (Van gölündən qərbdə olan ərəzi nəzərdə tutulur) tez yayılmışdır. Qafqazda ilk xristian məbədi olan Qış məbədi "Şərq kilsələrinin anası" adlandırılır. Üzdənirəq erməni "tədqiqatçılar" gah Albaniyanın heç vaxt mövcud olmadığını, gah Albaniyanın "Böyük Ermənistan" adlı uydurma dövlətin hissəsi olduğunu, gah da alban kilsəsinin erməni kilsəsinə tabe olduğunu iddia etsələr də, aparılmış tədqiqatlar bunu təkzib edir. Azərbaycan Respublikasının Şəki rayonunun Kiş kəndində 2000 - 2001-ci illərdə Azərbaycan arxeoloqları və Norveç krallığının arxeoloqları tərəfindən aparılmış birgə tədqiqatlar buradakı alban kilsəsinin doğrudan da Fələstindən şərqdə olan ərazilərdə on qədim kilsə olduğunu sübut etmiş, bu da ermənilərin bütün iddialarına qarşı tutarlı cavab olmuşdur.

Albaniyada xristianlığın dövlət dini statusu qazanması alban hökmdarı Urnayrın adı ilə bağlıdır. Hələ 337-ci ildə onun əcdadı Sanatruk (bəzi mənbələrdə Sanatürk) ermənilərin romalılarla əlbir olub. Albaniya istiqamətində yürüşlər etmələrini görüb Azərbaycana şimaldan gəlmiş türk hun tayfaları ilə birləşərək Van gölü istiqamətinə gözlənilmədən güclü yürüş etmişdir. Onun qoşunları düşmənləri darmadağın etmiş, alban süvariləri Van gölünün qərb sahillərinə çıxmışlar. İndiki dövrdə bütün bu tarixi həqiqətləri unudan erməni "tarixçilər", guya, "dənizdən-dənizə olan ərazilərin" onların olmasını iddia edir, əslində tarixdə baş vermiş hadisələri isə xatırlamamağa çalışırlar. Halbuki qədim Albaniyanın ərazisi Xəzər dənizindən başlayıb İberiya sərhədlərinə qədər uzanmışdır, Göyçə gölü isə Albaniyanın daxili gölü olmuşdur.

Hökmdar Urnayrın adı ilk dəfə 314-cü ildə çəkilir. Belə ki, o, Albaniya ərazisində yaşayan tayfaları uzaqgörənliklə birləşdirmək qərarına gəlmiş, bu yolda əsas vasitənin din olmasını anlamışdır. Nəticədə o, 314-cü ildə xristianlığı Albaniyanın dövlət dini elan etmişdir. Təkalahlığı qəbul etməklə o, tayfalarda olan

bütləri məhv edir və tayfaları vahid din ətrafında birləşdirirdi. Xristianlığın qəbul edilməsi, həmçinin quldarlıq quruluşunun yeni, feodalizm quruluşu ilə əvəzlənməsi prosesi Albaniyanı daim tabe etməyə çalışan və İran feodalları tərəfindən idarə olunan Sasani dövləti ilə, həmçinin Şərqi Roma (sonralar Bizans) dövləti ilə mübarizə şəraitində baş verirdi. Xristianlığı Fələstin missionerlərindən (yəni xristianlığın mənbəyindən) qəbul etməsi isə müstəqil alban kilsəsi yaratmağa, Roma xristian rəhbərlərindən asılı olmamağa imkan verirdi. Eyni zamanda, Sasani hökmdarları da alban əhalisinə təsir imkanlarını itirirdilər. Beləliklə, Urnayrın addımı Albaniyanın vahidliyini və müstəqilliyini təmin edən addım kimi qiymətləndirilməlidir.

Qafqazda ilk xristian dövləti olan Albaniya özü xristianlığı digər Qafqaz xalqları arasında yaymağa başlayır. Buradan missionerlər Qafqaz dağları və Xəzərsahili çöllərə yollanır, Qafqaz dağlarından şimalda təkallahlılığı yayırlar. Məhz alban missionerlərinin sayəsində xristianlıq regionda aparıcı dinə çevrilir, vacib siyasi amilə dönür. Nəticədə alban hökmdarı Şimali Qafqaz və Volqaboyu əhalisinə təsir etmək imkanı qazanır və bu imkandan istifadə edir.

Urnayrın regionda artmış qüdrətini görən Sasani hökmdarı II Şapur onunla qohum olmaq istədiyini bildirir və razılıq alır. II Şapurun bacısı ilə evlənən Urnayr qərbdən gələn yeni təhlükənin qarşısını almağa çalışır. Belə ki, Roma qoşunları əlaltıları olan ermənilərlə Albaniyanı zəbt etmək fikirlərindən dönməmişdilər.

Haşiyə çıxaraq qeyd etmək lazımdır ki, romalıların Albaniyaya ilk yürüşü e.ə. 66-cı ildə baş vermişdir. O vaxtdan bəri romalılar mütəmadi olaraq Albaniya üzərinə yürüşlər etmiş, lakin güclü müqavimətlə üzləşmişlər. Dünyanın ən qüdrətli dövləti sayılan Roma imperiyası bütün səylərinə baxmayaraq Albaniyanı zəbt edə bilməmişdir.

359-cu ildə Roma – erməni qoşunu yürüşə hazırlaşdığı dövrdə Urnayr II Şapurla görüşüb düşmənin hücumunu gözləməməyin, əksinə, hücum edib onu öz torpaqlarındaca məğlub etməyin vacibliyini sübut edir. Birləşmiş alban -Sasani ordusu Suriya istiqamətində yürüş edir və Amida şəhəri yaxınlığındakı döyüşdə düşmənlərinin belini sındırır. Bu dövr mənbələrində Urnayr haqqında belə yazılmışdır: "Urnayr, şərəfli döyüşçü, öz şanlı adını o, böyük müharibələrdə qazanmış, Ermənistanın daxilində öz zəfər bayrağını sancmışdır".

Qələbədən sonra vətənə qayıdan Urnayr ölkədə quruculuq işləri ilə məşğul olmuşdur. O, xristianlığı yaymaq üçün xüsusi qanunlar qəbul etmiş, dini məktəblər açmışdır. Torpaqların bir qismini kilsə torpaqları adlandırmışdır ki, onlardan gələn gəlir kilsənin xərclərini ödəsin. Bununla belə, dədə-baba dinlərindən imtina etməyənlərə qarşı o, yumşaq münasibət göstərmiş, heç bir cəza tədbirləri həyata keçirməmişdir. Nəticədə artıq IV əsrin ortalarında xristianlıq

Albaniyada əsl dövlət dini olmuşdur. Bu, Sasani hökmdarının xoşuna gəlməsə də, Urnayr kimi güclü müttəfiqi itirmək istəməyən II Şapur bu tədbirlərə göz yummağı üstün tutmuşdur.

371-ci ildə Roma qoşunları yeni, daha güclü bir yürüşə başlayır. Alban - Sasani ordusu onları qarşılayır, lakin Dzirav yaxınlığında baş verən döyüşdə məğlub edilir. İgidliklə vuruşan Urnayr bu döyüşdə ağır yaralanır və mühafizəçilərinin köməyi ilə vətəninə çatdırılır. Lakin romalılar da böyük itkilər vermişdilər. Nəticədə Roma - Sasani danışıqları başlayır. 387-ci ildə imzalanan müqaviləyə əsasən, Ermənistan dövlətinin adı dünyanın siyasi xəritəsindən silinir. Van gölü ətrafında olan torpaqlar Roma ilə sasanilər arasında bölünür. Növbəti erməni dövləti 1918-ci ildə, Azərbaycanın ermənilərə bağışladığı İrəvan şəhəri ətrafında yaranmışdır.

Urnayrın müqavilədən sonrakı taleyi məlum deyil. Hər halda, bir şey məlumdur ki, o, dövlətinin müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü təmin etmiş, xalqın bölünməsinə imkan verməmişdir.

Şəki rayonu Kiş kəndində qədim Alban kilsəsi

Cavanşir (642-681)

Sasani zülmü altında olan Albaniya dövləti daim öz müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparırdı. Ardı-arası kəsilməyən üsyanlar xalqın azadlıq əzmini nümayiş etdirirdi.

VI əsrin sonlarında Albaniyada Mehranilər feodal sülaləsi hakimiyyətə gəlir. Girdiman vilayətini (müasir Şəmkir-Qazax-Tovuz bölgəsi) özünə dayaq seçən Mehranilər həm yerli əhaliyə, həm də şimaldan Azərbaycana köçmüş və burada məskunlaşmış sabirlər tayfalarına arxalanırdı. Mehranilər sülaləsindən olan Varaz Qriqor Sasani hökmdarlarının Albaniyada zərdüştlüyü yaymaq istəyinə qarşı çıxırdı, çünki anlayırdı ki, bu yolla sasanilər albanları özlərinə tabe etməyə çalışır. Geniş dünyagörüşü ilə seçilən Varaz Qriqor təkallahlılığını üstün tutur və xristianlığı qəbul edir (Varaz Qriqor adı onun xristian olmasını göstərir). Sasaniləri ölkədən qovan və özünü alban çarı elan edən Varaz Qriqor ölkənin dövlətçilik ənənələrini bərpa edir və öz iqamətgahını Girdiman qalasından Bərdəyə (o zaman alban dilində

E.ə. IV - eramızın VIII əsrlərdə Şimali Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş Albaniya dövləti hökmdar Cavanşirin vaxtında çiçəklənmə dövrünü yaşamışdır. Cənubdan ərəb hücumu təhlükəsi, şimaldan xəzər tayfalarının həmlələri, qərbdən Bizans dövlətinin təzyiqi - bütün bu amillər Albaniya dövlətinin mövcudluğu üçün

Böyük təhlükə yaradırdı. Lakin fiktiv sərkərdəlik istedadı, gərgin diplomatik fəaliyyəti və vətəninə olan məhəbbəti Cavanşirə bütün problemləri həll edib ölkəsinin ərazi bütövlüyünü və müstəqilliyini təmin etməyə imkan vermişdi. Daxili sabitliyə nail olan Cavanşir ölkənin iqtisadiyyatının və mədəniyyətinin inkişafına böyük diqqət yetirirdi. Nəticədə erkən orta əsrlər dövründə Albaniya regionun ən inkişaf etmiş dövlətlərarası birinə çevrilmişdi.

Azərbaycan tarixində Cavanşir görkəmli dövlət xadimi, diplomat və sərkərdə kimi tanınır.

Partav adlanırdı) köçürür. Sasanilərin vassalı hesab edilən Mehranilər müstəqil daxili siyasət aparır və öz silahlı qüvvələrinə malik idilər. 633-cü ildə Sasani dövlətinə ərəblərin hücumu başlayır. Sasani şahənşahı III Yezdəgird bütün qüvvələri ərəblərə qarşı yönəldir. Onun xahişi ilə Varaz Qriqor alban qoşununu köməyə göndərir. Qoşunun başında onun oğlu Cavanşir dayanırdı. Ölü sular və Kadisi yaxınlığındakı döyüşlərdə Cavanşirin Albaniya döyüşçüləri mərdliklə vuruşurlar. Salməçilər yazırlar ki, şahənşah şəxsən Cavanşiri fəxri paltar, kəmə, zəfər boruları, "hakimiyyət rəmzi olan iki qızıl qalxan və iki qızıl nizə, qızıl dəstəyi olan qılınc", həmçinin bəzək əşyaları ilə təltif etmişdi. Cavanşir öz qoşunu ilə Sasani dövlətinin paytaxtı Ktesifon (Mədain) şəhərinin müdafiəsində və Nəhavənd döyüşündə iştirak etmişdir. Bu döyüşlərdə 11 dəfə yaralanan Cavanşir mərdliyi ilə ad qazanmışdır. Hətta ərəb tarixçiləri də onun sərkərdəlik məharətindən xəbər verirlər. 9 il qürbətdə olan Cavanşir zəngin döyüş təcrübəsi toplamışdır. Lakin Sasani dövlətinin süquta uğradığını gördükdə o, vətənə qayıtmışdır. 642-ci ildə Varaz Qriqor vəfat edərkən Cavanşiri özünə varis elan etmişdir.

Bu zaman Albaniya sərhədlərinə ərəblərlə toqquşmalarda məğlub olmuş Sasani ordusunun qalıqları yaxınlaşır və Cavanşirdən sığınacaq istəyir. Cavanşir onlara torpaqlarında məskunlaşmağa icazə verir. Lakin yaxşılığı qiymətləndirməyən sasanilər yerli əhalini talan etməyə başlayırlar. Bunu eşidən Cavanşir qoşunları ilə onları məğlub edir və öz ərazilərindən kənara atır. Belə bir vaxtda Albaniya ərəb qoşunları sərhədlərinə yaxınlaşır.

Ərəbləri güclü rəqib hesab edən Cavanşir qonşu İberiya hökmdarı Atrnərsəxlə ittifaq yaradır, daha sonra isə Bizansa gedib imperator II Konstantinlə danışıqlar aparır. O, ərəblərə qarşı birgə mübarizə aparmağı təklif edir. Bu zaman ərəb qoşunları artıq Albaniya ərazisindən keçərək Şimali Qafqaza yollanmışdılar. Lakin ərəblər burada Xəzər xaqanlığının qoşunları tərəfindən darmadağın edilmişdilər.

İmperatorla danışıqlar zamanı Cavanşir hiss edir ki, əməli köməklik göstərmək istəməyən Bizans imperatoru müxtəlif şərtlərlə Albaniyanı özündən asılı vəziyyətə salmaq istəyir. Bu səbəbdən də Cavanşir danışıqların xeyirsiz olduğunu görüb vətəninə qayıdır.

662-ci ildə Albaniyaya xəzərlər hücum edir. Onlar Albaniyanın şimal ərazilərini talan etməyə başlayırlar. Lakin Cavanşir qoşunuyla onlara qarşı çıxış edir və Kür çayı sahilində baş vermiş qanlı döyüşdə xəzərləri məğlubiyyyətə uğradıb ölkədən qovur. 664-cü ildə xəzərlər yenidən Albaniyaya hücum edir. Bu zaman Albaniyanın cənub sərhədi boyunca ərəb qoşunu cəmləmişdi. Ərəblərlə cənubda və xəzərlərlə şimalda müharibə aparmağın mümkünsüzlüyünü anlayan Cavanşir Xəzər xaqanının görüşünə gedir və danışıqlar aparır. Cavanşirə bir sərkərdə və dövlət başçısı kimi hörmət bəsləyən xaqan tezliklə Cavanşirlə razılığa

gəlir. İmzalanmış müttəfiqlik müqaviləsini daha da möhkəmlətmək məqsədi ilə Cavanşir xaqanın qızı ilə evlənilir. Beləliklə, qohumluq əlaqəsi vasitəsilə Cavanşir xəzərlərlə ittifaq yaradır, öz şimal sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin etməklə bərabər, özünə güclü müttəfiq qazanır. Xəzərlər alban əsirlərini, ələ keçirdikləri qəniməti və mal-qaranı da qaytarırlar. Bundan sonra lazım gələrdisə, Cavanşir öz qoşunundan başqa, xəzər qoşunundan da istifadə edə bilərdi.

O zaman Şimali Afrikadan Hindistan sərhədlərinədək uzanan Ərəb xilafəti dünyanın on möhtəşəm dövləti idi. Bunu anlayan və əbəs yerə öz adamlarının qanını axıtmaq istəməyən Cavanşir ərəblərlə danışıqlara başlamaq qərarına gəlir.

Ərəb xəlifəsi Müaviyə düşmən hesab etdiyi Cavanşirin cüzi mühafizə dəstəsi ilə Dəməşqə doğru gəldiyini eşidəndə əvvəlcə buna inanmır. O, 633 - 642-ci illərdə ərəblərə qarşı Cavanşirin igidliklə vuruşduğunu bilirdi və ona görə də albanlarla müharibə olacağına gözləyirdi. Cavanşirin gözlənilməz hərəkəti onu çaşbaş salır. Hər halda, mərd insanlara daim hörmətlə yanaşan xəlifə Müaviyə Cavanşiri hörmətlə qarşılamayı əmr edir. 667-ci ildə Dəməşqdə aparılan danışıqlarda xəlifə Albaniyanın daxili müstəqilliyini tanıyır. Bu o demək idi ki, ərəb qoşunları Albaniyaya yeridilməyəcək, Albaniyanın daxilində heç bir işə qarışmayacaqlar. Əvəzində Cavanşir hər il müəyyən məbləğdə vergi ödəyəcək. Ölkəsinin müstəqilliyini qoruyub-saxlaya bilmiş Cavanşir verginin miqdarının da az olmasına razılıq alır. Xəlifə Cavanşirə fəxri silah, qiymətli hədiyyələr və hətta fil bağışlayaraq onu hörmətlə yola salır.

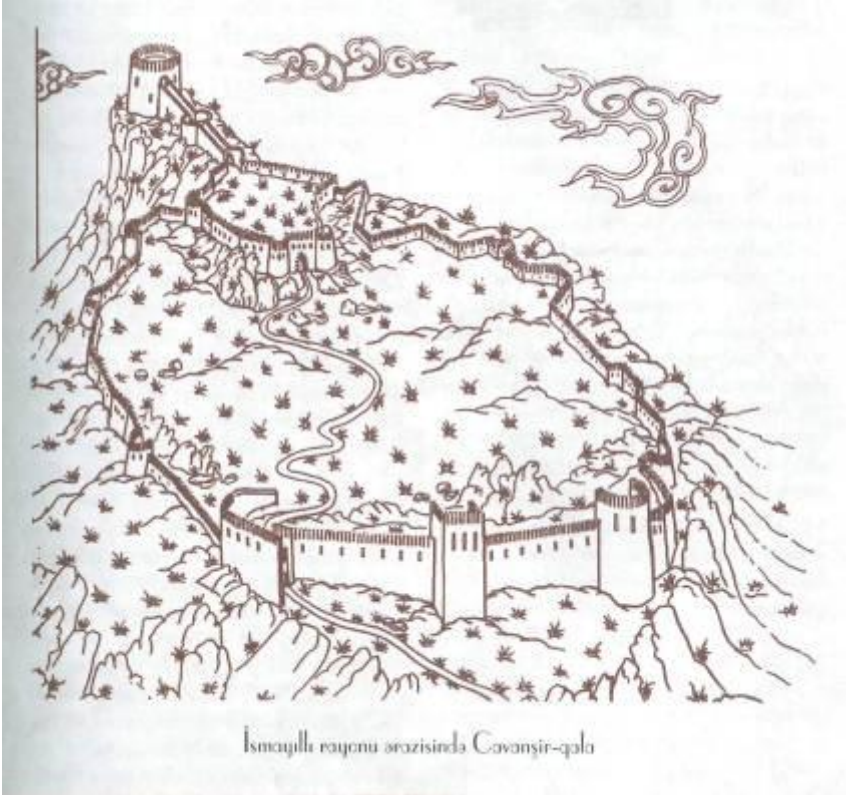
Vətəninə qayıdan Cavanşir qısa zaman ərzində ölkənin həyatını normallaşdırmağa nail olur. Albaniya iqtisadi baxımdan çox inkişaf edir. Onun paytaxtı Bərdə bütün Şərqdə iri ticarət mərkəzi kimi tanınmağa başlayır. Burada şərq və qərbdən, şimal və cənubdan gələn yollar kəsişirdi.

670-ci ildə xəlifə Cavanşiri Dəməşqə dəvət edərək ərəblərlə Bizans arasında gedən danışıqlarda vasitəçi olmasını istəyir. Bu istək Cavanşirin həm xilafətdə, həm də Bizansda necə böyük nüfuzla malik olmasından xəbər verir. Cavanşir vasitəçilik missiyasının öhdəsindən müvəffəqiyyətlə gəlir və Albaniyadan ərəblərin xeyrinə yığılan vergilərin 1/3 hissəsinin azaldılmasına nail olur. Albaniyada olan sabitliyi Arazdan cənubda da görmək istəyən xəlifə bu ərazilərin də idarə olunmasını Cavanşirə təklif edir. "Artıq tamah baş yarar" deyən Cavanşir bu təklifdən imtina edir. İri feodalların hakimiyyətini məhdudlaşdıran Cavanşir ölkəsində sabitlik yaratmağa müvəffəq olur. Ölkədə yeni-yeni qalalar tikilir (onlardan Cavanşir qalası öz möhtəşəmliyi ilə seçilir), şəhərlərdə yeni-yeni binalar inşa edilir. Cavanşirin tapşırığı ilə tarixçi Moisey Kalankatlı, "Ağvanların tarixi" əsərini yazmağa başlayır. Ölkədə mədəniyyət sürətlə inkişaf edir.

Lakin 681-ci ildə bir neçə alban feodalı Cavanşirə sui-qəsd təşkil edərək onu öldürür. Salməçilər göstərir ki, başdan-ayağadək silahlanmış sui-qəsdçi saray

əyanları gecə ikən silahsız Cavanşirə hücum etmişlər. Lakin o, qılıncını sıyımağa macal tapmış və güclü müqavimət göstərmişdir. Arxadan vurulan zərbə onu ölümcül yaralamış və o, üç gün sonra dünyasını dəyişmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, sui-qəsdin təşkilində Bizansın da əli olub: imperator Cavanşirin ərəblərlə yaxınlıq etməsindən və xəzərlərlə müttəfiqliyindən çox narahat olmuşdur.

Azərbaycan tarixində Cavanşir özünəməxsus yer tutur. Məharətli döyüşçü, mərd insan olmaqla bərabər, o, peşəkar sərkərdə, mahir diplomat və ən əsası ölkənin maraqlarını hər şeydən üstün tutan görkəmli tarixi şəxsiyyət kimi Azərbaycan xalqının tarixində bu gün də yaşayır.

Moisey Kalankatlı (VII əsrin sonu – VIII əsrin əvvəli)

Qonşu Ermənistan dövləti tərəfindən təcavüzə qalmış Azərbaycanın təkcə əraziləri deyil, mədəniyyəti, tarixi də təhlükə altındadır. Belə ki, özlərini Qafqazın avtohtonları kimi göstərməyə çalışan, azərbaycanlıları isə köçəri adlandıran erməni “tədqiqatçılar” xalqımızın yaratdığı bir çox maddi mədəniyyət nümunələrini adlarına çıxarırlar. Onlar hətta tarixi şəxsiyyətlərimizi belə həyasızcasına özünküləşdirməkdən əl çəkmirlər. Belə təcavüzə məruz qalmış şəxsiyyətlərimizdən biri məşhur Alban tarixçisi Moisey Kalankatlıdır. Qədim Azərbaycan dövləti olan Qafqaz Albaniyası tarixinə həsr edilmiş birinci və yeganə tarixi əsərin müəllifi hal-hazırda “Moses Kalankatvasi” adlı ilə erməni tarixçisi kimi qələmə verilir.

Moisey Kalankatlı “Albaniya tarixi” əsərinin müəllifi, ilk və bizə məlum olan yeganə alban tarixçisi kimi Azərbaycan tarixində əhəmiyyətli yer tutur.

Qafqaz Albaniyası başçısı Cavanşirin hakimiyyət illərində ölkədə sabitlik yaranmış, iqtisadi dirçəliş başlanmış, bu isə öz növbəsində elm və mədəniyyətin inkişafına səbəb olmuşdu. Ölkədə yeni-yeni məktəblər açılmış, şair, memar və alimlərin çalışması üçün yaxşı şərait yaranmışdı. İndi Zəngəzur ərazisi kimi tanınan Syunik adlı alban vilayətində yerləşən məktəbdə alban şair və filosofu Mafusail dərs deyir və əsərlər yaradır, Cavanşirin saray şairi Dəvdək poemaları ilə bütün Şərqdə tanınır, ölkədə möhtəşəm saraylar, qalalar, məbədlər inşa edilirdi. Cavanşirin əmri ilə VII əsrin II yarısında Moisey Kalankatlı albanların və Albaniya dövlətinin tarixini yazmağa başlamışdı.

Moisey Kalankatlı qeyd edir ki, o, Albaniyanın Uti vilayətində yerləşən Kalankat kəndində anadan olub. Alban tayfalarından biri olan utilərin adı da Uti vilayətinin adından götürülüb. Həmin tayfa Qanıx (Alazan) çayından başlamış cənuba doğru

uzanan ərazilərdə, o cümlədən Yuxarı Qarabağda, Tərtər çayı sahillərində yaşayırdı. Mənbələrdə utilərin Kürün hər iki sahilində və hətta Xəzər dənizi sahilində yaşamaları göstərilir. Hal-hazırda utilər "udin" adı ilə tanınır və Azərbaycan Respublikasının Oğuz rayonunun Nic kəndində yaşayırlar. VII əsrdə böyük kəndlərdən sayılan Kalankat kəndi Bərdə şəhərindən cənub-qərbdə, Tərtər çayı sahilində yerləşirdi. Bərdə - Dəbil ticarət yolunda yerləşən bu kənd daşdan tikilmiş müdafiə divarları ilə hasarlanmışdı. Orta əsrlərdə ərəb coğrafiyaşünasları kəndi "Qolqatus" kimi göstərmişlər. Mənbələrdə yazılır ki, Yerusəlimdə (Qüds) V - VIII əsrlərdə albanlar tərəfindən tikilmiş monastırlar sırasında Kalankat monastırı da var imiş. Bütün deyilənlər sübut edir ki, Moisey Kalankatlı əslən alban olmuş, Albaniya ərazisində doğulmuş və burada fəaliyyət göstərmişdir. Oğlanın adının Moisey olması onun ailəsinin xristian olması ilə bağlıdır. Məlumdur ki, IV əsrdən başlayaraq VIII əsrə - ərəblərin Azərbaycanda bərqərar olmasına qədər ölkəmizdə əsasən xristian dininə ibadət edirlərmiş.

Moisey Kalankatlı "Albaniya tarixi" adlı əsərini Cavanşirin ölümündən sonra tamamlamışdır. Əsərdə alban şairi Dəvdəyin Cavanşirin ölümünə həsr etdiyi poemadan bir hissəni verməsi bunu təsdiqləyir. Lakin əsərdə hadisələr 999-cu ilədək təsvir edilir. Bu o deməkdir ki, Moisey Kalankatlıın ölümündən sonra onun əsəri hansısa naməlum alban tarixçisi tərəfindən davam etdirilmişdir.

Albanların yazıları artıq e.ə. II əsrdə məlum olmuşdur. Həm tarixi mənbələrin məlumatları, həm də qazıntılar nəticəsində tapılmış əşyalar üzərində olan yazılar göstərir ki, qədim alban əlifbasında 52 hərf olmuşdur.

Moisey Kalankatlıın "Albaniya tarixi" əsəri üç hissədən ibarətdir. Əsərin ilk səhifələrində ən qədim dövrlərdən, faktik olaraq bəşəriyyətin yarandığı zamanlar baş vermiş hadisələrdən bəhs edilir. Təbii ki, bu zaman müəllif dünyanın yaranması, insanın peyda olması haqqında informasiyanı "İncil"ə əsaslanaraq vermişdir. Kitabın 1-ci hissəsinin 1-ci və 2-ci fəsillərində Bibliya tarixi şərh olunur; albanların mənşəyi Yafəs nəslə ilə bağlanılır və öz yazısı olan 15 xalq sırasında göstərilir. Bu məlumat sübut edir ki, albanlar artıq qədim dövrlərdə digər xalqlardan fərqlənmişlər. Daha sonra müəllif Albaniyanın coğrafi təsvirini verir və onun sərhədlərini göstərir. Bu məlumat müasir erməni saxtakarlarına böyük zərbə vurur, çünki Albaniyanın ta qədimdən Azərbaycan ərazisində mövcud olmasını göstərir və ermənilərin yaşadığı ərazilərə heç bir aidiyyətləri olmamasını sübut edir. 4-cü fəsildə müəllif ilk alban hökmdarı kimi Arran adlı şəxsin adını çəkir, sonra isə Arşakilər sülaləsindən olan Urnayr, II Vaçə, III Vaçaqan kimi alban çarlarının hakimiyyətini təsvir edir. Məlumdur ki, həm Arranın nəslə, həm də Arşakilər (ər-sak) qədim türkmənşəli tayfalardan əmələ gəlmişlər. Moisey Kalankatlı Albaniyada təkallahlılığın yayılmasını, xristianlığın qəbul edilməsini təsvir edir. İndiki erməni müəlliflər bildirirlər ki, guya, albanlar xristianlığı

ermənilərdən qəbul ediblər. Lakin həm Kalankatlının əsəri, həm digər müəlliflərin tarixi əsərləri, həm də son dövrlərdə Azərbaycan - Norveç arxeoloqlarının Şəkinin Kiş kəndində apardıqları qazıntılar sübut etmişdir ki, albanlar xristianlığı ermənilərdən çox-çox əvvəl, Suriya və Fələstindən gəlmiş missionerlərin təsiri ilə qəbul etmişdilər. Kalankatlı alban kilsəsinin öz başçısına malik olmasını və faktiki müstəqil olduğunu bildirir. Halbuki indiki erməni "tarixçilər" alban kilsə xadimlərinin guya erməni kilsəsinə tabe olduğunu iddia edirlər. Qarabağın Aquen şəhərində 488-ci ildə keçirilən məclisdən söz açan Kalankatlı alban feodallarının qanun qəbuletmə prosesini təsvir edir. Onun əsərində albanların Sasanilərə və Bizansa qarşı mübarizəsi və s. siyasi hadisələr haqqında da məlumat var.

Kitabın 2-ci hissəsində müəllif Arşakilər sülaləsinin süqutu, Mehranilərin hakimiyyətə gəlməsi, Cavanşirin başçılığı ilə alban qoşunlarının Sasani - Bizans və Sasani - ərəb müharibələrində iştirakı haqqında danışır. Müəllif böyük rəğbət hissi ilə Cavanşirin gördüyü işlərdən, həyata keçirdiyi tədbirlərdən söhbət açır.

3-cü hissədə ərəblərin Cənubi Qafqaza hücumları göstərilir. Müəllif Albaniya hökmdarlarının və katolikoslarının siyahısını, həmçinin dövrün bir çox rəsmi sənədlərinin tam mətnlərini verməklə indiki erməni saxtakarlarına böyük zərbə vurmuş olur, çünki göstərilən şəxslər arasında bir nəfər də erməni yoxdur.

Mətnin təhlili göstərir ki, 710-cu ildən sonrakı hadisələr kitaba başqaları, Kalankatlının davamçıları tərəfindən əlavə edilib.

Moisey Kalankatlının qələmə aldığı "Alban tarixi" əsəri Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixinə aid nadir yerli mənbədir. O, dönə-dönə qeyd edir ki, Albaniya müstəqil dövlətdir, albanlar isə öz tarixi, dili, yazısı və mədəniyyəti olan xalqdır. Bu məlumatlar üzdən-irəq erməni "tədqiqatçılar"ın Azərbaycanda heç vaxt yerli dövlətlərin olmaması, Qara dənizdən başlamış Xəzər dənizinə qədər bütün ərazilərin ermənilərə məxsus olması barədə uydurmalarını alt-üst edir. Onlar Moisey Kalankatlının dediklərini inkar edə bilmirlər, ona görə də Albaniyanı guya "Böyük Ermənistan" dövlətinin xırda bir vilayəti, əsərin müəllifini isə "Moses Kalankatvasi" adlı bir erməni kimi qələmə verməyə çalışırlar.

Tarixi ədaləti bərpa etmək, Moisey Kalankatlının alban tarixçisi kimi Azərbaycan xalqına məxsus olmasını bütün dünyaya sübut etmək indiki nəslin, müasir Azərbaycan tarixçilərinin mənəvi borcudur.

Babək (816-838)

Ərəb hakimlərinin özbaşınalıqları, talançı vergi siyasətləri Azərbaycanda

kəskin narazılığa səbəb olurdu. VIII əsrin ortalarından etibarən ərəblərə qarşı güclü üsyanlar başlandı. 748 və 794-cü illərdə Beyləqanda, 752-ci ildə Şəmkirdə, 793 - 794-cü illərdə Bərdədə baş vermiş üsyanlar çətinliklə yatırıldı.

Tariximizdə azadlıq mübarizəsinin parlaq səhifələrindən biri, bəlkə də ən möhtəşəmi Ərəb xilafətinə qarşı 60 ildən artıq davam etmiş xürrəmilər hərəkatıdır. Xürrəmilərin ("xur" - alov, Günəş) təlimində sosial ədalətsizliyə qarşı mübarizə, azad kəndli icmasının yaradılması ideyaları mühüm rol oynayırdı. Onlar islam əhkamlarını qəbul etmir və Azərbaycanda qədimdə yayılmış atəşpərəstliyə qayıdışı tələqin edirdilər. Xürrəmilərin əsas məqsədləri Azərbaycanı yadellilərdən azad etmək idi. 778-ci və 807 - 808-ci illərdə Azərbaycanda xürrəmi üsyanları baş vermişdir.

Azərbaycan VIII əsrin əvvəllərində Ərəb xilafətinin tərkibinə daxil edilir. İlk vaxtlar mülayim siyasət yürüdən ərəb xəlifələri artıq VIII əsrin ortalarında xalqa sözün əsl mənasında zülm etməyə başlayırlar. VIII əsrin II yarısından etibarən xalq ayağa qalxır, üsyanlar edir. Ardı-arası kəsilməyən üsyanlar tədricən iri xalq azadlıq hərəkatına çevrilir. Xürrəmi xalq-azadlıq hərəkatı ərəblərə qarşı yönələn ən iri müqavimət hərəkatı olmuşdur. Hərəkatın başına Babək gəldikdən sonra o daha da mütəşəkkil şəkil almış, tədricən azadlıq müharibəsinə çevrilmişdir. Güclü ordu yaradan Babək ərəblərə qarşı 20 il mübarizə aparmışdır. Sonda Babək tutulub edam edilsə də, onun səyləri hədəf olmamışdır: bir müddət sonra Azərbaycanda ərəblərin hakimiyyəti devrilmiş və onun yerində müstəqil dövlətlər yaranmışdır. Azərbaycanda Babək xalq-azadlıq müharibəsinin başçısı və görkəmli sərkərdə kimi daxil olmuşdur

816-cı ildən xürrəmi hərəkatının başında Babək dayanmışdır. Babək 798-ci ildə Ərdəbil yaxınlığındakı Bilalabad kəndində kasıb bir ailədə doğulmuşdur. Ərəblərin yazdığına görə, onun adı "Həsən" olmuş, xürrəmilərə qoşulduqdan sonra isə atəşpərəstlik təlimində ən hörmətli adlardan olan "Babək" adını götürmüşdür. Atasını erkən itirən Babək uşaq yaşlarında əvvəlcə çobanlıq eləmiş, sonra sarvan olmuş, daha sonra isə usta köməkçisi işləmişdir. Xürrəmilərin başçısı Cavidan ibn Səhli Babəkin cəsarəti, vətənpərvərliyi cəlb etmiş və onu özünə köməkçi götürmüşdür. Cavidan həlak olduqdan sonra xürrəmilər Babəki özünə başçı seçmişlər. Xürrəmilərin mərkəzi Ərdəbildən 145 km şimal-qərbdə Bəzzeyn dağında qurulmuş Bəzz şəhər-qalası olmuşdur.

Babək ilk gündən zülmkarları məhv edib, əzilənlərə azadlıq verəcək bir mübarizəyə başladığını bəyan etmişdi. Bu şüar onun ətrafına minlərlə məzlum kəndli, sənətkar, şəhər yoxsullarını toplamışdı. Babək onlardan güclü qoşun yaratmağa nail olmuşdu. Bunu gördükdə xəlifəyə düşmən olan bir sıra iri feodallar Babəkə qoşulmuşlar. Xürrəmi qoşunlarının hərbi təşkilatı dövrün tələblərinə cavab verirdi. Qoşunun əsas hissəsi kəndlilərdən təşkil edilmiş piyadalar idi. Süvari hissələr azlıq təşkil edirdi. Qoşunları silahlarla təchiz etmək üçün emalatxanalar açılmışdı. Qoşunlarda kəşfiyyat xidmətinin təşkilinə böyük diqqət yetirilirdi.

Xürrəmi hərəkatının genişlənməsi xəlifə əl-Məmunu Azərbaycana ordu göndərməyə vadar edir. 819-cu ildə sərkərdə Yəhya ibn Müaz Azərbaycana soxulsa da, üsyanı yatıra bilmir. Xəlifə onun yerinə İsa ibn Məhəmmədi komandan təyin edib Azərbaycana göndərir. 821-ci ildə Bərdə döyüşündə Babək qalib gəlir. Xəlifə Züreyq ibn Əli əl-Əzdi və Əhməd ibn əl-Cüneyd əl-Askafinin başçılığı ilə Azərbaycana yeni qoşun göndərir. Babək yenə də qələbə çalır və əl-Askafi xürrəmilər tərəfindən əsir götürülür. Xəlifə bu dəfə ordu komandanı vəzifəsinə ərəblərin on yaxşı sərkərdələrindən olan Məhəmməd ibn Hümeyd ət-Tusini təyin edir. O, 827-ci ildə Azərbaycana qoşun yeridir, lakin 829-cu ilin yayında Həştadsər dağı yaxınlığında (Bəzzdən 6 km aralı) Babək ət-Tusinin ordusunu məğlub edir. 830-cu ildə digər sərkərdə - İbrahim ibn əl-Leys xürrəmilərin üstünə göndərilir, lakin o da məğlub olur.

Məğlubiyyətlər xilafətdə çaşqınlıq yaradır və Babək təşəbbüsü əlinə alır. Onun qoşunları hücum əməliyyatları keçirməyə başlayır. Albanlar yaşayan Şimali Azərbaycan əhalisi də Babəkə qoşulur. 830-cu ildə xürrəmilər Həmədan şəhərini tutur və bunun nəticəsində xilafətin şərq vilayətlərinin mərkəzdən qoparılması təhlükəsi yaranır. Cəzirə, Suriya və Misirdə xalq üsyanları başlayır.

Yeni xəlifə əl-Mötəsim yeni qoşunlar tərtib edir və onların tərkibində türklər çoxluq təşkil edir. Artıq 833-cü ildə İshaq ibn İbrahimin başçılıq etdiyi ərəb qoşunları Həmədan yaxınlığında Nəsr adlı sərkərdənin başçılıq etdiyi xürrəmi qoşunlarının məğlub etməyə müvəffəq olur. Xəlifə Kiçik Asiyada Bizansa qarşı

aparılan müharibəni dayandırır. O başa düşür ki, xürrəmilərə qarşı mübarizədə dövlətin bütün qüvvələri səfərbər olunmalıdır. Ərəb ordusu yüksək səviyyədə silah və döyüş sursatı ilə təmin edilir. Türk süvarilərindən başqa, qoşunun tərkibində piyada hissələrə geniş yer verilir: qalxandaşıyanlar, oxçular, nefatanlar, yandırıcı mürəmmi atanlar, mühəndis-dağ dəstələri, qarovul-mühafizə hissələri. Paytaxt Samirə şəhəri ilə cəbhə arasında rabitə xəttinin yaradılmasına böyük diqqət yetirilir. Bütün yolboyu qarovul məntəqələri qurulur. İlk dəfə rabitə göyərçinlərindən istifadə edilməyə başlayırlar.

835-ci ilin yayında Afşin Heydər ibn Kavus ərəb qoşununun komandanı təyin edilir. Bizansla aparılan döyüşlərdə fərqlənən Afşin əslən Uşruşana (Fərqanə) türklərindən olmuşdur. Bölgəyə gələn kimi o, Zəncan ilə Ərdəbil arasında olan yolları və yolboyu istehkamları bərpa edir, əvvəlcə Ərdəbildə, sonra isə Bərzənddə qərargah qurur. Bərzənddən Bəzzə qədər olan məsafə 50 km-dir. O, əsas diqqəti kəşfiyyat xidmətinin fəaliyyətinə və xürrəmi kəşfiyyatçılarının zərərsizləşdirilməsinə yönəldir. Xürrəmilər ətrafında istehkamlar zolağı yaradılır. Babək belə şəraitdə partizan xarakterli əməliyyatlara keçir və xırda kəskin zərbələrlə ərəblərin hərəkət sürətini azaldırdı. İşlərin belə getdiyini görən bəzi yerli feodallar xürrəmilərə xəyanət edib bu dəfə ərəblərin tərəfinə keçməyə başlayırlar. Belə ki, Təbriz şəhəri və Şahı qalasının sahibi feodal əl-Baisin xəyanəti nəticəsində bir xürrəmi dəstəsi ərəblər tərəfindən mühasirəyə alınaraq məhv edilir.

835-ci ildə xürrəmilər ərəblərin silah və sursat karvanlarına, xırda dəstələrinə hücumlar edir, ərzaq karvanlarını ələ keçirirlər. Xürrəmi sərkərdəsi Tərxanın iki iri ərəb karvanını məhv etməsi ərəblərə böyük zərər vurur. Babəkin hücumları isə ələ gözlənilməz olurdu ki, bəzi hallarda Afşin döyüşçülərinə gecə də atlardan düşməməyi əmr edirdi.

Yerli şəraitdən məharətlə istifadə edən və dağ müharibəsinin qanunlarını mükəmməl bilən xürrəmilər dağlıq ərazilərdə daim qalıb gəldilər. Nəticədə Afşin sərkərdələrinə əsas qüvvələrdən aralanıb dağlara hərəkət etməyi qadağan edir. Buna baxmayaraq 836-cı ildə Həştadsər dağı yaxınlığında Babək növbəti qələbəsini qazanır. O, Buğa əl-Kabirin 5 minlik qoşununu məhv edir. 837-ci ildə yeni türk süvari hissələri ilə möhkəmləndirilən Afşin həlledici hücumlara başlayır. Onun Babəklə danışıqlar aparmaq cəhdi Babək tərəfindən qətiyyətlə rədd edilir. Afşin Babəkin əsir düşmüş oğlunun əli ilə yazılmış və təslim olmağa çağıran məktubu Bəzzə göndərir. Cavab məktubunda Babək ona belə yazır: "40 il qul kimi yaşamaqdansa, bir gün azad yaşamaq daha üstündür".

837-ci ilin yayında ərəblər Bəzzə tam yaxınlaşıb və onu mühasirəyə alır. Xürrəmi qoşunlarının pusqu yerini öyrənən Afşin bu dəstəni məhv edir. Bundan sonra ərəblər atma qurğular və neftatan döyüşçülərin köməyi ilə Bəzzin hücumuna başlayırlar. Xürrəmilər inadla vuruşurlar, lakin qüvvələr nisbəti bərabər deyildi.

837-ci il avqustun 27-də Bəzz qalası süqut edir. Babək xırda dəstə ilə Arrana doğru hərəkət etməyə başlayır. Lakin əvvəllər onun müttəfiqi olmuş alban knyazı Səhl ibn Smbat artıq ərəblərin tərəfinə keçibmiş. Tutulub ərəblərə verilən Babək və onun qardaşı Əbdəllah xilafətin mərkəzi şəhəri və xəlifənin iqamətgahı sayılan Samirəyə aparılır. 838-ci il martın 14-də xəlifə əl-Mötəsimin iştirakı ilə Babək və onun qardaşı əzabla edam olunurlar. Ərəb müəllifləri xüsusi olaraq qeyd edirlər ki, Azərbaycanın xalq qəhrəmanı ölümünü mərdliklə qarşılayır.

Xürrəmilərin Babəkin başçılığı ilə apardıqları xalq-azadlıq müharibəsi Azərbaycan tarixinin ən şanlı səhifələrindəndir. İrimiqyaslı və qanlı müharibədə o zaman dünyanın on güclü dövlətlərindən olan Ərəb xilafətinə 20 il müqavimət göstərmiş xürrəmilər təxmini hesablamalara görə düşmənin 200 mindən artıq döyüşçüsünü və onlarca sərkərdəsini məhv etmişdir. Müharibə məğlubiyyətlə nəticələnsə də, Azərbaycanın azad edilməsi üçün zəmin yaranmışdır. Müharibə zəncirvari reaksiya əsasında digər regionlarda da üsyanlar doğurmuş və son nəticədə Ərəb xilafətinin parçalanmasına səbəb olmuşdur.

Babəkin adı isə Azərbaycan xalqının istiqlaliyyət uğrunda mübarizə rəmzinə çevrilmişdir.

Bəzz qalasının ümumi görünüşü

**Yusif ibn
Əbu Sac Divdad**
(912-927)

Xürrəmilər üsyanı və onun ardınca Ərəb xilafətini bürümüş digər üsyanlar bu dövləti tam zəiflətməmiş və IX əsrin II yarısında onun parçalanması ilə nəticələnmişdi. Əvvəllər ərəb dövlətinə daxil olmuş ərəzilərdə müxtəlif feodal dövlətləri yaranmağa başlamışdı. Azərbaycanda da bir neçə belə dövlət yaradılmışdı. Şirvan ərazisində Məzyədilər, sonra isə Kəsrənilər sülaləsi Şirvanşahlar dövlətini yaratmış, Arranda Şəddadilər sülaləsi hakimiyyətə gəlmiş, Cənubi Azərbaycanda Sacilər, Salarilər və Rəvvadilər sülalələri bir-birini əvəz etmişdi.

Sacilər sülaləsinin banisi "Afşin" ləqəbli Əbu-s-Sac Divdad türk əmirləri nəslindən olan adlı-sanlı sərkərdə idi. Vəcdanlı xidməti müqabilində xəlifə tərəfindən dəfələrlə mükafatlandırılan sərkərdə 866-cı ildə Kufə şəhəri və Məkkə yolunun rəisi vəzifəsinə təyin edilmişdi. İslam dünyasında bu vəzifə ən şərəfli və məsuliyyətli vəzifələrdən biri sayılırdı, çünki onu icra edən şəxs dünyanın hər yerindən Məkkəyə gələn zəvvarların təhlükəsizliyini təmin etməli idi. Onun oğlu Məhəmməd ibn Əbu Sac Məkkə və Mədinə şəhərlərinin hakimi təyin edilmişdi. Vəzifə borcunu layiqincə yerinə yetirdiyi üçün Əbu Sac yenidən Azərbaycana

IX əsrin II yarısında Azərbaycanda yaradılmış feodal dövlətləri arasında ən möhtəşəmi Sacilər dövləti olmuşdur. Bu dövlətin təməlini Əbu Sac Divdad qoymuş, böyük oğlu Məhəmməd isə onun iqtisadi inkişafını təmin etmişdir. Əbu Sacın kiçik oğlu Yusifin hakimiyyət illəri Sacilər dövlətinin ən parlaq illəri sayılır. Güclü ordu hesabına xilafətdən asılılığı ləğv etmiş, Bizasın qoşunlarını geri atmış Yusif bütün Azərbaycanı öz hakimiyyəti altında birləşdirmişdir. Azərbaycandan kənarda olan bir çox ərəzilər də onun dövlətinə birləşdirilmişdir.

Yusif 927-ci ildə islamın müqəddəs şəhərlərinə hücum edən qərməti təriqəti ilə vuruşmada həlak olmuşdur. Beləliklə, Yusif ibn Əbu Sac Azərbaycan tarixinə bütün Azərbaycan torpaqlarını ilk dəfə vahid Azərbaycan dövləti hüduqlarında birləşdirən hökmdar, görkəmli sərkərdə və islamın müqəddəs yerləri uğrunda şəhid olmuş dövlətcü kimi daxil olub.

qaytarılmışdı. Ərəb xilafəti parçalandığı dövrdə müstəqil dövlət yaratmağa çalışan Əbu Sac 879-cu ildə vəfat edir. Atasının ölümündən sonra oğlu Məhəmməd Azərbaycana qayıdır. 889-893-cü illər toqquşmalarından sonra Marağada möhkəmlənən Məhəmməd artıq tam müstəqil siyasət yeritməyə başlayır.

Paytaxtı Marağa şəhəri olan Sacilər dövlətinin sərhədləri o zaman qərbdə Ani və Dvin, şərqdə Xəzər dənizi, cənubda Zəncan, şimalda isə Dərbəndi əhatə edirdi. Azərbaycan ərazisindəki xırda dövlət qurumları Sacilərə vergilər ödəyirdi. Uğurlu iqtisadi tədbirlər həyata keçirən Məhəmməd dövlətinin iqtisadi müstəqilliyini təmin edir, öz pullarını buraxır.

Sacilər dövlətinin ən parlaq dövrü Məhəmməd ibn Əbu Sacın qardaşı Yusif ibn Əbu Sacın adı ilə bağlıdır. Qardaşının vəfatından sonra hakimiyyətə gələn Yusifin ordusu regionun ən qüdrətli ordusu hesab edilirdi. Sacilər dövlətinin hərbi təşkilatı öz sadəliyi ilə seçilirdi. Dövlət başçısı baş komandan vəzifəsini icra edir, sərləşkər titulu daşıyan sərkərdə əsgəri qoşun və istehkam qarnizonlarına, hacib ol-xass titulu daşıyan sərkərdə isə qvardiya dəstələrinə başçılıq edirdi.

Sacilər dövlətinin hərbi sənəti bir tərəfdən regionun iqtisadi, sosial və siyasi inkişafından asılı olmuş, digər tərəfdən isə ümum-müsəlman-ümumtürk hərbi sənəti ilə sıx bağlı olmuşdur. Buna baxmayaraq Sacilər ordusunda bu dövr Azərbaycan hərbi sənətinə xas olan xüsusiyyətlər də vardı. Türk və ərəb hərbi sistemlərinin on yaxşı cəhətlərini öz qoşunlarında tətbiq edən Yusif döyüşlərdə parlaq qələbələr qazanırdı.

Yusif ibn Əbu Sac qısa müddət ərzində Azərbaycan ərazisində keçirdiyi əməliyyatlar nəticəsində iri feodal hakimlərini özünə tabe edir, dövlətin birləşdirilməsinə maneçilik törədənlər öldürülürdü. Beləliklə, Yusif ibn Əbu Sac Azərbaycan torpaqlarını ilk dəfə vahid Azərbaycan dövləti hüdüdlərində birləşdirən hökmdar olur. Şimali və Cənubi Azərbaycan əvvəllər vahid şəkildə yalnız yadelli dövlətlərin (Sasanilər, Ərəb xilafəti) tərkibində olmuşdur. Bütün Azərbaycanı özündə birləşdirən ilk yerli dövlət Sacilər dövləti olmuşdur.

Öz qüdrətli ordusu ilə Yusif Azərbaycan sərhədlərinə yaxınlaşmağa cəhd göstərən Bizans xristian dövlətinin qoşunlarını geri oturdur.

Azərbaycan kimi əhəmiyyətli coğrafi mövqeyə malik və böyük gəlir gətirən ölkənin əllərindən çıxmasından hiddətlənən və Yusifin güclənməsindən ehtiyat edən ərəb xəlifələri Sacilər dövlətini dağıtmağa çalışırlar. Onlar müxtəlif təxribatlar törədər, quldur dəstələri, sui-qəsdlər yolu ilə Yusifi aradan götürməyə çalışırlar. Bütün bu səylər puça çıxdıqda onlar hərbi gücə əl atmaq qərarına gəlirlər. Ərəb qoşunları Azərbaycan sərhədlərinə toplanmağa başlayır. Bu xəbər Yusifə çatan kimi sürətlə hərəkət edərək Rey, Zəncan, Əhbər və Qəzvin şəhərlərini tutur. O, sərkərdəlik məharəti göstərərək 7 minlik ordu ilə xəlifə Xaqan əl-

Müflihinin 20 minlik qoşununu məğlub edir. Xəlifə yeni ordu toplayır və Yusifə qarşı ikinci ordu göndərir. Cənubi Azərbaycanın Sərab şəhəri yaxınlığında ağır döyüş baş verir. Bu döyüşdə də Yusif qalib gəlir. Qələbələrdən arxayınlaşan Yusif ordunu buraxır və xırda dəstə ilə

Ərdəbilə yollanır, lakin 919-cu ildə ərəblər tərəfindən əsir götürülür. Sacilər dövlətinin başsız qalmasından istifadə edən xəlifə sərkərdə Məhəmməd əl-Fariqini böyük ərəb qoşunu ilə Azərbaycanın üzərinə göndərir. Yusifin əsir düşməsi xəbərini alan Bizans imperatoru da Azərbaycan üzərinə qoşun çəkir.

Azərbaycan böyük təhlükə ilə üzləşir. Lakin Yusifin sadıq silahdaşlarından Subuk adlı sərkərdə Sacilər dövlətinin bütün qoşunlarını toplayır və əl-Fariqini darmadağın edir. Daha sonra o, sürətli yürüş edərək Dvin istiqamətindən hücum edən Bizans qoşunlarına həmlə edir və onları geri oturdur. Xəlifə Azərbaycanı tuta bilməyəcəyini görüncə Yusiflə düşmən deyil, müttəfiq olmaq istəyir. O, Yusifi həbsxanadan azad edir. Onu müstəqil Sacilər dövlətinin başçısı kimi təyinat edir. Yusif Rey, Qəzvin, Əbhər və Zəncanı öz dövlətinə birləşdirir. Daha sonra o, Van gölündən qərbdə yerləşən Ərməniyyə vilayətini tutur. Əslində, son erməni dövləti 387-ci ildə ləğv edilmişdi; bu ərəzilər isə gah Sasanilər, gah Bizans, gah da Ərəb xilafəti tərkibinə daxil olurdu. 921-ci ildə Yusif Ərməniyyəni ərəblərin əlindən alır.

Bu dövrdə islamın müqəddəs şəhərlərinə qarşı böyük təhlükə yaranmışdı. Ərəbistanda, Bəhreyn ərəzində qərmətilər adı ilə tanınan təriqət meydana gəlmiş və qərmətilər islamın müqəddəs şəhərləri və ziyarətgahlarına hücum etməyə başlamışdılar. Onlar xəlifənin qoşunlarını məğlubiyyətə uğradırlar. Yusif bilirdi ki, bir zamanlar onun atası və böyük qardaşı Məkkə və Mədinə şəhərlərinin təhlükəsizliyini can-başla təmin etmişlər. Odur ki qərməti hücumu təhlükəsi yarananda o öz qoşunlarının bir qismi ilə cənuba doğru yürüş edir. Bir neçə döyüşdə qərmətiləri geri atan Yusif 927-ci il dekabrın sonunda Kufə şəhərinin qarşısında baş verən döyüşdə ağır yaralanır və islam amalları uğrunda şəhid olur. 929-cu ildən başlayaraq Sacilər dövlətini qulamlar arasından çıxan sərkərdələr idarə etməyə başlayır.

Beləliklə, Yusif ibn Əbu Sac Azərbaycan tarixinə bütün Azərbaycan torpaqlarını ilk dəfə vahid Azərbaycan dövləti hüduqlarında birləşdirən hökmdar, görkəmli sərkərdə və islamın müqəddəs yerləri uğrunda şəhid olmuş döyüşçü kimi daxil olur.

Bəhmənyar ibn Mərzban
(?-1066)

IX yüzilliyin ortalarından etibarən Azərbaycan mədəniyyəti sürətlə inkişaf etməyə başlayır. Bunun üçün əlverişli tarixi zəmin yaranmışdı. Əvvəlcə Sasanı imperiyası, sonra isə Ərəb xilafəti tərkibində olan Azərbaycan Yaxın və Orta Şərqi məşhur mədəniyyət ocaqları ilə sıx qarşılıqlı əlaqə saxlamış, Şərqi mədəniyyətinin inkişafında yaxından iştirak etmişdir.

Azərbaycan alimləri Orta Asiya və Hindistan hüdudlarından tutmuş Priney yarmadasınadək uzanan çox geniş əraziləri əhatə edən xilafətin sərhədləri daxilində baş vermiş mədəni oyanışdı - "Müsləman intibahında" bilavasitə iştirak etmişlər. Xilafətin süqucu nəticəsində Azərbaycanda başlamış siyasi dirçəliş həyatın bütün sahələrində, o cümlədən elm və mədəniyyətdə öz əksini tapmışdır.

Bu dövr görkəmli Azərbaycanlı alimlərdən biri filosof Bəhmənyar ibn Mərzban olmuşdur.

Azərbaycan tarixində Bəhmənyar ibn Mərzban görkəmli mütəfəkkir, bir çox fəlsəfi və etika əsərlərinin müəllifi, orta əsr Şərqi fəlsəfəsinin inkişafında böyük rolu olmuş alim kimi tanınır.

Ərəb xilafətinin süqucu

nəticəsində Azərbaycanda yaranmış müstəqil feodal dövlətlərin hökmdarları elmin, maarifin inkişafına xüsusi fikir verir, dövrün qabaqcıl şəxsiyyətlərini saraylarına dəvət edir, onların yaradıcılığı üçün şərait yaradırdılar. Azərbaycanın Təbriz, Şamaxı, Gəncə, Bərdə, Ərdəbil və digər şəhərlərində açılmış mədrəsələr savadlı mütəxəssislər yetişdirirdilər. Sonradan onların bir çoxu Bağdad, Dəməşq, Qahirənin ali təhsil ocaqlarında təhsillərini davam etdirərək elmə yeni-yeni töhfələr verirdilər.

Dünya sivilizasiyasının ən qədim mərkəzlərindən biri sayılan Azərbaycanın Şimalda Cənubun, Şərqlə Qərbin kəsişdiyi yerdə yerləşməsi də burada elm və mədəniyyətin müxtəlif sahələrinin inkişafı üçün əlavə imkanlar yaradırdı. Əl-Biruni, İbn Sina, əl-Fərabi, Bələzuri, Məsudi, əl-İstəxri, İbn Havgəl, əl-Kindi və digər məşhur Şərqi alimləri Azərbaycanın elmi-ədəbi mühiti ilə bilavasitə bağlı olmuşlar.

IX-XII əsrlərdə dünya mədəniyyətinə Qətran Təbrizi, Məhsəti Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Ömər Gəncəvi, Yusif ibn Tahir, Fələki Şirvani,

Mücirəddin Beyləqani, Xətib Təbrizi kimi ədəbiyyat xadimləri, Əcəmi Əbubəkr, Məsud ibn Davud kimi memarlar bəxş etmiş Azərbaycan mədəni oyanışın ən mühüm mərkəzlərindən biri idi. Bu dövrdə Azərbaycanın vahid dövlət sərhədləri daxilində birləşdirilməsi Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasına səbəb olur və azərbaycanlılar vahid bir xalq kimi dünyada tanınır.

Azərbaycan alimləri müxtəlif elm sahələrinin, o cümlədən təbabət, fəlsəfə, astronomiya, tarix və coğrafiyanın inkişafında dünya elminin önündə gedirdilər. Eynəlüzzat Miyanəçi, Məkki əl-Bərdəyi, Səid əl-Əzdi kimi filosoflarımız, Əbu Miaz Əbdai Xoylu kimi təbibimiz, Əbubəkr Məhəmməd Şirvani kimi hüquqşünasımız, Fazil Fəridəddin Şirvani kimi astronomumuz "Azərbaycan İntibahı"nın görkəmli nümayəndələridir.

"Azərbaycan İntibahı"nın ilk görkəmli simalarından biri Bəhmənyar ibn Mərzban olmuşdur. Bəhmənyar Əbülhəsən ibn Mərzbanın uşaqlığı və gəncliyi barəsində məlumdur ki, o, Cənubi Azərbaycanda sadə azərbaycanlı sənətkar ailəsində anadan olmuşdur. Bir dəfə Azərbaycanda olan görkəmli Şərq alimi Əbu Əli İbn Sina sənətkar Mərzbanın emalatxanasının yanından keçəndə həyətdə oynayan uşaqlardan ona od gətirməyi xahiş edir. Səbadan od və ya kömür gətirmək üçün uşaqların qabı yox imiş, buna baxmayaraq uşaqlardan biri ovucuna torpaq tökdürür və közərən kömürləri bu torpağın üstünə yığıdıraraq İbn Sinaya gətirir. Bu uşaq Bəhmənyar imiş. Uşağın ağına heyrətlənən İbn Sina onun valideynləri ilə danışır və uşağı onun yanına göndərmələrini xahiş edir. Beləliklə, Bəhmənyar İbn Sinanın şagirdi olur.

Həm İbn Sinanın qeydləri, həm də onun əsərlərini təhlil etmiş alimlərin fikrincə, görkəmli alimin bir çox nailiyyətləri onun gənc Bəhmənyarla apardığı söhbətlər və mübahisələr əsasında qazanılmışdır. Bir müddət keçdikdən sonra Bəhmənyara o dövrün əsas aparıcı elmlərindən ətraflı məlumatlar verən və onu istiqamətləndirən İbn Sina şagirdinin müstəqil çalışmasına icazə verir. Şərqin ən məşhur mədrəsələrində dərs deməyə başlayan Bəhmənyar sonda vətəni Azərbaycana qayıdır və burada özünün on məşhur əsərlərini yazır. "Metafizika elminin mövzusunda dair traktat" adlı fəlsəfi əsərində Bəhmənyar qədim yunan və Roma filosoflarının əsərlərini təhlil etmiş, onların nəticələrini XI əsr elmi səviyyəsindən yoxlamış, fərziyyələrinə qiymət vermişdir. Bəhmənyar hərəkət, məkan və zaman anlayışlarının fəlsəfi şərhini vermiş, onların vəhdətini, bir-birindən ayrılmazlığını göstərmişdir.

"Məntiqə dair zinət kitabı" adlı digər əsərində Bəhmənyar o dövrdə fəlsəfənin tərkib hissəsi kimi təzəcə formalaşmağa başlayan məntiq və onun qanunları araşdırmış, onun anlayışlarının tərifini vermişdir. O özünə qədərki Şərq fəlsəfəsini dərinədən öyrənmiş, onun nailiyyətləri ilə yaxından tanış olmuş, məntiqdə anlayış, hökm, istiqlal anlayışlarını geniş işıqlandırmışdır.

"Mövcudatın mərtəbələri" adlı növbəti fəlsəfi əsərində Bəhmənyar dünya, onun qanunlarını, yaranma və inkişaf etmə səbəblərini araşdırmış, insanın bu dünyada tutduğu yeri və oynadığı rolu nəzərdən keçirmişdir. O, idrakda hiss və rəşional məqamların əlaqəsini vermişdir. Bəhmənyarın "Təhsil kitabı" adlı əsəri də əhatəliliyinə, məzmun dərinliyinə görə onun yaradıcılığında xüsusi yer tutur.

Bəhmənyar fəlsəfi əsərlərində bildirir ki, hər şeyin əsasını on ümumi mənada varlıq təşkil edir. Varlıq, onun fikrincə, iki formada olur: vacib varlıq və mümkün varlıq. Vacib varlıq zəruridir, mütləq mövcuddur, səbəbsizdir, heç kim tərəfindən yaradılmayıb, əbədidir, mümkün varlığı yaradandır. Mümkün varlıq qeyri-mövcud və mövcud fərz ediləndir, onun varlığı və yoxluğu birsəbəblidir, daha doğrusu, o, nəticədir. Bəhmənyar yazırdı ki, Allah məxluqatdan zamanca aparıb çıxarır. Bəhmənyarın bu fikirləri müsəlman alimləri tərəfindən müsbət qarşılanısa da, mütəkəllimlər (ortodoksal filosoflar) onun "səbəbin varlığından nəticənin varlığının hasili vacibdir", habelə "ilk səbəb zaman etibarilə nəticəyə bərabərdir" fikirlərini qəbul etmirdilər.

Bəhmənyarın etik baxışları toplandığı "Gözəllik və səadət kitabı", həmçinin bir çox təzkirələri də bizə qədər gəlib çatmışdır. "Musiqi kitabı" adlı əsəri etik-fəlsəfi xarakter daşıyır. Bəhmənyarın hal-hazırda Sankt-Peterburq və Daşkənd arxivlərində saxlanılan İbn Sina ilə fəlsəfi yazışması onun bir filosof kimi necə püxtələşməsini, kamilləşməsini öyrənməyə imkan verir.

Maraqlıdır ki, hələ sağlığında Bəhmənyarın əsərləri Şərq filosofları tərəfindən dərinədən öyrənilmiş, onlar üzə köçürülərək çoxaldılmışdır. Avropa Bəhmənyarın əsərləri ilə XIX əsrdə tanış olmuş və onların bir qismi Almaniyanın Leypsiq şəhərində çap edilmişdir. Onun XX əsrdə də aktuallığını itirməyən fəlsəfi əsərləri Tehranda və Qahirədə nəşr olunmuşdur.

Şərqin görkəmli alim və mütəfəkkirləri Əbül Abbas Ləvkəri, Əfzələddin Xünəci, Nəsirəddin Tusi, Siracəddin Urməvi fəlsəfə elmində özlərini Bəhmənyarın davamçıları hesab etmişlər.

İbn Sinanın şagirdi və davamçısı, Azərbaycan filosofu Bəhmənyarın orta əsr müsəlman Şərqiində fəlsəfi fikrin inkişafında böyük rolu olmuşdur.

Bəhmənyar ibn Mərzban 1066-cı ildə Cənubi Azərbaycanda vəfat etmişdir.

Qətran Təbrizi (1012-1080)

Ərəb xilafətinin süqutu nəticəsində Azərbaycanda başlayan siyasi dirçəliş elm və mədəniyyətin inkişafında da özünü büruzə verdi. Bu dövrdə Azərbaycan "Müsəlman İntibahı" adlanan mühüm mərkəzlərdən biri idi. Azərbaycan intibah mədəniyyətinin ilk böyük şairlərindən biri, Şərqdə tanınan ilk Azərbaycan şairi Qətran Təbrizi idi. Azərbaycan tarixinə Qətran Təbrizi dövrün hadisələrini əsərlərində tərənnüm edən istedadlı şir, ilk izahlı lüğət tərtib etmiş filoloq alim və mütəfəkkir kimi daxil olmuşdur.

Ərəb xilafətinin süqutu nəticəsində Azərbaycanda başlayan siyasi dirçəliş, müstəqil dövlətlərin meydana gəlməsi elm və mədəniyyətin inkişafında da özünü büruzə verdi. Bəhs edilən dövrdə Azərbaycan "Müsəlman intibahı" adlanan məşhur mədəni oyanışın ən mühüm mərkəzlərindən biri idi. Bəhmənyar ibn Mərzban kimi filosof, Xətib Təbrizi kimi filosof və ədəbiyyatşünas, Eynəlxüzzat Miyanəçi kimi şair və filosof, Əbu Miyyaz Əbdai Xoylu kimi həkim, Əbu Bəkr Məhəmməd Şirvani və Fazil Fəridin Şirvani kimi astronom, Yusif ibn Tahir Xoylu və Ömər Gəncəyi kimi ədəbiyyatşünas, Nizaməddin Əbül-üla Gəncəvi, Fələki Şirvani, Əmir İzzəddin Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Qivami Gəncəvi kimi şair, Məhsəti Gəncəvi kimi şairə yetişdirən Azərbaycan mədəni mühiti sonda "Müsəlman İntibahı"na Xaqani Şirvani və Nizami Gəncəvi kimi dahilər bəxş etdi.

Qətran Təbrizi (Əbu Mansur Qətran Cili Təbrizi Azərbaycani) 1012-cı ildə Təbriz yaxınlığında Şadiabad adlanan xırda şəhərcikdə anadan olmuşdur. Həmin şəhərcikdə məktəbi bitirən Qətran sonradan Təbrizə köçmüş və burada mədrəsədə təhsilini davam etdirmişdir. Artıq mədrəsədə oxuyarkən o, ilk qəsidələrini yazmışdır.

O dövrdə Azərbaycanda feodal pərakəndəliyi hökm sürürdü. Burada bir neçə müstəqil dövlət vardı. Cənubi Azərbaycan paytaxtı Təbriz şəhəri olan Rəvvadilər dövlətinin tərkibində idi. 1028-ci ildə Orta Asiya ərazisindən Azərbaycana oğuz türk tayfaları gəlir. Rəvvadilər dövlətinin hökmdarı Əbu Mənsur Vəhsudan onların azərbaycanlılarla qohum olmasını nəzərə alaraq bu

oğuzlara dövlətin ərazilərində məskunlaşmağa icazə verir, sonra isə onları öz ordusuna yazır. Azərbaycanı ikinci vətənləri kimi qəbul edən oğuzlar canla-başla Bizansa qarşı vuruşurlar. Mədrəsədə təhsilini bitirdikdən sonra şairlik istedadı ilə seçilən Qətran Təbrizi Gəncəyə köçür. Bu dövrdə Gəncə Azərbaycan Şəddadilər dövlətinin paytaxtı idi. Əsasən Şimali Azərbaycanın qərb ərazilərində yerləşən bu dövlət cənub-qərbdən Bizansın, qərbdən isə onun müttəfiqi olan gürcü feodallarının təcavüzü ilə üzləşmişdi. Tiflis müsəlman əmirliyini (bu dövlət VIII - XII əsrlərdə mövcud olmuş, ərəbmənşəli Cəfərilər sülaləsi tərəfindən idarə olunsada, əhalinin əksəriyyətini türklər təşkil edirdi) daim dəstəkləyən Şəddadilər dövləti hərbi baxımdan güclü dövlət olmuş, lazım gəldikdə Rəvvadilərə də köməklik göstərmişdir. Məhz bu dövlətin qoşunları Azərbaycanın digər feodal dövləti - Şirvanşahlar dövlətinə şimaldan edilən təcavüzlərə qarşı mübarizə aparmağa köməklik edirdi.

Güclü istehkamlarla qorunan Gəncə müsəlman dünyasının Şərq hüduqlarının mədəni mərkəzi sayılırdı. Burada məktəblər, mədrəsələr, şəxsi və şəhər kitabxanaları, rəsədxana, tibb ocaqları, çoxsaylı sənətkarlıq emalatxanaları və tacir dükənləri fəaliyyət göstərirdi.

Gəncədə dərs deməyə başlayan Qətran Təbrizinin şairlik istedadı barəsində söhbətlər Şəddadilər dövlətinin başçısı Əbdül Həsən Ləşkəriyə çatanda o, şairi çağırtdırıb dinləmiş və onu sarayına dəvət etmişdir. Lirik şeirlərində insana məhəbbət, təbiətə vurğunluğu tərənnüm edən şair bu təklifi qəbul etmişdir.

Həmin vaxtdan etibarən saray şairi Qətran Təbrizinin əksər şeirləri siyasi və hərbi-siyasi hadisələrin tərənnümünə, dövlət başçısı və onun köməkçilərinin vəsfinə həsr olunmuşdur. Maraqlıdır ki, bizim günlərdə onun bu şeirləri mühüm tarixi mənbə kimi tədqiqatçılar tərəfindən qiymətləndirilir. Belə ki, şair 1036 - 1037-ci illərdə Əbu Mənsur Vəhsudanın Gəncəyə səfərini təsvir edir, onun Əbdül Həsən Ləşkəri ilə apardıqları danışıqlardan xəbər verir. Həmçinin onun oğuzların Azərbaycana gəlişi, onların yerli əhali ilə qayırayıb-qarışması haqqında verdiyi məlumatları maraq doğurur. Məlumdur ki, oğuzların bir qismi Şəddadilər dövləti ərazisinə köçdükdə burada yaxşı qarşılanmış və Gəncə ətrafında məskunlaşmışlar. Hökmdar onları Şəddadi qoşunlarına daxil etmişdir. 1037 və 1038-ci illərdə Bizans və gürcü qoşunlarının Şəddadilər dövlətinə hücumlarının dəf edilməsində, düşmənlərin məğlubiyyətə uğradılmasında oğuzların böyük rolu olmuşdur.

Qətran Təbrizinin ən məşhur əsərləri "Qövsnamə", "Quşnamə", "Vamıq və Əzra" və "Divan"dır ki, o da əsasən qəsidələr toplusundan ibarətdir.

Şairin qəsidələrindəki məlumatlar çox vaxt obyektiv xarakter daşıdığından bir çox feodallar ona qarşı çıxır, onu hökmdarın gözündən salmağa çalışırdılar. Bu dövrdə ona qarşı olan kəskin münasibət şairin şeirlərində öz əksini tapmışdır.

Şair həqiqəti yazmaq əvəzinə maddahlıqla məşğul olmağı qəbul etmirdi.

Təxminən 1041 - 1042-ci illərdə Qətran Təbrizi Şəddadilər dövlətini tərk edərək Təbrizə gəlir. O burada dəhşətli Təbriz zəlzələsinin şahidi olur və onu öz əsərində təsvir edir.

1046-cı ildə Təbrizə gəlmiş məşhur Şərq şairi və səyyahı Nəsir Xosrov burada bir çox alim və şairlərlə görüşmüşdür. O özünün "Səfərnəmə" kitabında Qətran Təbrizinin şeirlərini yüksək qiymətləndirmişdir.

Filoloq alim Qətran Təbrizi fars leksiko-qrafiyası tarixində izahlı lüğət yazan ilk tədqiqatçı olmuşdur. Yaşadığı dövrdə "Lüğəti-Qətran" və ya "Fərhəngi-Qətran" ("Qətranın lüğəti") adlanan elmi əsər sonralar "Təfasir filuqatil-yurs" ("Fars sözlərinin izahlı lüğəti") və ya sadəcə, "Təfasir" adlandırılırdı. Lüğətdə o, fars sözlərinin izahını vermiş, onların türk analoqlarını göstərmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə bütün elmi əsərləri ərəb dilində, bədii əsərləri fars dilində yazmaq dəbdə idi. Ona görə də türkmənşəli şairlərə, o cümlədən Azərbaycan şairlərinə belə bir lüğət olduqca vacib idi. Sonrakı dövrlərdə özləri lüğətlər tərtib etmiş bir çox şair və filoloqlar Qətran Təbrizinin lüğətini yüksək qiymətləndirmişlər. Azərbaycan və İran poeziyasının inkişafında Qətran Təbrizinin lüğətinin böyük rol oynadığını bir çox alimlər qeyd edir.

Daha sonrakı dövrlərin mənbələrində Qətran Təbrizinin bir ara Naxçıvanda yaşadığı göstərilir. Lakin ömrünün axırında o, yenidən Təbrizə qayıdır.

Qətran Təbrizi 1086-cı ildə Təbrizdə vəfat etmiş və Söhrab məhəlləsi yanında şairlər qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.

XII əsr Mərkəzi Asiya şairi Rəşidəddin Vatvat yazırdı ki, onun təsəvvüründə təkə bir əsl şair vardır ki, o da Qətran Təbrizidir.

I Axsitan ibn Mənuçöhr (1160-1196)

XII əsrdə Cənubi Qafqazda ən sabit dövlət Şirvanşahlar dövləti olmuşdur. Bu, Məzyədilər və Kəsrənilər sülalələrində olan şirvanşahların uğurlu daxili və xarici siyasətlərinin nəticəsi idi. Şirvanşah I Axsitan hakimiyyəti illərində Şirvanşahlar dövləti özünün ən qüdrətli çağlarını yaşayırdı. Şirvanşah I Axsitan hakimiyyəti illərində Azərbaycanın Şirvan bölgəsində yaranmış siyasi sabitlik, onun Azərbaycan Atabəylər dövləti və Gürcüstanla dostluq siyasəti, hərbi qüdrətin artırılması iqtisadi inkişafa və mədəniyyətin tərəqqisinə müsbət təsir göstərmişdi.

Azərbaycan tarixinə şirvanşah I Axsitan ibn Mənuçöhr dövlətinin iqtisadi inkişafını təmin etməyə cat atan, qonşu dövlətlərlə dostluq əlaqələri qurmağa çalışan dövlət xadimi, qüdrətli ordu və güclü hərbi donanma yaradan təşkilatçı, 1175-ci il qələbəsi ilə orta əsrlər dövründə rusların Azərbaycana yürüşlərinin qarşısını tamamilə alan sərkərdə, Şirvan şəhərində yüzlərlə yeni müxtəlif təyinatlı binalar inşa etdirən qurucu şəxs kimi daxil olmuşdur

Şirvanşahlar dövləti XII

əsrərdə Cənubi Qafqazda ən sabit dövlət olmuşdur. Hələ VI əsrdə Sasani şahənşahı Şirvan vilayətini idarə etmək üçün buraya Məzyədilər sülaləsindən olan hakimlər göndərir. Bu sülalənin nümayəndələri özlərini "şirvanşah", yəni "Şirvan hakimləri" adlandırmağa başlayırlar. Sasanilər, sonra isə Ərəb xilafəti dövründə şirvanşahlar xırda yerli hakim hesab olunurdular. Ərəb xilafəti parçalananda şirvanşah Heysam ibn Xalid 861-ci ildə öz müstəqilliyini bəyan edir. Beləliklə, xəritədə Şirvanşahlar dövləti meydana gəlir.

Dərbənddən Kür çayınadək ərazilərdə möhkəmlənən şirvanşahlar adətən neytral mövqe tuturdular. Bu onlara öz ərazilərində siyasi sabitlik yaratmağa imkan verir. Siyasi sabitlik isə öz növbəsində təsərrüfatın dirçəlişi və mədəniyyətin çiçəklənməsinə səbəb olur. 1027-ci ildə Məzyədilər sülaləsi əvəzinə hakimiyyətə Kəsrənilər sülaləsi gəlir, lakin ölkənin siyasi inkişaf yolu dəyişməz qalır. 1066-cı ildə şirvanşah I Fəriburz güclü türk dövləti olan Böyük Səlcuq dövlətindən asılılığı qəbul edir. Şirvanşahlar dövləti səlcuqlara vergilər ödəməli və lazım gəldikdə əsgəri qüvvə ilə kömək göstərməli idi. Asılılıqdan yaxa qurtarmağa çalışan şirvanşahlar, nəhayət, 1123-cü ildə buna nail olurlar. Bir tərəfdən səlcuqlar, digər tərəfdən gürcülərlə mübarizə şəraitində hakimiyyətə gəlmiş şirvanşah III Mənuçöhr

1120 - 1160-cı illərdə düz 40 il hakimiyyətdə olmuş və dövləti gücləndirmişdir. III Mənuçöhrün oğlu I Axsitan (bəzi mənbələrdə I Axsartan) 1160 - 1196-cı illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. Şirvanşah I Axsitan tarazlaşmış xarici və daxili siyasət həyata keçirmişdir. Azərbaycan Atabəyləri dövləti ilə sıx dostluq əlaqələri yaradan şirvanşah Gürcüstanla da dostluq əlaqələri qurmuşdur. 1173-cü ildə Gürcüstanda çar III Georgiyə qarşı iri feodalların qiyamı qalxanda şirvanşah ona hərbi kömək göstərmişdir.

I Axsitanın vaxtında ölkədə sənətkarlıq və ticarətin inkişafına böyük diqqət yetirilir, haqsız vergilər və rüsumlar ləğv edilir. Nəticədə Şirvanşahlar dövləti Şərqdə ən varlı dövlətlərdən birinə çevrilir, onun Şamaxı, Dərbənd, Bakı, Şabran, Quştasfi şəhərləri iri ticarət və sənətkarlıq mərkəzləri kimi məşhurlaşır. Əvvəllər səlcuqlara vergi kimi göndərilən 40 min dinar indi müdafiə tikililərinin inşasına, ordunun gücləndirilməsinə, hərbi gəmilərin yaradılmasına yönəldilir. Qısa zaman ərzində hərbi dəniz qüvvələri Şirvanşahlar ordusunun vacib tərkib hissəsinə çevrilir. Şirvan hərbi gəmiləri "şəbəkə" tipli döyüş və "baqala" tipli nəqliyyat gəmilərindən ibarət idi. Hərbi donanmaya "əmir əl-bəhr", yəni "dəniz sahibi" adlanan vəzifəli şəxs başçılıq edirdi. İri gəmilərin kapitanları "əmir", xırda gəmilərin kapitanları "rais", köməkçi gəmilərin kapitanları isə "iştiyyam" adlanırdı. Dövlətin bütün hərbi gəmiləri Bakı şəhərinin hərbi limanında cəmləşdirilmişdi.

Şirvan donanmasının hərbi bazası da Bakıda yaradılmışdı. Limanın müdafiə sistemi şəhərin sahilyanı divar xəttindən, Səbayıl qalasından və xəbərdarlıq bürclərindən ibarət idi. Sahilyanı divar xətti hələ şirvanşah III Mənuçöhrün əmri ilə inşa edilmişdi və şəhəri hər tərəfdən əhatələyirdi. Divar xəttinin bir hissəsi dənizə doğru – Səbayıl qalasına tərəf gedirdi. İndi həmin qala divarı İçərişəhəri əhatələyir. Öz dövrü üçün möhtəşəm qalalardan biri olan Bakı qalası müxtəlif forma və ölçülü bürclərlə gücləndirilmişdi. Qala divarının önündə dərin xəndək qazılmışdı. Düşmən qoşunları şəhərə yaxınlaşanda xəndək dəniz suyu ilə doldurulurdu. Xəndəyin olması düşmənin divardağıdan qurğularının divara yaxınlaşmasına imkan vermir, üstəlik, divarın altına lağım atmağa da mane olurdu.

I Axsitan hakimiyyətə gəldikdən sonra 1161-ci ildə Bakıda inşasına başlanan Qız qalası rəsədxana və mayak rolunu oynamışdır. Hündürlüyü 28 m, divarlarının eni 4 - 5 m olan belə möhtəşəm qurğunun inşa edilməsi göstərir ki, şirvanşah I Axsitan ölkədə elmin inkişafına böyük diqqət yetirmiş. Təsadüfi deyil ki, Qız qalası orta əsr Azərbaycan memarlığının unikal incilərindən biri sayılır.

1175-ci ildə Şirvanşahlar dövləti xarici təcavüzə məruz qalır. 73 gəmidən ibarət rus donanması Volqa çayından keçərək Xəzərə çıxır və Şirvan sahillərinə yan alır. Onlarla əlbir olan qıpçaqlar şimaldan Dərbənd keçidini aşaraq quru yolla Şirvana hücum edirlər. Qıpçaqlar Dərbənd və Şabrana zəbt edirlər. Rus donanması Xəzərdən Kürə keçib irəliləmək və əraziləri talamaq məqsədi güdüdü. Lakin

şirvanşahın hərbi donanması kifayət qədər güclü idi. Sarı adası yaxınlığında baş vermiş dəniz döyüşündə şirvanşah rus donanmasını darmadağın edir, rusların 75 gəmisindən 73-ü geri çəkilib aradan çıxır. Bu qələbə orta əsrlər dövründə rusların dənizdən Azərbaycana hücumlarına birdəfəlik son qoyur. Qıpçaqların qarşısını almaq mümkün olsa da, onları ölkədən çıxarmaq çox çətin idi. Belə şərəitdə yaxşılığı unutmayan gürcü çarı III Georgi şirvanşahın köməyinə gəlir. Birləşmiş Şirvan - gürcü qoşunları qıpçaqları ölkədən qovur.

Bu qələbələr, əlbəttə, şirvanşah I Axsitanın nüfuzunu artırır.

1192-ci ildə Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtı Şamaxı şəhəri güclü zəlzələ nəticəsində dağılır. Şəhərin əksər iri və xırda binaları uçur, on minlərlə insan həlak olur. Həlak olanlar arasında şirvanşah I Axsitanın ailəsi də var idi. Yer təkənlərinin gücü o dərəcədə böyük imiş ki, hətta yaxınlıqdakı dağ qalalarında da dağıntılar olur. Şamaxılıların köməyinə bütün Azərbaycandan minlərlə insan gəlir. Ümumi səylərlə şəhər yenidən bərpa olunmağa başlayır. Lakin şirvanşah yaxşı başa düşür ki, zəlzələ yenidən təkrarlana bilər. Ona görə də yeni paytaxt üçün yer seçir. Beləliklə, Bakı şəhəri Şirvanşahlar dövlətinin ikinci, ehtiyat paytaxtı elan edilir. Məqsəd hər hansı bir təhlükə yaranarsa, hökuməti və xəzinəni Şamaxıdan Bakıya köçürmək idi. XII əsrdə Bakı şəhəri artıq paytaxt ola biləcək qədər böyüyür. Şəhərdə gedən tikinti işləri geniş vüsət alır. Saraylar və qalalar, bazarlar və dükənlər, məscidlər və mədrəsələr şəhəri bəzəyir. Sənətkarlıq-ticarət mərkəzi kimi inkişaf edən Bakı Dərbənddən sonra Xəzər sahilində ikinci mühüm ticarət limanı hesab edilir və əsasən neft və duz istehsalçısı kimi şöhrət tapır. Şəhərdə gəmi tərsanələri, sənətkar emalatxanaları, anbarlar, evlər və imarətlərin sayı gündəndən artır.

Şirvanşah I Axsitanın hakimiyyəti illərində Azərbaycanın Şirvan bölgəsində yaranmış siyasi sabitlik, onun Azərbaycan Atabəyləri dövləti və Gürcüstanla dostluq siyasəti, hərbi qüdrətinin artması iqtisadi inkişafa və mədəniyyətin tərəqqisinə müsbət təsir göstərir.

Məhəmməd Canah Pəhləvan
(1175-1186)

136-cı ildə Şəmsəddin

Eldəniz tərəfindən yaradılmış

Azərbaycan Atabəyləri dövləti (Eldənizlər dövləti) tariximizdə ən möhtəşəm dövlətlərdən biri olmuşdur. Görkəmli sərkərdə və uzaqqörən siyasi xadim olan Şəmsəddin Eldəniz çətin hərbi-siyasi vəziyyətdə nəinki öz dövlətinin müstəqilliyini təmin etmiş, hətta az vaxt ərzində bir çox iri feodalların özbaşınalığına son qoyaraq bütün Azərbaycanı öz hakimiyyəti altında birləşdirmişdir. Naxçıvan şəhəri bu dövlətin paytaxtı olmuşdur. Naxçıvanın Şərqi ən gözəl şəhərlərindən birinə çevrilməsi məhz Şəmsəddin Eldənizin adı ilə bağlıdır. 1161-ci ildə İraq sultanlığının taxtında nümayəndəsini oturdan Şəmsəddin Eldəniz bu dövləti də idarə etmişdir. Onun böyük oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvan İraq sultanının xacibi təyin edilmişdi. O dövrdə xacib sultanın köməkçisi olmaqla dövlətin vəzirindən də yüksək vəzifə hesab edilirdi. Şəmsəddinin kiçik oğlu Qızıl Arslan İraq sultanlığı qoşunlarının baş komandanı olmuşdur. Belə ki, Azərbaycan Eldənizlər sülaləsinin hakimiyyəti altında olan İraq sultanlığı faktik olaraq Eldənizlər dövlətinin tərkib hissəsi hesab edilmişdir. Şirvanşahlar dövləti də Eldənizlərdən asılı vəziyyətdə olmuşdur. Beləliklə, Azərbaycanın vahidliyi təmin edilmişdir. Şəmsəddin Eldənizin hakimiyyətinin sonuna yaxın Eldənizlər dövləti Dərbənd şəhərindən İran körfəzinədək olan əraziləri əhatə etmişdir.

1136-cı ildə Şəmsəddin Eldəniz tərəfindən yaradılmış Azərbaycan Atabəyləri dövləti (Eldənizlər dövləti) tariximizdə ən möhtəşəm dövlətlərdən biri olmuşdur. 1175-ci ildən etibarən dövləti idarə edən Məhəmməd Canah Pəhləvan onu daha da qüdrətləndirmişdir. Atasının ən yaxın silahdaşlarından sərkərdəlik və dövlət idarəçiliyi dərsləri almış Cahan Pəhləvan dövləti daxili sabitliyinin təmin edilməsinə yönəlmiş kompleks tədbirlər həyata keçirir. Bunun sayəsində qüdrətli ordu yaradan, Dərbənddən İran körfəzinədək, Diyarbəkirdən Əfqanıstan sərhəlinədək əraziləri tabe edən Cahan Pəhləvan dövlətinin ərazisinə bir dəfə də olsun düşmən qüvvələri buraxmamışdır! Azərbaycan tarixinə Məhəmməd Cahan Pəhləvan mərkələşmiş dövlət yaratmağa çalışsın, Azərbaycanın vahidliyini təmin edən şəxs kimi daxil olmuşdur.

1175-ci ildə - Şəmsəddin Eldənizin vəfatından sonra böyük oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvan hakimiyyət başına keçir. Atasının peşəkar sərkərdələrindən hərbi dərslər almış, dövlət xadimlərinin rəhbərliyi altında dövlətçiliyin sirlərini öyrənmiş, elm və mədəniyyətlə yaxından maraqlanan Cahan Pəhləvan hakimiyyətə gələndə artıq hansı tədbirləri həyata keçirəcəyini yaxşı bilirdi. Hələ İraq sultanının xacibi işlədiyi zaman o anlamışdı ki, iri feodallar dövlətin dayaqları olsalar da, onları nəzarətsiz qoyanda dövlət zəifləyir. İri feodalların arasında baş verən münaqişələr ucubatından son nəticədə dövlətin ordusu və iqtisadiyyatı tənəzzülə uğrayır. Məhz bu səbəbdən də o, əsas diqqətini mərkəzi hakimiyyətin gücləndirilməsinə verir, bir sıra düşündüyü tədbirlər kompleksini həyata keçirir. Bütün vacib vəzifələrə o öz şəxsi məmlüklərini təyin edir. Həmçinin iri şəhərlərə və vilayətlərə də məmlüklərini başçı qoyur. Qeyd etmək lazımdır ki, "məmlük" sözü şəxsi qul mənasını versə də, o məmlüklər bizim "qul" kimi qəbul etdiyimiz anlayışdan fərqlənirdi. Belə ki, məmlük kimi qeydə alınmış gənc mütləq 5 illik təlim-xidmət mərhələsi keçirdi. Yalnız bundan sonra o, tam hazırlıqlı döyüşçü hesab olunurdu. Belə məmlüklər hökmdarın şəxsi mühafizə dəstəsinə götürülür, onun və ailəsinin, həmçinin dövlətinin xəzinəsinin təhlükəsizliyini təmin edirdi.

Belə döyüşçülər arasından ən yaxşılari seçilir və onların təlimi davam etdirilirdi. Təlimin altıncı ilində məmlüklər xüsusi rəmz kimi badə alaraq hökmdar sarayına daxil olmaq və burada xidmət etmək səlahiyyəti qazanırdılar. Beləliklə, məmlük saray qayda-qanunları ilə qonaq qəbul etmə, şikayətçilərlə münasibət saxlama və s. proseslərlə yaxından tanış olurdu. Yeddinci xidmət ilində məmlük hökmdarı əhatə edən şəxslər sırasına daxil edilir, ona "hökmdarın silahdan", "hökmdarın mehtəri", "hökmdarın paltar qoruyanı" və s. vəzifələrindən biri verilsə də, əslində, bütün dövlət əhəmiyyətli işlərdə iştirak etməyə başlayırdı. Bu zaman dövləti idarə etmək qanunları ilə tanış olur, bəzi hallarda məsləhətlər vermək hüququna malik olurdu. Beləliklə, 35 yaşına çatmış və bütün göstərilən mərhələləri keçmiş məmlük sipəhsalar, yəni qoşun komandanı təyin edilə bilər, 37 yaşına çatdıqda isə əmir titulu ala bilərdi. Əmir titulu almış məmlük iri inzibati vahidlərə başçı və vacib dövlət vəzifələrini icra edən şəxs təyin edilmək hüququ qazanırdı. Vilayət başçıları və vəzifəli şəxslər məmlüklərdən təyin edildikdə vəzifəni layiqincə icra edirdilər. Buna onların keçdiyi zəngin həyat dərsi imkan verirdi. Hərtərəfli hazırlıqdan başqa, məmlüklərin bir üstünlüyü də var idi. Onlar uşaq ikən kasıb ailələrdən seçilir və ya qul bazarlarından alınır, bu səbəbdən də onların qohum-əqrabası olmurdu. Bu, bir-birləri ilə qohum olan iri, güclü feodal nəsiləri ilə hökmdarın apardığı mübarizədə vacib məqam idi. Doğrudan da, Məhəmməd Cahan Pəhləvanın məmlükləri bütün hallarda ona sədaqətlə xidmət etmiş, onun vəfatından sonra isə onun qardaşı və oğullarına xidmət göstərmişdilər.

Yüksək peşəkarlığı və hərtərəfli hazırlığı ilə seçilən məmlüklər təbəqəsinin yaradılması mərkəzləşmiş dövlət quruculuğu yolunda feodalizm dövrü üçün vacib nailiyyət idi.

Məmlüklərə arxalanan Cahan Pəhləvan itaət göstərməyən, daim müstəqilliyə can atan və bununla dövləti parçalamağa çalışan bəzi iri əmirlərin müqavimətini qətiyyətlə qırır.

Dövlətinin mərkəzi olan Azərbaycanı idarə etməyi Məhəmməd Cahan Pəhləvan qardaşı Qızıl Arslana tapşırır. Bununla Eldənizlər dövlətinin siyasi, iqtisadi, mədəni həyatında Azərbaycanın aparıcı rolu təmin edilir. Qızıl Arslan həm də Məhəmmədin oğulları Əbu Bəkr və Özbəyin tərbiyəçisi olmuşdur.

Məhəmməd Cahan Pəhləvan isə özünü İraq sultanı azyaşlı III Toğrulun atabəyi elan edərək onun adından sultanlığı idarə etməyə başlayır. Belə ki, III Toğrul Naxçıvanda yaşayır, Cahan Pəhləvanın məmlükləri isə onun adından sultanlığı idarə edirdi.

Silahlı qüvvələrin əsası 50 minlik daimi qoşundan ibarət idi. Feodallıq dövrünün ən zəif cəhətlərindən biri də daimi qoşun hissələrinin əvəzinə yerlərdən yığılan pərakəndə qoşunların mövcud olması idi. Belə qoşun qəfil düşmənlə hücumunun qarşısını ala bilmir, daxildə qiyamları yatırmaqda çətinlik çəkirdi. Daimi qoşun isə həm mərkəzi hakimiyyəti gücləndirməyə, həm də müstəqillik və ərazi bütövlüyünü təmin etməyə imkan verirdi.

Eldənizlər dövlətinin ərazisinə Əl-Cibal, İraq, Gilan, Mazandaran, İsfahan, Rey, Həmədan daxil edilmişdi. Xilat, Diyarbəkir, Fars, Xuzistan, Mosul, Kirman və Təbəristan vilayətlərinin başçıları da bu dövlətdən asılı idilər. Dövlətin ərazisi böyüdüyündən paytaxt Naxçıvandan Həmədana köçürülür.

Dövlətdə sənətkarlıq və ticarətin tərəqqisinə, kənd təsərrüfatının inkişafına böyük diqqət yetirilirdi. Təsadüfi deyil ki, "Azərbaycan Renessansı" kimi tanınan mədəni oyanış məhz bu dövlətin mövcudluğu dövründə baş vermişdir.

1186-cı ildə Məhəmməd Cahan Pəhləvanın vəfatından sonra hakimiyyətə gələn Qızıl Arslan atası Şəmsəddinin və qardaşı Məhəmmədin yolunu davam etdirir.

Əfzələddin Xaqani Şirvani (1126-1199)

Əfzələddin

İbrahim ibn Əli Nəccar
Xaqani Şirvani 1126-cı

ildə Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtı Şamaxıda anadan olmuşdur. O dövrdə Şamaxı regionda və ümumiyyətlə müsəlman Şərqində elm və mədəniyyət ocağı kimi tanınırdı. Burada yerli və gəlmə alim və ədiblər şirvanşahın sarayında və ya mədrəsələrdə dərs deyirdilər. 8 yaşında atasını itirmiş Əfzələddin dövrünün məşhur alimi və həkimi əmisi Kafiəddin Ömər ibn Osmanın himayəsində olmuş, onun tərbiyəsi ilə böyümüşdür. Əmisi ona o dövrcü elmi biliklərin əsasları barəsində məlumat vermiş, onda mütalifəyə həvəs oyatmışdır.

Əfzələddin hələ gənc yaşlarından şeir yazmağa həvəs göstərmişdir. O, ilk şeirlərini məşhur Şərq şairi Sənainin üslubunda yazmış. Maraqlıdır ki, Əfzələddinin hələ "Həqayiqi" təxəllüsü ilə yazdığı ilk şeirləri ona xalq arasında şöhrət qazandırmışdır. Nəticədə 1151-ci ildə, şairin 25 yaşı tamam olanda Şirvan şahlarının məlik üş-şüərəsi, yəni şairlər məclisinin başçısı Əbül-üla Gəncəvi onu saraya dəvət etmişdir. O dövrdə saray şairləri maddi baxımdan korluq çəkmiş, onların bütün tələbatları saray xəzinəsi hesabına ödənirdi. Əvəzində isə onlar öz

Yaxın Şərq ədəbiyyatı tarixində epik poeziyanın ilk sanballı nümayəndələrindən hesab edilən "Töhfət ül-İraqeyn" adlı məsnəvisi, "Mədain xərabeləri" adlı məşhur fəlsəfi qəsidəsi, "Qəsideyi-şirniyyə" adlı digər məşhur qəsidəsi Xaqani tərəfində yazılmışdır. Onun "Həbsiyyə" adlandırdığı qəsidə və mərsiyələrində feodal əsarəti, zülm və haqsızlıq əleyhinə kəskin ittihamnamələr səslənir, fəryad qoparılırdı. İnsan ləyaqətini, cəmərdliyi, yaradıcı əməyi yüksək qiymətləndirən Xaqani Şirvani vətənpərvər şair olub.

Əsərləri Yaxın və Orta Şərq ölkələrində yayılaraq müasirlərinin nəzərini cəlb edən şair saray həyatı çərçivəsində daim iztirablar keçmişdir ki, bu da onun ədəbi irsinə təsiriz qalmamışdır. Onun əsərləri təkcə bədii keyfiyyətləri ilə deyil, dövrün sosial-iqtisadi şəraitini öyrənmək baxımından da əhəmiyyətlidir.

Azərbaycan tarixinə Əfzələddin Xaqani Şirvani poeziyamızda ilk epik məsnəvi, həmçinin fəlsəfi qəsidələr yazmış şair, saray şairi olmasına baxmayaraq, saray həyatına qarşı cəsarətlə çıxan insan kimi daxil olmuşdur.

hökmdarlarının vəsf etməli, onun bütün hərəkətlərinə haqq qazandırmalı idilər. Çox az hökmdar var idi ki, saray şairlərinə təzyiqli göstərmədən onlara azad yaradıcılıqla məşğul olmaq imkanı versin. Bütün bunlardan bixəbər olan Əfzələddin saraya gəlir. Çox keçmir ki, Əbül-ülə Gəncəvi ilə dostlaşır, onun qızı ilə evlənir və şeirlərini də onun verdiyi "Xaqani" təxəllüsü ilə yazır. Əfzələddinə verilən təxəllüs onun xaqana, yəni şirvanşaha məxsus olmasını göstərirdi.

Xaqani Şirvani klassik Şərq poeziyasının bütün janrlarında yüksək sənətkarlıq nümunələri yaratmışdır. Şirvanşahların sarayına gələn məşhur Şərq şairləri Rəşidəddin Vətət, Əxsikəti Əsirəddin və Əbdürrəzzaq İsfahani və başqaları gəncin fitri şairlik istedadından danışır, onunla şeir yarışına çıxırdılar. 1156-cı ildə Məkkəyə ziyarətə gedən Xaqani yolüstü bir çox Yaxın Şərq ölkələrində də olmuşdur. Səfərdən qayıtdıqdan sonra Xaqani Yaxın Şərq ədəbiyyatı tarixində epik poeziyanın ilk görkəmli nümunələrindən hesab edilən "Təhfət ül-İraqeyn" adlı məsnəvisini yazmışdır. Şair əsərdə səfər macərələri ilə yanaşı, Yaxın Şərq xalqlarının həyatından, rast gəldiyi alimlərlə görüşlərindən aldığı təəssüratlarını təsvir etmişdir. Xaqani burada özü, əsil-nəcəbətə və ailəsi haqqında ətraflı məlumat vermişdir.

"Mədəin xərabələri" adlı məşhur fəlsəfi qəsidəsində tarixdə adil qələmə verilən Sasani şahlarının xaraba qalmış "Taği Kəsra" adlı sarayının timsalında zülm ilə şöhrətlənmiş sarayların viran olacağı fikrini irəli sürmüş, müasirlərini bu xaraba qalmış saraydan ibrət dərsi almağa çağırmışdır. Əlbəttə, saray şairinin belə şeirlər yazması gözlənilməz idi.

"Qəsideyi-şiniyyə" adlı başqa məşhur qəsidəsində şair insan ləyaqətini, cəmərdliyi, yaradıcı əməyi yüksək qiymətləndirmişdir. Həm Xaqaninin dövründə, həm də ondan çox-çox sonra yaşamış Yaxın və Orta Şərqin 30-dan çox görkəmli şairi bu fəlsəfi qəsidəyə nəzirlər yazmışdır.

Xaqaninin lirik əsərləri, xüsusilə insan mənəviyyatını yüksəldən, saf eşqi, məhəbbətə, vəfa və sədaqətə tərənnüm edən qəzəlləri diqqətəlayiqdir. Xaqaninin lirik qəzəllərində eyni zamanda ictimai mövzular da əksini tapmışdır. O, bir sıra şeirlərin mühitindən, zülmkar hökmdarlardan gileyənmiş, nadanların yüksəkdə, arif adamların, alimlərin isə zəlalətdə olduğunu cəsarətlə söyləmişdir. Xaqaninin qitə və rübailəri şairin daxili həyəcanlarını, ictimai mühitə münasibətini dərk etmək baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bu əsərlərində şair ətrafında cərəyan edən hadisələri real surətdə əks etdirməyə çalışmış, saraylara nifrətini, xalqa yaxınlıq və sdaqətini, "Xaqani" deyil, "Xəlqani" olduğunu poetik bir dildə bildirmişdir.

Xaqani Şirvani vətənpərvər şairdir. O, vətəni Şirvani füsunkar təbiətli bir diyar, bolluq, bərəkət ölkəsi, şairlər yuvası kimi tərənnüm etmişdir. Bəzən zülmkar sahlardan və nadan müasirlərindən şikayətlənərək Şamaxını dar qəfəs, qaranlıq

zindan adlandırsa da, qürbətdə olarkən həmişə ürəkdən sevdiyi doğma yurda can atmışdır. Doğma yurdun gözəl təbiət mənzərələri, özünün dərin ictimai-tərbiyəvi amalları, fəlsəfi görüşləri yazdığı əsərlərdə parlaq əksini tapmışdır. Xaqani qəsidələrində feodalların zülmünü və özbaşınalığını, ictimai ədalətsizliyi cəsarətlə qamçılamişdır.

Xaqaninin ədəbi irsi çox zəngindir. Onun "Həbsiyyə" adlandırılan qəsidələri və mərsiyələri də yaradıcılığında mühüm yer tutur. O, feodal əsarəti, zülm və haqsızlıq əleyhinə kəskin ittihamnamə olan "həbsiyyə"lərində fəryad qoparmışsa, mərsiyələrində ruhi əzablarını, sonsuz kədərini ifadə etmişdir. 20 yaşlı oğlu Rəşidin ölümünə yazdığı mərsiyələrdə şairin ruhi sarsıntıları, əzab və iztirabları, həyatdan küskünlüyü xüsusilə təsirli və rıqqətlidir. Xaqani eyni zamanda mahir nasir olmuşdur. "Töhfət ül-İraqeyn" məsnəvisinə nəsr ilə yazdığı müqəddimə və dövrünün məşhur adamlarına mənsur məktubları mürəkkəb bədii tərz-i-ifadə, istiarə, eyham və mübaligələri ilə diqqəti cəlb edir.

Xaqanidə riyakar saray həyatına qarşı narazılıq yarananda o, yazdığı mədhiyələrin peşmançılığını çəkmişdir. Bədxah saray şairlərinin haqsız hücumlarına məruz qalan, sarayda özünü "qanadı qırılmış quş kimi dəmir qəfəsdə" hiss edən şair saraydan tamamilə üz döndərmək qərarına gəlmişdir. Bu məqsədlə yenidən səfərə çıxmaq haqqında xahiş etmiş, lakin xahişi rədd edilmişdir. Xaqani gizli surətdə Şirvandan getməyə cəhd göstərmiş, lakin I Axsitanın əmri ilə həbs olunaraq 1170-ci ildə Şabran qalasına salınmışdır. 7 ay həbsdə qaldıqdan sonra azad edilən şair, nəhayət, 1173-cü ildə ailəsi ilə birlikdə Şirvanı həmişəlik tərk edib Təbrizə köçmüş və ömrünün axırınadək orada yaşamışdır.

Yaxın və Orta Şərqi bir çox görkəmli şairləri (Əmir Xosrov Dəhləvi, Ə.Cami, Əbülqasım Şirazi, Əmri, Qaani və b.) Xaqani Şirvanini özlərinin ustası adlandırmış, əsərlərinə nəzirələr yazmışlar. Əsərləri İranda, Hindistanda dəfələrlə nəşr edilmişdir. Yaradıcılığı XIII əsrdən bəri tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş, Şərqi bütün təzkirələrində ondan böyük şair kimi bəhs olunmuşdur.

Xaqani Şirvani 1199-cu ildə Təbrizdə vəfat edib və Təbriz yaxınlığında, sonralar "Məqbərət üş-şüəra" ("Şairlərin dəfn olduğu yer") adlandırılan Surxab qəbiristanında dəfn olunmuşdur.

Nizami Gəncəvi (1141- 1209)

Şərq Renessansının zirvəsi görkəmli Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi adı ilə bağlıdır. Onun əsərlərində dövrün ən humanist, ümumbəşəri ictimai-fəlsəfi, sosial və mənəvi-əxlaqi idealları parlaq bədii əksini tapmışdır. Nizami Gəncəvi lirikası, yüksək sənətkarlığı, məhəbbətə dünyəvi münasibəti, insan taleyi ilə bağlı humanist düşüncələri ilə seçilir. Məhəbbət mövzusunun Şərq ədəbiyyatında geniş yayılmasında, ictimai-bəşəri ideallarla, humanist məzmunla zənginləşməsində Nizami Gəncəvi poemalarının mühüm rolu olmuşdur. Nizami Gəncəvi (İlyas Yusif oğlu) dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə beş dahiyənə məzmun poemadan ibarət “Xəmsə” (“Beşlik”) bəxş etmiş bir sənətkardır. Onun adı yalnız Azərbaycan tarixində deyil, ümumən dünya tarixi ədəbiyyatına görkəmli şair və mütəfəkkir kimi yazılmışdır.

İlyas Yusif oğlu 1141-ci ildə Azərbaycanın qədim Gəncə şəhərində anadan olmuşdur. Adı bir sənətçi olan atası oğlunun təhsil almasını istəmiş və onu əvvəlcə məktəbdə, sonra isə mədrəsədə oxutmaqçün əlindən gələni əsirgəməmişdir. Mədrəsədə verilən biliklərdən başqa, İlyas şəxsi mütaliə sayəsində orta əsrlərdə məlum olan bir çox elmi biliklərə yiyələnmişdir. O xüsusən Yaxın Şərq xalqlarının şifahi və yazılı ədəbiyyatını, ərəb, fars və yunan dillərini, qədim yunan tarixini və fəlsəfəsini, hind fəlsəfəsini, astronomiyayı öyrənmiş, tibb və həndəsə elmlərinə bələd olmuşdur. İslamın əsas ehkamlarını ən dərin incəliklərinə qədər öyrənən İlyas gənc olsa da, Gəncədə böyük hörmət qazanmışdır.

İlyas Yusif oğlu yaradıcılığa Nizami Gəncəvi təxəllüsü ilə lirik şair kimi başlamışdır. Onun yaratdığı ilk əsər 20 min beytdən ibarət sanballı bir divan (şeyrlər toplusu) olmuşdur ki, bizə qədər ordakı şeyrlərin çox cuzi bir hissəsi gəlib çatmışdır. Əlimizdə olan şeyrlərdə lirik məqamlarla yanaşı, Nizaminin mütərəqqi ictimai-fəlsəfi fikirlərinə də rast gəlmək olar.

N.Gəncəviyə böyük hörmətlə yanaşan Azərbaycan Eldənizlər dövlətinin hökmdarı Qızıl Arslan onunla Gəncə yaxınlığında görüşmüş, dövləti ədalətli idarə etmək barədə dəyərli məsləhətlərinə qulaq asmışdır. Qızıl Arslan şairə Həmdünyan adlı bir kənd bağışlamışdır. Bununla belə, Nizami saray şairi olmaqdan qətiyyətlə imtina etmişdir.

O, 1169-cu ildə qırpaq qızı Afaqla evlənmiş, 1174-cü ildə oğlu Məhəmməd anadan olmuşdur.

Nizami Gəncəvinin 1177-ci ildə bitirdiyi "Sirlər xəzinəsi" adlı ilk poeması ona böyük şöhrət qazandırmışdır. Bu əsər Yaxın Şərqdə didaktik-fəlsəfi şerin ən yaxşı nümunəsidir. Əsərdə şair insanları ədalət, düzlük, mərdlik, xeyirxahlıq, təvazökarlıq və dostluğa çağırmış, "şəhərləri xaraba", "kəndli xırmanlarını dənsiz" qoyan zülmkar hökmdarları kəskin tənqid etmişdir. Orijinal kompozisiyaya malik bu əsərin 20 məqaləsi arasında sıx ideya vəhdəti vardır. "Sirlər xəzinəsi"ndə ilk dəfə ədalətli hökmdar ideyasını irəli sürən şair sonrakı poemalarında onu daha da genişləndirmişdir.

1180-ci ildə Nizami Gəncəvi "Xosrov və Şirin" poemasını bitirmiş və onu Azərbaycan Eldənizlər dövlətinin hökmdarı Məhəmməd Cahan Pəhləvana göndərmişdir. Məhəbbət mövzusunda qələmə aldığı bu lirik-epik poema ilə Nizami Yaxın Şərq ədəbiyyatında mənzum roman janrının əsasını qoymuş, yeni ədəbi məktəb yaratmışdır.

Nizami Gəncəvi 1188-ci ildə Şərqdə ilk dəfə ərəb nağılı əsasında "Leyli və Məcnun" poemasını yazmış və onu şirvanşah I Axsitana göndərmişdir. Azad məhəbbətdən bəhs edən bu faciəvi poemada şair məhəbbəti fəlsəfi mənada şərh edərək nəci b məhəbbət konsepsiyası yaratmış, onu insan azadlığı, vicdan azadlığı və mənəvi təkamül problemləri ilə bağlamışdır. Qəhrəmanlarının daxili dünyasını açan şair onların keçirdiyi iztirabları məharətlə göstərmişdir.

Nizami Gəncəvi 1196-cı ildə "Yeddi gözəl" əsərini yazmış və onu Marağa hakimi Əlaəddin Körpə Arslana göndərmişdir. Yarım fantastik əsər olan bu poema quruluşu ilə digər poemalardan fərqlənir. Yaxın Şərq ədəbiyyatında bu səpkidə ilk dəfə qələmə alınmış "Yeddi gözəl" poeması təkcə Şərq ədəbiyyatına deyil, elə Qərb ədəbiyyatına da təsir göstərmişdir.

Nizami Gəncəvi 1203-cü ildə tamamladığı "İsgəndərnəmə" əsərində bütün ədəbi-estetik, ictimai-fəlsəfi görüşlərini bir növ yekunlaşdırmışdı. Yaradıcılığının zirvəsi sayılan bu poema 2 hissədən ibarətdir. "Şərəfnəmə" adlanan birinci hissədə Makedoniyalı İsgəndərin müharibələrindən bəhs olunur. İkinci "İqbalnəmə" hissəsində isə daha çox ictimai-siyasi, fəlsəfi məsələlərdən danışılır. Əsərdə şair ideal, xoşbəxt bir dövlət quruluşu, milli və dini ayrılıqlara fərq qoymayan, bəşəriyyətə səadət gətirəcək adil bir hökmdar obrazı yaradır. Nizami Gəncəvi orta əsrlərin qaranlıqlarından gələcəyə müraciət edir, insanlığa səadət və xoşbəxtlik, dinclik və əmin-amanlıq gətirən bir quruluş arzulayır və ideal hökmdarın belə bir quruluş yarada biləcəyini düşünürdü. Əsərdə ilk dəfə olaraq utopik cəmiyyət təsvir edilmişdir. Şairin xəyali ölkəsində insanlar firavan həyat sürür, halal zəhmətləri ilə yaşayırlar, hamının da hüquqları bərabərdir. Bu ölkədə sürülər çobansız, evlər qifilsiz, bağlar gözətçisizdir. Şair əsərdə müxtəlif dövrlərin və ölkələrin məşhur

filosoflarının (Aristotel, Platon, Sokrat və b.) iştirak etdiyi fəlsəfi məclislərdən söhbət açdığı zaman, əslində, dünya, həyat və kainat haqqında öz görüşlərini şərh etmişdir. Əgər əvvəlki əsərlərdə Nizami Gəncəvi zalımın pis yoldan dönüb rəhmli hökmdar olacağına inanırdısa, bu əsərində o, ölkəni ya adil hökmdarın, ya da qədim yunan demokratiyasına bənzər qurumun (xalq yığıncağı və onun seçdiyi şəxslər) idarə etməsinin tərəfdaşı kimi çıxış edir. Nizaminin utopik cəmiyyətində xüsusi mülkiyyət, qeyri-bərabərlik, zülm, ictimai mübarizə, cinayət, ehtiyac və dərd yoxdur. Buna nail olmaq üçün cəmiyyətdə birlik, bərabərlik, səmimilik, doğruluq, qarşılıqlı ehtiram və yardım hökm sürməlidir. Şairin utopiyası sonralar bir çox Şərq humanistlərinin ictimai-siyasi görüşlərinə təsir göstərmişdir.

Nizami Gəncəvi dövrünün bütün əsas elmlərinə, o cümlədən astronomiya, tibb, hərbi sənəti, fəlsəfə, tarix, coğrafiya və başqa elmlərə aid maraqlı fikirlər söyləmişdir. İlk dəfə o bildirmişdir ki, Ay qaradır və öz işığına malik deyil. Nizaminin pedaqogika haqqında söylədiyi mühakimələri ibrətamizdir. Onun pedaqoji fikirlərində mənəvi-əxlaqi tərbiyə məsələləri mühüm yer tutur. O, əməyi insanın mənəvi saflığının əsas amili kimi yüksək qiymətləndirir, təlimə inad və müstəqillik tələb edən əmək kimi baxırdı. Nizami tərbiyədə nümunənin əhəmiyyətini, bu sahədə müəllimin böyük rolunu xüsusilə qeyd etmişdir.

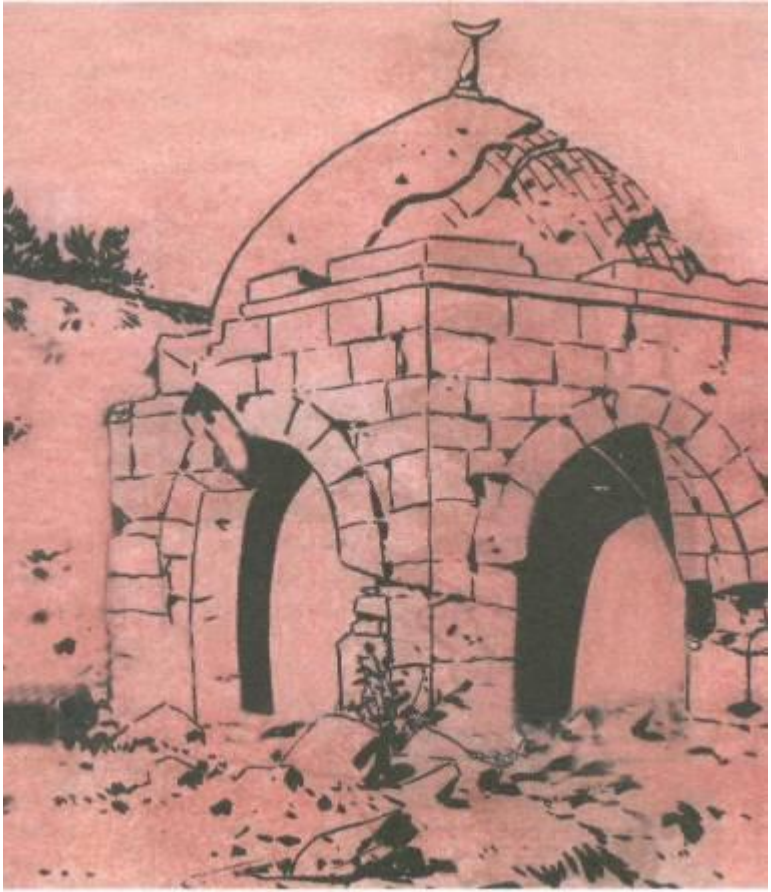
Dövrünün görkəmli mütəfəkkiri olan Nizami Gəncəvi dünyanın Allah tərəfindən yaradılmasına inanır, bununla belə, maddi dünyanın dərk edilməsi üçün elmin inkişaf etdirilməsini vacib sayırdı.

Nizami Gəncəvi ümumbəşəri şair olmaqla yanaşı, böyük vətənpərvər idi. O, bütün əsərlərində təsvir etdiyi hadisələri Azərbaycanla əlaqələndirməyə, vətəninin qüdrətli günlərini tərənnüm etməyə çalışmışdır. Onun yaradıcılığında vətənə məhəbbət doğma xalq yolunda qəhrəmanlıq ideyası ilə birləşir. Şair vətən tarixində olan qəhrəmanları hətta ideal saydığı qəhrəmanlara qarşı qoymuş, onların daha üstün olduğunu göstərməyə çalışmışdır. Nizami yaradıcılığında Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatından - dastan, əfsanə, nağıl və atalar sözlərindən bol-bol və məharətlə bəhrələnmişdir. Onun poemalarında olan süjetlər isə, öz növbəsində, Azərbaycan folkloruna əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı hələ sağlığında Azərbaycan, eləcə də bütün Yaxın Şərq ədəbiyyatı və elmi fikri üçün nümunə olmuş, məhəbbətlə izlənilmişdir. Şairin mövzularında əsər yazmaq, onun "Xəmsə"sinə cavab vermək əsrlər boyu Şərq poeziyasında ənənəvi şairlik imtahanı sayılmışdır. XIII əsrdən başlayaraq onun poemalarına 40-dan çox nəzirə yazılmışdır. Əmir Xosrov Dəhləvi, Ə.Cami, Ə.Nəvai kimi böyük sənətkarlar Nizamini ustad adlandırmışlar. Şairin yaradıcılığı Qərbi Avropa ədəbiyyatına da təsir göstərmişdir. Görkəmli tədqiqatçı Y.E.Bertels sübut etmişdir ki, Nizaminin poemaları ilə Avropanın cəngavərlik romanları arasında müəyyən bənzərlik mövcuddur. C.Bokkaçonun "Ameto",

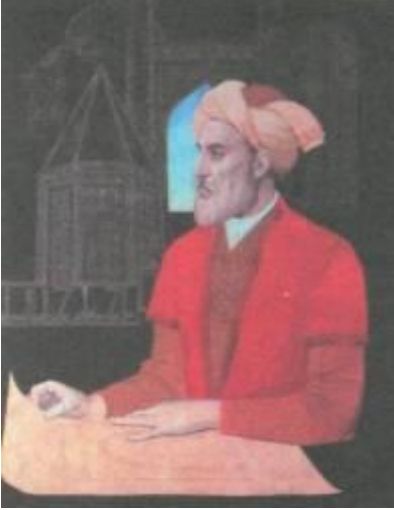
K.Qostinin "Turandot", A.R.Lesajın "Çin şahzadə xanımı", Volterin "Zadiq, yaxud tale" və başqa əsərlər Nizaminin poemalarının süjetləri əsasında qurulmuşdur. Nizaminin yaradıcılığı Şərq incəsənətinin, xüsusilə miniatur sənətinin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Nizami Gəncəvinin əsərləri bu gün də maraqla oxunur, insanları düşündürməkdə davam edir.

Nizami Gəncəvinin məqbarəsinin ilk görünüşü

Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani
(XII əsrin 20-ci illəri - XII əsrin sonu)

Azərbaycan mədəniyyətinin neçə-neçə nümunəsi dünya mədəniyyəti xəzinəsində özünəməxsus yer tutur. Azərbaycan memarlığının çoxəsrlik inkişaf yolu orta əsr memarlarımızın yaratdıqları abidələrdə əsk olunmuşdur. Orta əsr memarlığımızın inşa etdikləri abidələr sırasında xalq arasında memar Əcəmi kimi tanınan Əcəmi ibn Əbubəkrin abidələrinin xüsusi yeri var. Əcəmi Əbu Bəkr "Azərbaycan Ressesansı" kimi tanınan mədəni oyanış dövrünün nümayəndələrindən birdir. Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani Azərbaycan tarixinə orta əsr Azərbaycan memarlığının görkəmli nümayəndəsi, Naxçıvan memarlıq məktəbinin banisi, orta əsr dünya memarlığının şedevr əsərlərində hesab edilən Möminə xatın türbəsinin memarı kimi daxil olmuşdur.

Naxçıvan şəhərini dövlətinin paytaxtı elan etmiş Şəmsəddin Eldəniz onu dünyanın ən gözəl şəhərlərindən birinə çevirməyi qarşısına məqsəd qoyur. Tikinti işlərinə böyük vəsait ayıran Şəmsəddin burada möhtəşəm saraylar, dəbdəbəli imarətlər, valehedici məscidlər tikdirir. Onun bu işini oğlanları Məhəmməd Cahan Pəhləvan və Qızıl Arslan davam etdirirlər. Memarlıq işlərinə göstərilən dövlət qayğısı çox çəkmir ki, bəhrəsini verir. Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin (Eldənizlər dövləti) ən məşhur memarı Əcəmi Əbubəkr oğlu olmuşdur. Onun uşaqlığı və gəncliyi barəsində məlumat, demək olar, yoxdur. İnşa etdirdiyi abidələr üzərində "Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani" yazılması göstərir ki, o əslən Naxçıvandan imiş. Alimlərin ehtimallarına görə, ilkin təhsilini başa vurduqdan sonra mühəndis təhsili almışdır, çünki o dövrdə mühəndis təhsili olmayan şəxs, nə qədər yaxşı usta olursa-olsun, dövlət və dini binaların inşasına buraxılmırdı.

Əcəminin bizim dövrə qədər gəlib çatmış ilk müstəqil işi Yusif ibn Küseyir türbəsidir. 1162-ci ildə inşa olunmuş bu türbə, adından da göründüyü kimi, Yusif ibn Küseyir adlı şəxsin şərəfinə ucaldılmışdır; yəni həmin şəxs bu türbədə dəfn olunmuşdur. Xalq arasında türbəyə "Atababa türbəsi" deyilir. Türbə iki hissədən ibarətdir: yeraltı və yerüstü. Yeraltı hissə sərdabə formasında düzəldilib

və burada mərhum dəfn olunub. Sərdabənin tavanı tağvan formadadır. Türbənin yerüstü hissəsi xatirə abidəsi və ibadət yeri hesab edilmiş və olduqca möhtəşəm formada inşa olunmuşdur. Yerüstü hissə səkkizbucaqlıdır, kərpic və gəclə işlənib. Bucaqlar qabarıq şəkildə, divarlar isə onlara nisbətən dərinə işlənilib. Abidənin giriş hissəsi baştağlıdır. Maraqlıdır ki, yerüstü hissənin iç tərəfdən tavanı günbəz şəklindədir, damı isə çöl tərəfdən piramidanı xatırladır. Türbənin divarları çöl tərəfdən kərpiclərdən qurulmuş mozaika xarakterli ornamentlərlə bəzədilib. Ornamentlər arasında kitabələr yerləşdirilib ki, onların da üzərində Qurandan ayələr həkk olunub. Korpusun üst xətti boyunca enli zolaq şəklində qurulan kitabələr binanın möhtəşəmliyini sanki bir daha təsdiqləyir.

Alimlərin fikrincə, Yusif ibn Küseyir türbəsi göstərir ki, Əcəmi binaların inşasında arxitektolik sxemə üstünlük vermişdir. Bu sxem əsasında bir prinsip dururdu: inşa edilən binaların korpusu bucaqlar vasitəsilə sanki böyük həndəsi hissələrə bölünürdü. Ömrünün axırınadək Əcəmi bu sxemə sadiq qalmış, abidədən-abidəyə onu daha da kamilləşdirmişdir. Türbənin quruluşu sübut edir ki, Əcəmi riyaziyyatı çox yaxşı bilirmiş və inşa edəcəyi abidənin bütün göstəricilərini əvvəlcədən hesablayırmış. Geniş dünyagörüşü, dərin və zəngin biliyi, gözəl zövqü ona möhtəşəm abidələr inşa etməyə imkan vermişdir.

Naxçıvanda Atabəylərin "Darül-mülk" adlanan sarayını da xalq arasında daha çox "memar Əcəmi" kimi tanınan Əcəmi ibn Əbubəkr inşa etmişdir. Səyyahlar onun ümumi gözəlliyi, günbəzinin möhtəşəmliyi barəsində çox yazırlar, lakin bu abidə bizim dövrə qədər gəlib çatmamışdır. Memar Əcəminin digər monumental əsəri Naxçıvan şəhərinin Cümə məscididir. Səyyahların yazdıqlarına görə, qoşa minarələr ilk dəfə məhz bu məsciddə inşa olunmuşdur. Bu abidə də bizim dövrə qədər gəlib çatmamışdır.

Memar Əcəminin inşa etdiyi abidələrin şöhrəti uzaq Suriyadan başlamış Hindistanadək olan ərazilərə yayıldığından hər yerdən yanına tələbələr gəlir və ondan memarlığın sirlərini öyrənirmişlər. Dövrün mənbələrində Əcəmiyə "Şeyx-ül-mühəndisin", yəni "bütün mühəndislərin başçısı" deyilir. O isə təvazökarcasına özünü "bənnə" adlandırmış.

Onun yaratdığı abidələr memarlıqda tamamilə yeni istiqamət olmuşdur və sonralar alimlər bu istiqamətə "Naxçıvan memarlıq məktəbi" adını vermişlər. Əcəmidən dərs almış şagirdləri də binalarını Naxçıvan memarlıq məktəbinin qanunları əsasında inşa etmişlər. Belə abidələr Naxçıvanın Qarabağlar kəndində, Bərdədə, Cənubi Azərbaycanın Marağa, Səlmas şəhərlərində indiyədək qorunur. XVI əsr məşhur osmanlı memarı Sinan xüsusi olaraq Naxçıvana gəlmiş və Əcəminin abidələri ilə tanış olmuşdur.

1186-cı ildə memar Əcəmi sənətinin zirvəsi sayılan Mömünə xatın türbəsinin inşasını başa çatdırır. Bu abidə indiyədək öz gözəlliyi ilə insanları valeh edir.

Mömünə xatın türbəsi Məhəmməd Cahan Pəhləvanın əmri ilə arvadı (bəzi mülahizələrə görə, atasının arvadı, yəni Cahan Pəhləvanın anası) Mömünə xatının şərəfinə inşa edilmişdir. Türbə iki hissədən ibarətdir: yeraltı və yerüstü. Yeraltı hissə sərdabə formasındadır və burada mərhumə dəfn olunub. Sərdabənin tavanı tağvaridir. İçəridə ortada böyük sütün qurulub və hər on divardan ona doğru tağlar aşırılıb.

Türbənin yerüstü hissəsi xatirə abidəsi və ibadət yeri hesab edilir və olduqca möhtəşəmdir. Yerüstü hissənin hündürlüyü 34 m-dir və onbucaqlıdır; kərpic və gəclə işlənib. Bu hissənin alt tərəfi qırmızı rəngli diorit qaya parçaları ilə hörülüb. Yusif ibn Küseyir türbəindən fərqli olaraq burada bucaqlar aydın seçilmir və sanki ornament lentləri altında gizlədilib. Formaların yumşaqlığı pilləkənavari stalaktitlərin qurulması ilə təmin edilib. Abidənin giriş hissəsi baştağlıdır. Türbənin divarları çöl tərəfdən kərpiclərdən qurulmuş mozaika xarakterli ornamentlərlə bəzədilib. Ornamentlər arasında kitabələr yerləşdirilib ki, onların da üzərində Qurandan ayələr həkk olunub. Kitabələrin ümumi uzunluğu 500 metrə bərabərdir. Ornamentlər firuzəyi rəngli kaşdan qurulub. Ornamentlərdə həndəsi fiqurlar kufi ərəb xətti ilə böyük ustalıqla birləşdirilib.

Alimlərin fikrincə, əvvəllər türbənin damı çadırvari olmuşdur, lakin dövrümüzdə qədər gəlib çatmayıb. Yerüstü hissənin iç tərəfdən tavanı günbəz formasındadır. İçəridə ortada böyük sütün qurulub və hər 10 divardan ona doğru tağlar aşırılıb. Bu üslubda binalar Avropada XIII əsrin sonu - XIV əsrin əvvəllərində inşa edilib və "qotik abidələr" adı ilə tanınır. Tavan üzərində mərkəzdə dəyirmi ornament, yanlarda daxillərində yazılar olan dörd medalyon, tavanla divarlar arasında isə kufi yazılar mövcuddur.

XIX əsr səyyahlarının rəsm və fotosəkilləri sübut edir ki, türbənin yanında əvvəllər tağvari keçidlə birləşdirilən qoşa minarə olmuşdur. Həmçinin türbədən bir az aralı böyük məscid və mədrəsə binaları varmış. Lakin onlar dövrümüzdə qədər gəlib çatmamışdır.

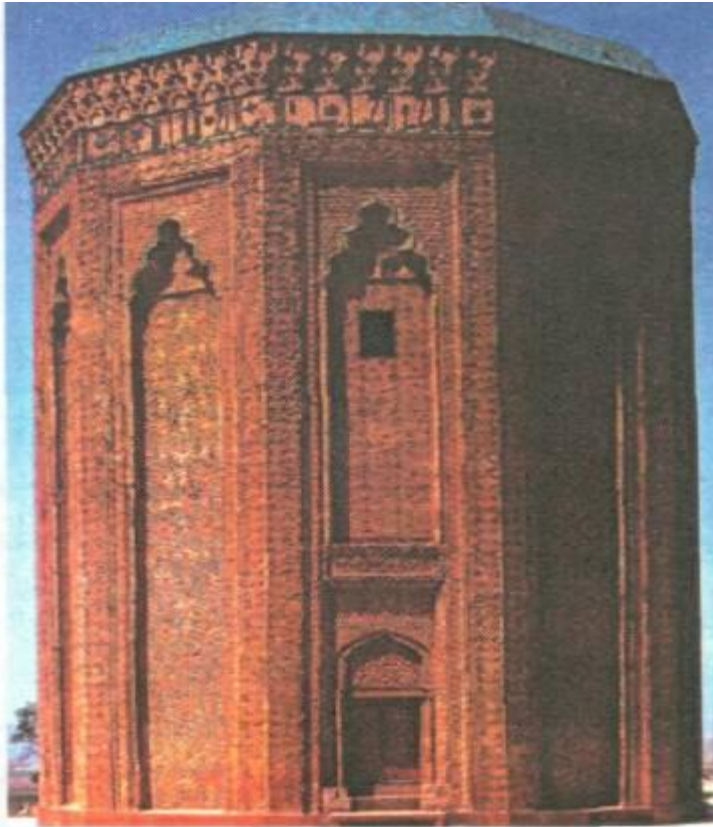
Abidənin inşası zamanı memar yenə də arxitektolik sxemə vurğunluğunu nümayiş etdirmişdir. Lakin eyni zamanda Yusif ibn Küseyir türbəsinə nisbətən Mömünə xatın türbəsinin kompozisiyası daha təkmil, memarlıq formaları daha incə, ornamentlər isə daha təmtəraqlıdır.

Mömünə xatın türbəsi öz dövrü üçün şedevr əsərlərdən hesab edilirdi. Təsədüfi deyil ki, Mömünə xatından sonra Şərqdə bu üslubda oxşatma binalar inşa edilməyə başlanmışdır. Onların sırasında Marağada Qunbad-e Kabud və Qunbad-e

Surx türbələri, Dəməvənddə Şeyx Şibli türbəsi, Axanqanda (Məşhəd yaxınlığında) türbə, Əlincə çayı üzərində Şeyx Xorasan türbəsi indiyənədək qalmaqdadır.

Şərq memarlığı və incəsənəti üzrə məşhur mütəxəssis M.V.Alpatov demişdir: "XII əsr ustalarının Naxçıvanda yaratdıqları Mömünə xatın türbəsi nadir gözəllik və zəriflik abidəsidir. Mömünə xatın türbəsi Şərqin ən gözəl klassik əsərləri - Firdovsinin "Şahnamə" və Nizaminin "Leyli və Məcnun" əsərləri kimi əbədidir".

Azərbaycan memarlığının görkəmli nümayəndəsi Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani memarlıq sənətimizə riyazi təfəkkürlə bərabər, zəriflik, oynaqlıq, bədilik gətirmişdir.

Naxçıvanda Məmunə xatın türbəsi

Həsən Cəlal (1215-1261)

Azərbaycan Ərəb

xilafətinin tərkibinə qatılarda

ərəblər Şimali Azərbaycan - Albaniyada yaşayan xristianlarla çox mülayim davranmış, buradakı qeyri-müsəlmanlara qoyulan cüzi vergi müqabilində onlara dini ayinlərini icra etməkdə heç bir maneçilik törətməmişdilər. Tədricən bütün Azərbaycan islam dinini qəbul edəndə alban mənşəli xristianlar əsasən Qarabağın dağlıq ərazilərində cəmləşmişdilər. Beləliklə, faktik olaraq burada alban xristian kilsəsinin mərkəzi yaradılır. Alban kilsəsi dünyanın başqa xristian kilsələrindən tam müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərirdi. Ərəb xilafəti parçalanandan sonra Azərbaycan dövlətlərinin başçıları da eyni siyasəti yürüdür, Dağlıq Qarabağda albanların yaşamasına heç bir maneçilik törətmirdilər. Bu da təbii idi, çünki Dağlıq Qarabağda yaşayan albanlar Azərbaycanın müsəlman əhalisindən təkəcə dinləri ilə fərqlənirdilər. Onların milli mənsubiyyəti, dili, adət-ənənələri eyni idi, onlar özlərini xalqımızın tərkib hissəsi kimi qəbul edirdilər. Hələ qədim dövrlərdən başlayaraq Qarabağın dağlıq hissəsi alban mənəblərində Arsax (yəni Ərsak, "Saklar ölkəsi"), yunan-Roma mənəblərində isə Orxistena adlanırdı. Eləcə də Zəngəzurun qədim alban mənəblərində Sünik adı məlum idi. Qarabağın dağlıq hissəsinin ayrı-ayrı vilayətlərində, həmçinin Zəngəzurdə xırda xristian knyazlıqları yaranmışdı. Onların arasında Sünik knyazlığı nisbətən daha güclü idi. Alban-

Azərbaycan torpaqlarına göz dikən ermənilər xalqımızın mədəni irsini özünüküləşdirməklə bərabər, tariximizə də təcavüz edirlər. Onlar hətta tarixi şəxsiyyətlərimizi belə erməniləşdirməkdən çəkinmirlər. Belə şəxsiyyətlərdən biri də Qafqaz Albaniyasının Mehranilər sülaləsindən olan və XIII əsrdə Qarabağda fəaliyyət göstərmiş Həsisin Cəlal adlı knyazdır. Ermənilər onu "Həsən Cəlalıyan" adı ilə qələmə verir, onun bütün tədbirlərini özünüküləşdirir, ondan miras qalan abidələri kimi dünyaya təqdim edir və abidələrdə olan milli ornəmlərimizi, alban yazılarının məhv edirlər.

Azərbaycan tarixinə Həsən Cəlal monqolların hakimiyyəti illərində albanların milli-mədəni irsinin qoruyub-saxlamış başçı, tarixdə "Alban Renessansı" adı ilə tanınan tədbirləri həyata keçirmiş hökmdar kimi daxil olmuşdur.

xristian knyazları həmişə Azərbaycanın müsəlman hökmdarları ilə normal əlaqədə olmuş, knyazlıqlar həmin Azərbaycan müsəlman dövlətlərinin tərkib hissəsi sayılmışlar.

XII əsrin sonlarında Sünik knyazlığı tam zəifləyir və belə şəraitdə Xaçın knyazlığı güclənməyə başlayır. Xaçın knyazlığı Qarabağda Xaçınçayla Tərtərçay arasında yerləşirdi və mərkəzi Xaçın qalası idi. Vaxtilə bütün Albaniyanı idarə etmiş Mehranilər sülaləsi burada hakimiyyətini qoruyub-saxlaya bilmişdi.

1215-ci ildə Xaçın knyazlığında hakimiyyətə Həsən Cəlal adlı bir şəxs gəlir. Ondan qalmış çoxsaylı yazılar onun mənşəyini öyrənməyə imkan verir. Belə ki, yazıların birində o belə qeyd edir: "Mən, Tanrının aciz qulu Həsən, Vaxtanqın oğlu, böyük Həsənin nəvəsi...". Müəyyən edilmişdir ki, onun atası Mehranilər sülaləsindən olan Vaxtanq, anası isə Xorişax adlı qadın olmuşdur (həyatının sonunda bu qadın Qüds (Yerusəlim) şəhərinə ziyarətə getmiş və orada vəfat etmişdir). Dövrün mənbələrində Həsən Cəlalə "knyazlar knyazı" deyilsə də, o özü "işxan" titulu daşdığını göstərir. Erkən türk dövlətlərində bu titul hökmdarlarda olmuş və "işiq xan" söz birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Bu ondan irəli gəlirdi ki, erkən türk dövlətlərində dövlət başçısı həm də dini ayinlərin icraçısı hesab edilirdi. Olduqca mömin bir ailədən çıxmış Həsən Cəlal özü də dindar adam olmuşdur. Dövrün mənbələri onu sakit, mülayim, kasıblara və zəiflərə əl tutan, dini ayinləri xırdalıqlarına qədər icra edən, daim kitab oxuyan bir şəxs kimi göstərirlər. Alban ailəsindən olan həyat yoldaşı da günlərini fağırlara kömək göstərməkdə və dua etməkdə keçirmiş.

Siyasi qalmaqallardan uzaq olmağa çalışan Həsən Cəlal Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin (Eldənizlər dövləti) tərkibində olduğu dövrdə əsasən tikinti işləri ilə məşğul olmuşdur. İnşa edilən məktəblərə, kilsə və monastırlara kitablar bağışlanır, orada xristian alimləri dərs deyirmiş. Müstəqil Alban kilsəsinin başçısı Nerses bu işlərə başçılıq edirmiş.

Monqol qoşunları Azərbaycana hücum edəndə Həsən Cəlal Atabəylərə əlindən gələn köməyi göstərmiş, Atabəylər dövləti məğlub olduqda isə əhalini dağ qalalarına köçürmüşdür. Azərbaycanda qısa müddətə xarəzmşah Cəlaləddinin hakimiyyəti qurulanda Həsən Cəlal onunla dil tapa bilmişdi. 1231-ci ildə monqol qoşunlarının Azərbaycana ikinci - dağıdıcı yürüşü başlayır. Sərkərdə Cormağunun başçılığı ilə monqol qoşunları ardıcıl olaraq bütün şəhərlərimizi zəbt edir, müqavimət göstərənləri qılıncdan keçirirlər. Vəziyyətin belə olduğunu görəndə və heç yerdən kömək almaq ümidi olmayan Həsən Cəlal Cormağunun düşərgəsinə gedir və itaətini bildirir. Cormağun da öz qoşunlarına onun knyazlığında heç kimə xətər yetirməməyi tapşırır. Beləliklə, Həsən Cəlal Qarabağın qədim alban tikililərini dağıntılardan qorumağa müvəffəq olur.

Daim monqolların nəzarəti altında olan Həsən Cəlal Azərbaycanın hər bölgəsindən Qarabağa axışanlara köməklik göstərir, alban ziyalılarına isə xüsusi qayğı ilə yanaşır.

Monqolların yürüşündən əvvəl Gəncədə yaşamış alban tarixçisi Kirakos Qanzakesi (Gəncəli) özünün "Tarix" əsərini yazmışdır. Əvvəllər Gəncədə yaşamış məşhur alban alimi Mxitar Qoş Xaçında "Alban xronikası" adlı əsərini tamamlayır. Monqollar hakimiyyətlərinin ilk dövrlərində ölkədə islam dininə mənfi yanaşır, şəriət qanunlarını icra etməyə imkan vermirlər. Qanunsuzluğun qarşısının alınmasına çalışan Həsən Cəlalın tapşırığı ilə Mxitar Qoş "Məhkəmə qanunnaməsi" adlı bir əsər yazır və ölkədə ədalət məhkəməsi onun əsasında icra olunur. Mxitar Qoşun tərtib etdiyi alban kilsə başçılarının siyahısından aydın olur ki, bu kilsə lap qədimdə də, monqolların dövründə də müstəqil olmuş, onun başında yalnız albanlar dayanmışlar. Həsən Cəlalın əmri ilə VII əsr alban tarixçisi Moisey Kalankatlının əsərinin davamı yazılmışdır.

Bütün bu tədbirləri rəğbətlə qarşılayan Cormaqun oğluna Həsən Cəlalın qızını alır və beləliklə, mövqeləri möhkəmlənən Həsən Cəlal geniş tikinti işləri aparmaq üçün imkan əldə edir. Onun dövründə Qarabağda inşa edilən abidələr arasında ən möhtəşəmi Qandzasar monastır kompleksidir. İndiyədək bu kompleks Qafqazda alban-xristian memarlığının ən nadir incisi hesab olunur. Onun inşası 1238-ci ildə başa çatmışdır. O fəaliyyətə başlayanda Həsən Cəlal ətraf torpaqları və bağları monastırın əmlakı elan etmiş, monastıra gümüş qab-qacaq bağışlamışdır. Alban kilsəsinin mərkəzinə çevrildiyindən bəzən Alban katolikosluğu Qandzasar katolikosluğu adlanmağa başlayır. Qandzasarın divarında "Albaniyanın baş kilsəsi" və "Mən, Həsən Cəlal onu mənim alban xalqım üçün inşa etdim" sözləri yazılmışdır.

Həsən Cəlalın uğurlu fəaliyyəti bir çox monqol sərkərdələrinin xoşuna gəlmir. Odur ki, Cormaqunun ölümündən sonra onun vəziyyəti ağırlaşır. 1246-cı ildə monqol düşərgəsinə dəvət olunan Həsən Cəlal Buğa adlı sərkərdə tərəfindən həbs edilir, bir çox qalaları talanır. Xəzinəsi talandıqdan sonra Həsən Cəlal buraxılır. 1261-ci ildə o növbəti dəfə həbs olunur və ağır işgəncələrdən sonra öldürülür.

Həsən Cəlalın ölümü ilə "Alban renessansı" adlı dövr də sona çatır. O, ağır tarixi şəraitdə Azərbaycan xalqının tərkib hissəsi olan albanların mənliliyini qoruyub-saxlamış, onların mədəniyyətini inkişaf etdirmiş, onların kilsələrinin müstəqilliyini təmin etmişdir.

Hər zaman erməniləri dəstəkləyən Rusiya çarizmi 1836-cı ildə xüsusi fərmanla müstəqil alban kilsəsini ləğv edir. Albanlara aid bütün tikililər və nadir əlyazmalar erməni kilsəsinə verilir. Bundan istifadə edən ermənilər onları öz adlarına çıxmağa başlayırlar. Erməniləri Azərbaycan torpaqlarına köçürən

imperiyaya da elə bu lazım idi. Beləliklə, onlar albanların tarixini silməklə Azərbaycan tarixinin çox mühüm bir hissəsini silməyə cəhd edirlər.

Qarabağa göz dikən ermənilər hal-hazırda Həsən Cəlali və onun tikililərini özünüküləşdirirlər. Onlar çəkinmədən görkəmli tarixi şəxsiyyətimizə "Həsən Cəlalyan" deyir, Qanzasar monastırı üzərində olan alban yazıları və ornamentlərini qoparıb onu "erməni kilsə kompleksi" kimi qələmə verirlər. Hətta Kirakos Qanzakesinin "Tarix" əsərini özlərinə lazım olan şəkildə "Ermənistan tarixi" adı ilə çap edirlər.

Zəbt etdikləri Azərbaycan torpaqlarında möhkəmlənməyə çalışan ermənilər bunun üçün xalqımızın mədəni irsini və tarixini özünüküləşdirirlər. Bunun qarşısı mütləq alınmalıdır.

Ağdərə rayonunda Qanzasar alban monastırı

Nəsirəddin Tusi (1201-1274)

Orta əsrlərdə Azərbaycan Şərqi elm və mədəniyyət mərkəzlərindən hesab olunmuşdur. Bu da təsadüfi deyildi. Alimlərimizin və ədəblərimizin yaratdığı əsərlər Azərbaycana minlərlər şagird və tələbə cəlb edir, burada elmi mərkəzlər yaradılır, bu elmi mərkəzlərdə dövrün ən məşhur alimləri işləməyi özləri üçün şərəf sayırdılar. Belə elmi mərkəzlərdən biri də 1259-cu ildə Marağa şəhərində inşa edilmiş rəsədxana idi. Riyaziyyat və astronomiya tədqiqatları üzrə dünyanın tanınan mərkəzinə çevrilmiş bu rəsədxana görkəmli alim Nəsirəddin Tusi tərəfindən təşkil olunmuşdu. Monqol yürüşləri zamanı əsir düşmüş və ölümə məhkum edilmiş onlarla alim ölümün pəncəsində qurtaran, onlara azadlıq verən Tusi Marağaya dövrün ən mükəmməl alətlərini, cihazlarını gətirmiş və orada böyük bir kitabxana təşkil etmişdir. Hələ sağlığında “elm ölkəsinin şahı” adı ilə tanınan Nəsirəddin Tusi astronomiya, həndəsə, triqonometriya, fəlsəfə, etika, sosialogiya, siyasət, iqtisadiyyat sahələrində yazdığı əsərləri ilə geniş şöhrət qazanmışdır. Tusinin nailiyyətəi Avropada yalnız XVIII əsrin əvvəllərindən də təsdiqini tapmışdır.

Nəsirəddin Məhəmməd ibn Həsən Tusi 1201-ci ildə Həmədan şəhərində azərbaycanlı ailəsində dünyaya göz açıb. İlk müəllimi atası olub. Sonralar isə o, Tus şəhərində məktəb və mədrəsədə təhsilini davam etdirib. Təhsilini başa vurduqdan sonra adına "Tusi" təxəllüsü əlavə etməsi təhsil aldığı şəhərə böyük məhəbbəti ilə bağlıdır.

Uşaqlığından kitab oxumağa böyük həvəsi olan Nəsirəddin Məhəmmədin şəxsiyyət kimi formalaşmasına görkəmli alim İbn Sina və onun şagirdi, əslən azərbaycanlı Bəhmənyarın əsərləri böyük təsir göstərmişdir. Artıq gənc yaşlarında mədrəsə müəllimləri Tusinin riyaziyyat və nücum (astronomiya) elminə böyük həvəs göstərdiyinin şahidi olmuşlar. İlk əsərlərini fizika elmi ilə bağlayan Nəsirəddin Tusi təbiətdə maddənin saxlanması və çevrilməsi haqqında ilk fikir söyləmişdir. Bu dövrdə o, mineralogiya və tibb sahəsində bir neçə elmi əsər və şeirlər yazmağa başlamışdır.

XIII əsrin 30-cu illərində İrənanın Kuxistan vilayətinə gələn Nəsirəddin Tusi bu ərazilərdə üstün olan ismailiyə təriqətinin sifarişi ilə "Əxlaqi Nasiri" (ismaililərin lideri Nasirin əxlaqa aid kitabı) əsərini yazmışdır. İslam təriqəti sayılan ismaililər bu dövrdə yalnız dini fəaliyyətlə məşğul olmurdular, regionun siyasi hadisələrinə də fəal müdaxilə edirdilər. Başqa vilayət və hətta ölkələri də öz hakimiyyəti altında birləşdirmək fikirləri ilə çıxış edən ismaililərin liderləri bu

yolda bütün vasitələrə əl atmışdılar. 1236-cı ildə üzü yüzlərcə nüsxə köçürələn "Əxlaqi Nasiri" kitabı Orta və Yaxın Şərqdə yayılmış, məktəblərdə əxlaq dərsliyi kimi istifadə olunmuşdur. Maraqlıdır ki, indi də bəzi müsəlman ölkələrində bu kitabın müəyyən hissələrindən dərslik kimi istifadə edilir.

Tusin in şöhrətinə paxıllıq etməyə başlayan Nasirin əmri ilə o həbs olunub Ələmut qalasına salınır. Lakin bu haqsızlıq çox çəkmir. İsmailiyyə təriqəti monqol qoşunlarının zərbəsinə məruz qalır, Ələmut qalası monqollar tərəfindən işğal edilir. Monqol qoşununun başçısı Hülakü xanla görüşən Tusi ona elmi inkişaf etdirməyin böyük əhəmiyyətindən danışır. Tusi azad edilir və Hülakü xan onu özünə məsləhətçi götürür. Sadə həyat tərzini sürən alim yeni təyinatından özü üçün heç bir xeyir ummur, o, bəşəriyyət elmi üçün böyük işlər görür. Hülakü xanın yürüşlərində iştirak edən Tusi minlərlə təhsil ocağını dağılmaqdan, yüzlərcə kitabxanayı yandırılmaqdan xilas edir. Tusi monqol əsirliyində olan minlərlə alim və müəllimin azad olunmasına nail olur.

1259-cu ildə Tusinin təklifi ilə Cənubi Azərbaycanın Marağa şəhəri yaxınlığında rəsədxana inşa olunmağa başlanır. Rəsədxana yeri elə dəqiq seçilmişdir ki, orada indi də rəsədxana fəaliyyət göstərir. Marağa astronomiya Rəsədxanasının o dövrdə tayı-bərabəri olmamışdır. Sonralar Şərqdə inşa olunan rəsədxanalar məhz Marağa rəsədxanasının planı əsasında tikilirdi. Ən mürəkkəb alətlər, ən nadir kitablar bu rəsədxanada toplanır, bura dünyanın hər yerindən məşhur alimlər dəvət edilirdi. Faktik olaraq rəsədxana riyaziyyat və astronomiya üzrə böyük elmi mərkəzə çevrilmişdi.

Nəsirəddin Tusinin əsərləri arasında "Zic Elxani" kitabı çox mühüm yer tutur. Bu əsərdə planetlərin geosentrik orbitinin əsas elementləri verilmiş, onların sutka ərzində orta hərəkəti dəqiq təyin edilmişdir. XVIII əsrin əvvəllərində "Zic Elxani" dünya astronomlarının ən qiymətli kitabı hesab olunurdu. Əsərdə verilən cədvəllər Şərqdə dəfələrlə ərəb dilində, 1652-ci ildə Londonda və 1711-ci ildə Oksfordda latın dilində nəşr edilmişdir. Cədvəllərin birində XIII əsrin 256 iri şəhərinin dəqiq coğrafi koordinatı göstərilmişdir. Məşhur Avropa səyyahı Xristofor Kolumbun müəllimi Toskanelli bu cədvəldən istifadə etmişdir. Həmçinin Tusi sinus və tangensin 60-lıq say sistemində üçrəqəmli triqonometriya cədvəllərini vermiş, yerin fırlanma oxunun illik presessiyasının qiyməti (51",4) tapılmışdır (müasir qiyməti 51",2). Maraqlıdır ki, Tusi Avropa ilə Asiya arasında böyük bir qitənin olmasını fərziyyə kimi irəli sürmüş, sonralar onun fikri təsdiqlənərək Amerika kəşf edilmişdir.

Astronomiyanın riyaziyyatla sıx bağlılığını qəbul edən Nəsirəddin Tusi "Təhriri-Öqlidis" ("Evklidin şərh") əsərini yazmış və bu əsər həndəsənin inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Bu əsərdə, həmçinin "Həndəsənin əsasları" kitabında Tusi qədim dövr alimləri Arximed və Evklidin nailiyyətlərini davam

etdirmiş, nisbətlər nəzəriyyəsini vermiş, üçbucağın daxili bucaqları cəmi arasında olan əlaqəni tapmışdır. Bu sahədəki işləri ilə Tusi Avropa alimlərini 400 il qabaqlamışdır. Onun "Şəklül-qıta" ("Tam dördtərəfli haqqında traktat") əsərində müstəvi və sferik triqonometriyadan bəhs edilir. O bu əsərdə Menelay teoremini, müasir triqonometriyanın əsas teorem və düsturlarını vermişdir. Onun bu nailiyyətləri sayəsində triqonometriya ayrıca bir riyazi fənn şəklinə düşmüşdür. Nəsirəddin Tusinin ilk dəfə Romada 1594-cü ildən başlayaraq nəşr edilən həndəsi əsərləri sonralar Avropa alimləri A.Lejandr, C.Vallis, C.Sakkerinin elmi işlərinə böyük təsir göstərmişdir.

Nəsirəddin Tusi "Cəleul hesab" ("Taxta və qum vasitəsilə hesablama") əsərində müsbət ədəddən istənilən dərəcədən kökalma qaydasını, binomial hədlərin 12 dərəcəli həddədək əmsallarını vermişdir. "Təhrir əl-Məcəsti" və "Təzkireyi Nəsiriyyə" əsərlərində Tusi planetlərin hərəkət nəzəriyyəsi və Ptolemeyin geosentrik sisteminin təshihini vermişdir. Riyaziyyat tarixində ilk dəfə Tusi tam ədəddən ixtiyari dərəcədən kökalma əməlini izah etmiş, ədəd üçbucağını əmələ gətirən binomial əmsalları və onlar arasındakı qanunauyğunluqları göstərmiş, sonralar "Nyutonun binomu" kimi tanınan riyazi kəşfi sözlə ifadə etmişdir.

1265-ci ildə Hülakü xanın vəfatından sonra Tusi onun oğlu Abaqa xanın (1265 -1274) vəziri olmuşdur. Hülakülər monqol dövlətinin daxili sabitliyinin qorunmasına, iqtisadi gücünün artırılmasına çalışan Tusi bir çox monqol feodallarının müqaviməti ilə üzləşir. Tusi onları zəiflətməyi təklif edir, əks təqdirdə mərkəzi hakimiyyətin zəifləyəcəyi barəsində fikir söyləyirdi. Sonralar dövlətin zəifləməsi Tusinin haqlı olduğunu sübut edir.

Vəzir olduğu dövrdə Nəsirəddin Tusi əsasən fəlsəfi və ictimai-siyasi əsərlər yazmağa başlayır. "İbn Sinanın fəlsəfəsi və məntiqinə şərhlər", "Səhifələrində ər-Razinin qeydləri", "Teologiya və metafizikaya dair risalə", "Alicənab insanların xarakterləri və keyfiyyətləri" kimi əsərlərində Tusi fəlsəfə tarixinə nəzər salmış, İbn Sinanın fəlsəfi əsərlərini o dövrün bəzi tənqidçilərindən, ilk növbədə ilahiyyatçı ər-Razinin hücumlarından qorumuşdur. Həmçinin o, şiəlik cərəyanını fəlsəfi səpkidə şərh etmiş, etika və sosiologiya məsələlərinə toxunmuşdur. "Əsas ül-iqtibas" əsərində Tusi məntiq məsələləri və poeziyanın nəzəriyyəsini şərh etmişdir. "İki mülahizə haqqında mülahizə" əsərində Nəsirəddin Tusi fəlsəfi məqamlarla bərabər, Ayın və Günəşin tutulmasını, işığın sınmasını, göyqurşağının yaranmasını elmi cəhətdən izah etmişdir.

Özünün ictimai-siyasi əsərlərində Nəsirəddin Tusi "dövlət" anlayışının açılmasına böyük yer ayırmışdır. Faktik olaraq Tusi Azərbaycanın siyasi fikir tarixində ilk dövlət nəzəriyyəçisi hesab olunur. "Maliyyə haqqında" risaləsində verilən qayda-qanunlar sonralar bir çox orta əsr dövlətlərində qanunlar toplularına daxil edilmişdir.

Nəsirəddin Tusi 1274-cü ildə Bağdada səfəri zamanı vəfat emiş və Bağdaddakı "Cəlil məscid"də dəfn olunmuşdur. Onun qəbrinin üstündə yazılmışdır: "Elmin köməkçisi, elm ölkəsinin şahı - dövr anası belə oğul hələ doğmamışdır".

Nəsirəddin Tusinin əlyazmasından fragment

Səfiəddin Urməvi

(1216-1294)

Orta əsr Şərqiində ən böyük musiqiçi və musiqişünasın kim olması barədə sual ortaya çıxanda, şübhəsiz, Səfiəddin Urməvinin adı çəkilir. Onun ud çalmaq məharəti haqqında müsəlman Şərqiində rəvayətlər danışılırdı. Musiqi nəzəriyyəsinə öyrəndikdən sonra Şərq musiqi yazılış sistemini yaradan Səfiəddin onu özünün “Kitan-əl Ədvar” əsərində təsvir etmişdir. XIII əsrdə Qütbəddin Şirazi, XIV əsrdə Əbdülqadir Marağayi və Məhəmməd əl-Curcani, XV əsrdə Əbdürrəhman Cami onun yaratdığı sistemi açan əsərlər yaratmışdır. Urməvinin əsərini türk dilində XV əsrdə Şükrullah Əhmədöglü tərcümə etmişdir. Sonralar o, fransız dilində tərcümə olunmuşdur. Azərbaycan tarixinə Səfiəddin Urməvi Şərq musiqi sistemini yaratmış musiqişünas, musiqi nəzəriyyəsinin bilicisi, bəstəkar, mahir ifaçı və pedoqoq kimi daxil olmuşdur.

Səfiəddin Əbdülmömin ibn Yusif Urməvi 1216-cı ildə Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzi Urmiya şəhərində anadan olmuşdur. O dövrdə bu şəhər Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin tərkibində idi. Elm və mədəniyyətin inkişafına daim diqqət yetirən dövlət başçılarının səyləri nəticəsində şəhərdə çoxlu məktəb və mədrəsə fəaliyyət göstərirdi.

İlkin təhsilini Urmiyada alan Səfiəddin burada da mədrəsəyə gedir və mədrəsədə oxuduğu dövrdə musiqinin əsasları ilə tanış olur. Burada o, bir neçə musiqi alətində çalmağı öyrənir. Lakin onun ən çox sevdiyi alət ud idi. Urmiyada mədrəsədə təhsilini bitirdikdən sonra Urməvi Bağdada köçərək bu şəhərdə təhsilini davam etdirmək qərarına gəlir. O dövrdə bütün Yaxın və Orta Şərqin elm və mədəniyyət mərkəzi sayılan Bağdad şəhərində müsəlman dünyasının ən görkəmli şəxsiyyətləri fəaliyyət göstərir və buranın mədrəsələri ən yüksək səviyyəli mədrəsə-universitet hesab olunurdu.

Bağdada gələn Səfiəddin dövrün ən məşhur universiteti sayılan Müstənsəriyyə universitetində təhsilini davam etdirir. Burada oxumaqla bərabər, o, xəttatlıqla da məşğul olur. Qısa müddət ərzində mahir xəttat kimi tanınan Səfiəddin müsəlman dünyasının mənəvi lideri, Bağdad xilafətinin dövlət başçısı xəlifə əl-Müstəsimin saray katibliyinə dəvət alır və burada çalışmağa başlayır. Əmək

fəaliyyətinə katib kimi başlayan Səfiəddin özünü təkcə mahir xəttat kimi deyil, həm də olduqca təmiz və ürəyiaçıq insan kimi göstərir. Katiblikdə pillə-pillə yüksələn Səfiəddin əvvəlcə dövlətin baş xəttatı, sonra isə saray kitabxanasının raisi vəzifəsinə təyin edilir. Bu, olduqca məsuliyyətli bir vəzifə idi, çünki kitabxana raisi katiblərin, xəttatların fəaliyyətinə nəzarət etməli, üstəlik, aydınlıq tələb edilən məsələlərə dair dövlət rəhbərinə qısa və eyni zamanda ətraflı rəy vermək üçün kifayət qədər bilikli olmalı idi. Saray işləri ilə bərabər, o, musiqi ilə məşğuliyyətini davam etdirirdi. İmkan düşdükcə udda məşq edən Səfiəddin təkcə yaxın dostlarına sirtini açmışdı. Dostlarından biri, Bağdadın məşhur xanəndəsi Lizax xan məşqlər zamanı öz mahnılarını Səfiəddin Urməvinin müşayiəti ilə oxuyurdu. Onun sarayda çıxış etmək təklifini Səfiəddin qəbul etmir və özünün peşkar musiqiçi olmadığını bildirirdi. Bununla bərabər, Səfiəddin bir neçə məşhur şeirə mahnı bəstələmişdi ki, onları da Lizax xan məmnuniyyətlə ifa edirdi. Xəlifə qarşısında çıxışlarının birində o, gözlənilmədən Səfiəddinin mahnılarından birini oxuyur. Xəlifə təəccüblə bu gözəl musiqini heç vaxt eşitmədiyini bildirir və onun müəllifi ilə maraqlandıqda xanəndə Səfiəddini göstərir. Bundan sonra xəlifə Səfiəddinin daim saray konsertlərində çıxış etməsini xahiş edir.

Əksər tədbirlərdə ud ifaçısı kimi çıxış edən Səfiəddin Urməvinin ud çalmaq qabiliyyətindən Bağdadda rəvayətlər danışılırdı. Rəvayətlərin birinə görə, 40 gün susuz qalmış dəvə su hovuzundan su içməyə başlayanda Səfiəddinin ud çaldığını eşitmiş və su içməyini dayandırmışdır. Hər dəfə musiqi dayananda dəvə su içir, musiqi səslənəndə isə diqqətlə qulaq asırdı. Musiqi bitəndən sonra dəvənin gözləri yaşarmışdır. Digər bir rəvayətə görə, bir dəfə bağda Səfiəddin şagirdlərinə ud çalmağı öyrədəndə budaqların birinə bülbül qonur və başlayır ud ifasına qulaq asmağa. İfa o dərəcədə onun xoşuna gəlir ki, bülbül qonur Səfiəddinin yanına və onun müşayiəti ilə öz quş dilində mahnısını ifa edir.

Çoxsaylı tələbələri olan Səfiəddin qısa müddət ərzində kamil müəllim kimi məşhurlaşır. Dövrün bir çox musiqişünasları onun tələbələri olmuşlar. XIII əsrin sonu - XIV əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərmiş görkəmli Azərbaycan musiqişünası Əbdulqədir Marağayi özünün "Maqasidul-Alxan" əsərində yazırdı ki, ondan başqa Səfiəddin Urməvinin tələbələri arasında məşhur musiqiçilər Şəmsəddin Suxravərdi, Əli Sitan, Həsən Zəfər, Xisaməddin Qutluq Buğa və başqaları vardır.

Səfiəddin Urməvi iki yeni musiqi aləti icad etmişdi ki, onlar da udun təkmilləşdirilmiş variantları idi. "Muzxa" musiqi aləti tetraqonal formada söyüd ağacından düzəldilmiş gövdə və üzərinə taxılmış 81 simdən ibarət idi. Sırf muğam ifaları üçün nəzərdə tutulmuş "Muğani" musiqi aləti müasir rübaba bənzəyirdi, lakin onun gövdəsi böyük idi, özü də şaftalı ağacından düzəldilməli idi. Alətin 33 simi var idi.

Səfiəddin Urməvinin ən böyük elmi işi 1252-ci ildə tamamladığı "Kitab əl-ədvar" adlanan musiqi traktatıdır. Ərəb dilində yazılmış kitab 15 fəsilədən ibarətdir. Musiqi nəzəriyyəsi problemlərinin işıqlandırılmasına həsr olunmuş əsər Şərqdə musiqi aləmində əsl inqilaba səbəb oldu. Tədqiqatçı alim Henri Corc Farmerin fikrincə, Şərq musiqisinin sistemini məhz Səfiəddin Urməvi və məhz bu əsərində yaradıb. XIX əsrin ortalarında bütünlükdə ərəb, fars, türk dünyasının musiqişünas müəllifləri onun davamçıları olaraq Urməvinin yaratdığı sistemi tətbiq edirdilər. Kitab dəfələrlə köçürüldüyündən onun nüsxələrinə dünyanın bütün yerlərində rast gəlmək olar. Ən zəngin tərtib edilmiş əlyazmaları London, İstanbul, Sankt-Peterburq və Nyu-Yorkun muzey və kitabxanalarında saxlanılır.

Kitabın birinci fəsillərində müəllif Şərq musiqisinin qanunlarından xəbər verir, qısa tarixçəsini açıqlayır. Kitabın 9-cu fəsilində Səfiəddin Urməvi muğamlar barəsində müfəssəl məlumat verir. O, 12 muğamın adını çəkir və onları təsvir edir. Bunların sırasında "Üşşaq", "Nəva", "Əbu Saliq" (Busaliq), "Rast", "İraqi", "İsfahani", "Zirefkənd", "Bozorg", "Zəngula", "Rəhvi", "Hüseyni", "Hicaz" muğamları xüsusi qeyd olunur. Əsərin 11 və 12-ci fəsilləri uda həsr olunub.

Əsərin 15-ci fəslə musiqinin notlar vasitəsilə yazılmasına həsr olunub və kitabın ən vacib və orijinal fəslidir. Səfiəddin Urməvi Şərq musiqisinin, ilk növbədə muğamların xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq hərflə-rəqəm notlar sistemini təklif etmişdir. Əbcədə ərəb hərfləri sisteminin tətbiq edilməsi musiqinin səsinin yüksəkliyini və uzunluğunu göstərir. Bu məqsədlə həmçinin müəyyən işarələrdən də istifadə edilir.

Müasir Qərb musiqi yazılış sistemi 1,5 tondan aşağı olan səsləri yazmağa imkan vermir və muğamın açıq duyulmayan, "gizli" səslərini ifa etməyə imkan vermir. Urməvinin sistemi isə buna imkan verirdi və məhz buna görə XIX əsrin sonunadək tətbiq edilirdi. Sonralar Şərq musiqişünaslarının Qərb üslublu musiqi məktəblərində təhsil alması Urməvinin sisteminin unudulmasına gətirib çıxardı. Tədqiqatçıların fikrincə, Qərb not sistemi ilə yazılmış muğam Urməvinin sistemi ilə yazılmış muğamdan ayrı cür səslənir. 1258-ci ildə monqol sərkərdəsi Hülakü xanın türk-monqol ordusu Bağdadı ağır döyüşdən sonra tutur, əsir düşən xəlifə və onun ailə üzvləri edam olunur. Şəhər məhəllə-məhəllə talan edilir. Səfiəddin Urməvinin yaşadığı məhəllə monqol qoşunları tərəfindən mühasirəyə alınanda o, məhəllənin ağsaqqalı kimi monqol dəstəsinin qarşısına çıxır, onların dəstə başçısını evinə dəvət edərək sadə əhalinin günahsız olduğunu sübut etməyə çalışır. Monqol dəstə başçısı müvafiq əmr aldığından dəstəsinə çəkə bilməyəcəyini bildirir və Səfiəddin Urməvini saraya aparır. Hülakü xana məsələni danışan musiqişünas məhəllənin əhalisinin qırğından qurtarmasına nail olur. Xana onun mahir musiqişünas olması barədə məlumat verirlər və Urməvi yenidən saraya aparılaraq

Hülakü xan üçün udda çalır. Ziya adlı xanəndəni müşayiət edir. Musiqişünas Hülakünün sarayına qəbul edilir.

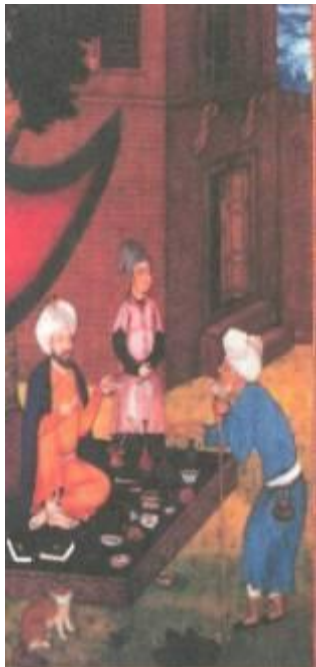
Hülakü xanın vəziri, məşhur tarixçi Əlaəddin Cüveyninin qardaşı Şəmsəddin Cüveyni Səfiəddin Urməviyə himayədarlıq etmişdir. Musiqişünas Şəmsəddinin iki oğluna musiqi təhsili vermişdir. Hər iki şagirdi məşhur musiqişünas olmuşdur: böyük qardaş Şərəfəddinin "Risəlitə Şərəfi" musiqi nəzəriyyəsi əsəri sonralar bütün Şərqdə yayılmışdır.

Lakin Cüveynilər Bağdadı tərk edəndə himayəsiz qalan musiqişünas fəzilət içində yaşayır və 1294-cü ildə borclular üçün həbsxanaya atılaraq orada vəfat edir.

Mahmun Şirvani

(XIII əsrin II yarısı - XIV əsrin əvvəlləri)

Şərqi təbabəti mərkəzlərindən biri olan Azərbaycan həmişə həkimləri, loğmanları ilə tanınırdı. Orta əsr Azərbaycan həkimləri arasında ən məşhuru Mahmud ibn İlyas Şirvanidir. Təbabət elminin naliyyətlərini "Təbabət haqqında elmi kitab" adlı əsərində sistemləşdirən müəllif dünyada ilk dəfə olaraq tibb komplekslərinin inkişafını təklif etmişdir. Hülakülər (Elxanilər) dövlətinin tibb xidməti rəisi vəzifəsini icra etməsi və dövlətin vəziri Rəşidəddinin dəstəyi ona bu təklifini həyata keçirməyə imkan vermişdir. Qərbi və Şərqi Avropada, Afrikada, Cənubi və Cənub Şərqi Asiyada mütəmadi olaraq başlayan epidemiyalar yüz minlərlə insanın həyatına son qoyduğu bir dövrdə Hülakülər (Elxanilər) dövlətinin ərəzsinə daxil olan Yaxın və Orta Şərqiində bir dəfə də olsun epidemiya qeydə almamışdır. Bunun səbəbi dövrdə tibb xidmətinin qurulması ilə bağlıdır. Rəşidəddin Mahmud Şirvanini "dövrün Əflatunu (Platonu) və əsrimizin Ərəstunu (Asitoteli)" adlandırır.

Azərbaycan tarixinə Mahmud ibn İlyas məşhur həkim, tibb sisteminin yaradıcısı olan təşkilatçı, nəzəriyyəçi alim kimi daxil olmuşdur.

Nisbətən sabit ərazi olan Şirvanda iri təhsil ocaqlarının mövcud olması, monqol yürüşlərindən qaçan yüzlərcə alimin bu mərkəzlərdə fəaliyyət göstərməsi burada təhsil alanların dərin biliklərə sahib olmasına imkan yaratmışdır.

1260-cı ildə Mahmud ibn İlyas "Təbabət haqqında elmi kitab" şərti adı ilə tanınan böyük elmi əsər yazmışdır. Bilmədiyini öyrənməyi eyib saymayan Mahmud Şirvani hər səyahətdən çoxlu sayda kitab və qeydlərlə qayıdarmış. Belə səyahətlərinin biri haqqında o yazırdı: "Mən çox şeyi gördüm, çox şeyi duydu". Çox vaxt vətəni Azərbaycandan və onun tərkib hissəsi olan Şirvandan ayrı düşən Mahmud Şirvani qeydlərin birində təsadüfən yolda Kafidəddin Şirvani adlı həmyerlisi ilə görüşünü xatırlayır, onunla "doğma torpağın xatirələrini vərəqləməyin necə sevindirici olmasını" yazır. Digər bir qeydində isə o yazır: "Bu dövrdə Şirazda olsam da, vətənim Şirvanı düşünürəm".

Mahmud ibn İlyas Şirvaninin əsəri 4 hissədən ibarətdir: nəzəri təbabət, təcürbi təbabət, ümumi təbabət, kompleks təbabət. Əsərin girişində o qeyd edir ki, digər tibbi əsərlərdən fərqli olaraq onun əsərində xəstəliklər təsvir edilmir, onun məqsədi tibbi bilikləri sistemləşdirmək, nəzəri və təcürbi xüsusiyyətləri öyrənməkdən ibarətdir. "Təbabətin köməyi ilə biz insan orqanizminin vəziyyətini öyrənir, diaqnozu müəyyən edirik, həmçinin bu elmin köməyi ilə orqanizmin xəstəlik nəticəsində itirdiyi maddələri bərpa edir və bu yolla sağlamlığı qaytarırıq".

Müəllifin fikrincə, "nəzəri təbabət təbii və qeyri-təbii olanları hərəkətdə öyrənir, onların səbəb və dövrənlərini müəyyən edir". O, xəstəliklərin səbəblərini çox soyuq və ya çox isti iqlimdə, çirkləndirici və tütümlü mühitdə, nə ilə isə zəhərlənməkdə, həddindən artıq işləməkdə, tənbəllikdə və boş-boşuna vaxt keçirməkdə, yemək və içməkdə hüdə bilməməkdə və s.-də görürdü.

Mahmud ibn İlyas bildirirdi ki, "təcürbi təbabət faydalı olanların necə tətbiq edilməsini, zərərli olanların necə çıxarılmasını, sağlamlığın necə qorunmasını, müxtəlif xəstəliklərdən necə qurtulmağı" öyrənir. Onun təklif etdiyi və uğurla həyata keçirdiyi xəstəliklərin diaqnozunun düzgün müəyyənəndirilməsi texnikası əslində ona qədər tətbiq olunan bir neçə metodikanı özündə birləşdirmişdir. Xəstə xaricdən yoxlanılmalı, onun nəbz və hərəkəti müəyyən edilməli, gözlərinin, dilinin vəziyyəti, hərəkət etmək qabiliyyəti və s. yoxlanılmalıdır. Müəllif müxtəlif növ nəbzlərin təsvirini vermiş, onların hansı xəstəliklərin əlaməti olmasını vurğulamış, nəbz formalarını sistemləşdirmişdir. Kitabın 3-cü fəslə tibbi-izahlı lüğətdən ibarətdir, 4-cü hissədə tibb sisteminin qurulması prinsipləri öz əksini tapıb.

Mahmud Şirvani İbn Sinanın təklif etdiyi tibbi ocaqlar ideyasını dəstəkləmişdir. Belə ki, İbn Sina tibb ocağında həkimləri və tibbi kitabxanaları cəmləşdirməyi təklif etmişdir. Mahmud ibn İlyas bu ideyanı davam etdirmiş və tibb ocağında hospitallar, tibbi kitabxanalarla bərabər, tibbi ləvazimat istehsal edən emalatxanalar, tibb universiteti, dərmanlar hazırlayan əczaxanaları cəmləşdirməyi təklif etmişdir.

Hülakülərin saray həkimi təyin edilən təbib qısa müddət ərzində dövlət başçısı Qazan xanın və onun vəziri, əvvəllər həkim olan Fəzlullah Rəşidəddinin etimadını qazanmış və dövlətin tibb xidməti rəisi təyin edilmişdir.

Mahmud ibn İlyas Şirvaninin təklifi ilə ölkədə "Dar üş-şəfa" ("Şəfa evləri") adlanan tibbi ocaqlar yaradılmağa başlanmışdır. Birinci və eyni zamanda ən böyük belə tibb ocağı Təbrizdə açılmış və qısa müddət ərzində elmi-təcürbi mərkəzə çevrilmişdir. Bütün Şərqdən bura ən məşhur alim və həkimlər dəvət edilmiş və Təbrizin tərkib hissəsi olan "Rəbi Rəşidiyyə" qəsəbəsində yerləşdirilmişlər. 500-dən artıq alim və həkim burada dövlət hesabına yaşayış yeri, ərzaq, paltarla təmin edilirdi. Müalicə ilə bağlı xəbərlər, hər xəstənin sağaldılmasına

görə həkimə verilən pul mükafatı, yeni elmi əsərlərə görə qonorarlar dövlət hesabına verilir. Rəbi Rəşidiyyədə məscidlər, xəstəxana və hospitallar, rəsədxana, kağız və tibbi ləvazimat istehsalı üzrə emalatxanalar, karvansaralar inşa edilmişdi. Kitabxanada 600 mindən atıq nadir kitab toplanmışdı. Tibbi kadrların hazırlanması məqsədi ilə burada 6000 tələbənin təhsil aldığı universitet açılmışdı. Tələbələr "hücrə"lər adlanan yataqxana kompleksində yaşayırdı, onların da xərcləri dövlətin hesabına ödənilirdi. Hospital və xəstəxanalarda qəbul otaqları, müalicə otaqları, əməliyyat otaqları, meyitxana təşkil edilmişdi. Dünyada ilk dəfə olaraq hospitallarda ventilyasiya sistemi qurulmuş, təmizliyə riayət olunması üçün kompleks tədbirlər həyata keçirilmişdi. Hospital binası yaxınlığında həkimlərin istirahət otaqları, mühazirə otaqları və əczaxana açılmışdı. Əczaxana nəzdində böyük bağ var idi ki, burada tibbi bitkilər becərilirdi. Bütün tibbi kompleksin idarə edilməsi bilavasitə Mahmud ibn İlyas Şirvaniyə tapşırılmışdı.

Mahmud Şirvani öz əsərində hər bir tibbi peşə sahibinin göstərdiyi köməkliliyə görə hansı məbləğlə qiymətləndirildiyini qeyd etmişdir. Həmçinin xəstəxanaya xərclərinin adları və miqdarı da göstərilmişdir. Belə ki, xəstəxanaya dövlət tərəfindən pul aşağıdakı maddələrlə ayrılırdı: işçilərin məvacibi, tələbələrin müavinətləri, tibbi avadanlığın alınması, qeyri-tibbi avadanlığın alınması, xəstələr üçün həblər, dərmanlar hazırlanması üçün, gündəlik düyü, ciyər yeməkləri hazırlanması üçün, dini ayinlərin icra edilməsi, kəfənlərin alınması üçün vəsait.

Təbriz "Dar üş-Şəfa"sı əsasında dövlətin müxtəlif yerlərində 67 eynitipli tibb ocağı açılmışdı. Maraqlıdır ki, tibb ocaqlarının birinin nəzdində təkə müalicə vasitələri ilə deyil, təbiət təsiri ilə müalicə də nəzərdə tutulurdu. Ətraf mühitdən divarlarla ayrılan, böyük bağlarla əhatələnən bu tibb ocağına "Baği Rəşidabad" ("Rəşidabadın bağları") deyilsə də, xalq arasında ona "Kuçe müalicun" ("Müalicə həbsxanası") deyilirdi. Ən böyük əczaxana "Fəthabad" əczaxanası idi ki, burada olan bağlarda dünyanın on nadir bitkiləri becərilir, onlardan hazırlanan dərmanlar ölkə əczaxanalarına göndərilirdi.

Qərbi və Şərqi Avropada, Afrikada, Cənub və Cənub-Şərqi Asiyada mütəmadi olaraq başlayan epidemiyalar yüz minlərlə insanın həyatına son qoyduğu bir dövrdə Hülakülər (Elxanilər) dövlətinin ərazisində bir dəfə də olsun epidemiya qeydə alınmamışdı və bunun səbəbi dövlətdə tibb xidmətinin yaxşı səviyyədə qurulması ilə bağlı idi. Təsədüfi deyil ki, Fəzlullah Rəşidəddin Mahmud Şirvanini "dövrün Əflatunu (Platonu) və əsrimizin Ərəstunu (Aristoteli)" adlandıırırdı.

İmadəddin Nəsimi (1369-1417)

Yaradıcılığa lirik şeirlərlə başlayan İmadəddin Nəsimi sonralar daha çox fəlsəfi şeirlər yazmış, hətta fəlsəfi və siyasi fikirlərini belə insanlara bədii söz vasitələri ilə çatdırmışdır. Onun ilk şeirlərində məhəbbət, insan gözəlliyinin tərrənümü əsas yer tutmuşdur. Tədricən püxtələşən şair əsərlərində siyasi, ictimai, əxlaqi mövzulara daha geniş yer verməyə başlayır. Nəsiminin bədii yaradıcılığı Azərbaycan şerinin şəkli xüsusiyyətlərinin təkmilləşməsində mühüm rol oynamışdır. Nəsiminin qəzəlləri, rübailəri, tüyüqləri orijinal və orijinal olduğu qədər də qiymətlidir.

Nəsiminin şeirləri hələ sağlığında bütün Yaxın Şərqdə, İraqda, Kiçik Asiyada, Suriyada, Orta Asiyada, hətta Uzaq Şərqdə yaşayan uyğurlar arasında çox populyar olmuşdur. Azərbaycan tarixinə İmadəddin Nəsimi ana dilində yazılmış ilk fəlsəfi qəzəlin müəllifi kimi daxil olmuşdur. İlk müstəzad, mürəbbə və tərcibəndlər yazan şair də məhz odur.

İmadəddin

Nəsimi (əsl adı Seyid Əli) 1369-cu ildə Şamaxı şəhərində anadan olmuşdur. O zaman Şamaxı şəhəri Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtı idi. Cəlairilər monqol dövlətinin vassalı olan Şirvanşahlar dövləti Yaxın və Orta Şərq ərazilərini özündə cəmləşdirən bu dövlətə böyük məbləğdə vergi ödəyirdi. Tam müstəqilliyə can atan Şirvanşahlar müharibələrdən çəkinir və hər vasitə ilə ölkənin iqtisadi və mədəni qüdrətini artırırtdılar. Nəticədə XIII - XIV əsrlərin təlatümlü hadisələrinə baxmayaraq Şirvan ərazisi öz sabitliyi ilə seçilir, buranın təhsil və elm ocaqlarında Şərqin ən məşhur elm xadimləri fəaliyyət göstərirdilər.

İlk təhsilini Şamaxıda alan Seyid Əli elmi biliklərə can atmış, islam tarixi, şəriət, məntiq, astronomiyayı öyrənmişdir. Biliyi ilə həmyaşıdları arasında seçilən Seyid Əli məktəb və mədrəsə proqramlarının tələb etdiyindən daha çox oxuyur və şeirlər yazırdı. İslami biliklərə dərinədən yiyələndiyinə görə ona İmadəddin, yəni "Dinin dayağı" ləqəbini vermişdilər.

Gənlik illərində İmadəddin islamın sufi cərəyanına güclü meyl etmiş məşhur sufi şeyxi Hüseyn ibn Mənsur Həllacın fəlsəfi fikirləri ilə yaxından maraqlanmışdır. X əsr mütəfəkkiri Mənsur Həllac islamın sufi cərəyanının təbliğ etdiyi ümumi bərabərlik haqqında fikirlərinə görə Bağdadda edam olunmuşdur.

İmadəddin onu özünə bir ideal kimi seçmiş və hətta onun elə pərəstişkarlarından olmuşdur ki, şeirlərini belə "Hüseyni" təxəllüsü ilə yazırdı.

Lakin yetkinləşdikcə İmadəddini Mənsur Həllacın fəlsəfəsi artıq qane etmir, bir çox suallara onun təlimində cavab tapa bilmirdi. Həyat isə ortaya yeni-yeni suallar qoyurdu. XIV əsrin sonlarında Azərbaycana türk dünyasının məşhur sərkərdəsi Əmir Teymur qoşun çəkmişdir. Əksər Azərbaycan əraziləri müqavimət göstərmiş və qəhrəmanlıqla müdafiə olunmalarına baxmayaraq viran qoyulmuşdur. Naxçıvanda yerləşən Əlincə qalası igidlik və rəşadət nümunələri göstərərək Teymurun qoşunlarına qarşı 14 il vuruşmuşdur. Azərbaycanın əksər ərazilərinin dağıldığını gören Şirvanşah I İbrahim ölkəsini belə dağıntılardan xilas etməyə çalışmış və Əmir Teymurdan vassal asılılığını qəbul etmişdir. Onun şəxsi nüfuzu sayəsində Əmir Teymur vergilərin miqdarını tamam azaltmış, I İbrahim onun müttəfiqinə çevrilmişdir. Bu zaman bütün Azərbaycandan elm və mədəniyyət adamları Şirvana axışmağa başlayırlar. Azərbaycanda hürufilik cərəyanı da məhz bu zaman yayılır. Belə ki, hürufiliyin banisi Fəzlullah Nəiminin özü Şirvana gəlir və fikirlərini burada təbliğ etməyə başlayır.

Hürufilik təliminin əsas ideyaları Nəiminin beş kitabında - "Cavidanname", "Məhəbbətnamə", "Növmnamə", "İsgəndərnəmə" və "Vəsiyyətnamə"də öz əksini tapmışdır.

Hürufilər maddi və ilahi aləmi - Allahı, insanı və bütün varlıqları vəhdətdə götürür və kamil insanı yüksək dəyərləndirirdilər. Onlar hər şeydə Allahın əlamətini görür və hesab edirdilər ki, bütün varlıqların yeganə səbəbkarı Allahın kəlamı olan "Quran"dır. "Quran" isə hərflərdən ibarət olduğu üçün bu fikirləri qəbul edənlər özlərini hürufi (hüruf - "hərflər" sözünün cəmi) adlandırırdılar. Hürufilərə görə, insanda Allahın əlamətləri - "Quran"ın nişanələri vardır. Hürufilərin bu məsələdə əsas məqsədi insanın, xüsusilə də kamil insanın böyüklüyünü nəzərə çatdırmaqdır.

idi. Bu səbəbdən onlar din xadimləri tərəfindən təqib olunurdular. Hürufilər Əmir Teymuru onun əməllərinə görə "cahil insan", yəni "geridəqalmış", "mənfur" hesab edir, xalqı Teymura qarşı mübarizəyə səsləyirdilər. Nəticədə onlar teymurilər tərəfindən də təqib olunurdular. Teymurun müttəfiqi sayılan, lakin onun vassalı kimi özünü hiss edən Şirvanşah I İbrahim tam müstəqilliyə can atır, bu səbəbdən hürufiləri öz ərazisində gizlədirdi.

Nəsimi ilə yaxından tanış olan İmadəddin o zaman artıq lirik şair kimi bütün Azərbaycanda tanınırdı. O, əsərlərini ana dili olan Azərbaycan dilində, həmçinin farsca yazırdı. Onun lirik şeirlər toplusu Azərbaycandan kənarlarda da maraqla oxunurdu. Lakin Nəsimi ilə tanışlıq onun həyatını dəyişir. O, hürufiliyi qəbul edir və bütün qalan həyatını insanların kamilləşdirilməsinə sərf edəcəyini bildirir. Bəşəriyyətin xilasını kamil insanların mövcudluğunda gören İmadəddin

həvəslə hürufiliyin əsas müddəalarını yaymağa başlayır. Şairlik istedadı bu işdə ona kömək edirdi. Faktik olaraq İmadəddinin şeirləri hürufi fikirlərin sürətlə yayılmasına səbəb olur, o özü isə Nəiminin sağ əli kimi qəbul edilirdi. O hətta ustadına hörmət əlaməti olaraq Nəimi adı ilə həmahəng olan "Nəsimi" adını özünə təxəllüs seçir ("nəsim" - "xəfif səhər küləyi" deməkdir).

Fəzlullah Nəimi 1394-cü ildə həbs edilmiş və Naxçıvan ərazisində teymurilər tərəfindən işgəncə ilə edam olunmuşdur. Ölümündən əvvəl yazdığı "Vəsiyyətnamə"yə əsasən o, Nəsimini öz davamçısı elan etmişdir.

Müəlliminin vəsiyyətini yerinə yetirən Nəsimi özü üçün təhlükəsiz olan Şirvandan çıxmış və Təbrizə, ordan isə Anadoluya yollanmışdır.

Nəsimi yaradıcılığa, dediyimiz kimi, lirik, aşiqanə şeirlərlə başlamışdır. Onun şeirlərində məhəbbət, insan gözəlliyinin tərənnümü əsas yer tutur. O həmçinin acgözlük, paxıllıq, xudpəsəndlik, riyakarlıq, vəfəsizlik kimi yaramaz sifətləri pisləmişdir. Tədricən püxtələşən şair öz əsərlərində siyasi, ictimai, əxlaqi mövzulara daha geniş yer ayırmağa başlayır. Hakim təbəqənin zülm və ədalətsizliyini, özbaşnalıqlarını cəsarətlə göstərən şair haqsızlıqlara qarşı üsyan edirdi. O, insanı yaradıcı varlıq kimi görmək istəyir, onu ilahiləşdirirdi.

Nəsiminin bədii yaradıcılığı Azərbaycan şerinin şəkli xüsusiyyətlərinin təkmilləşməsində mühüm rol oynamışdır. Əruz vəzninin Azərbaycan dilinin xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılması, daxili və rədif qafiyələrdən, mürəkkəb və dolğun cinaslardan uğurla istifadə edilməsi Nəsimi poetikasının üstünlükləridir. Nəsimi Azərbaycan ədəbiyyatında ana dilində ilk dəfə müstəzad, mürəbbə və tərcibəndlər yazmışdır. Onun qəzəlləri, rübailəri, tüyuqları bədii quruluş və məzmunca orijinal və qiymətlidir.

Nəsiminin şeirləri hələ sağlığında bütün Yaxın Şərqdə - İraqda, Suriyada, Kiçik Asiyada, Orta Asiyada, hətta Uzaq Şərqdə yaşayan uyğurlar arasında çox populyar olmuşdur. Onun əsərlərinin üzü köçürülür və insanlar arasında geniş yayılırdı. Nəsiminin qəzəllərindən çox vaxt aşuqlar da istifadə etmiş, bu da qəzəllərin şifahi xalq ədəbiyyatı yolu ilə yayılmasına səbəb olmuşdur. Onun ana dilində yazdığı şeirlər XV əsr Azərbaycan şairi Cahənşah Həqiqi, XVI əsr şairləri Xətai, Füzuli, XVIII əsr şairi Vaqifin poetikasına böyük təsir göstərmişdir. Osmanlı şairi Rəfi, türkmən şairləri Məhdumqulu və Əndəlib, özbək şairləri Əsiri və Nəvai Nəsimini öz ustadları kimi qəbul etmiş, onun irsini sənətkarlıq baxımından öyrənmişlər. Onun "əlif-lam" və "tərs əlifba" adlanan şeirləri maraqlı doğurur. Hər beyti, bəzən də hər misrasının ilk kəlməsi ərəb əlifbasının sırasına uyğun hərflərlə başlayan belə əsərlər daha çox aşuqlar tərəfindən sevilirdi.

Nəsiminin bədii yaradıcılığı Azərbaycan poeziyasını zənginləşdirməklə bərabər, xalqımızın ədəbi dilini də inkişaf etdirmişdir. O, Azərbaycan ədəbiyyatında ana dilində yazılan ilk fəlsəfi qəzəlin müəllifidir. Canlı xalq danışıq

dilinin imkanlarından bacarıqla istifadə edən Nəsimi klassik poeziya dilinin bədii ifadə vasitələrini də məharətlə işlətmişdir.

Hürufiliyi yaydığına görə dəfələrlə həbs edilən Nəsimi məsləkindən dönmürdü. Anadoludan Aralıq dənizinin şərq sahillərinə keçən Nəsimi burada da hürufi fikirlərini yayırdı. Lakin Suriyanın Hələb şəhərinə çatdıqda o həbs edilir və Misir sultanının əmri ilə 1417-ci ildə elə Hələb şəhərində edam olunur. Onun ölümü ilə bağlı rəvayətlərdə fədakar şairin ölüm ayağında özünü mərdliklə aparması və məsləkindən dönməməsi göstərilir. Rəvayətə görə, Nəsimi "Ağrımaz" rədifli məşhur qəzəlini elə edam zamanı söyləmişdir.

İmadeddin Nəsiminin məqbarəsi

Cəmaləddin Qara Yusif Barani (1355-1420)

Qara Yusif 1389-cu ildə atası Qara Məhəmmədin öldürülməsindən sonra mərkəzi Ərciş qalası olan Qaraqoyunlu tayfa birliliyinə etmişdir. Möhkəm iradə sahibi olan Qara Yusif rəqiblərinin müqavimətini qırıb qaraqoyunluların nüfuzunu daha da artırmış və bölgədə yaranmış əlverişli vəziyyətdən faydalanaraq 1391-ci ildə Təbriz şəhərini ələ keçirmişdi. Bu zaman Azərbaycanda monqol mənşəli Cəlairi dövləti hakimiyyətdə idi, şərq tərəfdən isə Əmir Teymurun qoşunları hücumlar edirdi.

Əmir Teymurun yürüşü zamanı Cəlairi hökmdarı Sultan Əhmədlə Qara Yusif arasında düşməne qarşı ittifaq bağlanmışdı. Əmir Teymurun ordusu Azərbaycana fəth edən zaman ona müqavimət göstərən başlıca qüvvə məhz qaraqoyunlular olmuşdu. Əmir Teymurun Qızıl Orda xanı Toxtamışa qarşı yürüşə başlamasından istifadə edən Qara Yusif doğma yurdunu düşməndən azad etmək üçün hərəkət etmişdi. O, Avnik qalasında Teymuri qüvvələrini məğlub edərək əmir Atlamış əsir almışdı. Dövrün mənbələri Əmir Teymurun Hindistan səfərində olmasından faydalanan Qara Yusif və Sultan Əhmədin itirilmiş torpaqlarını geri

Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin hökmdarı Cəmaləddin Qara Yusif Barani xalq arasında daha çox “Qara Yusif” kimi tanınır. XV əsr tarixi-fəlsəfi mahiyyətinə görə tariximizin dönüş mərhələsi ola bilər. Azərbaycan türklərinin milli inkişaf tarixində bu dövrün xüsusi yeri var. Monqol dövlətlərinin uzunmüddətli hökmranlığından sonra məhz XV əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yadellilərin ağalığına son qoyulmuş, oğuz-türk dövlətçilik ənənəsi bərpa edilmişdir. Azərbaycanda Qaraqoyunlu və onu əvəz edən Ağqoyunlu dövlətlərinin yaranması ilə ölkəmizdə oğuzlar (türkmanlar) artıq yalnız etnik cəhətdən deyil, həm də siyasi baxımdan hakim mövqə qazandı. Azərbaycanda Teymuri ağalığına son qoyulması və dövlətçiliyimizin bərpa edilməsində Qaraqoyunlu Qara Yusifin tarixi xidmətləri əvəzsizdir.

Azərbaycan tarixinə Cəmaləddin Qara Yusif Barani Azərbaycanda monqol və Teymuri ağalığına son qoymuş, Azərbaycan dövlətçiliyini bərpa etmiş, Qaraqoyunlu dövlətinin əsasını qoymuş görkəmli dövlət xadimi və sərkərdə kimi daxil olmuşdur.

almağa səy göstərdiklərini yazırlar. Lakin 1399-cu ildə Əmir Teymurun "yeddiillik" səfərə çıxması onların bu cəhdini boşa çıxarmışdı. 1400-cü ilin ortalarında Qara Yusif və Sultan Əhməd Osmanlı sultanı Bəyazidə sığınmağa qərar verirlər və 8 ay Türkiyədə yaşayırlar.

Əmir Teymurun Qarabağdan Osmanlı sultanına göndərdiyi məktublarda Qara Yusifin öldürülməsi, təslim edilməsi, yaxud da ölkədən çıxarılması tələb edilmişdi. Osmanlı sultanı İldırım Bəyazid cavab məktubunda Teymurun bu tələblərini rədd edərək ona sığınmış bir qonağın qovulmasını amansızlıq və imansızlıq kimi qiymətləndirmişdi.

1402-ci ilin əvvəllərində Qara Yusif Türkiyəni tərk edərək Sultan Əhmədin Bağdadı ələ keçirməsinə yardım etmiş və Hillədə möhkəmlənmişdi. 1403-cü il iyulun sonunda Qara Yusif Hillə yaxınlığında teymurilərlə döyüşdə böyük qəhrəmanlıq göstərsə də, məğlub olmuş və Suriyaya çəkilməmişdi. Lakin Teymurun qəzəbindən qorxan yerli hakimin əmri ilə Qara Yusif və Sultan Əhməd Dəməşqdə bir il həbsdə qalmışlar.

Onlar azadlığa çıxdıqdan sonra daim bir-birinə dost olacaqlarına and içirlər. Aralarındakı anlaşmaya görə, Sultan Əhməd İraqda, Qara Yusif isə doğma yurdu Azərbaycanda möhkəmlənəcəyinə qərar verir.

1405-ci ildə Teymurun vəfatı xəbəri gələn kimi həbsdən buraxılan Qara Yusif ətrafındakı silahdaşları ilə vətəninə doğru hərəkət edir. O dövrün mənbələrinin yazdıqlarına görə, Qara Yusif yolda ayrı-ayrı əmirlərlə 180 dəfə döyüşə girir və qalib gəlir. Ağqoyunlu Qara Osmanla qarşılaşan zaman Qara Yusif ona bu məzmununda məktub göndərmişdir: "Biz hər ikimiz türkün. Bundan sonra bir-birimizə qarşı vuruşmamalı, bundan artıq bir-birimizi əzməməliyik. Bizlərdən hər birimiz düşmənlərimiz olan Rum (yəni osmanlılar) və cağataylarla (yəni monqollar) vuruşmalıyıq. Son Şam və Ruma qarşı, mən də cağataylara qarşı vuruşmalıyıq". Qara Yusifin bu məktubu milli özünüdərkimiz üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Qara Yusif Azərbaycana hakim olmaq üçün teymurilərin qüvvələrini məğlub edərək Azərbaycanda onların ağalığına son qoymalı idi. 1406-cı il oktyabrın 14-də Naxçıvanın qərbində Araz çayı sahilində Qaraqoyunlu və Teymuri qoşunları qarşı-qarşıya gəlirlər. Bu zaman Qara Yusif "Bizim şəxsi düşmənciliyimiz üzündən bu qədər insan tələf olur; igidlik və bəhadrılıq ikimizin qarşı-qarşıya gələrək vuruşmasındadır" deyərək düşmən sərkərdəsi Əbu Bəkrə açıq döyüşə çağırır. Lakin o bu təklifdən imtina edir. Döyüşdə teymuri ordusu məğlub olur, Qara Yusif Təbrizə gəlir. 1408-ci il aprelin 21-də o, Təbriz yaxınlığında Sərdrud döyüşündə Miranşahın başçılıq etdiyi teymuriləri ağır məğlubiyyətə uğradır. Bu zəfərin mühüm tarixi əhəmiyyəti vardı, çünki bununla da teymurilərin Azərbaycandakı ağalığına son qoyulmuşdu.

Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin getdikcə güclənməsindən narahat olan Sultan Əhməd Cəlairi Qara Yusifin Anadoluya getməsindən istifadə edərək Təbriz üzərinə hücum etmiş, bununla nəinki Qara Yusiflə bağladığı əhdi pozmuş, həmçinin İraqda möhkəmlənməsində də dostu Qara Yusifin ona göstərdiyi yardımını lazımi səviyyədə qiymətləndirməyi bacarmamışdı. 1410-cu il avqustun 30-da Təbriz yaxınlığındakı Əsəd kəndində tərəflər arasında baş verən döyüşdə Qara Yusif tam qələbə qazanaraq Cəlairi monqol dövlətinə son qoymuş və beləliklə mərkəzi Təbriz şəhəri olan Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin yaradılması rəsmiləşdirilmişdi.

Qara Yusif Təbrizdə Azərbaycanın tanınmış adamlarından topladığı məclisdə oğlu Pir Budağı sultan, özünü isə oğlunun vəkili elan etmişdir.

Qara Yusif 1412-ci il dekabrın 19-da Kür çayı sahilində şirvanşah İbrahimi və Şəki hakimi Seyid Əhmədi məğlub edərək Şəki və Şirvanı özündən asılı vəziyyətə salmışdır. Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin qurucusu Qara Yusif dövrünün görkəmli sərkərdələrindən və tanınmış simalarından biri olmuşdur. Onun çox mükəmməl sərkərdə olmasını, igidliyini başda teymurilər olmaqla bütün düşmənləri də etiraf etmişlər. Qara Yusifin qələbələri artıq bütün Şərqdə "Azərbaycan qoşununun tüğyanı" kimi qiymətləndirilirdi.

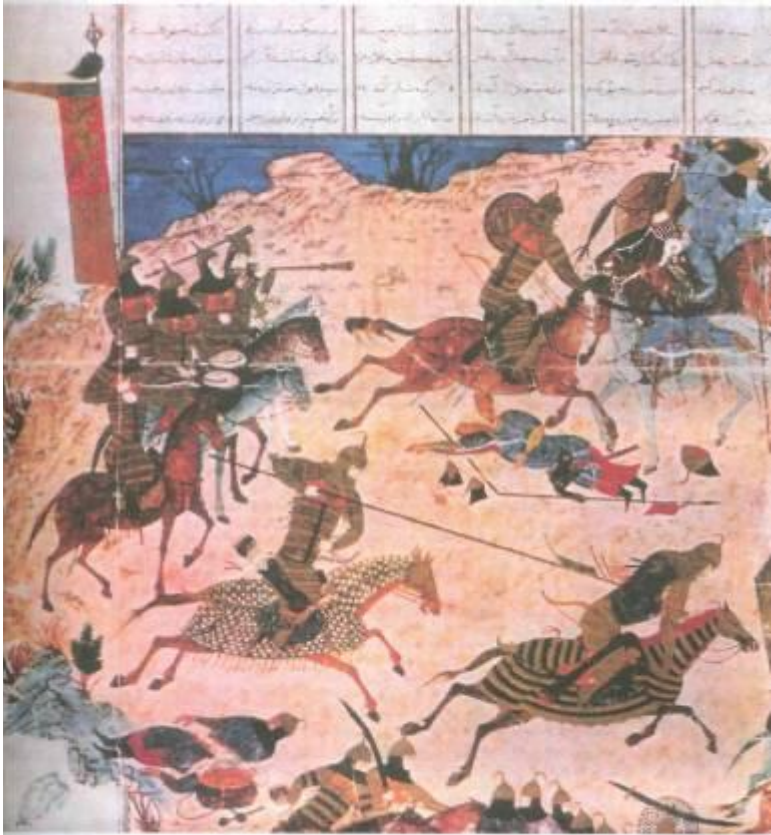
Qara Yusif ölkəsində quruculuq işlərinə xüsusi diqqət yetirmiş, əhaliyə xoş münasibət göstərərək onları daim diqqətdə saxlamışdır. Qara Yusif savadsız olsa da, ləyaqətli insanları lazımi səviyyədə qiymətləndirməyi bacarmış və onlara xidmətlərinə görə etibar etmişdir. O dövrün qayriyaqları oxlaq və din baxımından Qara Yusifin kamil bir şəxsiyyət olduğunu göstərirlər. Osmanlı tarixçiləri yazır ki, Qara Yusif qan tökməyə və zülm etməyə meyilli deyilmiş.

Qara Yusifin mövqeyinin getdikcə güclənməsi Orta Asiya teymuri hökmdarı sultan Şahruxu narahat edir. Sultan Şahrux Azərbaycanı, İraqı Qara Yusifin əlindən almaq və onu asılı bir hökmdar halına salmaq məqsədi ilə 1420-ci il avqustun 25-də Heratdan 200 minlik ordu ilə Azərbaycana yürüşə başlayır. Sultan Şahruxun qaraqoyunlularla döyüşdən qabaq qələbə naminə Quranın Fəth surəsini 12 min dəfə əsgərlərinə oxutdurması faktı onun Qara Yusifə necə təhlükəli, ciddi bir rəqib kimi baxdığını təsdiq edir.

Teymuri hökmdarı Şahruxla savaşa qərar verən Qara Yusif xəstə olmasına baxmayaraq, ordusunun Təbrizdə toplanmasına qərar verir. O, döyüşə getməzdən öncə oğlanlarına yazdığı məktublarda teymuri ordusundan çəkiniləcək bir şeyin olmadığını güstərir. Şübhəsiz, teymurilərin hər b üsullarını, döyüş qaydalarını, qüvvətli və zəif tərəflərini onun qədər bilən olmamışdır. Mənbələr yazır ki, o dövrün heç bir hökmdarının qoşunu Qara Yusifin ordusu qədər yaxşı silahlanmış və ərzaqla təmin edilmirdi, dövrün heç bir sərkərdəsi Qara Yusif qədər əsgərinə

hərbi təlim keçmirdi. Mənbələr Qara Yusifin müəyyən hərbi-taktiki planlar hazırlaması haqda da xəbər verirlər.

Qara Yusif Təbrizdən ayrılarkən xəzinəsindəki bütün qızıllarını əsgərlərinə paylayır. Qaraqoyunlu qoşunu Təbrizdən cənubda Ucan şəhərinin şimal-qərbində yerləşən Səidabad kəndinə gələn zaman Qara Yusifin xəstəliyi daha da ağırlaşır. O, 1420-ci il noyabrın 13-də 65 yaşında vəfat edir. Beləliklə, sultan Şahruxla gözlənilən döyüş baş tutur. Qara Yusifin cəsədi oğlu Cahanşah tərəfindən Ərcişə aparılaraq atasının yanında dəfn edilir.

Qaraqoyunlu ordusu döyüşdə

Uzun Həsən (1424-1478)

Uzun Həsənin adı çəkildə çox zaman onun uzun olması, Ağqoyunlu dövlətinin əsasının qoyması yada salınır. Lakin, çox az adam bilir ki, məhz o, pərakəndə olan qanunları vahid “Qanunnamə” çərçivəsində birləşdirərək indiki hüquq kodekslərin əsasını yaratmış, islami bilikləri sadə əhaliyə çatdırmaq üçün “Quran” kitabını Azərbaycan türkcəsinə tərcümə etdirmiş, həmçinin apardığı müharibələr vasitəsilə ticarət yollarını və limanları nəzarət altına almış və beləliklə, Azərbaycanın gələcəkdə inkişafını təmin etməyə çalışmışdır.

Azərbaycan tarixinə Uzun Həsən uzaqgörən siyasətçi, mahir diplomat, bacarıqlı sərkərdə, qanunlar toplusu tərtib etməklə mərkəzləşdirilmiş dövlət qurmağa çalışan padşah, həmçinin quruculuq işlərinə, elm və mədəniyyətə himayədarlıq edən hökmdar kimi daxil olmuşdur.

Nüsrətəddin Əbu-Nəsr Həsən bəy 1424-cü ildə Azərbaycanın bayandur tayfasında anadan olmuşdur. Hələ erkən orta əsrlər dövründə Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış bu türkdilli tayfa səlcuqların və monqolların yürüşləri nəticəsində Göyçə gölü, Şərqi Anadolu sərhədi və Dəclə və Fəratın yuxarı axarı arasında möhkəmlənmişdi. XIV əsrin sonunda fəallaşan tayfa tədricən Ağqoyunlu tayfa birliyi adı ilə tanınan türkdilli tayfalardan ibarət güclü ittifaq yaratmışdır. Həsən bəy bu tayfa birliyini idarə edən ailədə anadan olmuşdur.

Həsən bəy uşaq yaşlarından hərbi işinə aludə olmuşdur. Uca boyu, fəvqəladə fiziki gücü və eyni zamanda nəhəng zahiri görkəmi ona "Uzun Həsən" adının verilməsinə səbəb olmuşdur. Onun uşaqlıq və gənclik illərini təsvir edən XV əsr salnaməçisi Əbu-Bəkr Tehrani yazırdı ki, Uzun Həsən olduqca sadə həyat tərzini sürür, bəy olsa da, tək-cə bəylərlə deyil, sadə insanlarla da əlaqə saxlayır, durub-otururdu. Hamı ilə birlikdə əziyyətlərə qatlaşan Uzun Həsən özünə qarşı hansısa xüsusi şəraitin yaradılmasını tələb etmir və bununla dövrün bir çox şahzadələrindən seçilirdi. 1434 - 1453-cü illərdə dövlət yaratmağa yaxın olan Ağqoyunlu tayfa birliyi bu yolda qonşu və qohum tayfa birliyi olan Qaraqoyunluların yaratdığı eyniadlı dövlətlə toqquşur və Azərbaycanda

məhkəmlənə bilmir. Bununla belə, Diyarbəkri özünə mərkəz seçən tayfa birliyi regiona nəzarət etmək fikrindən dönmür.

1453-cü ildə Uzun Həsənin atası vəfat edəndən sonra anaları Sara xatun oğulları arasında az qala başlanacaq ara müharibəsinin qarşısını alır. Öz biliyi və müdriqliyi ilə seçilən bu qadın Azərbaycanın orta əsr tarixində xüsusi yer tutur. Tayfa birliyinin başında məhkəmlənən Uzun Həsən regionun ticarət yollarını nəzarət altına almaq istiqamətində ardıcıl tədbirlər həyata keçirir. Artıq bu dövrdə o, dəfələrlə sayca üstün olan düşməni məğlub edərək mahir sərkərdə kimi şöhrət tapır. Döyüşlərdə müxtəlif hərbi hiylələr tətbiq edən Uzun Həsən özü də bilavasitə hər b meydanında iştirak edirdi. Ağqoyunlu tayfa birliyinin genişlənməsi və məhkəmlənməsi Qaraqoyunlu dövlətinin başçısı padşah Cahanşahı narahat edir və o, 1467-ci ildə Uzun Həsənə qarşı yürüş başlayır. Həmin ildə Muş döyüşündə Uzun Həsən qalib gəlir, Cahanşah həlak olur. 1468-ci ildə Təbrizi tutan Uzun Həsən Qaraqoyunlu dövlətini ləğv edir, əvəzinə Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətini yaradır.

Bu dövrdə Azərbaycana Teymurilər dövlətinin başçısı Əbu Səid yürüş edir. Onun məqsədi Əmir Teymurun dövlətini bərpa etmək, Azərbaycana və ətraf əraziləri zəbt etmək idi. Özünü mahir diplomat kimi göstərən Uzun Həsən Əbu Səidin müttəfiqlərini ondan uzaqlaşdırmış, özü isə Ərdəbil hakimi Şeyx Heydər və şirvanşah Fərrux Yasarın qismində müttəfiq qazanmışdı. Nəticədə 1469-cu ilin əvvəllərində baş vermiş Mahmudabad döyüşündə Əbu Səid məğlub edilir və öldürülür.

Mərkəzləşmə siyasəti yürüdən Uzun Həsən Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətini gücləndirmək məqsədi ilə bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdir. Ölkənin iqtisadi həyatını dirçəltmək və vergi toplanmasını nizama salmaq məqsədi ilə onun başçılığı altında "Qanunnamə" adlı qanunlar toplusu yazılmışdır (ona "Həsən padşah qanunları" da deyilir). Dövlətin məşhur iqtisadçı və hüquqşünasları tərəfindən burada toplanmış qanunlar dövrün tələblərinə tam cavab verirdi. Belə ki, sonralar Səvəfi hökmdarları və Osmanlı sultanı Sultan Süleyman öz qanunlarını tərtib edərkən Uzun Həsənin "Qanunnamə"sindən istifadə etmişdilər. Görülən tədbirlər sayəsində hərbi-köçəri əyanların imtiyazları məhdudlaşdırıldı, mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxanlar məğlub edildi. Daimi nizami qoşun yaratmaq məqsədi ilə qoşunlara aylıq məvacib təyin edildi.

Uzun Həsənin dövründə dövlətin ərazisi Qafqaz sıra dağlarından Fars kərfəzinədək, Xorasandan Mərkəzi Anadoluyadək uzanmışdır.

Uzun Həsənin dini siyasəti ölkənin məhkəmlənməsinə yönəldilmişdi: dövlətin əsas dininin faktiki sünnilik olmasına baxmayaraq şiələr təqib olunmurdu. O hətta bacısını şiələrin lideri Şeyx Cüneydə, qızı Aləmşah Bəyimi isə (I Şah İsmayılın anası) Cüneydin ölümündən sonra onun oğlu Şeyx Heydərəərə vermişdi.

Dövlətin ən məşhur din xadimləri Uzun Həsənin əmri ilə müsəlmanların müqəddəs kitabı "Quran"ı Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdilər. Bu addım islami biliklərin sadə əhaliyə çatdırılmasında mühüm addım idi.

Avropa dövlətləri və Rusiya ilə daimi diplomatik əlaqələr yaradılmış, Təbrizdə onların səfirlikləri, bəzi Avropa şəhərlərində isə Ağqoyunlu səfirlikləri açılmışdır.

Geniş quruculuq işləri aparan Uzun Həsəndən dövrümüzə bir çox abidələr qalmışdır. Həsən-Keyf qalası, Təbrizdə Nəsryyə məscidi və onun nəzdində fəaliyyət göstərən mədrəsə, bir çox digər dini və ictimai binalar Uzun Həsən tərəfindən inşa etdirilmişdir. Təbrizdə ucaldılmış Qeysəriyyə bazarı bir zamanlar dünyanın ən böyük üstüörtülü bazarı hesab olunurdu.

Uzun Həsənin sarayında elmi məclis fəaliyyət göstərir, burada 58 alim çalışırdı. Onun yaratdığı xüsusi ansamblda 98 musiqçidən əksəriyyətini aşıqlar təşkil edirdi.

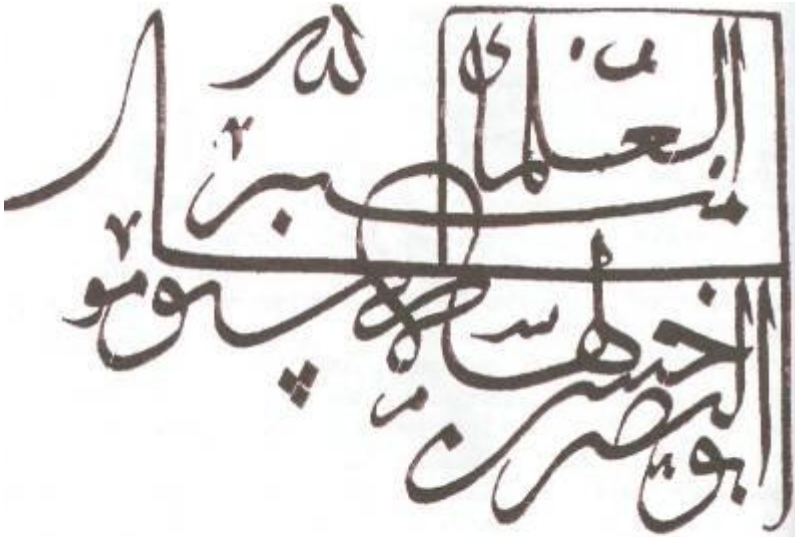
Avropa ilə ticarət əlaqələrini günü-gündən genişləndirən Uzun Həsən eyni zamanda kompleks tədbirlər həyata keçirir. Belə ki, Osmanlı dövləti Avropaya yolları bağladıqda aydın olur ki, ənənəvi Böyük İpək yolu marşrutu qapanıb. Odur ki yolun mərkəzində yerləşən Azərbaycana böyük zərər dəyir (digər Şərq ölkələri də bundan əziyyət çəkirdi). Uzun Həsən Qara dənizin cənub sahillərində yerləşən Trabzon imperatorluğu vasitəsilə Avropa ilə əlaqə yaratmağa çalışır. Bu məqsədlə o, imperator IV İoanın qızı Despinə xatunla evlənir. 1461-ci ildə osmanlı qoşunu Trabzona hücum edəndə hələ Qaraqoyunlularla vuruşmalara başı qarışan Uzun Həsən başda anası Sara xatun olmaqla diplomatik danışıqlara nümayəndə heyəti göndərir. Osmanlıların yürüşə toplar götürməməsindən xəbərdar olan Uzun Həsən danışıqlar yolu ilə onları yubatmaq və bundan istifadə edib qoşunları ilə Trabzona doğru irəliləməyi planlaşdırır. Lakin Trabzon imperatoru Trabzonu osmanlılara döyüşsüz təslim etdiyindən Sara xatunun missiyası əhəmiyyətini itirir. Bununla belə, 1461-ci ildə Yassıçəməndə Ağqoyunlularla osmanlılar arasında müqavilə imzalanır: osmanlılar Trabzon şəhərini, Ağqoyunlular isə onun bütün xəzinəsini götürürlər.

Avropaya yol açmaq fikrindən dönməyən Uzun Həsən Aralıq dənizi limanlarından istifadə etmək qərarına gəlir. Danışıqlardan sonra Venesiya Respublikası, Macarıstan, Neapol krallığı, Papalıq, Rodos, Kipr, Burqundiya hersoqluğu, Qaraman əmirliyi ona qoşulur. Onlar müharibə zamanı osmanlılara qərbdən zərbə vuracaqlarına söz verirdilər. 1472-ci ildə Ağqoyunlu dövləti ilə Venesiya Respublikası arasında birgə mübarizə haqqında Təbriz müqaviləsi bağlanır. Digər Avropa dövlətləri bu müqaviləyə qoşulmur və gözləmə mövqeyi seçirlər.

1472 - 1473-cü illər Ağqoyunlu - Osmanlı müharibəsi hər iki dövlətin var qüvvələrinin səfərbər edilməsini tələb edirdi. Ağqoyunlu qoşunu Osmanlı dövlətinin lap içərilərinə qədər irəliləyir və Aralıq dənizinin sahilində yerləşən Qaraman vilayətinə çatır. Lakin Venesiya öhdəliklərini yerinə yetirmədiyi üçün Ağqoyunlu dövlətinin planları pozulur. 1473-cü ildə baş vermiş birinci döyüşdə (Malatya döyüşü) Uzun Həsən qalib gəlir, lakin ikinci döyüşdə (Otluqbeli döyüşü) məğlub edilir. Aydın olur ki, Ağqoyunlu qoşunları bütün Osmanlı dövlətinin ərazisini yarıb Avropaya çıxış əldə etmək iqtidarında deyil.

Bunu başa düşdükdən sonra Uzun Həsən Suriya və ya Gürcüstanı məğlub edib, ya Aralıq dənizi, ya da Qara dəniz vasitəsilə Avropaya çıxış əldə etmək qərarına gəlir. O, Urfa və Amid şəhərlərinin yaxınlığında Suriyanı nəzarət altında saxlayan Misir məmlük dövlətinin qoşunlarını məğlub edir. Daha sonra isə gürcü çarlarını da məğlub edir. Lakin qələbələrinin nəticəsini görə bilmir.

Uzun Həsən 1478-ci ildə Təbrizdə vəfat edib və Nəsryyə kompleksində dəfn olunub.

Uzun Həsənin şəxsi tuğrası (məhürü)

Sultan Məhəmməd (XVI əsr)

XV əsrin sonu - XVI əsrin əvvəli Azərbaycan xalqının iqtisadi-siyasi və mədəni həyatında yeni yüksəliş dövrü olmuşdur. Şah I İsmayıl və onun oğlu şah I Təhmasibin səyləri ilə Təbrizdə şah kitabxanası nəzdində məşhur xəttat və rəssamlar toplanır. Onların fəaliyyəti çox-çox əvvəldən başlamış bədii ənənəni davam etdirir və Təbriz miniatür məktəbinin yaranmasına səbəb olur. XVI-XVII əsrlərdə təsviri sənətin ən geniş yayılmış, yüksək inkişaf etmiş növünü kitab miniatürü təşkil edirdi. Elmi ədəbiyyatda “Səfəvi məktəbi”, “Təhmasib məktəbi”, çox zaman isə “Sultan Məhəmməd məktəbi” adlandırılan bu üslubun inkişafında dövrünün ən görkəmli ustad sənətkarı olan Sultan Məhəmmədin yaradıcılığının müstəsna əhəmiyyəti olmuşdur.

Digər qədim və orta əsr rəssamları kimi, Sultan Məhəmmədin də həyat və yaradıcılığının ilk çağları haqqında ətraflı məlumat verən mənbə yoxdur. Müxtəlif salnaməçilər və təzkirəçilərin qeydləri, üstəlik, rəssamın dövrümüzə qədər gəlib çatmış əsərləri bu böyük sənətkarın yaradıcılığını işıqlandırmağa imkan verir. Ehtimal ki, əslən Təbrizdən olan rəssam XVI əsrin ortalarında artıq tanınmışdır; misal üçün: dövrün sənət tarixçisi və rəssamı Dust Məhəmməd onun çəkdiyi miniatürlərin tayı-bərabəri olmadığını qeyd edir, Budaq Qəzvinini və Qazi Məhəmməd isə onun "qızılbaşlara aid xüsusiyyətləri hamıdan yaxşı təsvir etdiyini" göstərir.

Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sinin 1524-cü il əlyazmasına və Nəvainin divanının əlyazmasına 1527-ci ildə çəkilməmiş miniatürlər rəssamın sənət ustalığının inkişaf etməsindən xəbər verir. Obrazların həlli, kompozisiyanın mürəkkəbliyi, insan və heyvan fiqurlarının canlı, ifadəli və dinamik təsviri bu əsərlərin püxtələşmiş qabil bir sənətkar tərəfindən çəkildiyini sübut edir. Hal-hazırda adıçəkilən əlyazmalar müvafiq olaraq Nyu-Yorkun Metropoliten muzeyində və Parisin Milli kitabxanasında qorunur.

Sultan Məhəmmədin təxminən 1535-ci ildə Hafizin divanına çəkdiyi miniatürlərdə adi insanların həyat tərzini bərabər, saray əyanlarının həyat tərzini də təsvir edilib. Dövrün tarixçisi İsgəndər Münşi isə rəssamın "öz nəcib sənətinin

zirvəsinə çatması və ecazkar firçalarının zərifliyi ilə bütün dünyada şöhrət qazanması"nı fəxrlə qeyd edirdi.

Ona görə də Sultan Məhəmmədin XVI əsrin ortalarında Təbrizdə şah sarayı nəzdində fəaliyyət göstərən sarayın bədii emalatxanasının rəisi və dövlətin baş rəssamı təyin edilməsi təsadüfi deyildi.

XV əsrin sonu - XVI əsrin əvvəli Azərbaycan xalqının iqtisadi-siyasi və mədəni həyatında yeni yüksəliş dövrü olmuşdur. Ağqoyunlu, sonra isə Səfəvi dövlətlərinin başçılarının həyata keçirdikləri siyasət ölkədə daxili sabitliyin təmin edilməsinə, təsərrüfatın inkişafına, Qərb və Şərq ölkələri ilə ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsinə yönəlmişdi. Bu dövrdə müxtəlif sənət növləri ilə bərabər, Azərbaycanda elm və mədəniyyət də sürətlə inkişaf edirdi. Şah I İsmayıl və onun oğlu şah I Təhmasibin səyləri ilə Təbrizdə şah kitabxanası nəzdində məşhur xəttat və rəssamlar toplanmışdı. Onların fəaliyyəti hələ çox-çox əvvəldən başlamış bədii ənənəni davam etdirir və Təbriz miniatür məktəbinin yaranmasına səbəb olur. Burada fəaliyyət göstərən rəssamlar bir neçə sənət sahəsi üzrə peşəkar olmuşlar. Bu isə onlara öz əsərlərində sənətlərin sintezi məsələsini həll etməyə imkan vermişdir.

Bu dövrdə klassik ədəbiyyata maraq daha da artdığından görkəmli şairlərin əsərlərinin əlyazma kitabları şəklində tərtibinə xüsusi fikir verilirdi. Bu isə Azərbaycanda xəttatlıqla bərabər, miniatür sənəti və bədii tərtibatçılığın daha geniş yayılmasına, yüksək inkişaf zirvəsinə çatmasına səbəb olur. Saray emalatxanasında toplanan rəssamlar kitabları zəngin ornament kompozisiyaları və əlvan miniatürlərlə bəzəməklə bərabər, məscid və saray binaları üzərində monumental kitabələr yaradır, bədii xalça və parçaların çeşnilərini verir, binaların daxilini bəzəyən monumental divar təsvirləri çəkir, sonralar xüsusi albomlarda-murakkalarda toplanmış portret və süjetli kompozisiyalardan ibarət müstəqil miniatürlər tərtib edirdilər. XVI - XVII əsrlərdə təsviri sənətin ən geniş yayılmış, yüksək inkişaf etmiş növünü kitab miniatürü təşkil edirdi.

XVI əsrdə Təbriz miniatür məktəbinin keçdiyi tədrici inkişaf, aparılan yaradıcılıq axtarışları, bədii üslubun formalaşması və getdikcə təkmilləşməsi birinci növbədə bu dövrün ən görkəmli rəssamlarının, Sultan Məhəmmədin rəhbərliyi altında saray emalatxanasında çalışan ustad sənətkarların yaradıcılığı ilə bağlı olmuşdur.

Sultan Məhəmmədin şah əsəri Səfəvi hökmdarı I Təhmasibin əmri ilə yeni bədii tərtibat verilmiş "Şahnamə"yə çəkdiyi miniatürlərdir. Budaq Qəzvini qeyd edir ki, 20 ilə tam tərtib edilən bu əsər şah tərəfindən osmanlı sultanı III Murada göndəriləndə ən qiymətli hədiyyə kimi qəbul edilmişdir. Məlumdur ki, Firdovsinin "Şahnamə" əsərinin bədii-estetik baxımdan dəyərli, yüksək sənət əsərləri sayılan yüzlərcə nəfis nüsxələri vardır. Lakin bunlardan yalnız üçü incəsənət tarixində

xüsusi şöhrət qazanmışdır. XIV əsrdə Təbrizdə tərtib edilmiş "Şahnamə", XV əsrdə Heratda tərtib edilmiş "Şahnamə" və nəhayət, XVI əsrdə Sultan Məhəmməd tərəfindən Təbrizdə tərtib edilmiş "Şahnamə" nüsxələri orta əsr Şərq kitab sənətinin nadir inciləri hesab olunur.

Sultan Məhəmmədin tərtibat verdiyi "Şahnamə"də süjeti, üslubu və sənət xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif olan 258 miniatür çəkilib. Bu miniatürlər üzərində iş zamanı rəssamın yaradıcılıq fantaziyasının qol-qanad açması üçün gözəl imkan yaradılmış və rəssam bu fürsətdən məharətlə istifadə etmişdir. Təkcə əsas səhnələr deyil, arxa planda olan xırda, köməkçi səhnələr belə rəssam tərəfindən böyük zövqlə işlənmişdir. Hətta bəzi hallarda (misal üçün: məclisdə sərxoşların təsviri) Şərq miniatürlərinə xas olmayan karikaturalara da rast gəlmək olur. Bütün miniatürlərdə rəssam doğma təbiətin əsrarəngiz gözəlliklərini göstərə bilmiş, zəngin rəng çalarlarından istifadə etmişdir.

Sultan Məhəmmədin tərtibat verdiyi digər əsərlər arasında hal-hazırda Londonun Britaniya muzeyində qorunan, rəssam tərəfindən 1543-cü ildə başa çatdırılmış Nizami Gəncəvinin "Xəmsə" əsəridir. Səhifələrinin zəngin bədii tərtibatı və miniatürlərinin misilsiz bədii keyfiyyətinə görə bu əlyazma təkcə Azərbaycanda deyil, ümumiyyətlə Yaxın və Orta Şərqdə kitab sənətinin ən zərif, ən qiymətli şah əsərlərindən sayılır. "Məhəmmədin meracı" adlı miniatür Şərq rəssamlarının yaradıcılığında çox az təsadüf edilən dini məzmunlu süjeti təsvir edir. Kompozisiyanın mürəkkəbliyi və dinamikliyi, kontrast rənglərin uyğunluğu, vəhdəti əsasında əldə olunan rəsmin zəngin koloriti göstərir ki, rəssam bu rəsmin çəkilməsinə bütün var-qüvvəsini, bilik və bacarığını, topladığı təcrübəni sərf etmişdir. Bu səbəbdən bu miniatür Azərbaycan miniatür sənətinin ən dəyərli, misilsiz nümunələrindən sayılır.

Kitab miniatürlərindən əlavə, Sultan Məhəmmədin işlədiyi bir neçə portret və real həyat hadisələrini əks etdirən məişət janrlı əsərləri də dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Bu əsərlərin əksəriyyətində (Sankt-Peterburqun Saltıkov-Şedrin adına kitabxanasında saxlanılır) rəssamın yaşadığı dövr üçün səciyyəvi sayılan saray həyatı, şah I Təhmasib başda olmaqla saray əyanlarının əyləncələri təsvir edilib. Rəssamın on xırda detalları böyük ustalıqla işləməsi dövrün saray həyatını, xalqın adət-ənənələrini, etnoqrafik xüsusiyyətlərini öyrənməyə yaxşı imkan verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Sultan Məhəmmədin çəkdiyi illüstrasiyalar və müstəqil miniatürlər məzmununa görə ənənəvidir, yəni ümumiyyətlə müsəlman aləmində təsvir edilən süjetlərdir. Lakin rəssamın böyük ustalığı elə burasındadır ki, ənənəvi mövzuları təsvir edərkən o onları yeni süjet xətləri ilə zənginləşdirir, yeni obrazlı ifadə vasitələri tapır. Sultan Məhəmmədin əsərlərinin bədii-estetik təsir qüvvəsinin əsasını təşkil edən, onlara əsrarəngiz gözəllik verən kolorit və

dekorativlik Azərbaycan miniatürləri üçün səciyyəvi üslub xüsusiyyətlərindən olub, onları başqa rəssamlıq məktəblərinin əsərlərindən fərqləndirir. Elmi ədəbiyyatda "Səfəvi məktəbi", "Təhmasib məktəbi", çox zaman isə "Sultan Məhəmməd məktəbi" adlandırılan bu üslubun inkişafında dövrünün ən görkəmli ustad sənətkarı olan Sultan Məhəmmədin yaradıcılığının müstəsna əhəmiyyəti olmuşdur. Sultan Məhəmmədin davamçıları - oğlu Mirzə Əli Təbrizi, şagirdləri Müzəffər Əli, Mir Seyidəli və digər miniatür ustalarımızın yaratdığı əsərlər Yaxın və Orta Şərqdə, Hindistandan Misirə qədər olan ərazilərdə fəaliyyət göstərən rəssamların yaradıcılığına müsbət təsir göstərmişdir.

Şah İsmayıl Xətai (1487-1524)

Azərbaycan tarixində I Şah İsmayıl Xətai xüsusi yer tutur. Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin banisi, görkəmli dövlət xadimi və sərkərdə, həmçinin gözəl şair olan Xətai Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. O, şeirimizin ana dilində yazılmasına müstəsna əhəmiyyət vermiş, onun hakimiyyəti dövründə Azərbaycan dili nəinki hakim ədəbi dilə çevrilmiş, eyni zamanda dövlət dili səviyyəsinə yüksəlmişdir: ondan diplomatik yazışmalarda istifadə olunmuşdur.

Ərdəbilin hakimləri,

Səfəvi şeyxləri XV əsrin sonlarında dünyəvi hakimiyyət uğrunda mübarizəyə qatılırlar. Azərbaycanda və ondan kənarlarda böyük nüfuz sahibi olan Səfəvi şeyxləri dərin bilikləri, müdrik məsləhətləri və sadə həyat tərzləri ilə seçilirdilər. XI-II əsrdən başlayaraq şiəliyi qəbul etmiş Səfəvilər o dövrdə Azərbaycanda hakimiyyətdə olan sülalələrin haqsızlıqlarından danışıq, onların aradan qaldırılması yollarını təklif edirdilər. Səfəvi şeyxlərinin elə böyük nüfuzu olmuşdur ki, XIV əsrin sonlarında Azərbaycana yürüş etmiş Əmir Teymur onların mülklərinə toxunmamış, hətta şeyxlə görüşə piyada yollanmışdır. XV əsrdə Ağqoyunlu dövlətinin banisi Uzun Həsənlə qohumluq əlaqəsi yaradan, onun bütün tədbirlərini dəstəkləyən Səfəvi şeyxləri Uzun Həsənin ölümündən sonra öz dövlətlərinin qurulması barəsində fikirləşməyə başlamışlar. Onlar Şirvanı zəbt edib, burada öz dövlətlərini yaratmaq arzusunu gizlətməmişlər. Lakin təriqətin başçısı Şeyx Cüneydin, sonra isə onun oğlu Şeyx Heydər Şirvan yürüşləri məğlubiyyətlə nəticələnmişdi. Şirvanşahları öz vassalı hesab edən və Şirvanda Səfəvi dövlətinin qurulmasını istəməyən Ağqoyunlu padşahları şirvanşahlara hərbi yardım göstərmiş, nəticədə Cüneyd və Heydər öldürülmüşlər. Şeyx Heydər 1488-ci ildə həlak olanda təriqətin başında onun böyük oğlu Sultanəli dayanır.

1487-ci ildə Şeyx Heydər in ailəsində anadan olan oğlana İsmayıl adı qoyurlar. Onun anası Uzun Həsənin qızı, Şeyx Heydər in arvadı Aləmşah Bəyim idi.

Şeyx Heydər in ölümündən sonra onun hərəkətlərindən qəzəblənən Ağqoyunlu Sultan Yaqub 1488-ci ildə kiçikyaşlı İsmayılı anası və qardaşları Sultanəli və İbrahimplə birlikdə həbs etmək əmrini verir. Sultan Yaqubun ölümündən sonra hakimiyyətə gələn Rüstəm Mirzənin əmri ilə Şeyx Heydər in ailəsi 1492-ci ildə həbsdən azad olunur. Rüstəm Mirzə hakimiyyətdə möhkəmləndikdən sonra Səfəvi şahzadələrini aradan götürməyə çalışır, çünki onun tərəfdaşı olan Sultanəli böyük nüfuza sahib olmaqdan başqa, istedadlı sərkərdə kimi də özünü göstərmişdi. Böyük qardaşı Şeyx Sultanəli İsmayılı özünün varisi təyin edərək Ərdəbilə göndərir, özü isə cüzi qüvvə ilə Rüstəm Mirzənin göndərdiyi qoşunlarla döyüşə atılaraq həlak olur. Bir müddət Ərdəbildə və Rəştə gizlədilən İsmayıl sonralar Lahicanda Gilan hakimi Mirzə Əlinin sarayına aparılır. Vaxtilə onun atası və böyük qardaşına xidmət etmiş Səfəvi sərkərdələri və üləmələri ona dərs deməyə başlayırlar. Qısa müddət ərzində hər b işinin xüsusiyyətlərini öyrənən, silah işlətməkdə məharət göstərən İsmayıl həm də dövrün elmləri ilə məşğul olur, üstəlik, ona siyasət və beynəlxalq əlaqələrin prinsiplərindən də məlumatlar verilir.

Bu dövrdə Ağqoyunlu dövlətində daxili müharibələr ara vermirdi. Vaxtilə möhtəşəm Azərbaycan dövləti kimi tanınan Ağqoyunlu dövləti bir sülalənin nümayəndələrinin bir-birləri ilə apardığı çəkişmələrdən tənəzzül keçirir və 1499-cu ildə iki hissəyə parçalanır. Onların birinin başında Əlvənd (paytaxtı - Təbriz), digərinin başında Murad (paytaxtı - İsfahan) dayanırdı. Bu şəraitdə hamının diqqəti Səfəvilər təriqətinə yönəlmişdi. Hələ Şeyx Heydər in dövründən onlar qırmızı zolaqlı papaqlar geydiyindən onlara "qızılbaşlar" deyilirdi.

1499-cu ilin avqust ayında Şeyx İsmayıl özünün yaxın tərbiyəçi və məsləhətçisi olan bir neçə qızılbaş əmiri, həmçinin onların tərəfini saxlayan tayfa başçıları ilə birlikdə qoşun toplamaq üçün Ərdəbilə yollanır. Lakin Ərdəbil hakimi onları qəbul etmir. Qışı Ərcivanda (indiki Azərbaycan Respublikasının Astara rayonu) keçirən İsmayıl 1500-cü ilin yazında şamlı və rumlu tayfalarından, habelə Qaradağ və Talış əhalisindən ona qoşulmuş 2 minə yaxın qızılbaşla Qarabağ, Çuxursəd, Şuragil, Kağızman, Tər can yolu ilə Ərzincana gəlir. Burada qızılbaş tayfalarından, habelə Qaradağ sufilərindən təqribən 7 min tərəfdaş toplayan İsmayıl 1500-cü ilin axırlarında Şirvana hücum edir və Şirvan qoşunlarını Cabani döyüşündə məğlub edir. Döyüşdə şirvanşah Fərrux Yasar öldürülür. Qızılbaşlar 1501-ci ilin yazında uzunsürən mühasirədən sonra Bakını tuturlar. Daha sonra Şamaxı yaxınlığında yerləşən Gülüstan qalasında möhkəmlənmiş Şirvan qoşunlarının qalıqlarını mühasirəyə alırlar. Lakin Ağqoyunlu Əlvənd Mirzənin

hücumu keçdiyini eşidən qızılbaşlar mühasirədən əl çəkərək Naxçıvan istiqamətində hərəkət edirlər. Şərur düzündə baş vermiş döyüşdə 7 minlik qızılbaş qoşunu 30 minlik Ağqoyunlu ordusunu məğlubiyyətə uğradır. Bu qələbəni qazanmağa əsasən döyüşçülərin İsmayıl ilə olan böyük inamı, Səfəvi sərkərdələrinin bilik və bacarıqları imkan verir.

1501-ci ilin payızında Təbrizə daxil olan İsmayıl özünü şah elan edir. Bununla da paytaxtı Təbriz olan Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin əsası qoyulur. İsmayılın tabe olmaq təklifini rədd edən Ağqoyunlu hökmdarı Muradla 1503-cü ildə Həmədan yaxınlığındakı döyüş qızılbaşların qələbəsi ilə nəticələnir. I Şah İsmayıl Ağqoyunlu dövlətini ləğv edib, sonrakı illərdə bütün İrani, Xorasani, İraqı öz dövlətinə qatır.

Beləliklə, I Şah İsmayılın dövründə Səfəvilər dövləti Yaxın Şərqi ən güdrətli dövlətlərdən birinə çevrilir. İsmayıl kənd təsərrüfatını dirçəltmək, şəhərlərdə sənətkarlıq və ticarəti inkişaf etdirmək, xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələri genişləndirmək siyasəti yürüdüdü. O, mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirmək məqsədi ilə soyurqal torpaq sahibliyini tiyulla əvəz etməyə çalışırdı. Çünki soyurqal almış feodal onun tam sahibinə çevrilir və separatizmə meyilli olurdu. Şiəliyi rəsmi dövlət dini mövqeyinə qaldıran İsmayıl geniş ərazidə yaşayan müxtəlif xalqları vahid ideologiya ətrafında birləşdirməkdə Səfəvi dövlətini daxilədən möhkəmləndirmək məqsədi güdüdü. O, şiəliyi həm də sünni olan Ağqoyunlulara, Şirvanşahlara, Şeybanilərə və osmanlılara qarşı mübarizə bayrağına çevirmişdi.

Avropaya gedən ticarət yollarının osmanlılar tərəfindən bağlanması əvvəllər xarici ticarətdən böyük gəlirlər əldə edən Səfəviləri narahat edirdi. Tərəflər arasında danışıqlar uğursuz olduğu üçün müharibə ilə nəticələnir. 1514-cü ildə sultan I Səlimin başçılıq etdiyi osmanlı ordusu ilə Çaldıran düzündə baş vermiş döyüşdə (Çaldıran vuruşması) qızılbaşlar məğlubiyyətə uğrayır. Osmanlı imperiyasına qarşı mübarizə aparmaq məqsədi ilə hərbi ittifaq yaratmağa çalışan İsmayıl Venesiya, Macarıstan, Almaniya, Roma papalığı və s. Avropa ölkələri ilə diplomatik danışıqlar aparır. Lakin onun səyləri nəticəsiz qalır. Sonrakı illərdə İsmayıl Şəki hakimliyini, Şirvanşahları, Gürcüstan çarlıqlarını asılı vəziyyətə salır.

I Şah İsmayıl "Xətai" təxəllüsü ilə Azərbaycan, fars, ərəb dillərində şeirlər yazan görkəmli şair olmuşdur. Əsərlərinin çox hissəsini ana dilində yazmış İsmayılın yaradıcılığı Azərbaycan poeziyası tarixində mühüm mərhələ təşkil edir. O, Azərbaycan və İran ədəbiyyatı klassiklərinin əsərlərindən bəhrələnsə də, yaradıcılığının təşəkkülü və inkişafında Nəsiminin şeirləri daha əsas rol oynamışdır. Nəsiminin bir çox şeirlərinə o, nəzirələr yazmışdır.

Xətəinin əruz və heca vəznlərində həm klassik, həm də xalq şeirləri formalarında epik və gözəl lirik əsərləri vardır. 1506-cı ildə yazdığı "Dəhnamə"

poeması, daha sonra yazdığı əxlaqi-didaktik və fəlsəfi "Nəsihətnamə" məsnəvisi anadilli Azərbaycan epik şeirinə ilk nümunələrindəndir. "Dəhnamə"də sufilik görüşlərinin müəyyən təsirinə baxmayaraq şair əsasən insani məhəbbəti vəsf edir. Onun əsərlərində təbiət gözəllikləri olduqca real təsvir olunub. Təbiəti təsvir edən şairlər arasında Xətəinin əsərləri ən mükəmməlləri hesab olunur. Poemadakı qəzəllər əsərin lirizmini daha da artırır. Xətəinin lirikasında şairin siyasi baxışları, qəhrəmanlığa, mübarizəyə çağırış, həyat eşqi, gözəllik, mənəvi saflıq, eləcə də vüsəl sevinci, ayrılıq ızdırabları tərənnüm olunur. "Nəsihətnamə"də şairin öyüd-nəsihətləri dərin insanpərvərliyi ilə seçilir.

Xətəinin əsərləri poetik dilinin sadəliyi, təbiliyi, orijinal üslubu ilə diqqəti cəlb edir; bu səbəbdən sadə xalq arasında da geniş yayılmışdır. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında Şah İsmayılın mühüm xidmətləri olmuşdur. O, anadilli poeziyanın inkişafına müstəsna əhəmiyyət vermiş, Azərbaycan dilində yazan şairlərə hamilik etmiş, sarayında şairlər məclisi yaratmışdır. Onun hakimiyyəti dövründə Azərbaycan dili nəinki hakim ədəbi dilə çevrilmiş, eyni zamanda dövlət dili səviyyəsinə yüksəlmiş, ondan diplomatik yazışmalarda belə istifadə olunmuşdur. İsmayılın əsərləri Yaxın Şərqi bir sıra ölkələrində yayılmışdır. Hal-hazırda İsmayılın əsərlərinin əlyazmaları dünyanın məşhur əlyazma fondları və kitabxanalarında saxlanılır.

I Şah İsmayıl Xətəi 1524-cü ildə Şəkiddən qayıdarkən vəfat edib, cənəzəsi gətirilib Ərdəbildə dəfn olunub.

Ərdəbildə Safəvi bələndarlarının dəfn olunduğu türbə kompleksi

I Şah Təhmasib (1513-1576)

I Şah İsmayılın vəfatından sonra Səfəvilər dövləti parçalanmaq təhlükəsi ilə üzləşdi: I İsmayılın taxta oturdulmuş qulu – I Təhmasibin cəmi 10 uşağı var idi və bundan istifadə edən iri feodallar özbaşnalıqlar edir, daxili münaqişələr yaradır, aralarında apardıqları ədavətlə vətəndaş müharibəsi üçün zəmin yaradırdılar. Tarixdə hökmdarın azyaşlı olması ucbatından dağılan dövlətlər çox olmuşdur, lakin xoşbəxtlikdən Səfəvilər bu aqibət gözləmədi. Atasının istedad və bacarığını özündə cəmləşdirən I Təhmasib həddibülüğa çatdıqda ölkəni parçalayan qüvvələri məhv etmiş, mərkəzləşmiş dövlət yaratmış, iqtisadiyyatı bərpa etmiş, Səfəvilər dövlətini dünya dövlətləri sırasına çıxarmışlar.

I Şah Təhmasib Azərbaycan tarixinə mərkəzləşmiş dövlət yaratmış hökmdar, hərbi islahatlar keçirmiş görkəmli sərkərdə, iqtisadiyyatı bərpa edən, elm və mədəniyyətin inkişafına daim diqqət yetirən dövlət başçısı kimi düşmüşdür.

Səfəvi hökmdarı I Şah İsmayılın 1513-cü ildə anadan olan oğlu - I Təhmasib Azərbaycan tarixinə qızıl səhifələr yazmaqda atasının və nəslinin şöhrətini daha da artırmışdır. Onun hakimiyyət illəri - 1524 - 1576-cı illər Səfəvilər dövləti üçün sınaq illəri olmuşdur. Uşaqlığında mükəmməl təhsil almış I Təhmasib atası kimi böyük sərkərdə və müdrik dövlət başçısı olmaq arzusunda idi.

On yaşında şah elan edilən I Təhmasib hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan qızılbaş tayfa əmirlərinin əlində oyuncağa çevrilmişdi. Şah tədricən feodal pərakəndəliyinin ölkə üçün nə qədər təhlükəli olmasını anlayır və mərkəzləşmiş dövlət qurmaq fikrinə gəlirdi. O, sadıq tərəfdaşlarına arxalanaraq ayrı-ayrı tayfa başçılarını itaətə gətirir, müqavimət göstərənləri məhv edirdi. İllər keçdikcə daimi qoşunların gücünə əmirlərin müqavimətini qıran I Təhmasib mərkəzi hakimiyyəti xeyli möhkəmləndə bildi.

Hakimiyyətə gəldiyi zaman I Təhmasibin qarşısındakı problemlər sırasında osmanlıların qərbdən, onların müttəfiqi Kırım tatarlarının şimaldan, özbəklərin şərqdən hücumlarının qarşısını almaq, dağılmış iqtisadiyyatı bərpa etmək, mədəniyyətin inkişafı üçün zəmin yaratmaq dururdu.

Osmanlı dövləti ilə aparılan müharibə göstərmişdi ki, mərkəzləşmiş dövlət qurmadan və hərbi islahatlar keçirmədən qələbə qazanmaq mümkün deyil. Odur ki I Təhmasib müstəqil siyasət yürütməyə can atan Şirvanşahlar dövləti və Şəki hakimliyini ləğv etmək qərarına gəldi. Daxili ixtilafı Şirvanşahlar dövlətini xeyli zəiflətməmişdi. Bundan istifadə edən I Təhmasib 1538-ci ildə qardaşı Əlqas Mirzənin

başçılığı ilə Şirvan üzərinə qoşun göndərdi. Sonuncu şirvanşah Şeyxşah ibn Şahrux müqavimət göstərsə də, məğlub edildi. Şamaxı şəhəri, sonra isə Şirvanın vacib strateji məntəqələri, o cümlədən dağ qalaları tutuldu, Şirvanşahlar dövləti ləğv edildi, onun kitabxanası, xəzinəsi, silah anbarları Təbrizə daşındı. Şirvanşah Şeyxşah öldürüldükdən sonra Azərbaycanın bu bölgəsi Səfəvi dövlətinin tərkib hissəsinə çevrildi, Şirvan bəylərbəyliyi adlandırıldı.

Səfəvilərin Şirvan yürüşü zamanı Şəki hakimi Dərviş Məhəmməd xan şirvanlılara kömək göstərmişdi. Buna baxmayaraq I Təhmasib bu vilayəti dinc yolla birləşdirməyə can atırdı. Dərviş Məhəmməd xan I Təhmasibin bacısı Pərixan xanım ilə evləndikdə münəfişinin dinc yolla həll olunacağına ümid yarandı. Lakin Pərixan xanımın vəfatından sonra Dərviş Məhəmməd xan I Təhmasiblə bütün əlaqələri kəsdi. 1551-ci ildə I Təhmasib şəxsən özü böyük qoşunla Şəki üzərinə yürüşə başladı. Şəki xanı qoşunlarını Kiş qalası, "Gələrsən-görərsən" qalası və sığınacaqlarda (dağlardakı mağaralarda) yerləşdirərək uzun müddət müdafiə olunacağına inanırdı. Lakin o, I Təhmasibin qoşunlarında ağır topların olmasından xəbərdar deyildi. Bu ağır toplar döyüş əməliyyatlarında öz sözünü dedi: bir neçə atəşlə qala divarlarında böyük dəliklər əmələ gəldi, bu dəliklərdən qızılbaşlar qalaya hücum etdilər. Şəkililərin bütün müqavimət məntəqələri zəbt edildi, Dərviş Məhəmməd xan döyüşdə öldürüldü. Bununla da Səfəvi dövləti ərazisində sonuncu müstəqil feodal qurumu ləğv edildi.

Şirvan və Şəkinin Azərbaycan Səfəvilər dövlətinə tam birləşdirilməsi Azərbaycan xalqının tarixində müsbət rol oynadı. Azərbaycanın cənub və şimal hissələri arasında əlaqələr daha da gücləndi.

I Təhmasibin hakimiyyəti illərinə Səfəvi - Osmanlı müharibəsinin ən qızgın döyüşləri təsadüf edir. Osmanlı sultanı I Süleyman hələ 1534-cü ildə Səfəvi dövlətindəki hərə-mərclikdən istifadə edərək Azərbaycana hücum etdi. Ağır döyüşlərlə geri çəkilən Səfəvi qoşunları osmanlıların qarşısını ala bilmədi və onlar Təbriz də daxil olmaqla bir çox əraziləri talan etdilər. I Təhmasib "yandırılmış torpaq" taktikasına əl atmalı oldu. Belə ki, geri çəkilən Səfəvi qoşunları əhalini köçürür, ərzaq və ləvazimatları özü ilə götürür, əkin sahələrini, otlaqları yarasız hala salır, şəhər və kəndləri dağıdır, su hövzələrini zəhərləyirdi. İrəliləyən osmanlı qoşunu sanki səhraya yiyələnir və tutduğu ərazidə möhkəmlənə bilməyib ərazini tərk etməyə məcbur olurdu. Beləliklə, I Təhmasibin taktikası düşməne Azərbaycan torpaqlarında möhkəmlənməyə imkan vermirdi. Belə olduqda Səfəvi dövlətini daxildən parçalamaya cəhd edən Osmanlı sultanı qiyamçı feodallara kömək edir, lakin bütün qiyamlar şah tərəfindən qətiyyətlə yatırılırdı. Şahın qoşunları osmanlıların müttəfiqi olan Krım xanının yürüşlərinin də qarşısını ala bildi.

Döyüşlərin gedişi zamanı hərbi islahat keçirən I Təhmasib təkə süvari hissələrini gücləndirmir, həm də 30 min nəfərlik daimi piyada qoşunu tərtib edib,

onları top və tufənglərlə silahlandırır. Osmanlıları sülh danışıqlarına başlamağa vadar etmək üçün I Təhmasib 1552-ci ildə geniş hücum əməliyyatı həyata keçirdi. Osmanlıların Xilat, Van, Bitlis, Vostan, Muş əraziləri darmadağın edildi. 1554-cü ildə I Süleyman Naxçıvan istiqamətində hücumu keçəndə olduqca böyük müqavimətlə üzləşdi və geri çəkilməyə məcbur oldu. Bundan sonra o, danışıqlar aparmaq təklifini qəbul etdi. 1555-ci il mayın 29-da Səfəvi - Osmanlı müharibəsinin növbəti mərhələsi Amasya sülh müqaviləsi ilə başa çatdı. Sülhə görə, Qərbi Gürcüstan və Ermənistan (Van gölü ətrafında coğrafi ərazi) osmanlıların ixtiyarına keçdi. Bunun müqabilində dövlətin əsas ərazilərini özündə saxlayan I Təhmasib islahatları davam etdirmək imkanı qazandı.

I Təhmasib Şərqdə baş verən hadisələrə fəal müdaxilə edir, daim ölkəsinin maraqlarına cavab verən siyasət həyata keçirir. Cənub-şərq qonşusu Böyük Moğol imperiyasında qanuni hakimiyyət devrildəndə və yeni hökmdar Səfəvilərə qarşı tədbirlər həyata keçirməyə başlayanda I Təhmasib 12 min qızılbaş süvarisini Hindistana göndərmiş və nəticədə qiyam yatırılmış, qanuni hökmdar Hümayun yenidən hakimiyyətə qayıtmışdı. Bunun müqabilində Hümayun böyük xəzinə ilə birlikdə Qəndəhar əyalətini də Səfəvilərə bağışlamışdı. I Təhmasib dövlətin şimal-şərq sərhədlərində Xorasana daim hücumlar edən özbək qoşunlarını məğlub etmişdi.

Müharibələr nəticəsində Təbrizin dağıntılara məruz qalması səbəbindən I Təhmasib 1555-ci ildə paytaxtı Təbrizdən Qəzvinə köçürür.

Amasya müqaviləsindən sonra şah ölkənin iqtisadi həyatını, ticarət və sənətkarlığı dirçəltmək məqsədi ilə bir sıra islahatlar həyata keçirir. Ən ağır vergilər ləğv edilir, digərlərinin həcmi azalır, vergi yığımında olan hərc-mərcliyin qarşısı alınır. 1565-ci ildə tamğa vergisini ləğv etməklə şah sənətkarlıq və ticarətin inkişafına yaxşı şərait yaradır. O zaman Təbriz, Şamaxı, Dərbənd, Bakı, Ərdəbil, Ordubad, Ərəş, Culfa mühüm sənətkarlıq-ticarət məntəqələri idi. Azərbaycan ipəyi, soyuq silahları, zinət əşyaları, parçaları Şərq və Qərb bazarlarında böyük qiymətə satılırdı. I Təhmasibin hakimiyyəti illərində Azərbaycanda mədəniyyətin inkişafı üçün şərait yaradılmışdı. Savadlı şəxs olan I Təhmasib özü bədii yaradıcılıq və xəttatlıqla da məşğul olurdu. Hakimiyyəti illərində qazandığı təcrübəni o, "Şah Təhmasibin təzkirəsi" adlı əsərində toplamışdı. Bu əsər gələcək nəsillərə öyüdnəsihət şəklində yazılıb, hər müddəası konkret tarixi faktlarla təsdiqlənib. Şah daim elm və mədəniyyət xadimlərini himayə etmiş, zəmanənin on məşhur rəssam, xəttat, nəqqaş və digər mütəxəssislərini Təbrizdə fəaliyyət göstərən "Şah kitabxanası"na yığmışdı. Sadıq bəy Əfşar kimi rəssamlar, Aşıq Qurbani kimi aşıqlar, Həsən bəy Rumlu kimi alimlər və başqaları məhz şah I Təhmasibin qayğısı sayəsində Azərbaycanda elm və mədəniyyəti inkişaf etdirmişlər.

Rusiya çarı Boris Qedunovun Təbrizdə düzəldilmiş taxtı

I Şah Abbas (1513-1576)

Azərbaycan xalqının tarixi yaddaşında birmənalı qarşılanmayan şəxsiyyətlərdən biri I Şah Abbasdır. O, ölkədə sabitlik yaratmış, islahatlar həyata keçirmiş, uğurlu hərbi əməliyyatlar vasitəsilə zəbt edilmiş torpaqları geri qaytarmış, geniş quruculuq işləri aparmışdır. Bununla belə, “Böyük sürgün” nəticəsində İranın daxili rayonlarının iqtisadiyyatını inkişaf etdirməsi Azərbaycan iqtisadiyyatının zəiflədilməsi hesabına həyata keçirilmişdir. Qızılbaş əmirlərinə qarşı aparılmış mübarizə azərbaycanlıların dövlətdə tutduqları mövqeyə zərbə vurmuşdur. Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin tədricən formalaşmasının təməlini məhz I Şah Abbas qoymuşdur. Azərbaycan tarixinə I Şah Abbas görkəmli dövlət xadimi, islahatçı, istedadlı sərkərdə, Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin qüdrətini pərba edən və bununla belə, onun formalaşması üçün zəmin yaradan şəxsiyyət kimi daxil olmuşdur.

Azərbaycan Səfəvilər dövləti XVI əsrin sonunda dərin böhran keçirirdi. Zəif və iradəsiz şah Məhəmməd Xudabəndənin dövründə feodal pərakəndəliyi güclənmiş, bundan istifadə edən xarici dövlətlər Səfəvi torpaqlarına hücumlar təşkil etməyə başlamışdılar. Hörmüz limanında möhkəmlənən portuqallar Səfəvi dövlətinin Qırmızı dəniz, Fars körfəzi və Hind okeanına birbaşa çıxışını bağlamışdılar. Özbəklər daim Xorasana hücum edir, Səfəvi torpaqlarının şərq ərazilərini zəbt etməyə çalışırdılar. Ən böyük təhlükəni isə osmanlı orduları yaratmışlar. Osmanlı qoşunları və onların müttəfiqi olan Krım xanlığının qoşunları faktik olaraq Təbriz də daxil olmaqla Azərbaycanın əksər ərazilərini zəbt etmişdilər. Zəbt edilmiş ərazilərdə, ilk növbədə Şimali Azərbaycanda osmanlılar öz inzibati-ərazi və iqtisadi sistemlərini yaradır, buranı bütövlüklə səfəvilərdən qoparmaq məqsədi güdürdülər.

İqtisadi gerilik nə müharibə aparmağa, nə də islahatlar keçirməyə imkan vermirdi. Ayrı-ayrı qızılbaş feodal qruplaşmalarının bir-biriləri ilə toqquşmaları onsuz da zəif olan ordunu daha da zəiflədirdi. Belə şəraitdə 1587-ci ildə şah Məhəmməd Xudabəndənin ölüm xəbəri yayıldı. Onun oğlu, igid və bacarıqlı sərkərdə Həmzə Mirzə hələ atasının sağlığında öldüyündən hakimiyyətə Səfəvi nəslinin digər qollarından olan nümayəndə gəlməli idi. Belə namizədlər çox idi,

lakin sonda ustaclı və şamlı tayfa əmirlərinin dəstəyinə arxalanan və 1587-ci ilədək Xorasanda yaşayan 16 yaşlı şahzadə Abbas şah elan edildi.

Qızılbaş əyanları ilə keçirilmiş ilk müşavirə göstərdi ki, ölkəni məhv olmaq təhlükəsindən qurtarmaq üçün güclü ordu yaradılmalı, ölkədə sabitlik bərpa edilməlidir. Bunlara nail olmaq üçün islahatlar keçirilməli, iqtisadiyyatın tərəqqisinə xüsusi diqqət verilməli idi. Bunun üçün isə feodal pərakəndəliyinə son qoyulmalı idi. Daxili problemləri həll etmək üçün vaxt qazanılmalı idi və bu vaxtı qazanmaq üçün şah osmanlılarla danışıqlara başladı. 1590-cı ildə tərəflər arasında imzalanan İstanbul sülhü çox ağır oldu: Cənubi Azərbaycanın Ərdəbil şəhəri ətrafında olan bir neçə vilayəti istisna olmaqla digər Azərbaycan torpaqları, həmçinin əvvəllər bütünlüklə Səfəvilərə məxsus Gürcüstan və Ermənistan (Van gölü ətrafında olan torpaqlar nəzərdə tutulur) osmanlılara verildi.

Dövlətin baş vəziri Hatəm bəy Ordubadi ilə birlikdə islahatlar planı hazırlayan şah onları həyata keçirməyə başladı. Səvəfi əmirlərindən ibarət qoşunlar düşmənlə müharibədə igidliklər göstərsələr də, ayrı-ayrı feodallara qarşı mübarizədə zəif iştirak edirdilər, çünki onların bir-birlərinə qohumluqları çatırdı. Mərkəzi hakimiyyəti gücləndirmək üçün isə itaət göstərməyən feodalların müqaviməti mütləq qırılmalı idi. Oudur ki şahın əmri ilə 15 min nəfərlik qulamlar korpusu təşkil edildi. Atabəylər dövlətində məmlüklər korpusunun formalaşma prinsipini əsas götürən şah qızılbaş tayfalarına heç bir aidiyyəti olmayan oğlan uşaqlarını toplamaq və şaha sədaqət ruhunda tərbiyələndirmək əmri verdi. Qulamlar şahın qvardiya qoşunu rolunu oynayırdı.

Müasir müharibədə odlu silahların əhəmiyyətini yaxşı dərk edən şah top hissələri yaratmağa başlayır. Ölkə daxilindəki ustalarını səfərbər edən, Avropa dövlətləri və Rusiyadan əlavə mütəxəssislər dəvət edən və avadanlıq alan şah qısa müddət ərzində 500 topu olan güclü topçu hissələri yaratmağa müvəffəq olur. Bundan başqa, ölkənin əhalisi siyahıya alınır, xüsusi siyahılara əsasən vilayətlərdən müəyyən sayda döyüşçülər toplanmağa başlanır. Onlar şahın hesabına təmin və təchiz edilir, tüfənglərlə silahlandırılır. 12 minlik tüfəngçi korpusuna şahın əmri ilə qızılbaş tayfalarının döyüşçüləri götürülmürdü ki, tüfəngçiləri də pərakəndəlik yaradan feodallara qarşı mübarizədə istifadə etmək mümkündür.

Bu tədbirlərdən sonra qızılbaş əmirlərinə qarşı amansız mübarizəyə başlayan şah mərkəzi hakimiyyətə tabe olmayanları məhv edirdi. Beləliklə, tədricən ikitirəlik, pərakəndəlik yaradan əmirlər aradan götürüldü, onların təmsil etdiyi tayfalar zəiflədi. Bundan sonra qızılbaş süvari hissələrində islahatlar keçirildi. 116 minlik güclü süvari qoşunu yaradıldı, onlardan 44 mini daimi qoşun siyahılarına salındı. Daimi qoşunların yaradılması o dövr üçün mütərəqqi addım idi.

Daxili sabitliyin yaranması sosial-iqtisadi və inzibati islahatlar keçirməyə imkan verdi. Keçirilmiş maliyyə tədbirləri dövlətin xəzinəsini zənginləşdirdi, məhsuldar qüvvələr canlandı. I Şah Abbasın rəhbərliyi ilə Səfəvi dövləti tədricən dirçəldi.

Fəal xarici siyasət yürüdən şah Avropa və Rusiya ilə ticarət əlaqələrindən başqa, hərbi-siyasi danışıqlar da aparırdı. Almaniya və İspaniya osmanlılara qarşı başlanacaq müharibədə səfəviləri dəstəkləyəcəklərini vəd etdilər.

1597-ci ildə şah dövlətin paytaxtını cəbhə bölgəsinə yaxın olan Qəzvindən İsfahana köçürür. Bu isə İranın mərkəzi vilayətlərinin inkişafı üçün zəmin yaradır.

İslahatları keçirəndən sonra 1599-cu ildə I Şah Abbas Şərqi yürüş edir. Özbək Şeybani dövləti ilk döyüşlərdə məğlub edilir, Xorasan və ətraf ərazilər yenidən Səfəvi torpaqlarına qatılır, Orta Asiya və Əfqanıstanın bir çox əraziləri şahın təsiri altına keçir.

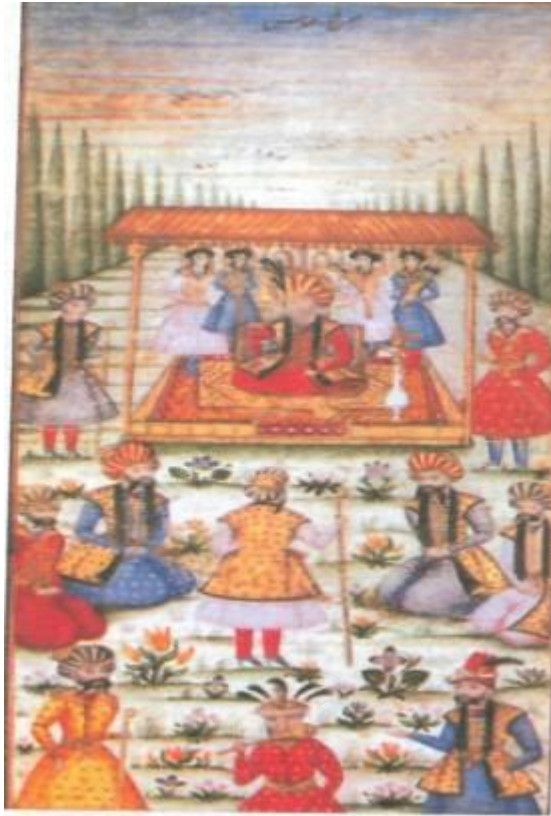
1601-1602-ci illərdə şah portuqallara qarşı əməliyyatlara başlayır. İngilislərlə danışıqlar apararaq onlardan hərbi gəmilər almış şah həm dənizdən, həm də qurudan portuqalların əlində olan və Fars körfəzinə çıxışları bağlayan limanlara hücum edir. Portuqalların burada möhtəşəm istehkam yaratmalarına baxmayaraq, onların qalaları tutulur, özləri isə bu ərazilərdən qovulurlar. Şah bir sıra Bəhreyn adalarını da tutmağa müvəffəq olur.

1603-cü ildə I Şah Abbas çoxdan bəri hazırlaşdığı müharibəyə - osmanlı qoşunlarına qarşı müharibəyə başlayır. 1603 - 1607-ci illər əməliyyatlarında Azərbaycan bütünlüklə osmanlı qoşunlarından azad edilir. Doğrudur, ölkəyə bu çox baha başa gəlir. Bir çox şəhərlər viran olur, əkin sahələri, bağlar, suvarma kanalları məhv edilir. Üstəlik, "yandırılmış torpaq" taktikasından geniş istifadə edən şah düşmən hərəkət edən ərazilərdə bütün maddi varlıqları məhv edir, su hövzələrini zəhərləndirir, əhalini isə ölkənin dərinliklərinə, İsfahan ətrafına köçürür. Köçürmə elə böyük miqyasda aparılır ki, hətta əhali arasında "Böyük sürgün" adını alır. Osmanlılar bir neçə dəfə itirilmiş torpaqları qaytarmağa cəhd etsələr də, yenə də məğlub edilir, Səfəvi qoşunları Kərbəla, Nəcəf, Mosul, Kərkük, Bağdaddan tutmuş Qara dəniz sahillərinə qədər olan əraziləri tuturlar. 1621-ci ildə Qəndəhara yürüş edən I Şah Abbas Əfqanıstanı tutmaqla öz dövlətinin sərhədlərini Hindistan hüdudlarına çatdırır.

Xalqın yaddaşında keçirdiyi islahatları, uğurlu hərbi əməliyyatları, köçürmə siyasəti ilə bərabər, I Şah Abbas apardığı geniş quruculuq işləri ilə də qalmışdır. Onun dövründə müharibədən əziyyət çəkmiş bölgələrin iqtisadiyyatı qısa müddət ərzində bərpa edilmiş, minlərlə yeni-yeni bina inşa olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, I Şah Abbasın fəaliyyətinin müsbət tərəfləri ilə bərabər, mənfi tərəfləri də var idi. Belə ki, "Böyük sürgün" nəticəsində Azərbaycandan İsfahana köçürülmüş minlərlə usta və sənətkar ailəsinə müharibə

qurtarandan sonra vətənlərinə qayıtmaq icazəsi verilməmişdi. İranın daxili rayonlarının iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi Azərbaycan iqtisadiyyatının zəiflədilməsi hesabına həyata keçirilmişdi. Üstəlik, qızılbaş əmirlərinə qarşı aparılmış mübarizə dövlətçilik baxımından labüd addım olsa da, azərbaycanlıların dövlətdə tutduqları mövqeyə zərbə vurulmuşdu. Məlum olduğu kimi, qızılbaş əmirlərinin əksəriyyətini məhz azərbaycanlılar təşkil edirdi. Yeni qoşun növlərində azərbaycanlıların sayının az olması, vəzifələrə məhz qızılbaşlara heç bir aidiyyəti olmayan şəxslərin təyin edilməsi son nəticədə dövlətin farslaşmasına gətirib çıxarmışdı. I Şah Abbas 1629-cu ildə vəfat etmişdir.

I Şah Abbasın səfirləri qəbul etməsi

Məhəmməd Füzuli (1494-1556)

Məhəmməd Füzuli Azərbaycan ədəbiyyatının ən nəhəng simalarından biridir. Füzuli şeiri dünya poeziyasının nadir incilərindəndir. Məhəmməd Füzuli sənəti əlçatmaq zirvədir. Onun yaradıcılığı yalnız Azərbaycan ədəbiyyatının deyil, ümumən Azərbaycan incəsənətinin inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Füzuli Azərbaycan bədii-ədəbi dilinin yaradıcılarındanndır. O, Nəsimidən sonra ana dilində yaranmış şeirin ən gözəl nümunələri olan əsərləri ilə Azərbaycan bədii dilini yeni yüksək səviyyəyə qaldırmış, türdillilə xalqlar poeziyasına qüvvətli təsir göstərmiş, ədəbi məktəb yaratmışlar. Məhəmməd Füzuli Azərbaycan tarixinə görkəmli şair, mütəfəkkir, tərcüməçi, Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin yaradıcılarından biri kimi ədəbi həkk olunmuşdur.

Məhəmməd Füzuli 1494-cü ildə İraqın Kərbəla şəhərində azərbaycanlı ailəsində anadan olmuşdur. Onun atası Süleyman Azərbaycanın bayat tayfasından çıxmışdır. O dövrdə İraq Ağqoyunlu Azərbaycan dövlətinin tərkib hissəsi olmuşdur. Bu dövətdə XV əsrin sonlarında baş verən çəkişmələr nəticəsində yüzlərcə azərbaycanlı ailəsi Azərbaycanı tərk edərək dövlətin ucqarlarına üz tutmuş. Süleyman Kərbəlada oğlunu əvvəlcə məktəbə, daha sonra isə mədrəsəyə qoyur. Elm və ədəbiyyata böyük maraq göstərən oğlan Bağdada köçür və burada ali mədrəsədə təhsilini davam etdirir. Məhəmməd Füzuli hələ yeniyetmə yaşlarında gözəl aşiqanə qəzəllər yazmağa başlayır.

Məntiq, nücum, tibb, riyazi və humanitar elmlərdən biliklərin əsaslarını öyrənən Məhəmməd Füzuli İraqın Nəcəf, ordan isə Hüllə şəhərinə köçür. Burada o, İslamın dini-fəlsəfi cərəyanları ilə yaxından tanış olur, ərəb tərcümələri əsasında antik dövr Yunan filosoflarının əsərlərini mütaliə edir. O həmçinin Azərbaycan, ərəb, fars, özbək, hind (türk və farsdillilə) ədəbiyyatını öyrənmişdir. Sonralar yazdığı əsərlərində o, Əbu Nüvas, Xaqani, Nizami, Əlişir Nəvat, Cami, Salman Savəci, Nəsimi, Cəlaləddin Rumi, Kamal Xocəndi, Cəlili, Əhmədi, Şeyxi kimi məşhur şair və filosofların əsərlərindən parçalar gətirir, onlara iqtibaslar verir. Füzuli müəllimliklə də məşğul olmuşdur.

Füzulinin ilk böyük əsəri "Bəngü-badə" ("Tiryək və Şərab") əsəri olmuşdur. Bu alleqorik poemada şair dövrün mühüm siyasi məsələlərinə toxunmuş, lovgə, təkəbbürlü, şöhrətpərəst hakimlərə qarşı çıxmış, elm və təhsilə qiymət verən ədalətli hökmdarlara alqış demişdir. Poema eyni zamanda sərəxoşluğa

və narkotik vasitələrə (tiryək) qarşı yönəlmişdir. Əsəri Şah İsmayıl Xətaiyə ithaf edən şair onun oğlu I Şah Təhmasibin və onun sərkərdələrinin dövləti möhkəmləndirmək istiqamətində gördüyü işləri dəstəkləmişdir. Şeyrlərinin birində Füzuli saraydan uzaq olduğunu iftixarla qeyd etmişdir.

Füzuli üç dildə qəzəl, qəsidə, müsəddəs, tərkiqbənd, tərəcibənd, rübai, qitə, mürəbbə və s. yazmışdır. O, qəsidələrini ayrıca kitab şəklinə salmış, Azərbaycan, fars və ərəb dillərində divanlar tərtib etmişdir. Onun azərbaycanca divanına yazdığı müqəddimə o dövr Azərbaycan elmi-ədəbi üslubunun gözəl nümunəsidir.

Azərbaycan dilində lirik şerin ən gözəl nümunələrini Füzuli yaratmışdır. Onun qələmə aldığı ahəngdar lirik parçalar əsasən məhəbbət və gözəllik mövzusunda. Humanist sənətkar insan qəlbinin ən təbii, incə, ülvi hiss və həyəcanlarını yüksək bədii, obrazlı bir dillə ifadə etmişdir. Füzulinin lirikasında məhəbbət eyni zamanda dərin ictimai-fəlsəfi məzmunla malikdir. Füzulinin humanizmi onun vəsf etdiyi məhəbbət hissi ilə sıx bağlıdır. Füzuliyə görə, məhəbbət insana, onun gözəlliyinə və kamalına sevgi, həyat eşqi, dostluq və sədaqət deməkdir. O, məhəbbəti insan həyatının və xoşbəxtliyinin ali məqsədi hesab etmişdir.

Şair dövrün müxtəlif siyasi-ictimai və əxlaqi məsələlərinə münasibətini, feodal dünyasının sosial ədalətsizliyinə, dini cəhalət və xurafata etirazını da cəsarətlə bildirmişdir. Füzuli dövrün bir çox siyasi xadimlərinə, dövlət məmurlarına yazdığı müraciətlərində onları ədalətə, düzlüyə çağırmışdır. Məşhur "Şikayətnamə" əsərində şair zəmanəsinin təlatümlərindən, incəsənət və elm adamlarının çətinliklərindən, saray əyanlarının özbaşınalıqlarından, məmurların süründürməçiliyindən xəbər verir. Poema məktub şəklində yazılsa da, bədii nəsrin uğurlu nümunəsidir. Faktik olaraq "Şikayətnamə" Azərbaycan ədəbiyyatında ilk satirik nəsr əsəridir.

Şairin ana dilində yazdığı "Söhbət ül-əsmar" alleqorik əsəri "Bəngü-bad"nin davamı hesab edilə bilər. Bostan bitkilərinin timsalında şair müxtəlif insan xarakterlərini tərənnüm etmişdir. Əsərdə təkəbbürlü, şöhrətpərəst hökmdarlar, yaltaq və satqın saray əyanları məharətlə ifşa olunur. Şair hesab edir ki, məhz belə insanların loğçalıq və xudpəsəndliyi son nəticədə müharibə və fəlakətlərlə nəticələnir. "Saqınamə" ("Yeddi cam") əsəri Nizami Gəncəvinin "Yeddi gözəl" poemasının quruluşunu xatırlatsa da, alleqorik poemadır. Şair müxtəlif musiqi alətləri ilə həyat və Kainat barədə dini-fəlsəfi müsahibələr aparır. Şairin son fikri belə olmuşdur ki, canlılar arasında əsl həqiqəti insan dərk etmək qüdrətindədir. Ömrünün son illərində qələmə aldığı bu əsərdə şair öz fəlsəfi görüşlərini ümumiləşdirib ortaya qoymuşdur. Füzulinin başqa bir əsəri - "Rinduzahid" əsəri böyük hekayə təsəvvürü bağışlayır. Həddi-büluğa çatmış oğulla atanın mübahisəsi üzərində qurulan əsərdə dövrün mühüm ictimai-fəlsəfi, əxlaqi

məsələləri qaldırılır. Müəllif həyatın əsl mənasını əməkdə, zəhmətdə görür. Əsərdə övlad tərbiyəsi, ailə-məişət problemləri, peşə seçmək məsələləri, savadın böyük əhəmiyyəti haqqında maraqlı fikirlər söylənir, atanın övladın tərbiyəsi ilə uşaq vaxtlarından məşğul olmaq borcundan bəhs edilir.

Məhəmməd Füzuli dahiyənə "Leyli və Məcnun" əsərini 1537-ci ildə Bağdada gələn osmanlı şairləri Xəyali və Yəhya bəyin xahişi ilə qələmə almışdır. Poema Azərbaycan, eləcə də Şərq və dünya poeziyasının nadir incilərindəndir. Şairin lirik şeirlərində ifadə olunmuş məhəbbət, mənəvi azadlıq arzuları poemada dahiyənə bədii vüsətlə tərənnüm edilmiş, bir-birini sevən iki gəncin faciəsi son dərəcə təsirli təsvir olunmuşdur. Poemanın yüksək poetik dili, zəngin bədii təsvir vasitələri, bitkin kompozisiyası, qəhrəmanların daxili aləmi, onların həyəcan və iztirabları çox böyük təsiredici qüvvəyə malikdir.

Ərəb dilində nəsrə yazdığı "Mətlə ül-ətiqad" əsərində Füzuli sırf fəlsəfi məsələlərə toxunur, bu zaman yunan filosofları Aristotel, Platon, Demokrit və b.-nin əsərlərindən istifadə edir. Fəlsəfi əsərlərində həmçinin mistika və tərkidünyalıq sezilir; bununla belə, o, müsəlman ilahiyyat məsələlərini olduqca səlis təhlil etmişdir. Obyektiv mövcud olan hər şeyi Füzuli iki növə böldü: zəruri və mümkün olan. Füzuliyə görə, zəruri olan, yəni öz mövcudluğunda səbəbə ehtiyacı olmayan, əbədi olan tək Allahdır. Digər nə varsa, mümkün olandı, yəni öz mövcudluğunda səbəbə ehtiyac duyur. Allah tərəfindən yaradılan dünyada, Füzuliyə görə, iki maddi (ilkin materiya və cism) və üç qeyri-maddi (forma, ruh, zəka) substansiyası mövcuddur.

Füzulinin tərcüməçi kimi də fəaliyyəti diqqətəlayiqdir. O, XV əsr özbək şairi Vaiz Kaşifinin "Şühadətnamə", həmçinin Ə.Caminin "Hədisi-ərbəin" əsərlərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir.

Sadıq bəy Əfşar
(1533-1610)

Dünya bədii incəsənəti nümunələri arasında Təbriz miniatür məktəbinin nümayəndələri tərəfindən yaradılmış əsərlər xüsusi yer tutur. Bütün Şərq bədii incəsənətinin inkişafına təsir göstərmiş bu miniatür məktəbinin azərbaycanlı nümayəndələri sırasında Sadıq bəy Əfşar da vardır. Onun yaratdığı əsərlər dünyanın ən iri məşhur muzeylərini bəzəyir. Hərtərəfli istedad sahibi olan Sadıq bəyin şeirləri, poemaları da yaşadığı dövrdə məşhur olmuşdur. Uzun illər məşhur Səfəvi kitabxanasının rəisi işləmiş, Sadıq bəy burada yüzlərcə fədevr əsərin yaradılmasında yaxından iştirak etmişdir. Onun qələmə aldığı təzkirə ensiklopedik xarakter daşımış və orada xalqımızın 400-dən artıq nümayəndəsi haqqında məlumat var. Sadıq bəy Əfşar Azərbaycan tarixində istedadlı bir rəssam, Təbriz miniatür məktəbinin görkəmli nümayəndəsi, İsfahan miniatür məktəbinin banisi, şair, xəttat və təzkirəçi-alim kimi tanınır.

Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin hökmdarları ölkədə elm, təhsil və mədəniyyətin inkişafına böyük diqqət yetirmişlər. Əsası hələ XV əsrdə qoyulmuş Təbriz miniatür məktəbi onların səyi ilə daha da inkişaf etmişdir. Ümumiyyətlə, bu dövrdə miniatür janrının inkişafı kitaba olan böyük maraqla izah olunur. Hər bir imkanlı və mədəni adam şəxsi kitabxanasında olan kitabların sayı və mövzusunun genişliyi ilə qürrələnərmiş. I Şah İsmayıldan başlayaraq Səfəvi şahları və qızılbaş əmirləri elm və incəsənətə hamilik edərmiş. Onların saraylarında müxtəlif sənət əsərlərinin ən yaxşı əlyazma nümunələri saxlanılan kitab evləri varmış. Şah kitabxanaları çox zəngin olurdu. Kitab evi həm də bir sıra ixtisaslaşdırılmış şöbələrdən ibarət böyük bədii emalatxana idi. Burada yeni kitablar yazılır, qədim və köhnə kitabların üzü köçürülərək çoxaldılır, onlara miniatür janrında çəkilmiş rəsmlər əlavə olunurdu. Belə emalatxanalarda dövrün ən böyük sənətkarları çalışdılar. Səfəvi şahlarının ilk kitabxanasının başçısı Kəmaləddin Behzad Təbrizə ən məşhur miniatürçü rəssam və xəttatları dəvət edərmiş. Sonralar onun bu

ənənəsi davam etdirilir. I Təhmasibin dövründə kitabxana zənginləşdirilir, II İsmayılın dövründə tamamilə yenidən qurulur. I Abbasın dövründə isə Təbriz Səfəvi kitabxanasına hətta "çiçəklənən kitab evi" deyirmişlər. İncəsənətlə məşğul olan sənətçilər adətən böyük şəhərlərdə yaşayar, ən məşhurları şah kitabxanasının ətrafında toplanarmışlar. Kitab koçürənlər arasında çoxlu yüksək ixtisaslı xəttat və mirzələr olarmış. O dövrdə kitabların üzünün koçürülməsi geniş yayıldığı üçün xəttatlıq da inkişaf etmişdi.

Təbriz miniatür məktəbi Şərqi təsviri incəsənətində xüsusi bir istiqamət yaratmışdı. Bu məktəb nümayəndələrinin əsərlərində hadisələr geniş təsvir edilir, süjetli səhnələr yaradılırdı. Miniatürlərdə Azərbaycan təbiətinin xüsusiyyətləri duyulurdu. Bədii xəttatlıq da çox inkişaf etmişdi. Təbriz bədii miniatür ustaları geniş şöhrət qazanmışdılar. Onlardan XVI əsrin sonu - XVII əsrin əvvəllərində ən məşhuru Sadiq bəy Əfşar olmuşdur.

Sadiq bəy Əfşar 1533-cü ildə Təbrizdə anadan olmuşdur. Sadiq bəy Azərbaycanın məşhur Əfşarlar tayfasından idi və atası qızılbaş sərkərdələrindən olub. Məktəb və mədrəsədə təhsil aldıqdan sonra Sadiq bəy səyahətə çıxmaq istəyini bildirib. 20 yaşında ikən dərviş sifəti ilə Hindistandan tutmuş Misirə qədər Şərqi ölkələrinə səyahət edib. O bir müddət Suriyanın Hələb, İraqın Bağdad, İranın bəzi şəhərlərində əyan saraylarında yaşayıb və xəttat kimi işləyib. Qəzvinə olduğu zaman gəncin rəsmə olan marağını və istedadını gören dövrün miniatürçü rəssamı Müzəffər Əli 1568 - 1576-cı illərdə rəssamlıq sənətinin sirlərini ona öyrədib.

Sadiq bəyin yaradıcılığında əsas yeri miniatür və portret janrı tutur. Dövrün tarixçisi İsgəndər bəy Münşi nəqqaşlar içərisində möcüzə yaradanlar sırasında Sadiq bəyi xüsusi qeyd edir. Şair Qoruri isə yazırdı ki, Sadiq bəyin rəsm əsərləri 3 tükən (1 tükən - 100 min qızıl pul) dəyərində idi, Hindistanda daha baha satılırdı. Onun çəkdiyi portretlər obrazların canlılığı və reallığı, xarakterlərin ifadəliliyi ilə seçilirdi. Sadiq bəyin əl işi olan bir neçə rəsm əsəri dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır və onlar dünya muzeylərində mühafizə olunur. "Əmir" (Boston İncəsənət Muzeyi, ABŞ), "Teymur xan türkmən" (M.Y.Saltıkov-Şedrin adına kitabxana, Sankt-Peterburq, Rusiya), "İstirahət edən dərviş" (Gülüstan muzeyi, Tehran, İran), "Süvari dərviş" (Milli kitabxana, Paris, Fransa) rəsm əsərləri dünya miniatür sənətinin ən nadir incilərindən sayılır.

II Şah İsmayılın dövəti ilə saray kitabxanasında xidmət etməyə başlayan Sadiq bəy burada tərtib edilən bir çox əsərlərə miniatürlər çəkmişdir. "Gərşasbnamə"nin əlyazmasına çəkdiyi miniatürlər hal-hazırda Londondakı Britaniya muzeyində qorunur. 1576-1577-ci illərdə Firdovsinin "Şahnamə" əsərinə də rəsmləri o çəkmişdir. Ə.Süheylinin 1593-cü il tarixli əlyazmasına çəkdiyi miniatürlər (döyüş və məişət səhnələri, saray həyatından epizodlar, təbiət mənzərələri) Təbriz miniatür məktəbinin ən yaxşı nümunələrindəndir.

Rəssamlığa aid biliklərini Sadıq bəy özünün "Qanun üs-suvar" əsərində əks etdirmişdir. Bu əsərdə Şərq rəssamlığının nəzəriyyəsi öz əksini tapmışdır. O, rəssamlıq sənətinin qayda-qanunları, texnikası və texniki vasitələri barədə fikir və düşüncələrini yazmış, incəsənətin gerçəkliyi əksində forma və məzmunun, nəzəriyyə və təcrübənin vəhdətindən bəhs etmişdir.

Sadıq bəy həmçinin Azərbaycan və fars dillərində elm, rəssamlıq, ədəbiyyat problemlərinə dair onlarca dəyərli əsərin müəllifidir. "Şərhi-hal", "Zibdət ül-kəlam", "Cəngnamə" ("Fəthnameyi-Abbasi-namdar"), "Risaleyi-müəmma" kimi mənzum əsərləri onun dərin biliyə və geniş dünyagörüşünə malik bir sənətçi olduğundan xəbər verir.

Sadıq bəy zəmanəsinin istedadlı şairi kimi də tanınmışdır. Onun "Sadıqi" təxəllüsü ilə yazdığı lirik şeir, qəzəl və qəsidələri "Divan"ında toplanmışdır. Sadıq bəy Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" poemasının təsiri altında "Səd və Səid" adlı bir əsər də yazmışdır.

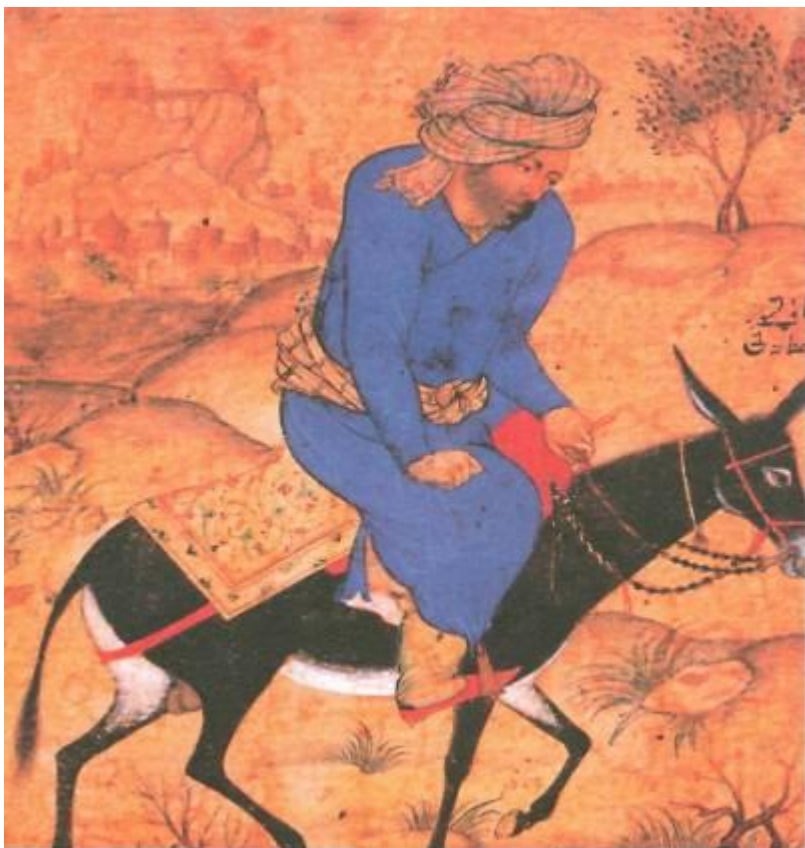
I Şah Abbas Səfəvilərin Təbriz kitabxanasını idarə etməyi Sadıq bəyə tapşırılmışdır.

Sadıq bəyin 1599-cu ildə yazdığı "Məcmə ül-xəvas" təzkirəsi orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının ən yaxşı nümunələrindən biridir. Bu əsərdə müəllif Azərbaycanın 400-dən çox alim, şair və rəssamı haqqında məlumat vermiş, onların əsərlərini şərh etmişdir. Azərbaycan dilində yazılmış bu əsərdə bir çox vətən şairlərimizin dövrümüzə qədər gəlib çatmamış əsərləri barədə müfəssəl məlumat vardır. Belə ki, kitabda Ətiqi Şirvani, Mövlana Şərif Təbrizi, Pirqulu bəy, Mir Məhəmməd Evoğlu, Fikri Ordubadi kimi Azərbaycan şairlərinin yaradıcılıqları işıqlandırılmışdır.

Azərbaycan ərazilərinin Səfəvi - Osmanlı müharibələri zamanı dağıdılması xalqın mədəni sərvətlərinə ağır zərbələr vurmuşdur. Çoxlu incəsənət, ədəbiyyat nümunələri, memarlıq abidələri dağıdılıb məhv edilmişdir. Azərbaycanın bir çox mədəniyyət xadimi doğma yurdlarını tərk edib, dövlətin digər şəhərlərinə köçmək məcburiyyətində qalırlar. Belə bir şəraitdə I Şah Abbas paytaxtı İsfahana köçürür və saray kitabxanasını da burada yerləşdirir. XVII əsrin əvvəllərində Təbriz miniatür məktəbinin nümayəndələri İsfahan şah sarayına dəvət olunurlar. Onlar zəngin Təbriz məktəbinin qədim ənənələrinə sadıq qalaraq yeni İsfahan rəssamlıq məktəbini yaradırlar. Bu zaman məhz Sadıq bəyin yaradıcılığı İsfahan miniatür məktəbinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, İsfahan miniatür məktəbinin məşhur xəttat-miniaturçusu Əli Rza Təbrizi onun şagirdi olmuşdur. 125 il ömür sürmüş Əli Rza Təbrizi yüzlərcə əsər yaratmış, Məşhəddə şiələrin səkkizinci imamı Musa ər-Rzanın məzarı ornamentinin tərtibatı üzərində işləmişdir. Sadıq bəy Əfşardan sonra Səfəvilərin İsfahan kitabxanasına da məhz o başçılıq etmişdir.

Sadıq bəy Əfşar 1610-cu ildə İsfahan şəhərində vəfat etmişdir.

Səfəvilərin böyük zəhmət hesabına kitabxanalarına topladıqları nadir əlyazmalar sonralar baş vermiş hərbi-siyasi hadisələr nəticəsində müxtəlif şəhərlərə paylanmışdır. Onların əksəriyyəti Ərdəbil şəhər kitabxanasında toplanmışdır. 1828-ci ildə Rusiya-İran müharibələri zamanı Cənubi Azərbaycana soxulmuş rus qoşunları Ərdəbil şəhərini aldıqdan sonra qoşun komandanı general İ.Paskeviçin əmri ilə Ərdəbil kitabxanasında olan əlyazmalar talanaraq Rusiyaya aparılmışdır və indiyənədək də Rusiyanın muzeylərindədir.

Qoca kişi portretli (rəssam Sadıq bəy Əfşar)

Oruc bəy Bayat (1567-1605)

Azərbaycan xalqının tarixində elə şəxsiyyətlər vardır ki, onlar öz həqiqi adları ilə deyil, daha çox sonradan götürülmə adları ilə tanınırlar. Bu və digər səbəbdən vətəndən ayrı düşən şəxsiyyətlərdən bəziləri hətta dünya elminə, mədəniyyətinə böyük töhfələr vermişlər. Belə taleli insanlardan biri də bayat tayfasından olan Oruc bəydir ki, öz dövründə o “Don Xuan (Juan) Persidski” kimi tanınmışdır. Azərbaycan tarixinə Oruc bəy Bayat sərkərdə, diplomat, səyyah, dövlət xadimi, tarixçi kimi daxil olub.

Oruc bəy Bayat Azərbaycanın məşhur bayat tayfasındandır, 1567-ci ildə anadan olub. Atası Sultanəli bəy tayfanın başçılarından biri olmuş və Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin görkəmli sərkərdələrindən sayılmışdır. Səfəvilər dövlətinin böyük hissəsi osmanlılar tərəfindən işğal edilmiş, ölkə daxilində iri feodalların qiyamları baş vermişdi. Buna baxmayaraq qızılbaş əmirləri silahı yerə qoymur, mübarizə aparırdılar. Oruc bəy çox keçmir ki, atasının başçılığı ilə döyüşlərə qatılır.

1585-ci ildə Təbriz uğrunda gedən döyüşlərdə Sultanəli bəy həlak olur. Oruc bəy qoşun komandanının əmri ilə bayat tayfasının döyüşçülərindən ibarət dəstəyə başçı təyin edilir. Hərb meydanında mərdliklə vuruşan Oruc bəy dəfələrlə təltif olunur. 1589-cu ildə I Şah Abbasın orta asiyalılara qarşı yürüşü zamanı Oruc bəy Herat uğrunda döyüşdə fərqlənir və Səfəvi qoşunlarının rəhbərləri sırasına daxil edilir. I Şah Abbas osmanlılara qarşı yürüşə hazırlaşmağa başlayır və Avropa dövlətləri ilə ittifaq yaratmaq qərarına gəlir. Bu məqsədlə Avropa ölkələrinə səfirlik göndərməli idi və şah səfirliyin tərkibinə Oruc bəyi də daxil edir.

Avropaya göndərilən səfirliyə Hüseynəli bəy başçı, Oruc bəy isə birinci katib təyin edilir. İngilis diplomatu Entoni Şerli səfirliyin bələdçisi olur. 1599-cu il iyulun 9-da onlar İsfahandan yola düşürlər. Səfirlik Almaniya, İtaliya (Roma və Venesiya), İspaniya, Fransa, Polşa, İngiltərə və Şotlandiyada olmalı idi. Əvvəlcə səfirlik Xəzər dənizi ilə Həştərxana yollanır. Burada onlar 2-ci Səfəvi səfirliyi ilə

qarşılaşırlar. Başında Pirqulu bəyin olduğu bu səfirliyin yolu Moskvaya qədər idi və iki səfirlik birgə hərəkət etməyə başlayır. Volqa çayının donması səbəbindən xizəklərlə Çeboksan -Nijni Novqorod - Murom - Vladimir marşrutu ilə gedir və noyabrın əvvəlində Moskvaya çatırlar. Pirqulu bəy Moskvada daimi səfirlik təşkil edir, Hüseyinli bəy isə qışı Moskvada keçirdikdən sonra yoluna davam edir.

Səfirlik Arxangelskə çatır, dəniz yolu ilə Elba çayının mənsəbinə gələrək alman torpaqlarına ayaq basır. Emba, Kassel, Veymar, Qalle, Leypsiq şəhərlərini keçdikdən sonra 1600-cü ildə Praqada alman imperatoru Rudolf səfirliyi qəbul edir və onlar qışı burada qalırlar. 1601-ci ilin yayında səfirlik Bavariyada, daha sonra İtaliyanın Mantuya şəhərində təntənə ilə qəbul edilir. Siyena şəhərində olarkən səfirlik işçiləri Entoni Şerlini oğurluq edərkən yaxalayır və onu qovurlar. Səfirlik Romadan dəniz yolu ilə İspaniyaya, oradan quru yolla Genuyaya, sonra dəniz yolu ilə Savonaya gəlir və oradan Cənubi Fransaya yönəlir.

Avinyon şəhərində papanın nümayəndəsi ilə görüşdən sonra səfirlik Pireney dağlarını aşır, İspaniyaya gəlir. Barselona, Saraqosa, Valyadolid də olan səfirlər kral III Filippə görüşürlər, 2 ay onun yanında qalıb geri dönlər. Baş səfirlik Lissabona yollanırlar. Lissabondan yola düşəndə səfirin 4 katibindən üçün Əliqulu bəy, Bünyad bəy, Oruc bəy Avropada qalıb xristianlığı qəbul edəcəklərini bildirir. Hələ Romada ikən səfirliyin daha üç üzvü xristianlığı qəbul etdiklərini bəyan etmişdi.

Belə addımın nə ilə bağlı olması indiyənədək dəqiq məlum deyil. Bəzi tədqiqatçılar yazırlar ki, bu 6 nəfər həqiqətən də islamdan dönüb xristianlığı qəbul etmişdir. Digər tədqiqatçıların isə fikri belədir ki, bu "dönmələr" müəyyən tapşırığı yerinə yetirmişlər. Əgər 6 nəfər müsəlman xristianlığı qəlbən qəbul etmək istəsəydi, bunun üçün ciddi səbəblər olmalı idi: onlar ya təqiblərə məruz qalmalı, ya da elə imkansızlıqla üzləşməli idilər ki, öz dinləri və vətənlərindən üz döndərsinlər. Bu səbəblərdən heç biri bu halda mümkün deyil, çünki təqib olunan şəxsləri şah səfirliyə daxil etməzdilər, üstəlik, bütün səfirlik üzvləri ölkənin ən mötəbər, imkanlı, zadəgan nəsilələrinin nümayəndələri idi. Onlar doğrudan da xristianlığı qəbul etmək istəsəydilər, bunun üçün Avropaya getmək lazım olmazdı. Səfəvi dövlətinin ərazisində katolik missionerləri maneəsiz fəaliyyət göstərir, hətta iri şəhərlərdə onların öz qəsəbələri var idi. Səfəvi şahının təqibindən qorxan səfirlik üzvü xristianlığı Rusiya, Almaniya və ya Fransada da qəbul edə bilərdi, daha Roma və ya Valyadolidə getməyə ehtiyac olmazdı. Lakin 6 nəfərdən üçü xristianlığı Romada, üçü isə Valyadoliddə qəbul etmişdir. Bu fakt onların xristianlığı xüsusi əmrlə qəbul etmələrini göstərir. Xristianlığı qəbul edib papanın əyanları tərkibinə qatılan Səfəvi bəyləri isə onun səfəvilərin o zamankı düşməni olan osmanlılara qarşı yönəldilməsinə təsir göstərməli idilər. Yerdə qalan 3 nəfər xristianlığı İspaniyanın paytaxtında qəbul etmişdi və bununla da İspaniya kralı III Filippin

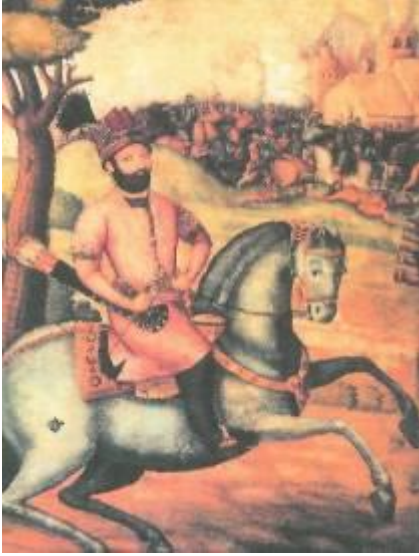
əyanları sırasına daxil edilmişdilər. O zaman İspaniya dənizlərdə aparıcı rol oynayır və tədricən dünya ticarətinə nəzarəti öz əlinə alırdı. Onun güclü ticarət və hərbi donanmaya malik olması Səfəvi şahının diqqətini cəlb etməyə bilməzdi. Kralın əyanları olmuş keçmiş müsəlmanlar isə onun diqqətini məhz Şərqə tərəf yönəltməli idilər.

Oruc bəy Bayat xristianlığı qəbul edərkən kraliça Marqarita onun xaç anası olmuş və "Don Xuan (bəzi mənbələrdə Don Juan) Persidski" adını da Oruc bəyə o vermişdir. Səfəvi dövlətini ümumən "İran dövləti" adlandıran avropalılar onun vətəndaşlarına da fars kimi baxırdılar. Lakin Oruc bəy haqqında qalmış sənədlərdə onun "türk" olması xüsusi qeyd edilmişdir. Kral III Filippin əyanları sırasına daxil edilən Oruc bəy Don Xuan ən yüksək dairələrdə hörmətlə qarşılanırmış. Onun dövlət məmurları, din adamları, hərbcilər, mədəniyyət xadimləri arasında çoxlu dost və tanışları var imiş.

Avropada Səfəvi dövləti haqqında olan mənfə təsəvvürləri təkzib etmək məqsədi ilə Oruc bəy "Oruc bəyin kitabı" adlı tarixi əsər yazmışdır. Kitabda onun iştirak etdiyi səfirlik haqqında, fəaliyyətlərinin məqsədi barədə söhbət açılır, Azərbaycan və İranın ən qədim dövrlərdən başlamış tarixi qısa və parlaq formada nəql edilir, sonra isə Səfəvilər dövləti, onun tarixi, quruluşu, iqtisadiyyatı, etnik tərkibi, adət-ənənələri, ordusu haqqında geniş məlumatlar verilir. Səfəvilər dövləti barədə məlumatlar sanki xristian oxucuların gözləri ilə təsvir edilib. Bu bir daha göstərir ki, kitab xristian Avropasının oxucuları üçün nəzərdə tutulmuşdur. Avropada Azərbaycana münasibətin müsbət tərəfə dəyişilməsində bu kitabın böyük rolu olmuşdur.

Arxiv sənədlərinə istinad edən fransız şərqsünası Le-Strenc Oruc bəyin 1605-ci il mayın 15-də Valyadoliddə öldürüldüyünü bildirir. Onun qətlinin nə ilə bağlı olması məlum deyil. Kim bilir, bəlkə də ispanlar onun şahın xəfiyyəsi olması faktının üstünü açmışdılar, ona görə...

Nadir şah Əfşar (1688 -1747)

Azərbaycan tarixində birmənalı qarşılanmayan tarixi şəxsiyyətlərdən biri də Nadir şah Əfşardır. XVIII əsrin I yarısında Azərbaycanın rus və osmanlı işğalından azad edilməsi kimi vacib tarixi hadisələr Nadir şahın sayəsində mümkün olmuşdur. Lakin eyni zamanda Azərbaycan ərazisində erməni müləklərin yerləşdirilməsi, Borçalı, Qazaxın Gürcüstana verilməsi, həmçinin mənasız müharibələrdə insan itkiləri və maliyyə xərclərinin durmadan artması, əhaliyə böyük vergilərin qoyulması da onun adı ilə bağlıdır. Azərbaycan kimi münbit torpaqları olan səfalı bir yerdə aclığın fəlakət həddinə çatması Nadir şahın əməllərinin nəticəsi olmuşdur.

Nadir şah Əfşarın adı ilə ölkəmizin tarixində Azərbaycanı yadellilərdən azad edən görkəmli sərkərdə və qəddar hökmdar kimi qalacaqdır.

Nadir xan Əfşar 1688-ci ildə Xorasanın Dərəgöz şəhərində əfşarlar tayfasında zadəgan ailəsində anadan olub. Hələ gənc yaşlarında tayfanın tərkibində Xorasanda hərbi xidmətdə olan Nadir xan fitri hərbcı istedadı ilə həmyaşıdları arasında seçilməyə başlayıb. Müxtəlif quldur dəstələri ilə mübarizədə, sərhəd xəttinin Orta Asiya istiqamətindən yönələn zərbələrdən qorunmasında, qiyamçı feodallara qarşı müharibələrdə Nadir xan yeni-yeni hərbi üsulları tətbiq edər, kiçik itkilərlə tapşırıqları müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmiş.

XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövləti dərin tənəzzül dövrünü yaşayır, bütün sahələrdə rüsvətxorluq və özbaşınalıq baş alıb gedirdi. Mərkəzi hakimiyyətin zəifliyindən istifadə edən iri feodallar separatçılığa meyli edir, hətta bəzi vilayətlər artıq şaha tabe olmurdu. Bu vəziyyətdən istifadə edən Rusiya imperiyası Azərbaycana yürüş edir və 1722 - 1723-cü illərdə Azərbaycanın Xəzəryanı torpaqlarını, o cümlədən Dərbənd, Bakı, Quba, Salyan şəhərlərini tutur. İmperator I Pyotrun əmri ilə azərbaycanlılar doğma torpaqlarından qovulur, onların əvəzinə Bakı və Dərbənddə ermənilər yerləşdirilməyə başlanır.

Səfəvilərin zəifliyini görən və Rusiyanın Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsindən ehtiyat edən Osmanlı imperiyası da Azərbaycana hücum edir. Nəticədə bütün Şimali Azərbaycan və Cənubi Azərbaycanın böyük əraziləri

osmanlılar tərəfindən tutulur. Yerli əhali həm ruslara, həm də osmanlılara qarşı mübarizə aparsa da, pərakəndəlik ucbatından məğlub olurdu. Zəif iradəli şah II Təhmasib Rusiya və Osmanlı dövlətlərinin işğallarını qanuniləşdirən müqavilələr imzalayıb, vaxt qazansa da, hərbi islahatlar keçirə bilməmişdi. Üstəlik, Səfəvilər dövlətinin şərqində əfqan tayfaları və türkmənlər də qiyamlar qaldırırdılar. Belə şəraitdə dövlətin parçalanması labüd idi.

Şah II Təhmasib Xorasanda peşəkar hərbiçisi kimi ad çıxarmış Nadir xan Əfşarı dövlətin paytaxtı İsfahana çağırır və onu qoşun komandanı təyin edir. 1726-cı ildən Səfəvi qoşunlarının komandanı təyin olunmuş Nadir xan ciddi, bəzən qəddar tədbirlərlə qoşunlarda nizam-intizamı bərpa edir, qoşunların silah-sursat və ərzaqla təminatını yaxşılaşdırır. Təhmasib-Qulu xan (yəni "Təhmasibin qulu olan xan") adını özünə təxəllüs götürən Nadir xan 1726 - 1727-ci illərdə əfqanların qiyamını yatırır, onları Mərkəzi İran vilayətlərində məğlub edərək Məşhəd şəhərini azad edir. Əlavə qoşunlar tərtib edərək o, 1729-cu ildə Əfqanıstana hücum edir və Herat şəhərini götürür. Nadir xan türkmən tayfalarının Xorasana hücumlarının qarşısını da alır.

Əfqanlar üzərində qələbələrdən sonra ölkənin qərbinə göndərilən Nadir xan osmanlıları ölkədən qovmaq əmri alır. Belə ki, İstanbulla danışıqlara göndərilmiş Səfəvi səfiri həbs edildiyindən əlində bəhanə olan şah Osmanlı dövlətinə müharibə elan edir. Nadir xan sürətli hücumları ilə Marağanı, Ərdəbili və 1730-cu ilin sentyabrında Təbrizi azad edir. Türkiyədə dövlət çevrilişinin baş verməsi tezliklə tam qələbə qazanılacağı təəssüratı yaratdığı üçün öz nüfuzunu qaldırmaq istəyən II Təhmasib Nadir xanı Xorasana göndərir, özü isə osmanlılara qarşı hücumu keçir. Lakin hərbi işindən başı çıxmayan şah 1731-ci il döyüşlərində məğlub olur və geri çəkilməyə başlayır. Nəticədə Təbriz və Ərdəbil itirilir. Şahın tələsik imzaladığı Kirmanşah müqaviləsinə (1732) əsasən Şimali Azərbaycan osmanlılara, Cənubi Azərbaycan səfəvilərə verilməli idi.

Belə təslimçi müqavilənin imzalanması xəbəri Nadir xanı qəzəbləndirir və o tezliklə Xorasandan qayıdaraq hərbi əyanların köməyi ilə II Təhmasibi devirir, onun oğlu körpə III Abbası şah elan edir. Beləliklə, Nadir xan qəyyum qismində dövləti idarə etməyə başlayır. İlk öncə o, Kirmanşah müqaviləsindən imtina edərək hücumu keçir və 1733-cü ildə Bağdad qələbəsini qazanır. İran körfəzinədək əraziləri azad etdikdən sonra Nadir xan Şimali Azərbaycana keçir və osmanlıların dayaq nöqtəsi olan Gəncəni mühasirəyə alır. Mühasirə ilə eyni zamanda Rusiya ilə danışıqlar aparən Nadir xan Azərbaycanın Xəzəryanı torpaqlarından rus qoşunlarının çıxarılmasını tələb edir. Bu dövrdə tənəzzül keçirən və müharibə aparmaq iqtidarında olmayan Rusiya 1735-ci ilin martında Gəncə müqaviləsini imzalamaqla Azərbaycandan öz qoşunlarını çıxarır. Xəzəryanı bölgələrdə möhkəmləndikdən sonra Nadir xan Gəncəni azad edir, 1735-ci ilin iyununda

Üçkilə döyüşündə (İrəvan yaxınlığında) osmanlı qoşunlarını darmadağın edir. Osmanlı sultanı bütün Cənubi Qafqazdan qoşunlarını çıxarmağa məcbur olur.

Nadir xanın qələbələri ona böyük şöhrət gətirmiş və xalqın rəğbətini qazandırmışdır. Lakin sonrakı hərəkətləri onun nüfuzunu salmağa başladı. Belə ki, o, osmanlılarla müharibədən dərhal sonra Dağıstana yürüş etdi, böyük itkilər hesabına buranı viran qoydu və qənimətlə geri qayıtdı.

1736-cı ilin martında Nadir xan şah III Abbasın vəfat etməsini bəyan etdi və Suqovuşanda (indiki Sabirabad ərazisində Kür ilə Arazın qovuşduğu yer) Muğan qurultayında özünü şah elan etdi. III Abbasın müəmmalı ölümü, Səfəvilər dövlətinin ləğvi və "Nadir şahın dövləti" kimi tanınan dövlətin yaranması hamının, hətta onun silahdaşlarının da narazılığına səbəb oldu. Narazı şəxsləri cəzalandırmağa başlayan Nadir şah tayfa və sülalələrə də cəza verirdi. Belə ki, Qarabağdan kəbirli, otuziki və cavanshir Azərbaycan tayfaları Xorasana sürgün edildi, onların əvəzinə ermənilər yerləşdirilməyə başladı. Qarabağda yerləşdirilmiş ermənilərin başçılarına Nadir şah məlik titulu verdi və Qarabağın əsl hakimi - Gəncənin Ziyadoğulları nəslinə təbə olmamağa çağırırdı. Həmin nəslə daha da zəiflətmək məqsədi ilə Nadir şah Azərbaycanın Qazax və Borçalı ərazilərini Gürcüstanın Kartli hakiminə verdi; çünki Kartli hakimi onun hakimiyyətini dəstəkləyirdi. Beləliklə, Nadir şah öz düşünülməmiş inzibati tədbirləri və köçürmə siyasəti ilə xalqı özündən uzaqlaşdırdı, onun qoşununda xidmət etmiş əyanların ümidlərini doğrultmadı.

Bundan sonra Nadir şah irimiqyaslı yürüşlər etməyə başladı. Onun yürüşləri nəticəsində dövlətin tərkibinə yeni-yeni ərazilər daxil edilirdi. Nəticədə bütün Cənubi Qafqaz, Anadoluya qədər olan bütün ərazilər, Dağıstan, Əfqanıstan, Bəlucistan, Orta Asiyanın Xivə və Buxara xanlıqları, Şimali Hindistan onun dövlətinə daxil edilmişdi.

Inzibati baxımdan o, keçmiş bəylərbəyilikləri ləğv edərək Azərbaycan adlı vahid inzibati bölgü yaratdı. Azərbaycan vilayətinin rəhbəri Nadir şahın qardaşı İbrahim xan oldu.

Uzunmüddətli mənasız müharibələr iqtisadiyyatı tənəzzülə uğradır, əhalini vardan-yoxdan çıxarırdı. Vergilər artırılmışdı, əvvəllər vergilərdən azad olan köçəri tayfalara belə vergi qoyulmuşdu. 1739-cu ildə Şimali Hindistana böyük yürüş edən Nadir şah Dehlini tutur, böyük qənimət ələ keçirir. Lakin bu zaman Azərbaycan və İranda xalq üsyanları başlayır. Aclıq səviyyəsinə gətirilən xalq silaha sarılmış və bir zamanlar böyük hörmətlə qarşılanan Nadirə qarşı mübarizəyə başlamışdı. Üsyanların yatırılması zamanı tətbiq edilən qəddar üsullar əslində əhalini daha da qızıdırırdı. Azərbaycanda Nadir şahın əleyhinə on güclü üsyanlar Şəkidə, Cərcərcə vilayətində, Şirvanda qalxmışdı, onun cəza qoşunlarına ciddi müqavimət göstərilmişdi.

Üsyanların biri zamanı Nadir şahın qardaşı Azərbaycanda öldürüldü və Nadir şah Azərbaycana sanki düşmən ölkəyə edilən yürüşlərə bənzər hərbi yürüşlər etməyə başladı. Pərakəndə kəndli üsyanları getdikcə mütəşəkkil hal alır, onların başında feodallar dayanırdı. 1744-cü ildə Nadir şahın Şəki üsyanını yatıra bilməməsi bütün dövlətdə böyük əks-səda doğurmuş, digər ərazilərdə də üsyanlar genişlənməmişdi.

Nadir şah Əfşar 1747-ci ildə Xorasanın Xabuşan vilayətinin Xoşab kəndində öz düşərgəsində sui-qəsd nəticəsində öldürülmüşdür. Onun ölümündən sonra dövləti zəifləmiş, Azərbaycanda müstəqil xanlıqlar yaranmışdır.

Nadir şah Əfşarın taxtı

Hacı Çələbi xan (? - 1755)

Azərbaycan tarixinə təlatümlü, qanlı-qadalı dövr kimi yazılmış XVIII əsr bir çox qəhrəmanlar, görkəmli dövlət xadimləri və sərkərdələr yetişdirmişdir. Onlardan biri də Şəki xanı Hacı Çələbi xan olmuşdur. İlk Azərbaycan xanlığının banisi Hacı Çələbi xan tarazlaşmış daxili və xarici siyasət yürütməklə Azərbaycan torpaqlarını xarici düşməndən qorumuşdur. O, feodal pərakəndəliyinin xalqın birliyi və taleyi üçün təhlükəli olmasını yaxşı anlayır və ölkəni birləşdirməyə çalışırdı. Onun bu səyləri nəticə verməsə də hər halda, o, Azərbaycanda vahid dövlətin qurulmasını həyatının son anlarına qədər arzulamışdır. Azərbaycan tarixində Hacı Çələbi xanın adı görkəmli dövlət xadimi və bacarıqlı sərkərdə kimi çox layiqli yer tutmuşdur.

yaxınlığında döyüşdə həlak olmuşdur. Onun oğlu Seyid Əhməd xan o dövrdəki Şirvan hökmdarı şirvanşah I İbrahimin müttəfiqi olmuş, onunla bərabər Teymurilərə, sonra isə Qaraqoyunlulara qarşı mübarizə aparmışdır. Sülalənin növbəti nümayəndəsi Dərviş Məhəmməd xan mərkəzləşmiş dövlət yaradan Səfəvi hökmdarı I Təhmasibə qarşı müharibə aparan Şirvanşahlara köməklik etmiş, sonralar isə özü də qızılbaşlarla vuruşmuş və döyüşdə həlak olmuşdur. XVI əsrin ortalarında Şəki feodal qurumu ləğv edilsə də, sülalənin nümayəndələri yerli hakim kimi nüfuzlarını saxlamışdılar.

Hacı Çələbi xanın uşaqlıq və gənclik illəri haqqında məlumat çox azdır. Məlumdur ki, silah işlətmək, qoşunlara başçılıq etməkdən başqa, ona tarix, ədəbiyyat, digər elmlər barədə müfəssəl məlumat verilməmişdi. Şəxsi mütaliəsi sayəsində biliklərini artıran Hacı Çələbi xan xalq arasında böyük hörmət qazanmışdı. XVIII əsrin 30 - 40-cı illəri bütün Azərbaycan, o cümlədən də onun ayrılmaz hissəsi olan Şəki üçün ağır keçmişdir. Belə ki, 20-ci illərdə xalq tərəfindən dəstəklənən və Azərbaycanı həm osmanlılardan, həm də ruslardan azad edən Nadir xan Əfşar Səfəvi dövlətini ləğv etdikdən sonra özünü şah elan etmiş və mənasız işğalçı müharibələr aparmağa başlamışdır. Ölkənin bütün var-dövləti bu müharibələrə sərf edilir, zəbt olunmuş ölkələrdən ələ keçirilən qənimətlər isə saray əyanlarına xərclənirdi. Xalq etiraz etməyə başlasa da, onların çıxışları amansızcasına yatırılırdı. Azərbaycanı idarə edən və qəddarlığı ilə seçilən Nadirin

qardaşı İbrahim xan xalq üsyanlarının birində öldürüldükdən sonra isə Nadir üsyançılara divan tutur, onlara qarşı köçürmə siyasəti həyata keçirirdi.

Şəkini idarə etməyi Nadir şah Məlik Nəcəf adlı birisinə həvalə etmişdi. Bu şəxs əhalini talayır, var-dövlətini əlindən alırdı. Ələcsiz qalan xalq Hacı Çələbiyə müraciət edib, ondan məsələni həll etməyi xahiş edir. Hacı

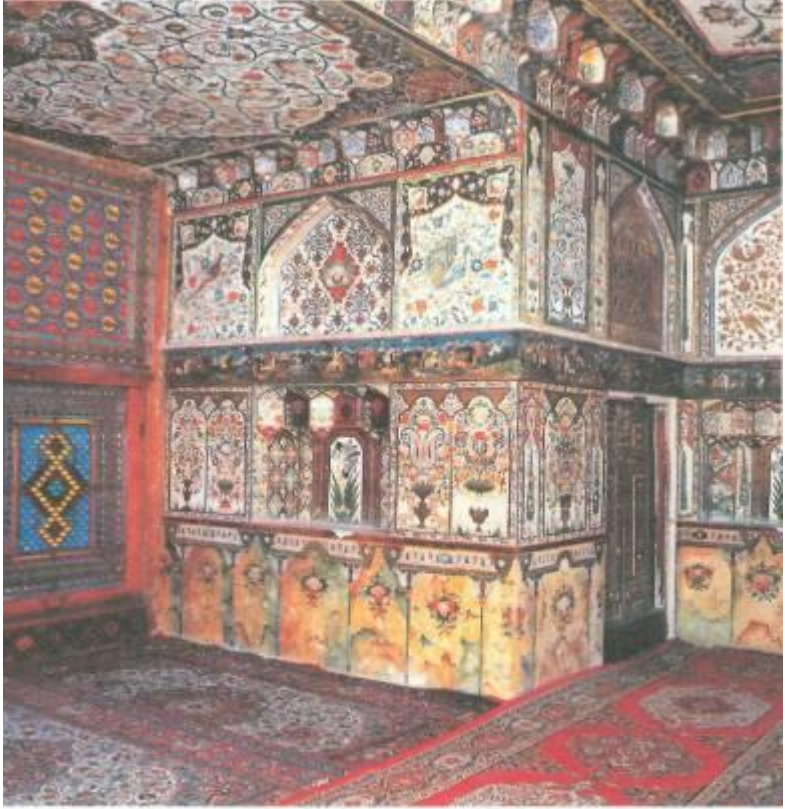
Çələbi Məlik Nəcəflə danışsa da, bu bir nəticə vermir. Vəziyyətin kəskinləşdiyini və xalqın üsyana hazırlaşdığını gören Məlik Nəcəf Nadir şaha məktub yazır, özünün ədalətli hakim olduğunu, Hacı Çələbinin isə xalqı korladığını bildirir. Nadir şah hər ikisini sarayına çağırır. Sarayda onların heç şikayətlərinə belə qulaq asmadan Hacı Çələbinin boynuna kəndir keçirtir. Çələbi onu dinləməyi şahdan xahiş edir. O, Məlik Nəcəfin bütün əməlləri haqqında danışır və Nadir şah onu buraxmağı əmr edir. Lakin Məlik Nəcəf cəzalandırılmış və yenidən Şəki hakimiyyəti vəzifəsində təsdiq olunur. Hacı Çələbi isə onun

vəkili təyin edilir. Uzaqgörənlik nümayiş etdirən Nadir şah əyanlarına deyir: "Mənim hüzzurumda heç kim səsini çıxarmağa cürət etmədiyi halda, bu şəkili boynuna ip keçirilməsinə baxmayaraq cəsarətlə şikayətlərini çatdırdı. Görərsiniz, o nəşə törədəcək".

1743-cü ildə Şəkiyə qayıtdıqdan sonra daha da azğınlaşan Məlik Nəcəf ondan şikayət edənlərə divan tutmağa başlayır və belə şəraitdə xalq silaha sarılır. Kortəbii halda başlanan üsyan nəticəsində Məlik Nəcəf və onun adamları öldürülür, Hacı Çələbi üsyana başçılığı öz üzərinə götürür. O, baş verənlər barədə Nadir şaha xəbər göndərir və bütün günahın şahın və onun adamlarında olduğunu göstərir. Beləliklə, Hacı Çələbi xan Şəkini müstəqil xanlıq, özünü isə onun başçısı elan edir. 1744-cü ildə Nadir şah güclü qoşunla Şəkiyə hücum edir. O, asanlıqla üsyanı yatıracağını düşünürdü. Lakin əhali şəhəri tərk etmiş və əvvəlcədən möhkəmləndirdiyi Kiş, "Gələsən-görəsən" qalaları və dağ sığınacaqlarında mövqə tutmuşdu. Hamı azadlığını qorumaq əzmində idi və Hacı Çələbi bu əzmi daha da möhkəmləndirirdi. İstehkamlar bir- birləri ilə yeraltı yollarla əlaqə saxladığından Nadir şah onları tuta bilmirdi. Odur ki 4 aylıq mühasirədən sonra geri çəkilməyə məcbur olur. Asiyanın on möhtəşəm sərkərdələrin **darqulu** xan Naxçıvanlı, Qasım xan Qaradağlı, Şahverdi xan Gəncəli gürcü çarlarına həddindən artıq inanıb qoşun götürümlər. Nəticədə onlar çarlar tərəfindən xaincəsinə əsir alınır. Əsirləri götürüb Gürcüstana qayıdan çarlar onları ağır şərtlər, ilk növbədə Azərbaycan torpaqları müqabilində buraxmaq fikrindəydilər. Lakin Hacı Çələbi xan bunun qarşısını alır. Belə ki, o, Qızılqaya müşavirəsi haqqında eşidibmiş və düşmənlərin birləşmiş qoşunlarının yürüşünü gözlədiyinə görə qoşunları ilə bərabər döyüşə hazırlaşmış. Baş vermiş hadisədən xəbər tutan Çələbi xan şəxsi münasibətlərini bir kənara qoyub Azərbaycan naminə onları xilas etmək qərarına gəlir. Bəzi məsləhətçiləri hər şeyi götür-qoy edib, məsləhətləşmələr aparmaq təklifi ilə çıxış

etdikdə isə xan deyir: "Nə məsləhət görürsünüz-görün, tək bu məsləhət Kürü keçməklə bağlı olsun". Bununla o işarə edirdi ki, xanları azad etməkçün Kür çayını keçmək lazımdır və bunu vaxt itirmədən eləmək lazımdır. Beləliklə, Şəki xanlığının qoşunları gürcü qoşunlarının ardınca sürətlə hərəkət edir. Xan Şəmkir yaxınlığında gürcü qoşunlarına çatır və baş vermiş döyüşdə onları darmadağın edir. Bütün əsirlər azad olunur, Şəki qoşunları gürcüləri Tiflisin 3 kilometrliyində təqib edirlər. Bununla gürcü çarlarının Azərbaycan torpaqlarına yürüşlərinə son qoyulur.

Hacı Çələbi xan 1755-ci ildə Şəkidə vəfat edib və orada dəfn olunub.

Şəki xan sarayının daxili görünüşü

İbrahimxəlil xan Qarabağlı (1726-1806)

Olduqca çətin hərbi-siyasi dövrdə Qarabağda hakimiyyətə gəlmiş İbrahimxəlil xan çox mürəkkəb vəziyyətlərdə diplomatik fəndlər hesabına bu əzəli Azərbaycan torpaqlarını ölkəmizin tərkibində qoruyub-saxlaya bilmiş və sonda bu fəndgirliyin qurbanı olmuşdur. Ermənilər və onların havadarlarının Qarabağa işğalçı yürüşləri məz XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində başlamışdı. Azərbaycan tarixinə İbrahimxəlil xan Qarabağlı görkəmli dövlət xadimi, diplomat və sərkərdə kimi daxil olmuşdur.

Nadir şahın ölümündən sonra 1747-ci ildə Azərbaycanda müstəqillik uğrunda hərəkət genişlənir. Qarabağa qayıdıb burada möhkəmlənən Pənahəli bəy Cavanşir müstəqil xanlığın əsasını qoyur. Qarabağın Sancalı kəndinin türk tayfası cavanşirlər nəslindən olan Pənahəli xan gənc yaşlarından igidlikdə ad çıxarmış, Nadir şahın qoşunlarında xidmət etmişdi. Tərəfdarlarını ətrafına toplayaraq müstəqil dövlət yaratmağa başlayan Pənahəli xan qısa müddət ərzində Qarabağ xanlığını güclü xanlıqlardan birinə çevirdi. Ona Qarabağın təkə türk-müsəlman əhalisi deyil, həm də alban-mənşəli Xaçın mülkiyyəti və erməni mənşəli Vərəndə, Dizaq, Gülüstan, Çiləbörd mülkiyyətləri də tabe oldu. Bu ermənilər Nadir şah tərəfindən Azərbaycan torpaqlarına köçürülmüşdülər, azsaylı olduqları üçün azərbaycanlı müsəlman əhali onlara öz torpaqlarında yer ayırmışdı. O zaman erməniləri məzlum xalq kimi qəbul edən azərbaycanlılar necə böyük səhv buraxdıqlarını hələ bilmirdilər.

Pənahəli xan Bayat, Şahbulaq və Şuşa qalalarını inşa etməklə Qarabağda özünə dayaq nöqtələri yaratdı, 1748-ci ildə İran hökmdarı Adil şah onu müstəqil xan kimi tanıdı. Artıq bu zaman erməni xisləti özünü göstərməyə başladı. Lakin Pənahəli xana qarşı çıxan erməni mülkiyyətləri məğlub edildilər və xana tabe oldular. İranda hakimiyyətə gəlmək iddiasında olan Məhəmməd Həsən xan Qacar 1757-ci

ildə Qarabağa hücum etdi. Pənahəli xan Şuşanın güclü müdafiəsini təşkil etməklə bərabər, düşmən üzərinə hücumu da keçdi. Böyük itkilər verən Məhəmməd Həsən xan Azərbaycanı tərk etməli oldu. Ondan sonra Qarabağa Urmiya xanı Fətəli xan Əfşar da hücum etdi. Əvvəlki döyüşlərdən sonra öz qüvvələrini bərpa etməyə imkan tapmayan Pənahəli xan 8 ay müdafiə olunsa da, sonda Fətəli xandan asılılığı qəbul etdi. Lakin bu asılılıqdan yaxa qurtarmaq üçün Fətəli xanın düşməni İran hakimi Kərim xan Zəndlə birləşdi. Müttəfiqlərin birləşmiş qoşunları ağır döyüşlərdən sonra Fətəli xan Əfşarı məğlubiyyətə uğratdılar.

Kərim xan öz müttəfiqlərini paytaxtı Şiraza qonaqlığa, qələbəni qeyd etməyə çağırır. Lakin Şiraza gəldikdə onları həbs edib tabe olmağı tələb edir. Tariximizə "Şiraz qonaqlığı adı ilə düşmüş bu hadisə 1765-ci ildə baş vermişdir və azərbaycanlılara bir daha dərs olmuşdur ki, siyasətdə qonşuluq və dostluq münasibətlərinə ehtiyatla yanaşmaq lazımdır.

Lakin Kərim xanın hiyləgərliyi onun istədiyi nəticəni vermədi. Belə ki, yürüşə yollananda Pənahəli xan oğlu İbrahimxəlil xanı öz yerinə müvəqqəti hakim qoymuşdu. O qorxurdu ki, atasını xilas etmək istəyən İbrahimxəlil xan Kərim xanın tələbi ilə razılaşar və Qarabağı İrana tabe edər. Odur ki Qarabağın müstəqilliyini canından artıq tutan Pənahəli xan özünü Şirazda öldürür. Onun bu hərəkəti hamını, hətta Kərim xanı da heyrətləndirir və o, İbrahimxəlil xanı müstəqil hakim kimi tanıdığını bildirir və Pənahəli xanın cəsədini Qarabağa göndərir.

1763-cü ildən Qarabağı idarə edən İbrahimxəlil xan bir çox problemlərlə üzləşmişdir. Onun doğma qardaşı Mehrəli bəy qonşu xanlıqlar tərəfindən şirnikləndirilərək dəfələrlə qanuni xana qarşı çıxmış, xanlıqda ikihakimiyətlik yaratmışdı. İbrahimxəlil xanın gördüyü tədbirlər nəticəsində xanlıqdan uzaqlaşdırılan Mehrəli bəy öz hərəkətlərindən əl çəkməmişdi və yalnız 1785-ci ildə vəfat etdikdən sonra ikitirəlik təhlükəsi aradan qalxmışdı.

Ölkədə baş qaldırmaq istəyən separatçı feodallar da məğlub edilir, xanlığın ərazisində quldur basqınlarına son qoyulur. Pərkəndəliyin Azərbaycana necə böyük ziyan vurduğunu görəndə İbrahimxəlil xan birləşdirici siyasət həyata keçirməyə başlayır. Onun tədbirləri nəticəsində Naxçıvan, Gəncə və Təbriz xanlıqları Qarabağın müttəfiqinə çevrilir.

Azərbaycanda vahid dövlət yaranacağından qorxan Rusiya İbrahimxəlil xanın getdikcə artan nüfuzundan ehtiyat etməyə başlayır. Rusiyanın göndərdiyi emissarlar Qarabağ ərazisində yaşayan ermənilərin başçıları –məliklərlə əlaqə qurur, onlara İbrahimxəlil xan məğlub edilərsə Qarabağda erməni dövləti qurulacağını vəd edirlər. Nəticədə 1781-ci ildə Qarabağın erməni məlikləri İbrahimxəlil xana qarşı qiyam qaldırırlar. Mənsəcə alban olan Xaçın məliyi xristian olmasına baxmayaraq, İbrahimxəlil xana xəyanət etmir və onun tərəfini saxlayacağını bildirir.

Sürətlə hərəkət edən İbrahimxəlil xan qoşunları ilə qiyamçıları məğlub edir, dayaq məntəqələrini ələ keçirir. Məlum olur ki, onların arxasında Rusiya emissarları dayanır, katolikos İoahannes isə dini ədavəti ortaya salmaq istəyir ki, xristian dövlətləri Qarabağ xanına qarşı yürüşə başlasınlar. Lakin İbrahimxəlil xanın qətiyyətli tədbirləri bu planların qarşısını alır. Bir neçə məlik və katolikos həbs edilir, digərləri Tiflisə qaçırlar. Düşmənlərini məğlub edən İbrahimxəlil xan, bununla belə, ərazisində yaşayan adi, zəhmətkeş xristianlara toxunmur, ermənilərə qarşı heç bir repressiya xarakterli tədbir həyata keçirmir.

İbrahimxəlil xan yüksək diplomatik məharət göstərərək Rusiya ilə danışıqlara başlayır. O, Rusiyanın Qarabağda erməni dövləti yaratmaq niyyətini başa düşsə də, onunla əlaqələri münafişə həddinə çatdırmamağa çalışır. Bu işdə Qarabağ xanlığının vəziri məşhur Azərbaycan şairi və görkəmli dövlət xadimi Molla Pənah Vəqifin böyük əməyi olmuşdur. Rusiya imperatriçəsi II Yekaterina üzə Qarabağın müstəqilliyini tanımış, xan və onun vəzirinə böyük hədiyyələr göndərmiş, lakin əslində öz mənfur niyyətindən əl çəkməmişdi.

Belə ki, 1787-ci ildə Rusiya - Osmanlı münasibətləri pisləşəndə Qafqaza əlavə qoşunlar göndərən Rusiya Qarabağ xanlığını zəbt etmək qərarına gəlir. Gürcü çarı II İrakli, onunla birlikdə olan və əvvəllər xanın qəzəbindən Tiflisə qaçmış erməni məlikləri və polkovnik Burnaşovun başçılığı ilə rus qoşunları Gürcüstan tərəfdən Qarabağ xanlığına yürüşə başlayırlar. Bu yürüş tarixi sənədlərdə "Qarabağ xanlığına qarşı xaç yürüşü" adlandırılır. İbrahimxəlil xan bütün qüvvələrini səfərbər edir. Şimali Azərbaycan xanları ona kömək edəcəklərinə söz vermişdilər və qoşunlarını da hazır vəziyyətə gətirmişdilər. Üstəlik, Rusiya - Osmanlı müharibəsi cəbhələrində işlər heç də Rusiyanın arzuladığı kimi getmirdi. Odur ki imperiya rəhbərləri Qafqazda yeni cəbhə açmağa cürət etmədilər. İbrahimxəlil xanın müdafiə olunmaq əzmi, Azərbaycan xanlarının birlikdə vuruşmaq istəyi, Rusiya -Osmanlı müharibəsinin uzanması "xaç yürüşü"nün yarımçıq dayandırılmasına və işğalçı qoşunların geri çəkilməsinə səbəb oldu. Rusiya və Gürcüstan Qarabağ xanlığı ilə dostluq əlaqələri qurmaq istəyini bildirdi və İbrahimxəlil xan onların bu təkliflərini qəbul etdi.

İbrahimxəlil xanın hakimiyyəti illərində Qarabağ xanlığı güclənmiş, xanlığın ərazisi xeyli genişlənmişdi. İranda hakimiyyətə gəlmiş Ağa Məhəmməd xan Qacar 1795-ci ilin yayında Qarabağa hücum edib Şuşa şəhərini mühasirəyə alır. Lakin o burada güclü müqavimətlə üzləşir. 33 günlük mühasirədən sonra müvəffəqiyyət qazanmayan xan qoşununu çəkib Gürcüstana basqına gedir. 1797-ci ildə İbrahimxəlil xanın Şuşadan kənarında olmasından istifadə edən Ağa Məhəmməd xan Qacar yenidən Qarabağa hücum edir və Şuşanı tutur. Lakin burada ona qarşı sui-qəsd təşkil olunur və o öldürülür, qoşunu isə Qarabağdan çəkilir. Şuşaya qayıdan İbrahimxəlil xan yenidən hakimiyyəti ələ alır.

XIX əsrin əvvəllərində bir tərəfdən Rusiya böyük qoşunla Azərbaycanın işğalına başlayanda, digər tərəfdən isə İran qoşunları Azərbaycan sərhədlərində cəmləşəndə İbrahimxəlil xan qonşu Azərbaycan xanlarını vahid ittifaq yaratmağa sövq edə bilmədi. Öz şəxsi mənafeyindən çıxış edən, şəxsi ədavətlərindən yaxa qurtara bilməyən xanlar pərakəndə siyasət yürüdükdülər. Belə şəraitdə müqavimətin azərbaycanlı əhalinin qırğını ilə nəticələncəyindən qorxan İbrahimxəlil xan Rusiya ilə danışıqlara başladı. 1805-ci il mayın 14-də o, Kürəkçay müqaviləsini imzalamaqla Rusiyanın himayəsini qəbul etdi. Hakimiyyətini qoruyub-saxlayan və Rusiyanı mövcudluğu ilə hesablaşmağa məcbur edən xan Qarabağın erməniləşdirilməsi siyasətinə qarşı çıxır, onun əzəli Azərbaycan torpaqları olmasını sübut edirdi. Xanla müqavilə imzalayan, onun hakimiyyətini tanıyan imperiya onun mövcudluğundan əziyyət çəkməyə başlayır və planlarını həyata keçirə bilmirdi. Nəticədə ilk qalmaqal yaranan kimi xanı öldürmək qərarı qəbul edilir. 1806-cı ildə İran qoşunu Qarabağ tərəfə hərəkət etməyə başladığıda İbrahimxəlil xan və onun ailəsi mayor Lisaneviçin rus dəstəsi və onlara kömək edən erməni məlikləri tərəfindən öldürülür.

Qarabağda Əsgəran qalası

Qubalı Fətəli xan (1736 - 1789)

XVIII əsrin II yarısında Azərbaycan vahid dövlət çərçivəsində birləşdirməyə can atan dövlət xadimlərindən biri də Qubalı Fətəli xan olmuşdur. Şimal-Şərqi Azərbaycanı bütövlüklə və Azərbaycanın mərkəzi vilayətlərini qismən birləşdirən Fətəli xan ağır hərbi-siyasi şəraitdə mərkəzləşmiş dövlət yaratmağa çalışmışdır. Uğursuzluqla nəticələnsə də, keçirdiyi tədbirlər o dövr üçün mütərəqqi xarakter daşımışdır. Qubalı Fətəli xanın adı mərkəzləşmiş vahid dövlət yaratmağa çalışan dövlət xadimi və görkəmli sərkərdə kimi Azərbaycan tarixində daim öz layiqli yeri tutacaqdır.

Qubalı Fətəli xan 1736-cı

ildə Quba şəhərində anadan olmuşdur. Atası Hüseyinli xan hələ 1726-cı ildə Qubanın hakimi vəzifəsinə təsdiqlənmiş, 2 sonra - 1747-ci ildə o, Quba xanlığının müstəqilliyini elan etmişdir. Hələ gənc yaşlarından Fətəli xan atasının müxtəlif tapşırıqlarını yerinə yetirərmiş. Onun bu illərdə ən böyük nailiyyəti 1756-cı ildə Salyan sultanlığının Quba xanlığına birləşdirilməsi olmuşdur. Belə ki, diplomatik vasitələrlə bu birləşməni hazırlayan Hüseyinli xan rəsmi mərasimləri keçirməyi oğluna tapşırır, onu qoşun başında Salyana göndərir. Fətəli xan bu tapşırığı müvəffəqiyyətlə yerinə yetirir.

1758-ci ildə Hüseyinli xan vəfat edər oğlu Fətəlini varisi elan edir. Fətəli xanın böyük amalı atasının başladığı işi davam etdirmək, pərakəndə vəziyyətdə olan Azərbaycan xanlıqlarını vahid dövlət çərçivəsində birləşdirmək olur.

Birləşdirmə prosesini həyata keçirmək üçün ilk növbədə iqtisadiyyatı qaldırmağa çalışan Fətəli xan bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirir. Belə ki, ilk növbədə vergi və mükəlləfiyyətlər məsələləri nizamlanır, qanuni çərçivəyə salınır, qeyri-qanuni rüsumlar qadağan edilir. Vergilərin toplanması hüququ ayrı-ayrı feodallardan alınıb kəndxudalara verilir. Əvvəllər hər bir feodal vergiləri istədiyi vaxt və istədiyi həcmdə toplayır, mərkəzi xəzinəyə ödəməklə özünə də götürürdü.

Fətəli xanın islahatına əsasən, xanın əmri ilə qanunda göstərilən vaxt və həcmdə kəndxuda kənd əhlindən vergi toplanmalı və onu Mərkəzi Divanın məmurlarına təhvil verməli idi. Vergi sisteminin sabitləşdirilməsi bütün iqtisadiyyatın vəziyyətini sabitləşdirir.

Hərbi islahatlar keçirən Fətəli xan süvari və piyada qoşundan başqa, topçu hissələri də yaradır. Maraqlıdır ki, onun səhra topları arabalarda daşınırdı və topçu hissələri çevikliyi ilə seçilirdi. Eyni zamanda Quba şəhəri müdafiə divarları ilə əhatələnir.

Mühüm hərbi-strateji və ticarət əhəmiyyətli Dərbənd xanlığını tutmağa çalışan Fətəli xan 1759-cu ildə dərbəndlilərin müraciətini bəhanə edərək oraya qoşun çəkir, həqiqətən də şəhər əhli öz xanlarının qəddarlığından

əziyyət çəkdiyə görə üçün üsyan qaldıraraq və Fətəli xanı köməyə çağırırdılar. Dərbənd yürüşü zamanı Fətəli xan bəzi Dağıstan hakimləri ilə əlaqə yaradır və onlarla ittifaq imzalayır. İttifaqı təsdiqləyərkən o, avar hakiminin bacısı ilə evlənilir. Dərbəndi tutduqdan sonra Fətəli xan iqamətgahını Dərbəndə köçürür.

Birləşdirmə siyasətini davam etdirən Fətəli xan Müşkür, Niyazabad, Şabran, Rustov, Beşbarmaq əyalətlərini də Quba xanlığına birləşdirir. Köçürmə siyasətindən istifadə edən Fətəli xan ən mühüm strateji məntəqələrdə tərəfdaşlarını məskunlaşdırır, qalalar inşa etdirir.

"Nikah diplomatiyası"ndan məharətlə istifadə edən Fətəli xan bacısı Xədicə Bəkəni Bakı xanı Məlik Məhəmməd xana ərə verir və onunla sıx əlaqələr yaradır. Tədricən Bakı xanlığının məsul vəzifələrinə öz adamlarını yerləşdirən Fətəli xan bu yolla xanlığı özündən asılı vəziyyətə salır. Bununla da Xəzərdə iki ən mühüm liman - Dərbənd və Bakı limanları Fətəli xanın nəzarəti altına keçir. Eyni zamanda Şimal-Şərqi Azərbaycanın torpaqları bir hakimiyyət altında birləşdirilir, bu da regionun inkişafına müsbət təsir göstərir.

Vahid Azərbaycan dövləti yaratmağa çalışan Fətəli xan bu yolda ilk olaraq keçmiş Şirvanşahlar dövlətini əhatə etmiş əraziləri, sonra bütün Şimali Azərbaycanı birləşdirməyi və ən nəhayət, Cənubi Azərbaycan xanlıqlarını ilhaq etməyi qarşıya məqsəd qoyur.

1767-ci ildə Şəki xanı ilə ittifaq bağlayan Fətəli xan Şamaxı xanlığına zərbə endirir. Ərazi baxımından ən böyük xanlıq olmasına baxmayaraq, uzun illər boyu hakimiyyət uğrunda daxili mübarizələrdən əziyyət çəkən Şamaxı xanlığı Şəkinin şimal-qərbdən və Qubanın şimal-şərqdən endirdikləri zərbələrə tab gətirə bilmir. Şamaxı xanlığı zəbt edilir, onun torpaqları Şəki və Quba xanlıqları arasında bölüşdürülür. Fətəli xan Şirvanın mərkəzində özünə dayaq yaratmaq məqsədi ilə Dərbənd ətrafından öz tərəfdaşlarını Şamaxıya köçürür. Şamaxının işğalı Fətəli xana Cavad və Talış xanlığını təzyiqlə altında saxlamağa imkan verir. Dərbənddən

Gilanadək zəngin torpaqların birləşdirilməsi Quba xanlığının hərbi, ticarət-iqtisadi əhəmiyyətini artırır.

Fətəli xan böyük qonşu dövlətlərlə olduqca ehtiyatlı siyasət əlaqələri qurur. Belə ki, İranda hakimiyyətdə olan Kərim xan Zənd onunla ittifaq bağlamaq niyyətini bildirsə də, hətta qohumluq əlaqəsi yaratmağı təklif etsə də, Fətəli xan heç bir vədlər vermədən və ittifaqlar yaratmadan normal ticarət əlaqələri qurmağa çalışır. 1769-cu ildə Kərim xan Zənd böyük nümayəndə heyəti ilə hədiyyələr göndərərək Rusiyaya qarşı ittifaq imzalamağı təklif edəndə belə, Fətəli xan bu təklifi rədd edir. Osmanlı sultanı III Mustafanın göndərdiyi elçilər də Fətəli xanı ittifaqa sövq etməyə çalışır, lakin o, mahir diplomat kimi bundan qaça bilir. Rusiya imperiyası qoşunlarını Şimali Qafqazda yerləşdirərək möhkəmlənməsinə baxmayaraq Fətəli xan Rusiya ilə də yalnız sırf ticarət əlaqələri qurmağa çalışır. Səfirlərlə danışıqlar zamanı o, dənə-dənə vurğulayır ki, Azərbaycanı vahid və müstəqil görmək istəyir, bütün qonşularla isə normal ticarət əlaqələri qurmağa çalışır.

Özünü kifayət qədər möhkəm hiss edən Fətəli xan keçmiş müttəfiqi Şəki xanı ilə münaqişəyə girir və Şamaxı xanlığından Şəkiyə ayrılma payı zəbt edir. Münaqişə qızğın müharibə həddinə çatmasa da, Şəki xanının ona düşmən olması Fətəli xanın vəziyyətini kəskinləşdirir.

XVIII əsrin 70-ci illərində artıq Fətəli xana qarşı ittifaq formalaşmışdı. İttifaqa Şəki xanından başqa, keçmiş Şamaxı xanı, həmçinin Azərbaycan və Dağıstanın bir sıra xırda feodal hakimləri də daxil idi. İttifaqla toqquşmalarda məğlub olan Fətəli xan Şamaxı xanlığını itirir, geriyyə çəkilməyə başlayır. 1774-cü ildə Xudat yaxınlığında Gavduşan düzündə tərəflər arasında həlledici döyüş baş verir. Fətəli xan məğlub olur və tərəfdaşları onu ağır yaralı vəziyyətdə Salyana aparırlar. İttifaq qoşunları Qubanı tuturlar, lakin Bakı və Dərbəndi işğal edə bilmirlər. Yaraları sağaldıqdan sonra Fətəli xan gizlin Dərbəndə gəlir və burada müdafiəyə başçılıq etməyə başlayır. 9 aydan artıq davam edən mühasirə zamanı böyük itkilər verən Fətəli xan Həştərxanda yerləşən Rusiya qüvvələrindən köməklik istəyir. İmperatriçə II Yekaterinanın əmri ilə general Q.F. de Medemin başçılığı ilə rus qoşunları Dərbəndə tərəf yeridilir, Dərbəndi mühasirədən qurtarır. İttifaq qoşunları məğlub edilir.

Rusiya imperiyası özü Xəzər dənizi sahillərində möhkəmlənməyə çalışır və Fətəli xana imperiyanın tərkibinə qatılmağı təklif edir. Lakin Fətəli xan müstəqil olacağını, Rusiyaya isə həmişə himayədar və müttəfiq kimi baxacağını bildirir. De Medemin qoşunları Dərbənddən çıxarılır, lakin Rusiya Fətəli xanı "yola gətirəcəyinə" ümidini itirmir.

Fətəli xana İranın təcavüzündən qoruya biləcək bir qüvvə kimi baxan bəzi Cənubi Azərbaycan xanlıqları onun himayəsinə keçmək istədiklərini bildirirlər. Bunu dəvət kimi qəbul edən Fətəli xan 1784-cü ildə Ərdəbil və Meşkini tutur.

Lakin Fətəli xanın güclənməsindən narahat olan və Azərbaycan xanlıqlarının birləşəcəyindən ehtiyat edən Rusiya qoşunlarını Dərbəndə göndərir. Fətəli xan Ərdəbil və Meşkini tərk etməyə məcbur olur. Bütün diqqətini Şimali Qafqaza yönəlmiş Fətəli xan müxtəlif vasitələrlə yerli hakimləri özündən asılı vəziyyətə salır. Lakin Qarabağ xanlığına yürüşü uğursuz olur və o məcburiyyət qarşısında geri çəkilir.

1787-ci ildən başlayaraq İran hökmdarlarının Şimali Azərbaycana yürüş ehtimalı artanda Fətəli xan gürcü çarı II İraklinin Rusiyanın müttəfiqi olduğunu bilə-bilə onunla ittifaq haqqında danışıqlara başlayır. 1789-cu ildə danışıqlar zamanı özünü pis hiss edən Fətəli xanın səhhəti kəskin şəkildə pisləşir. Qarın nahiyəsində başlayan ağrılar nəticəsində 1789-cu ildə o vəfat edir. Alimlərin ehtimallarına görə, Fətəli xan II İraklinin adamları tərəfindən zəhərləndirilibmiş.

Fətəli xanın Bakıya gətirilən cənazəsi Şıx qəbiristanlığında dəfn edilir.

Qubalı Fətəli xanın başdaşı

Cavad xan Ziyadoğlu Qacar (1748-1804)

Cavad xan Ziyadoğlu

Gəncə xanlığının son hökmdarı, XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ən görkəmli siyasi xadimlərindən bir olmuş Cavad xan xalqımızın tarixi şəxsiyyətləri arasında xüsusi yer tutur. Olduqca çətin hərbi-siyasi şəraitdə xanlığın müstəqilliyini təmin edən, onu qüvvətləndirən Cavad xan bir dövlət xadimi, sərkərdə və lider kimi xüsusiyyətləri Rusiyanın işğalçılıq siyasətinə qarşı mübarizə zamanı özünü daha qabarıq göstərdi.

Azərbaycan tarixinə Cavad xan qəhrəmanlıq rəmzi kimi daxil olmuşdur. Onun adı haqlı olaraq vətənimizin müstəqilliyini, xalqın azadlığını öz həyatı bahasına qoruyanların rəmzi kimi qəbul edilir.

Qacar 1748-ci ildə Azərbaycanın Gəncə şəhərində zadəgan ailəsində anadan olmuşdur. Onun atası Şahverdi xan 1756 - 1761-ci illərdə Gəncə xanı olmuş, oğullarına yaxşı tərbiyə və biliklər vermişdi. Ümumiyyətlə, Ziyadoğulları nəslə Azərbaycanın ən tanınan, sayılıb-seçilən nəsilələrindənəndi. Cavad xanın uşaqlıq və gənclik illəri çətin hərbi-siyasi hadisələrin çərçivəsində keçmişdir.

Şahverdi xan vəfat etdikdən sonra xanlığı onun oğlu Məhəmməd Həsən xan idarə edirdi. O, Gəncə xanlığının inkişafı üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirib, lakin çox az yaşayıb. Məhəmməd Həsən xandan sonra hakimiyyətə gəlmiş qardaşı, qəddar və zəif iradəli Məhəmməd xan xanlığın işləri ilə məşğul olmur, dövləti zəiflədirdi. Həm əyanlar, həm də əhali ondan üz döndərmişdi. Qarabağ və Gürcüstan qoşunları xanlığa üzərinə yürüş edərək onu əsir alır və gözlərini çıxarırlar. Gəncə xanlığını Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın nümayəndəsi Həzrətqulu xan idarə etməyə başlayır.

1783-cü il Georgiyevsk müqaviləsi ilə Gürcüstan Rusiyanın himayəsi altına keçir və Rusiya hərbi qüvvələrinə arxalanan çar II İrakli Gəncə, İrəvan, Axalsix və Naxçıvanı öz ərazilərinə qatmaq fikrinə düşür. Məktublardan birində o yazırdı: "Hesab edirəm ki, Rusiya Aderbicani tutsa və onun bir hissəsini mənə bağışlasa, münasib olar...". Lakin gəncəlilər belə vəziyyətlə barışmaq istəmirlər.

Gəncədə baş vermiş üsyan nəticəsində Qarabağ qoşunları buradan çıxarılır, hakimiyyətə qısa müddətə Rəhim xan, sonra isə onun qardaşı Cavad xan gəlir.

Cavad xanın hakimiyyəti illərində Gəncə inkişaf edir, burada bir çox yeni binalar tikilir. Onun sarayında bir çox alim, şair, din xadimləri fəaliyyət göstərir. Onların arasında məşhur Azərbaycan şairi Mirzə Şəfinin atası Kərbəlayi Sadıq da vardı. Həmçinin tanınmış Azərbaycan yazıçısı Möhsün Nəhiri xanın əmri ilə qədim hind və ərəb nağılları motivləri əsasında "Tutinamə" əsərini yazmışdır.

Hakimiyyəti illərində Cavad xanın xarici siyasətində əsas məsələ gürcü çarları və onları dəstəkləyən Rusiyanın işğalçı planlarına qarşı mübarizə olub, Nadir şah Əfşarın Gürcüstana bağışladığı Borçalı və Şəmşəddili qaytarmaq üçün Cavad xan II İrakli ilə müharibə aparır və Şəmşəddili azad edir. Buranı onun oğlu Uğurlu xan idarə etməyə başlayır. Tarixən Azərbaycanın olan, lakin tez-tez basqınlara məruz galan Qazax, Borçalı, Şəmşəddil, Şəmkir Azərbaycan torpaqları kimi təsdiqlənir.

1795-ci ildə Cavad xan Cənubi Azərbaycan və İranda hakimiyyətdə olan Ağa Məhəmməd xan Qacarin qoşunlarıyla birlikdə Tiflisə yürüşdə iştirak edir. Bu onun Qacarlar sülaləsinin nümayəndəsi kimi xana qohum olması, həm də siyasi məqsəd güdməsi (Gürcüstanı zəiflətmək) ilə bağlıydı. Ağa Məhəmməd xan ərazini tərک etdikdən sonra gürcü çarı II İrakli, Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan və onun müttəfiqi Ümmə xan Avarlı Gəncə üzərinə hücum edir, lakin onların yürüşü uğursuz alınır. Bununla belə, xanlığın da müdafiə qüdrəti zəifləmiş, iqtisadiyyatı tənəzzülə uğramışdı. Sülh əldə etmək üçün Cavad xan Tiflisdə tutduğu 400 əsiri qaytarır, İbrahimxəlil xana 10 min manat məbləğində pul müavinəti ödəyir.

1796-cı ildə general V.Zubovun qoşunları Azərbaycana şimaldan hücum edəndə Gəncə istiqamətinə Rimski-Korsakovun qoşunları yönəlmiş və Cavad xan onları yaxşı qarşılamışdı. Ruslara olan müsbət münasibət ilk növbədə onların verdikləri vədlər, yerli xalqların müstəqil həyatlarına toxunmamaq kimi sözləri ilə bağlı idi. Lakin elə ilk addımlardan bunların yalan olduğu bəlli oldu. Belə ki, Rusiya Azərbaycanın bir hissəsini Gürcüstana bağışlamaq, digər ərazilərini, ilk növbədə isə İrəvan və Qarabağı ermənilərə vermək, burada İran və Türkiyədən köçürüləcək erməniləri yerləşdirmək, Qafqazın mərkəzində Rusiya himayəsi altında xristian dövləti yaratmaq fikirlərini gizlətmirdi. Rus qoşunu ilə birgə Azərbaycana gəlmiş erməni dini lideri İosif Arqutinskinin erməni əhalisinə müraciətindən və bu müraciəti rusların dəstəkləməsindən sonra Azərbaycanlıların ruslara olan münasibəti dəyişir. Böyük üsyan hazırlanırdı, lakin bu arada imperiya Zubovu qoşunla birgə geriyyə çağırır.

Zubovun qoşunu Azərbaycanı tərк edən kimi cənubdan Ağa Məhəmməd şah Qacarin yürüşü başlayır. Çox qəddar olan şah nəinki ona müxalif xanları,

həmçinin müttəfiqi Cavad xanı da həbs edir. Onun məqsədi bütün yerli hakimləri öz hakimiyyətinə tabe etmək, xanlıqları ləğv etmək idi. Həbsin səhərişi günü şahın öz mühafizəçiləri tərəfindən öldürülməsi digər xanlar kimi, Cavad xanın da azad edilməsi ilə nəticələnir.

1799-cu ildə rus qoşunları yenidən Gürcüstana qayıdır və bundan istifadə edən gürcü çarı XII Georgi Şəmşəddilin Gürcüstana verilməsini ruslara təklif edir. 1801-ci il Georgiyevsk traktatı ilə ruslar Gürcüstanda möhkəmləndikdə və Şəmşəddilin 29 kəndini zəbt etdikdə xanın göndərdiyi qoşun onları vurub çıxarır, bütün kəndləri azad edir. General Lazarev danışıqlara göndərilir. Xan danışıqlarda bildirir ki, o, Rusiya və Gürcüstanın işlərinə qarışmaq fikrindən uzaqdır və eyni zamanda tələb edir ki, onun da hüquqlarına hörmətlə yanaşılsın. Gürcüstanda rus qoşunlarının komandanı, Azərbaycan xalqının qəddar düşməni, elə Gürcüstanın özündə də qanlı əməlləri ilə fərqlənmiş general P.Sisianov Cavad xana məktub yazır, tabe olmasını, həmçinin oğlu Uğurlu xanın onun hüzuruna göndərilməsini və girov kimi saxlanılmasını tələb edir. Təbii ki, Cavad xan rədd cavabı yazır. Qeyd etmək lazımdır ki, Cavad xanın məktubları nə qədər səviyyəli, hörmətlə yazılmışdısa, Sisianovun məktubları bir o qədər çirkin və nalayiq sözlərlə dolu olmuşdur.

1803-cü il noyabrın 22-də rus qoşunları Gəncə üzərinə yürüşə başlayır. Xanlığın sərhədlərini keçdikdə Sisianov yeni məktub yazır və yenə də təhqiramiz formada tabe olmağı tələb edir. Məşhur şair Nizami Gəncəvinin məqbərəsindən bir az aralı, "Quru qobu" adlı yerdə döyüş baş verir. Qüvvələrin qeyri-bərabərliyi nəticəsində döyüş Gəncə qoşunlarının məğlubiyyəti ilə nəticələnir. Gəncəlilər şəhər qalasına çəkilirlər. Rus qoşunları şəhəri mühasirəyə alırlar. Bir ay ərzində mühasirə və atəşin davam etməsinə baxmayaraq, Cavad xan müdafiə olunur. Təslim olmaq barəsində bütün tələblərə Cavad xan rədd cavabı verir.

1804-cü il yanvarın 2-dən 3-nə keçən gecə rus qoşunları yeni hücumə başlayırlar. Bir istiqamətdən olan hücum dəf olunur, lakin digər tərəfdən ruslar qala bürclərindən birini tuta bilirlər. Sisianov şəhərin adını dəyişdirmək barədə əmr verir. Şəhərin alınmasına verilən önəmi Rusiyada buraxılan medallar təsdiqləyir. Belə ki, "Gəncənin alınmasına görə" və "Gəncənin alınmasında göstərdiyi igidliyə görə" medalları təsis edilmişdi.

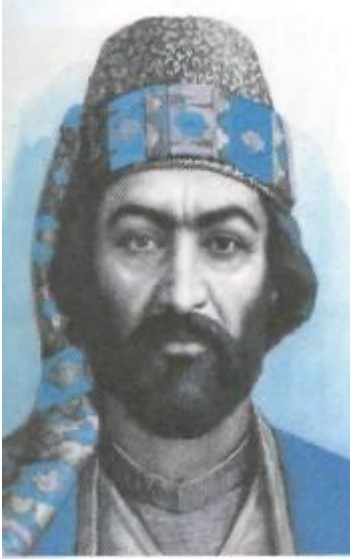
Cavad xan və onun oğlu Hüseynqulu xan döyüşərək qala divarlarında həlak olurlar. Xanın digər oğlu Uğurlu xan Arazi keçməyə, Cənubi Azərbaycanda məskunlaşmağa müvəffəq olur. Sonralar o, iki dəfə güclü həmlə ilə Gəncəni azad etməyə çalışmışdır. 1826-cı ildə o, şahzadə Abbas Mirzə Qacarla əlbir olaraq Şimali Azərbaycana qayıtmış və atasının yurdunu qısa müddətə azad etmişdir.

Cavad xan Gəncədə Cümə məscidinin önündə dəfn edilmişdir. 1962-ci ildə abadlıq işləri adı ilə onun məzarı dağıdılmış, lakin qəbir saxlanılmışdır. Yalnız

1990-cı il martın 27-də qəbir üzərində abidə ucaldılmış, bundan sonra xalq öz qəhrəmanının ziyarətinə sərbəst gəlməyə başlamışdır.

Molla Pənah Vaqif (1717-1797)

Molla Pənah Vaqif

XVIII əsr Azərbaycan ədibləri sırasında Molla Pənah Vaqif xüsusi yer tutur. Bu görkəmli şairin yaradıcılığı faktiki yer olaraq o dövrün bədii salnaməsi hesab olunur. Öz əsərlərində lirik təsvirlərə üstünlük verən şair dövrün sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi problemlərinə də diqqət yetirirdi. Uzun illər Qarabağ xanlığının vəziri olmuş Vaqif Azərbaycanın necə ağır vəziyyətdə olduğunu yaxşı bilir, siyasi fəaliyyəti ilə Azərbaycan xanlığının birləşdirməyə çalışırdı. Son nəticədə siyasi fəaliyyətinin qurbanı olmuş şairin xalq arasında böyük nüfuzu haqqında indiyədək işlədilən “Hər oxuyan Molla Pənah olmaz” məsəli hər şeyi deyir.

Molla Pənah Vaqif Azərbaycan tarixində yaradıcılığında klassik poeziyanın və xalq şeirinin ən yaxşı ənənələrini üzvi şəkildə birləşdirməyə nail olmuş gözəl lirik şair və görkəmli dövlət xadimi kimi tanınır.

1717-ci ildə Azərbaycanın Qazax mahalının Salahlı kəndində anadan olub. Məktəbdə, sonra isə mədrəsədə təhsil almış Vaqif ümumi biliklərdən başqa, şəxsi mütaliə hesabına fars və ərəb dillərini də öyrənmiş, memarlıq və astronomiyaya da maraq göstərmişdir. Müdriqliyi və biliyi ilə seçilən Vaqifin yanına ətraf kəndlərdən insanlar məsləhətə gəlirdilər. Əlindən gələn köməkliyi əsirgəməyən Vaqifin şöhrəti el arasında daha da geniş yayılırdı.

XVIII əsrin ortalarında Vaqif Qarabağa köçür və burada yenidən formalaşmaqda olan Qarabağ xanlığının mərkəzi Şuşa şəhərində müəllimlik fəaliyyətinə başlayır. Şagirdlərinə vətənə məhəbbət və sədaqət hissi ilə dərin biliklər aşılayan Vaqif çoxsaylı şagirdləri hesabına Şuşada məktəb açır. Sadəcə xalq arasında böyük nüfuz sahibi olması xəbəri Qarabağ xanı İbrahimxəlil xana çatınca onu saray işlərinə cəlb edir, müəyyən problemlər yaranıqda ondan məsləhət istəyir. Çox keçmir ki, xan özünü müdrik şəxs kimi göstərmiş Vaqifə saraya köçməyi və xanlığın eşikağası olmasını təklif edir. 1769-cu ildə Vaqif sarayda eşikağası vəzifəsində fəaliyyətə başlayır. Bu vəzifənin sahibi xanın və onun

sarayının bütün işlərini təşkil etməli, mərasimlərin təşkilindən başlamış şikayətlərin qəbuluna qədər bütün məsələləri həll etməli idi. Bu sahədə özünü kifayət qədər bacarıqlı göstərən Vaqif xanlığın baş vəziri olmaq təklifini alır.

Bu dövrdə Azərbaycan və onun tərkib hissəsi olan Qarabağ xanlığı ağır problemlərlə üz-üzə qalmışdı. Ayrı-ayrı xanlıqlara parçalanmış Azərbaycanın başı üzərini iki əsas təhlükə almışdı: şimaldan Rusiya imperiyası, cənubdan İran dövləti xanlıqların müstəqilliyinə son qoyub Azərbaycanı öz dövlətlərinə qatmağa çalışırdılar. Ardı-arası kəsilməyən açıq və gizli danışıqlar, kəskin siyasi və iqtisadi mübarizə vaxtaşırı ağır müharibələrlə tamamlanırdı. Gah Gürcüstanı, gah da köçmə erməniləri Azərbaycan torpaqlarına hücum etməyə və qiyam qaldırmağa sövq edən Rusiya imkan yarandıqca öz qoşunları ilə də hücumu keçirdi.

Belə vəziyyətdə hər bir xanlıq dərindən düşünülmüş hərbi-siyasi fəaliyyət yürütməli idi. Qarabağ xanlığı da eyni problemlərlə üzləşmişdi. Üzdə dostluq vəd edən Rusiya bir zamanlar Nadir şah tərəfindən Qarabağa köçürülmüş və indi bu ərazidə yaşayan erməniləri daim qanuni hakimiyyətə - xana qarşı çıxışlar etməyə və qiyamlara sövq edir, vaxtaşırı xanlığın Gürcüstanla əlaqələrini pozmağa çalışırdı. Eyni zamanda Qacarlar dövləti də cənubdan Qarabağa hücumu hazırlayırdı. Belə şəraitdə İbrahimxəlil xan Vaqifə xanlığın xarici siyasətini təşkil etməyi tapşırır. Vaqifin siyasi xətti qonşu dövlətlərlə dostluq yaratmaq prinsipinə əsaslanırdı. O, İrəvan, Naxçıvan, Qaradağ, Şəki, Gəncə xanlıqları ilə normal qonşuluq əlaqələri yaratmış, münafişəyə səbəb ola biləcək problemləri həll etmişdi. Gürcüstan feodal dövlətlərinin hakimləri ilə də normal qonşuluq əlaqələri yaradılmış, münafişəyə son qoyulmuşdu. Rusiya ilə çətin danışıqlar nəticəsində nisbətən dost münasibətləri qurulmuşdu, halbuki hamıya aydın idi ki, Rusiya Azərbaycanı və onun tərkib hissəsi olan Qarabağı işğal etmək planlarından əl çəkməyib. Hər halda, danışıqlar nəticəsində Rusiya tərəfindən həm müstəqilliyi tanımaq məsələsi həll olunmuş, həm də hərbi təcavüz etmək üçün rus məmurlarına heç bir bəhanə verilməmişdi. Təkcə İranın Qacarlar dövləti ilə əlaqə yaratmaq mümkün olmurdu.

Hələ 1795-ci ildə Qarabağa uğursuz yürüş etmiş Ağa Məhəmməd xan Qacar xanlığın müstəqilliyi haqqında heç eşitmək belə istəmir və xanlığın ona təbə olmasını tələb edirdi. Qəti rədd cavabını aldıqda o, Qarabağa ikinci dəfə hücum edir və Şuşanı tutur. Şuşada olan Vaqif həbs edilir, şahın əmri ilə ölümə məhkum olunur. Lakin şah sui-qəsd nəticəsində öldürülür və o azad edilir. Şah öldürüldükdən sonra İbrahimxəlil xanın Şuşada olmamasından istifadə edən Məhəmməd bəy Cavanşir adlı feodal hakimiyyəti ələ keçirmək istəyir. Vaqif ona maneçilik törədir, əhaliyə xanlığın qanuni hökmdarına sadiq qalması tövsiyə edir. Bundan qəzəblənən Məhəmməd bəy Vaqif və onun "Alim" təxəllüsü ilə şeirlər yazan 15 yaşlı oğlu Əliağanı həbs edərək öldürtdürür. Xalqın dəstəyi ilə Şuşaya

qayıdan İbrahimxəlil xan Məhəmməd bəyi cəzalandırır və Vaqifi təntənə ilə Şuşada dəfn edir.

Molla Pənah Vaqif təkcə dövlət xadimi deyil, şair kimi də məşhur olmuşdur. Onun yaradıcılığı Azərbaycan poeziyasının mühüm mərhələlərdən birini təşkil edir. Klassik Şərq şerini dərinədən bilən qəzəl, müxəmməs, müstəzad və s. formalarda əsərlər yazmışdır. Onun poeziyasın mövzusu dünyəvi məhəbbət, gözəllərin vəsfidir. O, insanı mənəvi və fiziki cəhətdən kamil, harmonik inkişafda görmək istəyir, bunu öz şeirlərində vurğulayırdı.

Klassik üslubda yazmağına baxın Vaqif şifahi xalq ədəbiyyatı, aşıq şeri ilə çox bağlı olmuşdur. Onun yazdığı tənqis və qoşmalar milli poeziyanı zənginləşdirir. Vaqif öz lirikasında klassik poeziyanı xalq şerinin ən yaxşı ənənələrini üzvi şəkildə birləşdirməyə nail olmuşdur. Dünyəvi ideallar şairi olan Vaqifin əsərlərində nikbinlik, həyatsevərlik çox vaxt önə çəkilir, onu poeziyasının ümdə xüsusiyyətlərini təşkil edir.

Vaqifin "Bir gözəl ki şirin ola binadan", "Sərasər bir yerə yığılsa xublar", "Açıq başda əgər olsa bir dilbər", "Bulut zülflü, ay qabaqlı gözəlin", "Bir zaman havada qanad saxlayın", "Kür qırağının əcəb seyrənhəği var", "Sevdiyim, ləblərin yaquta bənzər və s. qoşmaları, "Bax" rədifli qəzəli XVII Azərbaycan poeziyasının ən gözəl nümunələrindədir. Lirik şeirlərdən başqa, Vaqif sosial yönümlü şeirlər də yazırdı. Onun "Bayram oldu, heç bilmirəm neyləyim" qoşması zəhmətkeş sadə insanların üzləşdiyi problemdən xəbər verir, "Görmədim" müxəmməsi ictimai ədalətsizliyə, bərabərsizliyə qarşı yönəldilmişdir. Vaqif şerinin realizmi Azərbaycan poeziyasının inkişafına güclü təsir göstərmişdir.

Vaqifin poeziyası Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında da xüsusi rol oynamışdır. O, öz əsərlərində sadə xalq dilini ədəbi-bədii dil səviyyəsinə qaldırmışdır. Təsadüfi deyil ki, onun bir çox şeirlərinə aşıqlar musiqi bəstələmişlər.

Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi şairi Vaqifin adı bütün Qafqaza yayılmış, onun əsərləri tərcümə edilərək dillər əzbəri olmuşdu. Avropa şərqşünasları onun şeirləri ilə ilk dəfə 1856-cı ildə "Məcmueyi-divani- Vaqif və digər müasirin" kitabı vasitəsilə tanış olmuşlar ki, bu kitabda Vaqifin seçilən əsərləri çap edilmişdir .

Abbasqulu ağa Bakıxanov (1794-1847)

İlk Azərbaycan maarifçilərindən olan Abbasqulu ağa Bakıxanov özünün məşhur “Gülüstani – İrəm” əsərində yazırdı: “Mal və dövlət hər halda puç olacaq, ixtiyar və iqtidar əldən gedəcəkdir...Şəxsi ləyaqət olmadan nəşəb və sülalə şərəfəti qürbətdə naməlum, vətəndə məzəmmətə məruzdur. Bunlara təkyə etmək mənasızdır. Etibar ediləcək və arxalanacaq bir dövlət varsa, o da hər halda elm və ədəbdən ibarətdir”. A.Bakıxanov bütün elmi və ədəbi yaradıcılığının əsas qayəsi xalqı maarifləndirmək olmuşdur.

Azərbaycan tarixinə Abbasqulu ağa Bakıxanov görkəmli maarifpərvər, Azərbaycan tarixşünaslığının elmi əsaslarını qoymuş şəxs, filosof, alim, jurnalist, filoloq, astronomiya və coğrafiya kitablarının müəllifi və şair kimi daxil olmuşdur.

Abbasqulu ağa Bakıxanov
1794-cü ildə Bakının Xilə (indiki

Əmircan) kəndində zadəgan ailəsində anadan olub. Atası Bakı xanı II Mirzə Məhəmməd onun ən yüksək səviyyəli təhsil alması üçün hər cür şərait yaratmışdır, Abbasqulu fars və ərəb dillərini, klassik Şərqi ədəbiyyatını, ilahiyatı, Azərbaycan tarixini dərinləndirən öyrənmişdir.

1820-ci ildə Abbasqulu Əlahiddə Qafqaz Korpusunda hərbi qulluğa qəbul edilmiş və rus dilini öyrənməyə başlamışdır. Nəticədə hərbi tərcüməçi kimi fəaliyyətə başlayan Abbasqulu 1822-ci ildə Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanının dəftərxanasına Şərqi dilləri tərcüməçisi təyin olunmuşdur. Bakıxanov 1826 - 1828-ci illərdə Rusiya - İran, 1828 - 1829-cu illər Rusiya - Osmanlı müharibəsində iştirak etmişdir. O, 1828-ci ildə Türkmənçayda aparılan sülh danışıqlarının da canlı şahidi olmuşdur.

Abbasqulu ağa Bakıxanov görkəmli Azərbaycan ziyalıları Mirzə Şəfi Vazeh, İsmayıl bəy Qutqaşını, Mirzə Fətəli Axundov, rus yazıçılarından A.S.Qribəyev, A.S.Puşkin, A.A.Bestujev-Marlinski, V.K.Küxelbeker, gürcü yazıçılardan A.Çavçavadze, Q.Orbeliani, N.Barataşvili, polyak şair T.L.Zablotski və başqaları ilə yaxın tanış olmuş və bu onun dünyagörüşünə təsirsiz qalmamışdır.

Bakıxanovun ən məşhur əsəri 1841-ci ildə yazdığı "Gülüstani-İrəm" tarixi əsəridir. Əsər Azərbaycan tarixşünaslığının inkişafında böyük rol oynamışdır. Burada Azərbaycan tarixinin qədim zamanlardan 1813-cü ilədək olan dövrü əhatə olunmuşdur. Əsərin yazılması prosesində Bakıxanov çoxlu tarixi sənəd toplamış, tarixi mənbələrdən istifadə etmişdir. Əsərdə Azərbaycan xalqının formalaşması, Azərbaycanda dövlətçilik ənənələrinin inkişafı, xalqın xarici işğalçılara qarşı mübarizəsi qələmə alınmışdır. Burada həmçinin Azərbaycan dilçiliyi, etnoqrafiyası, toponimikası, numizmatika məsələləri ilə bağlı bir çox məqamlar da əksini tapmışdır. "Gülüstani-İrəm" əsəri Azərbaycan tarixşünaslığında yeni mərhələnin başlanğıcı oldu. Belə ki, əvvəllər yazılmış tarixi əsərlər bu və ya digər tarixi şəxslərə həsr olunduğundan onların fəaliyyətini vəsf edir, real tarixi hadisələrə qərəzli münasibət göstərilirdi. Bakıxanov isə əsərini dünya tarixşünaslığında qəbul olunmuş qaydalara uyğun tərtib etməklə faktik olaraq bütöv bir xalqın - Azərbaycan xalqının tarixini yazmağa çalışmışdır. 1844-cü ildə Bakıxanov əsəri rus dilinə tərcümə etmişdir. Lakin sağlığında nəşr edilməyən əsər ilk dəfə 1926-cı ildə işıq üzü görmüşdür.

Əsərlərini "Qüdsi" təxəllüsü ilə yazan Bakıxanovun dini, fəlsəfi və əxlaqi baxışları "Riyaz ül-qüds", "Təhzi bül-əxlaq", "Kitabi-nəsayeh", "Eynül-mizan" əsərlərində, həmçinin "Mişkat ül-ənvar" poemasında şərh olunmuşdur. O, əsərlərində islam dininin əsas ehkamlarını müdafiə etmişdir. Onun fikrincə, varlığı "zəruri" olan Allah və varlığı "mümkün" olan gerçək dünya mövcuddur ki, "mümkün varlıq" "zəruri varlıq"dan yaranmışdır. Bakıxanova görə, yaranma və məhv olma yalnız gerçək dünyaya aiddir, çünki hərəkət "mümkün varlıq"ın ayrılmaz sifətidir. O həmçinin hesab edirdi ki, bütün cisimlər dörd ünsürün - hava, od, torpaq və suyun qatışığından ibarətdir.

Bakıxanovun etik təsəvvürlərinə qədim Şərq və yunan filosoflarının əsərləri böyük təsir göstərmişdir. Bakıxanov məntiqi düşüncəni əqlin meyarı hesab etmiş, onun idrakda oynadığı rolu qabartmışdır. O həmçinin anlayış, mühakimə və əqli nəticənin müxtəlif novlərini, məntiqin iki hissəsi olan təsəvvür və təsdiqi təhlil etmişdir. Bir çox Şərq məntiqçilərindən fərqli olaraq Bakıxanov idrak formalarının məzmunca da həqiqətə uyğunluğunu tələb etmişdir. Etikanı "monəviyyat fəlsəfəsi" hesab edən Bakıxanov əsas diqqətini müsbət əxlaqi keyfiyyətlərin şərhinə yetirmişdir. Bakıxanova görə, gözəl əxlaq işdə və hərəkətdə orta həddi gözləməkdir. Onun fikrincə, on yüksək əxlaq nəzəriyyəsi islam əxlaq nəzəriyyəsidir.

Bakıxanov hesab edirdi ki, insanların təlim-tərbiyəsində onların ətrafında olanların təcrübə və biliyi, həmçinin həmin şəxsin əmək fəaliyyəti böyük rol oynayır. Bakıxanov əsərlərində davranış, danışmaq və ünsiyyət qaydaları haqqında da ətraflı məlumat vermişdir.

Bakıxanovun "Əsrar ül-mələküt" əsərində dövrün astronomiya ilə bağlı bilikləri əksini tapmış, dünyanın heliosentrik sistemi təlimi açıqlanmışdır.

Abbasqulu ağa Bakıxanovun coğrafiya əsərləri də kifayət qədər maraqlıdır. Vəzifəsi ilə əlaqədar olaraq bütün Qafqazı qarış-qarış gəzən Bakıxanov hər yerdə tarixi məlumatları, tarixi sənədləri toplamaqla bərabər, gördüyü yerlərin coğrafi təsvirini də verirdi. "Gülüstani-İrəm" əsərinin girişində o, Azərbaycanın və Dağıstanın coğrafiyasından söhbət açır. 1828-ci ildə qədim Azərbaycan torpağı olan Qarabağı öyrənən komissiyanın tərkibində olan Bakıxanov burada tarixi-etnoqrafik və coğrafi araşdırmalar aparmışdır. O həmçinin Rusiya - İran sərhədini müəyyənləşdirən komissiyanın tərkibində də olmuş, Arazboyu abidələr haqqında məlumatlar vermişdir. 1833-cü ildə Polşa, Ukrayna, Baltıqyanı ərazilərdə olan Bakıxanov onlar barədə maraqlı məlumatlar yazmışdır. Ömrünün sonunda o, müsəlman Şərqiə aid olan ölkələri, o cümlədən Misir və Ərəbistanı gəzmişdir. Onun "Ümumi coğrafiya" əsərində coğrafiya bir elm kimi qəbul edilmiş, Yer haqqında ümumi coğrafi məlumatlarla bərabər, coğrafi terminlərin şərhləri də verilmişdir. Bakıxanovun "Kəşf ül-qəraib" əsərində sadə dillə XV əsrdə Amerikanın X.Kolumb tərəfindən kəşf edilməsi və Amerikanın coğrafiyası əksini tapmışdır.

Bakıxanovun 1828-ci ildə yazdığı "Qanuni Qüdsi" əsəri Rusiya ərazisində fars dilinin qrammatikasına həsr edilən ilk əsərdir.

Bakıxanov jurnalistika sahəsində də fəaliyyət göstərmişdir. O, 1828 - 1832-ci illərdə "Tiflisskiye vedomosti" qəzetinin əməkdaşı, onun fars dilində buraxılan variantının redaktoru, həmçinin Qafqaz xalqlarının tarix və mədəniyyət məsələlərinə dair məsləhətçisi olmuşdur.

İstedadlı şair Abbasqulu ağa Bakıxanov XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindəndir. Onun bədii irsi lirik və epik əsərlərdən ibarətdir. Bakıxanovun lirik şeirlərində dünyəvi məhəbbət tərənnüm olunur. Onun şeirlərinin qəhrəmanı vəfalı aşıqdır. Maraqlıdır ki, lirik şeirlərini o təkcə Azərbaycan və fars dillərində deyil, Avropa dillərində də yazmışdır. Məsələn, "Fatma tar çalır" şeirini alman dilində, "Tatar nəğməsi"ni isə rus dilində qələmə almışdır. Onun "Tiflis" müxəmməsi və "Gürcülər arasında" mənzum məktubu xalqlar arasında dostluğu tərənnüm edir. "Təbriz əhlinə xitab" şeri özünün sosial yönümü ilə seçilir. Belə ki, XIX əsr Azərbaycan poeziyasında ilk dəfə məhz bu şeirdə inkişafın qarşısını almağa çalışan mürtəce zadəgan və ruhanilərə qarşı kəskin tənqid səslənir. Faktik olaraq bu şeir ictimai satira nümunəsi hesab olunur.

A.Bakıxanov çoxlu təmsil və avtobioqrafik xarakterli əsərlər də yazmışdır. Onun ərəb və fars dilində lirik şeirlərdən ibarət divanı da vardır ki, indiyənədək araşdırılmamış qalır və hal-hazırda Təbriz Milli kitabxanasında qorunur.

Bakıxanovun "Kitabi-Əsgəriyyə" hekayəsi Azərbaycan nəsrinin ilk nümunələrindəndir.

Abbasqulu ağa Bakıxanov 1847-ci ildə Məkkə ziyarəti zamanı vəfat etmiş və Məkkə yaxınlığında dəfn olunmuşdur.

Mirzə Məhəmməd Əli Kazım bəy (1802-1870)

Mirzə Məhəmməd Əli Kazım bəy 1802-ci ildə İranın Rəşt şəhərində azərbaycanlı ailəsində anadan olmuşdur. Onun atası Hacı Qasım 1810-cu ildə ailəsi ilə birlikdə Dərbənd şəhərinə köçmüşdür. Rusiya hakim dairələri Hacı Qasımı daim təqib edir, onun Rusiya əleyhinə təbliğat aparmasından şübhələnirdilər. 1821-ci ildə Hacı Qasım həbs edilir və Həştərxan şəhərinə sürgünə göndərilir.

Rusiyada şərqşünaslıq sahəsində ali təhsilin təşkilində, dərs vəsaitlərinin yazılmasında, müəllim-professor kadrlarının yetişdirilməsində iki görkəmli Azərbaycan ziyalısının Mirzə Cəfər bəy Topçubaşovun və Mirzə Məhəmməd Əli Kazım bəyin xüsusi rolu olmuşdur. Maraqlıdır ki, hər iki ziyalımızın ali təhsili olmasa da, onlar çalışqanlıqları və yüksək zəkaları sayəsində Rusiya və Avropanın ən görkəmli alimləri sırasında ən yüksək yerləri tuta bilmişlər. M.C. Topçubaşov Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinin Asiya departamentində işləyərkən XIX əsrdə Şərq ölkələrinə göndərilən bütün rus diplomatlarına dərs demiş, Peterburq Universitetindəki fəaliyyəti ilə Rusiyada Şərq filologiyası və numizmatikasının əsasını qoymuşdur. Kazım bəy isə Rusiya və Avropa ölkələrində Şərq xalqlarının tarixini, onların adət-ənənələrini, qanunlarını təbliğ etməyə çalışmışdır. Onlarca tarixi əlyazmaları tapıb tərcümə edən, bir çox qaranlıq tarixi səhifələrə aydınlıq gətirən, türk-müsəlman xalqlarının ünvanına söylənilən bir çox şayiələrin qarşısını alan Kazım bəy, əslində, Rusiya şərqşünaslıq elminin banisidir.

1822-ci ildə Kazım bəy atasını tək qoymamaq məqsədi ilə Həştərxana köçür. Həştərxanda o, şotland missionerləri ilə yaxından tanış olur, onların bir neçəsinə ərəb dilini öyrədir, onlar isə öz növbəsində ona ingilis dilini öyrədirlər. Maraqlıdır ki, gənc Kazım bəy dərs prosesini kortəbii qurmamış, ərəb dili qrammatikasına həsr olunmuş "Ərəb dilinin müxtəsər qrammatikası" adlı kitabça tərtib etmişdir.

Zəkası, biliyi və istedadı ilə fərqlənən Kazım bəy Omsk Asiya məktəbində Şərq dilləri kafedrasında işə düzəlir. 1826-cı ildə onu Rusiyanın aparıcı universitetlərindən biri sayılan Kazan Universitetinə mühazirə oxumağa dəvət edirlər. Artıq 1828-ci ildə Kazım bəy universitetin türk-tatar dilləri kafedrasına müdir təyin edilir. Bu vəzifədə olduğu dövrdə o, arxiv və fondlarda nadir Şərq əlyazmaları aşkar edib, tərcümə edir və şərhlər verir. Bu fəaliyyətinə görə o, 1829-cu ildə Britaniya Kral Cəmiyyətinin həqiqi üzvü seçilir. 1829-cu ildə Kazım bəy Sədinin "Gülüstən" əsərini tərcümə edir. Geniş elmi araşdırmalarını davam etdirən Kazım bəy 1831-ci ildə Kazan Universitetinin adyunkt-professoru, sonra ekstraordinar-professoru, 1837-ci ildə isə ordinar-professoru seçilir. Elmi fəaliyyətinə görə, həmçinin Rusiyada şərqşünaslıq sahəsində ali təhsilin təşkilində fəal iştirakına görə Kazım bəyi 1835-ci ildə Peterburq Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü seçirlər. 1846-cı ildə o, ərəb-fars dilləri kafedrasının müdiri vəzifəsinə təyin edilir.

Kazım bəy müsəlman hüququnun Rusiyada ilk tədqiqatçısı olmuş, islam dini, şəriət qanunları, cihad məsələləri ilə bağlı Rusiyada bəzi mürtəce qüvvələrin yaydığı şayiələrə son qoymağa çalışmış, islam və onun ehkamlarına elmi yanaşmanı tələb etmişdir. Kazım bəy Azərbaycan dilinin elmi qrammatikasının ilk yaradıcısı hesab edilir.

M.Kazım bəy İrandakı babilər hərəkatının, Qafqazdakı Şamil hərəkatının ilk tədqiqatçılarındanır. İranda, o cümlədən də Cənubi Azərbaycanda baş vermiş babilər hərəkatının səbəblərindən biri, Kazım bəyin fikrincə, rus və ingilis imperialistlərinin apardıqları siyasət idi. O həmçinin sübut etmişdir ki, Şərqdə baş verən proseslərin öz qanuna uyğunluqları var, bu proseslərin gedişi və formalaşmasında dini və sosial amillər böyük rol oynayır. "Müridçilik və Şamil" əsəri ilə rəsmi Rusiya tarixşünaslığına qarşı çıxış edən Kazım bəy Qafqaz xalqlarının uzun illər apardığı azadlıq mübarizəsinin lideri Şeyx Şamilin ünvanına söylənilən şayiələrə son qoymuş, onun xalq-azadlıq hərəkatına başçılıq etməsini sübut etmişdir. Kazım bəyin elmi araşdırmaları Şərq xalqlarının yüksək sivilizasiyaya malik olmasından xəbər verir, türk-müsəlman aləminin nailiyyətlərinin təbliğ edilməsinə xidmət edirdi. O, Şərq mütəfəkkirlərindən Nizaminin, Xaqaninin, Firdovsinin, Sədinin yaradıcılığına yüksək qiymət vermiş, onların bəzi əsərlərini rus dilinə çevirərək təbliğ etməyə çalışmışdır.

Böyük elmi fəaliyyətinə görə Kazım bəy Rusiyada on yüksək təltiflərdən sayılan Demidov mükafatına 3 dəfə layiq görülmüşdür. Onun tədqiqat əsərləri bir çox xarici dillərə tərcümə olunub Avropa və Asiya ölkələrində nəşr edilmişdir. XIX əsrin 40-cı illərində Kazım bəy Kopenhagen Şimal Nadir Sənədlər Kral Cəmiyyətinin üzvü, Kazan Vətən Dilləri Cəmiyyətinin həqiqi üzvü, Peterburq Arxeologiya-Numizmatika Cəmiyyətinin müxbir üzvü, Kazan Universitetinin fəxri üzvü seçilmişdir.

1849-cu ildə Kazım bəy Peterburq Universitetinə işə dəvət edilmiş, Şərq dillərindən dərs demişdir. O həmçinin 1849 - 1855-ci illərdə Peterburq xüsusi pansion və məktəblərinin inspektoru işləmişdir. 1851-ci ildə Kazım bəy "Dərbəndnamə" əsərini ingilis dilinə tərcümə etmiş və şərhlərlə birlikdə nəşr etdirmişdir. Ümumiyyətlə, onun ərəb, fars və Azərbaycan əlyazmalarını tarixilik baxımından təhlil etməsi Rusiyada tarix elminin inkişafında mühüm rol oynamışdır. O həmçinin rus və Şərq dillərinin qarşılıqlı əlaqələrinə dair tədqiqatlar aparmış, rus dilində çoxlu türk sözlərinin mövcudluğunu sübut etmişdir.

XIX əsrin 50-ci illərində Kazım bəy Rusiya Coğrafiya Cəmiyyətinin həqiqi üzvü, Fransa Asiya Cəmiyyətinin ordinar üzvü, Boston Şərqşünaslar Cəmiyyətinin müxbir üzvü seçilmişdir.

Kazım bəy 1855-ci ildə Peterburq Universitetinə fars dili kafedrasının müdiri təyin edilmişdir. Həmin ildə universitetdə Şərq fakültəsi açılanda Kazım bəy onun ilk dekanı olmuş və ömrünün sonunadək bu vəzifədə çalışmışdır. Rusiyanın bir çox ziyalıları onun tələbələri olmuşdur. Onların arasında L.N.Tolstoy, N.Q.Çernışevski, N.İ.Lobaçevski və başqaları var. Azərbaycan ziyalıları ilə daim əlaqə saxlayan Kazım bəy A.Bakıxanovun maarifpərvər fəaliyyətini dəstəkləmiş, M.F.Axundzadənin elmi-ədəbi fəaliyyətinə yüksək qiymət vermişdir.

Kazım bəyə dünya şöhrəti gətirən əsərlər arasında "Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası" adlanan dərsliyi xüsusi yer tutur. Türk xalqlarının dillərinin qrammatik təhlilini vermiş Kazım bəy eyni zamanda bu dilləri öyrənmək üçün olduqca asan və kamil dərs vəsaiti yazmışdır. Uzun illər boyu bu dərs vəsaitindən Rusiya və Avropa universitetlərində türk dillərini öyrənməyə imkan verən yeganə dərs vəsaiti kimi istifadə olunmuşdur.

XIX əsrin 60-cı illərində Kazım bəy Amerika Fəlsəfə Cəmiyyətinin üzvü, Almaniya Şərqşünaslıq Cəmiyyətinin üzvü seçilmişdir. Rusiyada şərqşünaslıq sahəsində müəllim-professor kadrlarının hazırlanmasında Kazım bəyin xüsusi rolu olmuşdur.

Kazım bəy 1861-ci ildə Peterburq Universitetinin əməkdar professoru, 1869-cu ildə Şərq dilləri üzrə fəxri doktoru seçilmişdir.

Görkəmli rus tədqiqatçısı, şərqşünas alim, akademik V.V.Bartold haqlı olaraq yazırdı ki, Rusiyada şərqşünaslıq elmini yaradan iki nəfər varsa, onlardan biri məhz Kazım bəydir.

Mirzə Məhəmməd Əli Kazım bəy 1870-ci ildə Peterburq şəhərində vəfat edib, həmin şəhərdə də dəfn olunub.

Mirzə Şəfi Vazeh (1794-1852)

Mirzə Şəfi Vazeh

1794-cü ildə Gəncədə memar ailəsində anadan olmuşdur. Öncə məktəbdə oxumuş Vazeh sonra təhsilini mədrəsədə davam etdirmiş, lakin mədrəsədə dərs deyən din xadimləri ilə münaqişəyə girdiyi üçün oradan çıxarılmışdır. Bir müddət Gəncədə xəttatlıq edən Vazeh bu işdə böyük şöhrət qazanmış, mahir ustad kimi tanınmışdır. Onun çoxlu şagirdi olmuşdur. O cümlədən Vazeh Mirzə Fətəli Axundzadəyə də hüsnxət öyrətmişdir.

Mirzə Şəfi Gəncədə "Divani-hikmət" adlı ədəbi-fəlsəfi məclis təsis etmiş və burada şəhərin bir çox ziyahlarını birləşdirmişdir. Daim mürtəcə din xadimlərinə qarşı mübarizə aparmış Vazeh özü də onların təqiblərinə məruz qalmışdır.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bir çox Azərbaycan alimlərinin, ədiblərinin, rəssamlarının, ustalarının əsərləri bu və ya digər xalqların nümayəndələrinin adlarına çıxılır, dünya muzeylərində ayrı-ayrı xalqların nailiyyətləri kimi nümayiş etdirilir. Azərbaycan alimlərinin gərgin əməyi nəticəsində onların bir qisminin məhz Azərbaycan xalqına məxsusluğu sübuta yetirilmişdir. Belə əsərlər sırasında Azərbaycan şairi, mütəfəkkiri və maarifçisi Mirzə Şəfi Vazehin əsərlərini göstərmək olar. Onun dost hesab etdiyi alman tədqiqatçısı F. Bodənstedt əsərlərini XIX əsrdə öz adına çıxmış və Avropada yaymışdır. Yalnız uzun illər boyu aparılmış araşdırmalar Vazehin müəllifliyini sübut etməyə imkan vermişdir.

Mirzə Şəfi Vazeh Azərbaycan tarixində görkəmli şair, mütəfəkkir və Azərbaycan dilində ilk dərs vəsaiti tərtib etmiş maarifçi kimi özünəməxsus şöhrətli bir yer tutur.

Odur ki, 1840-cı ildə Tiflisə köçmüş, burada qəza məktəbində Azərbaycan və fars dillərindən dərs deməklə dolanmışdır. Tiflisin arxiv və kitabxanalarında çalışmaqdan yorulmayan Mirzə Şəfi şəxsi mütaliə hesabına Şərqi ədəbiyyatı ilə yaxından tanış olmuş, özü də lirik şeirlər yazmağa başlamışdır. Tiflisdə Vazeh qabaqcıl rus, gürcü, polyak ziyalıları ilə tanış olmuş, onlarla dostluq etmişdir. Mirzə Şəfinin Gəncədə təsis etdiyi "Divani-hikmət" ədəbi-fəlsəfi məclisi Tiflisdə də fəaliyyət göstərmişdir. Məclisə toplaşan Tiflis ziyalıları poeziya, etika və fəlsəfəyə, dövrün mühüm ictimai məsələlərinə dair fikir mübadiləsi aparır, öz yeni əsərlərini oxuyurdular. Məclisin işində A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə və digər Azərbaycan ziyalıları iştirak edirdilər. Məclisin toplantılarının birində Vazeh Qafqaza gəlmiş alman alimi Fridrix Bodenshtedtə tanış olmuşdur. Bodenshtedt ondan fars dili dərsləri almaq arzusunda olduğunu bildirmiş və beləliklə, Vazehin şagirdi olmuşdur. Fars dilini öyrənən alman alimi özü də məclisin işində iştirak etməyə başlamışdır.

Mirzə Şəfi Vazeh 1848-ci ildə Gəncəyə qayıtmış, burada qəza məktəbində müəllim olmuşdur. Həssas ruhlu ədib baş verən ədalətsizliklərə göz yuma bilmir, onlara qarşı kəskin etirazını bildirirdi. Onu ən çox qəzəbləndirən o idi ki, bir çox haqsızlıqların arxasında müəyyən din xadimləri dayanır, ədalətsizlikləri din pərdəsi arxasında gizlətməyə çalışırdılar. Buna qarşı kəskin mübarizə aparan Mirzə Şəfi deyirdi ki, din xadimləri gərək təmiz və pak insanlardan olsun. O, eyni zamanda təriqətlərə parçalanma yaradan dini əhkamları, zahidliyi rədd edən, istibdad əleyhinə şeirlər yazırdı. Satira xarakterli bu şeirlər tezliklə dillər əzbəri olur, xalq arasında yayılır. Təkcə Gəncədə deyil, ondan kənar da həvəslə oxunurdu. Ruhanilərə qarşı kəskin satiralarına görə Gəncə axundu hətta şairi "kafir" adlandırmışdı.

1850-ci ildə Mirzə Şəfi Vazeh yenidən Tiflisə getmiş, gimnaziyada Azərbaycan və fars dillərindən dərs demişdir. Vazehin maarif sahəsində də mühüm xidməti olmuşdur. 1852-ci ildə o, Tiflis gimnaziyasının Şərqi dilləri müəllimi İ.Qriqoryevlə birlikdə Azərbaycan dilində ilk dərs vəsaiti tərtib etmişdir. "Kitabi-türki" adlanan həmin vəsaitdən gimnaziya və qəza məktəblərində Azərbaycan dilini öyrənmək üçün uzun müddət istifadə olunmuşdur.

Mirzə Şəfi Vazeh lirik şair kimi tanınsa da, bəzi şeirlərində fəlsəfi problemlərə də toxunur. Onların təhlili göstərir ki, Vazehin fəlsəfi dünyagörüşünün əsasında sufiliyin və çarvaka hind fəlsəfi məktəbinin materialist təliminin ünsürlərini birləşdirən panteizm durur. Vazeh Allahın varlığına inanır, onun heç kim tərəfindən yaradılmadığını, əksinə, onun hər şeyi yaratmasını bildirirdi. O hesab edirdi ki, insan kainatın qanunauyğunluqlarını poza bilməz, çünki özü də Allah tərəfindən yaradılıb. Bununla belə, o, çox vaxt Allahı təbiətlə eyniləşdirirdi.

Mirzə Şəfi Vazeh göstərirdi ki, insan dünyanın varlığını dərk etmək qabiliyyətindədir və təbiətin sirlərini öyrənə bilər. Fatalizmə qarşı çıxan Vazeh zahidliyi, tərkidünyalığı inkar edir, hər bir insanın cəmiyyətdə yaşayıb ona xeyir verməsinin vacibliyini bildirirdi. Bununla belə, Vazeh cənnət və cəhənnəm haqqında islami təsəvvürləri uydurma hesab edir, onlar haqqında bilikləri kəskin tənqid edirdi.

Mirzə Şəfi Vazeh "insan zülmə tabedir" fikrinə qəti etirazını bildirirdi. O hesab edirdi ki, imkan daxilində hər kəs zülmə, zülmkarlığa müqavimət göstərməli, onlara qarşı mübarizə aparmalıdır. Vazeh öz dövrünü qabaqlayaraq qadın azadlığı və zəkasına hörmət tələb edirdi. O öz fəlsəfi şəirlərində insanları gerçəkliyin gözəlliklərini qiymətləndirməyə, xoşbəxt həyata, şəxsiyyətin azadlığı uğrunda mübarizəyə səsləyirdi.

Mirzə Şəfi Vazeh daha çox lirik şair kimi tanınır. O öz şəirlərini Azərbaycan və fars dillərində yazmışdır. Vazehin şəirlərində insan gözəlliyi ilə bərabər, dünya nemətləri tərənnüm olunur, məhəbbət ən güclü hissələrdən biri kimi önə çəkilir. Əsərlərində gözəlliyi tərənnüm edən şair onları ayrı-ayrı məcmuələrdə çap etdirmiş, sonra isə əlyazmalarını bir yerə toplayaraq alman dostu Fridrix Bodenştedtdə hədiyyə vermişdir. Almaniya qayıdan F.Bodenştedtdə həmin şəirləri almancaya çevirərək 1850-ci ildə başqa Şərq şairlərinin əsərləri ilə birlikdə "Şərqdə min bir gün" adlı topluda çap etdirmişdir. Vazehin şəirlərinin populyarlığını görəndə Bodenştedtdə onun şəirlərindən ibarət məcmuəni alman dilində 1851-ci ildə "Mirzə Şəfinin şərqiləri" adlı kitabında nəşr etdirmişdir. Bu şəirlər tezliklə ingilis, italyan, Norveç, İsveç, holland, danimarka, polyak, çex, yəhudi, rus və s. dillərə tərcümə edilmişdir. Görkəmli rus bəstəkarı A.Q.Rubinşteyn Vazehin şəirlərinə musiqi bəstələmişdir. Demək olar ki, bütün Avropa Vazehin şəirlərinin gözəlliyindən danışır, lakin onların müəllifini tanımırdı.

Mirzə Şəfi Vazehin şəirlərinin Avropada şöhrət qazandığını görəndə F.Bodenştedtdə 1875-ci ildə özünü onların müəllifi elan etmişdir. O bildirirdi ki, "Mirzə Şəfi" onun təxəllüsüdür, əslində isə bu adda insan yoxdur. Təsədüfən hansısa bir şərqşünas onların əsl Vazehin əsərlərindən oğurlanmasını görməsin deyər, Bodenştedtdə çap edilmiş məcmuələrdə bir çox şəirlərin məzmununu təhrif etmiş və ya onlara əlavələr etmişdir.

Mirzə Şəfi Vazeh 1852-ci ildə Tiflisdə vəfat edib və orada dəfn edilib. Sonrakı illərdə müxtəlif səbəblərdən onun əsərləri itirilmiş, ədəbi irsinin yalnız cüzi bir hissəsi bizim dövrədək gəlib çatmışdır. Azərbaycan alimlərinin gərgin əməyi nəticəsində onların bir qismini üzə çıxarmaq mümkün olmuşdur.

Vazehin əsərlərini özünü küləşdirmiş F.Bodenştedtdin cinayətinin üstü uzun illər açılmamış, şəirlərin əsl müəllifinin kimliyi müəyyən edilməmişdir. 1964-cü ildə arxivlərdə Mirzə Şəfi Vazehin farsca 2 qəzəli və "Məktubun intizarında"

adlı poeması tapılmışdır. Bu əsərlər, eləcə də onun daha sonra aşkarlanan digər əsərləri Vazehin bədii üslubunu müəyyən etməyə imkan vermişdir. Sadə tutuşdurma göstərmişdir ki, F.Bodenştedtin öz adına çıxdığı şeirlər əslində Mirzə Şəfi Vazeh tərəfindən yazılıb. Azərbaycan alimlərinin gərgin əməyi nəticəsində Vazehin hansı şeirlərinin oğurlanması, onların hansı dəyişikliklərə və təhrifə məruz qalması müəyyən edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası XX əsrin sonlarında müstəqillik qazandıqdan sonra dünya ölkələri ilə müxtəlif sahələrdə, o cümlədən mədəniyyət sahəsində əməkdaşlıq etməyə başlamışdır. Dünya muzeylərində qorunan Azərbaycan ustalarının əl əməyinin nəticəsi olan eksponatlar, rəssamların çəkdiyi miniatürlər aşkarlanıb, onların vətəninə məhz Azərbaycan olması sübuta yetirilib. Belə əsərlərdən bəzilərinin, misal üçün, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının üzü köçürülərək Azərbaycana gətirilib.

Almaniya şərqşünasları ilə yaradılan əməkdaşlıq F.Bodenştedt məsələsində son nöqtəni qoymağa imkan verib. Belə ki, Azərbaycana gəlmiş alman alimləri burada saxlanılan Mirzə Şəfi Vazehin əsərlərini tədqiq etdikdən sonra onun əsl müəllif olmasını, F.Bodenştedtin isə onun şeirlərini öz adına çıxmasını təsdiqləmişlər.

İsmayıl bəy Qutqaşınlı (1808-1861)

Şimali Azərbaycan Rusiyanın tərkibinə qatılandan sonra azərbaycanlılar imperiyanın vətəndaşları hesab olumağa başladılar. Zadəgan nəsillərinin bir çox nümayəndələri Rusiya ordusu sıralarına yazılır və məmnuniyyətlə qəbul edilirdilər: imperiya azərbaycanlıların döyüşkən xalq olduğunu bilirdi. Rusiya ordusunda sıradan general rütbəsindəki yüksələn ilk azərbaycanlı İsmayıl bəy Qutqaşınlı olmuşdur.

İsmayıl bəy Qutqaşınlı Azərbaycan tarixinə ilk realist əsərlərdən birinin müəllifi, yazıçı, görkəmli ictimai və hərbi xadim kimi daxil olmuşdur.

İsmayıl bəy Qutqaşınlı 1808-ci ildə Şəki xanlığının Qutqaşın sultanlığında zadəgan ailəsində anadan olmuşdur. Onun atası Nəsrullah Sultan Şəki xanının vassalı, sonuncu Qutqaşın sultanı idi. Bu təlatümlü dövrdə - 1813-cü ildə Gülüstən müqaviləsi ilə Şimali Azərbaycan Rusiya imperiyasının tərkibinə qatılmışdır.

Şimali Azərbaycan Rusiyanın tərkibinə qatılandan sonra azərbaycanlılar imperiyanın vətəndaşları hesab olunmağa başladılar. Zadəgan nəsillərinin bir çox nümayəndələri Rusiya ordusu sıralarına yazılır və məmnuniyyətlə qəbul edilirdilər: imperiya azərbaycanlıların döyüşkən xalq olduqlarını bilirdi. Sonralar Azərbaycanda güclü üsyanlar və geniş xalq hərəkatı ilə üzləşən çarizm 1867-ci ildə azərbaycanlıları hərbi xidmətə götürməyi qadağan etməli oldu. Bununla belə, zadəgan ailələrinin nümayəndələri hərbi məktəblərə daxil olmaq hüququnu saxlamışdılar. Belə ki, bir çox azərbaycanlı Rusiya ordusunda general rütbəsindəki yüksəlmişdir. Onların sırasında Ehsan xan Kəlbəli xan oğlu Naxçıvanski (1770 - 1843); Cəfərqulu ağa Mirzə Məhəmməd xan oğlu Bakıxanov (1795 - 1867); İsrail bəy Mustafa bəy oğlu Yadigarov (1815 - 1885); Kəlbəli xan Ehsan xan oğlu Naxçıvanski (1824 - 1883); Fərəc bəy Ağarza bəy oğlu Ağayev (1811 - 1891); Abdulla ağa Mirzə Məhəmməd xan oğlu Bakıxanov (1824 - 1878); İsmayıl xan

Ehsan xan oğlu Naxçıvanski (1819 - 1909); Həsən bəy Ağalarov (1815 - ?); Ağası bəy Avşarov (1833 - ?); Mir İbrahim xan Talışinski (1828 - 1896); Həsən ağa Cəfərqulu ağa oğlu Bakıxanov (1833 - 1898); Əsədulla bəy Mustafa bəy oğlu Yadigarov (1844 - 1901); Hüseyin xan Kəlbali xan oğlu Naxçıvanski (1863 -1919); Əsədulla xan Əbülfətli xan oğlu Əbülfətzadə (? - 1918); Həsən bəy İsrafil bəy oğlu Yadigarov (1854 - 1934); şahzadə Rzaqulu Bəhmən Mirzə oğlu Qacar (1837 - 1894); Səməd bəy Sadıq bəy oğlu Mehmandarov (1855 - 1931); İbrahim ağa Paşa ağa oğlu Vəkilov (1853 - 1934); Əliağa Hacı İsmayıl ağa oğlu Şıxlinski (1865 - 1943); şahzadə Əbdülsəməd Bəhmən Mirzə oğlu Qacar (1851 - ?); Mirkazım xan Mirəli xan oğlu Talışxanov (1855 - 1938); Firudun bəy Cəlal oğlu Vəzirov (1850-1925); Balakışi bəy Əli bəy oğlu Ərəblinski (1828 - 1902); Nemətulla bəy Hacı Qasım bəy oğlu Heydərov (1827-1901); Əsəd bəy Ağaəli bəy oğlu Talışxanov (1857 - 1919); Davud bəy Sadıq bəy oğlu Yadigarov (? - 1920); Cavad bəy Məmməd ağa oğlu Şıxlinski (1874 - 1959); Xəlil bəy Mirəli xan oğlu Talışxanov (1859 -1920); şahzadə Şəfi xan Cəlaləddin oğlu Qacar (1853 - 1909); Daniyal bəy Əhməd xan oğlu İlisulu (1800 - 1870); Mirzə Hacı bəy Əlibəy oğlu Novruzov (1832 - ?); Məmmədsadıq bəy İsmayıl oğlu Ağabəyzadə (1865 -1944); Əmir Çoban oğlu Usmiyev (1836 - ?); Yusif Ziya Talıbzadə (1877 - 1922); Əhməd xan Süleymanov (1862 - ?); İbrahim bəy Allahverdi bəy oğlu Aslanbəyov (1822 - 1900) və başqaları qeyd edilməlidir (siyahı Ş.Nəzirinin materialları əsasında tərtib edilib).

İlkin müsəlman təhsili aldıqdan sonra İsmayıl bəy atasının vasitəçiliyi ilə 1822-ci ildə Rusiya ordusunun qrenadyor alayına sırası qismində yazılmışdır. Qısa müddət ərzində o, rus dilini öyrənmiş və hərbi işinə yiyələnmişdir. Odur ki İsmayıl bəy artıq 1824-cü ildə o dövrdə ilkin zabit rütbəsi olan praporşik rütbəsinə layiq görülmüşdür. İsmayıl bəy 1828 -1829-cu illər Rusiya - İran və 1828 - 1829-cu illər Rusiya - Osmanlı müharibələrində iştirak etmiş, podporuçik rütbəsinə yüksəlmiş və ilk hərbi ordenini qazanmışdır. Şəxsi işindəki qeydlər göstərir ki, o, Yelizavetpol, Cavanbulaq, Sərdarabad, İrəvan döyüşlərində, rus qoşunlarının Təbriz və Xoya yürüşündə iştirak etmişdir. Osmanlılara qarşı döyüşlərdə o, Ərzurum cəbhəsində olmuşdur.

İsmayıl bəy 1830-cu ildə Kuban çayı sahillərinə göndərilmiş və Qara dənizin şərq sahillərinin Rusiyaya birləşdirilməsində iştirak etmişdir. 1831-ci ildə Pavlov qvardiya alayına təyinat alan İsmayıl bəy artıq Dağıstan və Çeçenistanda gedən döyüşlərdə vuruşmuşdur.

1832-ci ildə o, Polşaya, Varşava hərbi dairəsinə göndərilir. İşgüzarlığı, bilik və bacarığı, nizam-intizamlılığı ona verilən xasiyyətnamələrdə dəfələrlə qeyd edilir. İsmayıl bəy Qutqaşının məhz 1835-ci ildə Varşavada fransız dilində nəşr etdirdiyi "Rəşid bəy və Səadət xanım" hekayəsi Azərbaycan realist nəsrinin ilk

nümunələrindəndir. Məhəbbət azadlığı mövzusunda qələmə alınmış bu hekayə Azərbaycan xalq dastanları və klassik Şərq poemalarının təsiri altında yazılmışdır. Bundan başqa, hekayədə zadəgan mühiti ilə yanaşı, xalq məişəti, adət-ənənələri, doğma vətən təbiətinin gözəllikləri də təsvir olunmuşdur.

1836-cı ildə İsmayıl bəy yenidən Qafqaza təyinat alır. Burada ona yerli Azərbaycan əhalisindən könüllü süvari hərbi hissələr toplamaq tapşırılır. Şəki atlı milis dəstəsinin komandiri kimi o, Azərbaycanın şimal sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin edir. 1839-cu ildə İsmayıl bəy Qutqaşınliya podpolkovnik, 1843-cü ildə süvari hissələr üzrə polkovnik, 1850-ci ildə süvari hissələr general-mayoru rütbəsi verilmişdir.

İsmayıl bəyin xalq arasında böyük nüfuz sahibi olduğunu nəzərə alan rəhbərlik bir çox komissiyalara onu üzv təyin edir, kənd təsərrüfatı və sənətkarlığın inkişafı ilə bağlı məsələlərin həllini ona tapşırırdı. Belə ki, 1843-cü ildə ipək becərməsi və ipəkçilik emalatxanalarında yeni üsullar tətbiq edilən zaman o, sadə əhalinin maraqlarını nəzərə almağa çalışır, bütün islahatların təcridini və izahlı işlərlə bərabər aparılmasını təklif edirdi.

1846-cı ildə "bəy komissiyası"nın tərkibinə qatılan İsmayıl bəy "ali müsəlman silkinin hüquq və imtiyazları"nın tərtib edənlər sırasına salınır. Ümumiyyətlə, bu sahədə gördüyü işlər nəticəsində İsmayıl bəy Qutqaşınli Rusiya kənd təsərrüfatı və coğrafiya cəmiyyətləri Qafqaz şöələrinin üzvü seçilmişdir.

Azərbaycan mədəniyyəti tarixində İsmayıl bəyin ictimai-maarifçi işləri böyük iz qoymuşdur. Sistemli və əhatəli təhsil almamasına baxmayaraq, mütaliə hesabına İsmayıl bəy Azərbaycanın on bilikli insanlarından hesab olunurdu. Müsəlman məktəblərinin açılışını arzulayan, bu istiqamətdə əməli iş aparan İsmayıl bəy ilk belə məktəblər açılarda hədsiz dərəcədə sevinmişdi. Lakin belə məktəblər əhalinin verdiyi pul hesabına dolanmalı idi və bu, müəyyən problemlər yaradırdı. İsmayıl bəy Şamaxıda yaranan bu cür məktəblərdən birinin təmin edilməsini və maliyyə xərclərini öz boynuna götürmüşdü. Onun nümunəsi ilə başqa imkanlı Azərbaycan ziyalıları da Şamaxıda öz hesablarına müsəlman məktəbləri açmışdılar (kapitan Şirəli bəy, poruçik Mehdi bəy Hacı Əhməd Sultan oğlu, Mahmud bəy Əhməd oğlu). Sonralar bu nümunə bütün Azərbaycanda yayıldı.

1848-ci ildə Tiflisdə müsəlman məktəbi açılarda görkəmli rus mütəfəkkir və şərqşünası N.Xanikov Qafqaz canişininə göndərdiyi məktubda İsmayıl bəy Qutqaşınlini məktəbin hamısı təyin etməyi təklif etmiş və bildirmişdi ki, belə olan təqdirdə məktəb sürətlə inkişaf edəcək.

1852-ci ildə İsmayıl bəy çox çətinliklə də olsa, Məkkə ziyarətinə getmək üçün imperatordan icazə alır. O vaxta qədər ona müsbət münasibət bəsləyən rus məmurlarının bir çoxu o, həcc ziyarətindən qayıdandan sonra ona qarşı

münasibətini dəyişir. Bununla belə, İsmayıl bəy öz xeyriyyəçilik tədbirlərini davam etdirir, ona kəsilməmiş təqaüdün böyük hissəsini əhalinin maarifləndirilməsinə sərf edir.

Məkkə ziyarəti zamanı gördüklərini İsmayıl bəy xüsusi qeydlər şəklində toplamışdır. Əsərdə ümumi məlumatlardan başqa, Gəncə və keçmiş Borçalı mahalının, həmçinin Ərəbistanın şəhər və kəndlərinin təbiəti, əhalisi, təsərrüfatı haqqında geniş və ətraflı məlumat verilir. Müəllifin dərin müşahidə qabiliyyətini, tarixi, coğrafi və etnoqrafik biliklərini əks etdirən "Səfərnamə" adlı bu əsər XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin nümunəsi kimi də maraqlıdır. "Səfərnamə" ilk dəfə 1967-ci ildə işıq üzü görmüşdür.

İsmayıl bəy Qutqaşını A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə, Mirzə Şəfi Vəzeh kimi Azərbaycan ziyalıları ilə, həmçinin bir çox Rusiya və Polşa mütəfəkkirləri ilə dostluq etmişdir. 1849-cu ildə görkəmli Azərbaycan şairi Qasım bəy Zakir qaçaqlarla əlaqədə suçlandırılaraq həbs ediləndə İsmayıl bəy öz taleyini fikirləşmədən dəfərlə məhkəmələrə, Qafqaz canişinliyinə müraciət etmiş və cəzanın yumşaldılmasına nail olmuşdu: Zakir Qarabağdan Bakıya sürgün edilmişdir.

İsmayıl bəy Qutqaşını 1861-ci ildə Şamaxıda vəfat etmiş, Qutqaşın qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.

İsmayıl bəy Qutqaşının xidmət etdiyi alay döyüşdə

Mirzə Qədim İrəvani (1825-1875)

XIX əsrin ortalarında M.F. Axundzadə, H.B. Zərdabi, S.Ə. Şirvani və d. mütəfəkkirlərin fəaliyyət göstərdiyi mühitdə demokratik ideyaların, qabaqcıl fəlsəfi fikirlərin, yeni estetik normaların və realist ədəbiyyatın təsiri altında Azərbaycan təsviri sənəti öz inkişafını davam etdirirdi. Bu dövrdə yaranmış təsviri sənətin səciyyəvi üslub xüsusiyyətləri, ideya estetik mahiyyəti və sənətkarlıq nailiyyətləri M.Q. İrəvani, M.M. Nəvvab, Xurşidbanu Natəvan, Usta Qəmbər Qarabaği kimi dövrün görkəmli rəssamları və xalq ustalarının yaradıcılığında qabarıq əksini tapmışdır. Mirzə Qədim İrəvaninin yaradıcılığı ilə Azərbaycan təsviri incəsənəti şərti dekorativ üslubdan yeni keyfiyyətli realist sənətə keçid başlanır. Azərbaycan tarixinə Mirzə Qədim İrəvani görkəmli rəssam, portret və ornament ustası, Azərbaycanda realist dəzgah və monumental boyakarlığın inkişafında böyük rol oynamış bir şəxs kimi daxil olmuşdur.

Mirzə Qədim İrəvani

1825-ci ildə qədim Azərbaycan şəhəri İrəvanda anadan olmuşdur. Onun atası Məhəmməd Hüseyn taxta üzərində oyma sənətinin mahir ustalarından idi. İrəvanda ibtidai təhsil aldıqdan sonra burada üsuli-cədid məktəbini bitirən Mirzə Qədim Tiflisə getmiş və orada progimnaziyanı qurtarmışdır. 1840-cı illərdə İrəvana qayıdan Mirzə Qədim ömrünün sonunadək burada yaşamış və poçt teleqrafçısı vəzifəsində çalışmışdır.

Yaradıcılığının ilk dövründə gənc rəssam əsasən dekorativ sənət sahəsində fəaliyyət göstərmiş, divar rəsmləri və bədii tikmələr üçün rəsm və trafaretlər çəkmişdir. Artıq bu dövrdə rəssam qızılgül, zanaq və s. gül və çiçəklərdən mürəkkəb kompozisiyalar tərtib edir, bununla yanaşı, müxtəlif quşların canlı və real təsvirini verirdi. Klassik miniatür boyakarlığından fərqlənən bu əsərlər göstərirdi ki, rəssam Avropa boyakarlığına böyük maraq göstərir. Mirzə Qədim İrəvani bu dövrdə həmçinin kağız, şüşə və güzgü üzərində də bir neçə portret çəkmişdir. Obrazların həllinə görə sxematik, koloritinə görə şərti dekorativ xarakter daşıyan bu portretlər arasında "Süvari", "Rəqqasə", "Dərviş" portretləri xüsusilə seçilir.

XIX əsrin ortalarında M.F.Axundzadə, H.B.Zərdabi, S.Ə.Şirvani və d. mütəfəkkirlərin fəaliyyət göstərdiyi mühitdə demokratik ideyaların, qabaqcıl fəlsəfi fikirlərin, yeni estetik normaların və realist ədəbiyyatın təsiri altında Azərbaycan

təsviri sənəti öz inkişafını davam etdirirdi. Bu dövrdə Azərbaycan təsviri sənətinin inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirən əsas xüsusiyyət onun orta əsr sənətinə xas olan şərti dekorativ üslubdan təcridən realist təsvir metoduna keçməsi, yeni bədii forma, yeni növ və janrlarla zənginləşməsindən ibarətdir. Bu yeni keyfiyyət saray və imarətlərin daxili tərtibatında, yəni ov, döyüş, məişət səhnələri, portret səciyyəli təsvirlərdən ibarət divar boyakarlığında, həm də müxtəlif məzmunlu əlyazmalara və litoqrafiya üsulu ilə çap edilmiş kitablara çəkilmiş illüstrasiyalarda özünü göstərirdi. Bu dövrdə yaranmış təsviri sənətin səciyyəvi üslub xüsusiyyətləri, ideya-estetik mahiyyəti və sənətkarlıq nailiyyətləri M.M.Nəvvab, Xurşidbanu Natəvan, Usta Qəmbər Qarabaği kimi dövrün görkəmli rəssamları və xalq ustalarının yaradıcılığında qabarıq əksini tapmışdır.

Mirzə Qədim İrəvaninin yaradıcılığının təkmilləşmə mərhələsi də elə həmin illərə təsadüf edir. O, İrəvan sərdarı kimi tanınan sonuncu İrəvan xanı Hüseynqulu xanın məşhur sarayının divar rəsmlərini bərpa etmək dəvəti alır. Burada rəssam sarayın otaqlarını, xüsusən güzgülü zalın divarlarını bəzəyən köhnə dekorativ pannoları və süjetli kompozisiyaları yenidən bərpa etməklə bərabər, bir neçə orijinal əsər, o cümlədən konkret tarixi şəxslərin portret təsvirlərini çəkmişdir. 1 x 2 m ölçüsündə çəkilən hər bir belə portret yağlı boyalarla işlənilib divara yapışdırılmışdır. Bu portretlər monumental formasına, ifaçılıq üslubuna və texnikasına görə Azərbaycan təsviri sənətində yeni keyfiyyətli portret əsərləri hesab edilir. Tamaşaçıların və mütəxəssislərin diqqətini ən çox Fətəli şah Qacar, onun oğlu şahzadə Abbas Mirzə, sonuncu İrəvan xanı Hüseynqulu xanın portretləri cəlb edir.

Azərbaycan bədii sənətinin yüksək səviyyəsini, həmçinin İrəvanın əsrlər boyu azərbaycanlılara məxsus olduğunu sübut edən Sərdar sarayı sonralar bərpadə hala salınmış və məhv edilmişdir. Təkcə iki portret (Fətəli şahın və Abbas Mirzənin) divardan çıxarılaraq Tiflisə aparılmış və hal-hazırda Gürcüstan Dövlət İncəsənət Muzeyində saxlanılır.

Mirzə Qədim İrəvaninin yaradıcılığının püxtələşmə və həm də ən məhsuldar dövrü 1860 - 1870-ci illərə təsadüf edir. Rəssamın hazırda bəlli olan on qiymətli əsərləri məhz bu illərdə yaranmışdır. "Oturmuş qadın", "Vəcihulla Mirzə", "Şah Tələt" (hər üçü Gürcüstan Dövlət İncəsənət Muzeyində saxlanılır), "Molla", "Gənc qadın", "Fətəli şah", "Abbas Mirzə", "Naməlum qadın" (R.Mustafayev adına Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində saxlanılır) və s. başqa portretlər rəssamın bu dövrdəki yaradıcılıq nailiyyətlərini əks etdirir. Akvarel və tempera texnikasında işlənmiş bu əsərlərdə orta əsr klassik miniatür sənətinə xas şərti dekorativ üslubla realist dəzgah boyakarlığının səciyyəvi xüsusiyyətləri üzvi surətdə əlaqələndirilmiş, nəticədə özünəməxsus bədii forma, orijinal üslub yaranmışdır.

Bədii obrazın idealizə edilməsi, fərmanın dekorativ səpkidə həlli, zərif və ifadəli rəsmi, lokal və parlaq rənglərin kontrast düzümü, koloritin zənginliyi və başqa üslub xüsusiyyətlərinə görə bu əsərlər klassik Şərq miniatür sənətinin gözəl ənənələrini əks etdirir. Digər tərəfdən isə fiqurların və ayrı-ayrı əşya və ünsürlərin həcmli təsvirinə səy göstərmək, zəif olsa da kölgə - işıq kontrastlığından, rənglərin xəff keçidi və perspektiv qanunlarından istifadə edilməsi Mirzə Qədim İrəvaninin müasir formalı realist boyakarlığın bəzi xüsusiyyətlərinə yiyələndiyini sübut edir.

Mirzə Qədim İrəvaninin qadın portretləri xüsusi səciyyəsi ilə nəzərə çarpır. Onlar kompozisiyası, koloriti, fiqurların duru-şu və hərəkəti, geyimi, libaslan, ornament bəzəyi və s. cəhətdən bir-birinə çox oxşayır. Lakin obrazların bədii həllinə, fərdi əlamət və ifadəliliyinə görə onlar əsaslı surətdə bir-birindən fərqlənirlər. Bu əsərlər həm rəssamın, həm də dövrün estetik normalarını, gözəllik idealını əks etdirir. "Oturmuş qadın" və "Gənc qadın" portretlərində xalq yaradıcılığı və şair Molla Pənah Vaqifin poeziyasında təənnüm olunan şux, nikbin, gözəl qadın obrazı yaradılmışdır. Mirzə Qədim İrəvaninin "Oturmuş qadın" portreti təkcə Azərbaycanda deyil, ümumiyyətlə XIX əsr Orta Şərq rəssamlığında ideal qadın gözəlliyini əks etdirən on görkəmli və nümunəvi əsərlərdən biridir. Burada yerə salınmış zəngin və bəzəkli xalça üzərində bir qədər ədalət pozada oturmuş gənc və mələhətli bir qadın təsvir edilib. Obrazın sadə və təbii, canlı və real təsvirinə görə bu portret XIX əsrdə "Qacar üslubunda" geniş yayılmış rəsmi portretlərdən əsaslı surətdə fərqlənir və Mirzə Qədimin ən qüvvətli əsəridir.

"Şah Tələt" və "Naməlum qadın" portretlərində kompozisiya qapalı və simmetrikdir; tərəflərin müvazinəti şaquli istiqamətli memarlıq formaları, eyni formalı şəbəkə və pəncərə pərdələri vasitəsilə gözə çarpdırılır.

"Şahzadə Aleksandr arvadı ilə", "Şah və vəziri" kimi ikifiqurlu kompozisiyasında rəssam təsvir olunan şəxsləri müəyyən süjet əsasında qruplaşdırır. Bu əsərlər birgə portret olmaqla bərabər, məişət janrlı tematik tablo xarakteri daşıyır. Birinci əsər rus mətbuatında dərc edilmiş şəkil əsasında çəkilsə də, rəssam onun kompozisiya və kolorit həllində dəyişikliklər etmiş, Şərq motivləri, dekorativ elementləri ilə zənginləşdirmişdir.

Mirzə Qədim xalq sənətini dərinlən bilən, əsərlərində bu tükənməz sərəvətin gözəl ənənələrindən gen-bol və bacarıqla istifadə edən mahir ornamentalist rəssam olmuşdur.

Onun əsərlərində döşəməyə salınmış xalça, mürəkkəb naxışlı şəbəkə, adamların geyimi və ev əşyasının üzərində çəkdiyi müxtəlif biçimli ornament bəzəkləri bunu sübut edir. Sankt-Peterburqda Dövlət Ermitajında saxlanan güzgünün qapıları üzərində çəkdiyi gül və çiçək təsvirləri xüsusilə yüksək bədii zövq, böyük sənətkarlıqla işlənmişdir.

Mirzə Qədim İrəvaninin yaradıcılığı ilə Azərbaycan təsviri incəsənətində şerti dekorativ üslubdan yeni keyfiyyətli realist sənətə keçid başlanır.

Mirzə Qədim İrəvani 1875-ci ildə İrəvan şəhərində vəfat etmiş və orda da dəfn olunmuşdur.

Gənc qız portreti (rəssam Mirzə Qədim İrəvani)

Mir Möhsün Nəvvab
(1833-1918)

İstər Şərq Renessansı, istərsə də Qərb Renessansı mütəfəkkirlərini (Biruni, Nizami Gəncəvi, Leonardo da Vinçi, Mikelancelo və b.) fərqləndirən cəhət onların çoxşaxəli fəaliyyəti olmuşdur. Renessans dövrünün bir neçə elm və mədəniyyət sahəsi ilə yaxından tanış olan alim və ədibləri öz sahələri üzrə şedevr əsərlər yaratmışlar. XIX əsrin II yarısı – XX əsrin əvvəllərində Qarabağda yaşayıb fəaliyyət göstərmiş görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri Nəvvab belə şəxsiyyətlərə aiddir.

Azərbaycan tarixinə Mir Möhsün Nəvvab görkəmli şair, filoloq, rəssam, xəttat, musiqişünas, xeyriyyəçi, “üsuli-cədid” məktəblərinin təərfdaşı kimi daxil olmuşdur.

Mir Möhsün Nəvvab 1833-cü ildə Şuşa şəhərində adlı-sanlı bir ailədə anadan olub. Atası Hacı Mirəhməd oğlunu oxutmuş və onu müəllim kimi görmək istəmişdir. Doğrudan da, Nəvvab günlərin bir günü mədrəsədə dərs deməyə başlayır. Tez bir zamanda yaxşı müəllim kimi tanınan Nəvvab həm də şair kimi şöhrət tapır. Onun yazdığı şeirlər dillər əzbəri olur. Bu şeirlərdə Nəvvab zülmkar hakimləri, riyakarlıq edən bəzi din xadimlərini tənqid edir, elm və mədəniyyətə, mənəvi-əxlaqi gözəlliyə çağırırdı. Nəvvab həm də lirik şeirlər yazırdı. Şuşada yaşayan şairlərimiz Nəvvabın ətrafına toplaşır və o bu Azərbaycan şəhərində "Məclisi-fəramuşan" adlı ədəbi məclis təşkil edir. Bu məclis bir çox şairlərimizin sənətkar kimi formalaşmasında böyük rol oynamışdır.

Şairliklə bərabər, Nəvvab rəssamlıqla da məşğul olmuşdur. 1864-cü ildə onun "Bəhr ül-həzən" ("Qəm dəryası") əsərinə çəkdiyi illüstrasiyalar Nəvvabın miniatürçü rəssam kimi püxtələşməsindən xəbər verir. Maraqlıdır ki, real həyatı təsvir edən şəkillərlə bərabər, bu kitabda fantastik təsvirlər də vardır. Nəvvabın çəkdiyi illüstrasiyalar XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda kitab tərtibatının inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Maraqlıdır ki, xəttatlığı öyrənən Nəvvab kitablarının mətnlərini də özü köçürürdü. O başa düşürdü ki, bu üsulla nadir kitablar yaratmaq olar, lakin belə kitablar geniş yayıla bilməz. Ona görə də

Nəvvab öz hesabına Şuşada mətbəə açır və burada litoqrafiya üsulu ilə kitab çap etməyə başlayır. Mətbəədən başqa, o, Şuşada cildxana da açır və kitab çapı işini daha da təkmilləşdirir. Nəvvab tərəfindən tərtib edilmiş kitablar hal-hazırda nadir eksponatlar kimi Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır.

Quş və çiçək təsvirləri olan peyzaj xarakterli şəkillər çəkən Nəvvab evinin və dərs dediyi məktəbin divarlarını da ornamentlər və təsvirlərlə bəzəmişdir. Bu rəsmlər son dərəcə gözəl olduğundan ona Şuşadakı Böyük məscidin minarələri üzərində ornamental rəsmlər çəkmək təklif edilir. Nəvvab bu işin öhdəsindən layiqincə gəlir. Daha sonra Mir Möhsün portret janrında da işləməyə başlayır, bir çox şəxslərin portretlərini çəkir. Onun 1902-ci ildə yaratdığı "Teymurun portreti" (türk dünyasının məşhur sərkərdəsi Əmir Teymurun) Azərbaycan boyakarlığının nadir incisi kimi hal-hazırda İncəsənət Muzeyində qorunur.

Azərbaycan tarixi ilə maraqlanan Nəvvab əhalidən nadir tarixi əşyaları toplayır, bu əşyaların tariximizin öyrənilməsində necə böyük əhəmiyyətə malik olması istiqamətində maarifləndirmə işi aparır. Nəticədə o, nadir tarixi əşyalardan ibarət zəngin bir kolleksiya toplayır. Şərq silahları burada çoxluq təşkil edir. Nəvvabın topladığı əşyalar sonralar Azərbaycan Tarixi Muzeyinə təhvil verilmiş və hal-hazırda burada eksponat kimi nümayiş etdirilir.

Nücum (astronomiya) elmi ilə maraqlanan Mir Möhsün Nəvvab dövrünün səviyyəsində astronomiya biliklərinə yiyələnir və onları "Kifayət ül-ətfal" əsərində bir yerə toplayıb sistemləşdirir. O zaman Şərqdə mövcud olan astronomiyaya aid dərs vəsaitləri arasında Nəvvabın kitabı ən kamili olmuşdur.

1913-cü ildə Mir Möhsün Nəvvabın yazdığı iki kitab ona təkcə Azərbaycanda deyil, vətənimizin hüdudlarından kənar da şöhrət qazandırır. Belə ki, Bakıda nəşr olunmuş "Təzkireyi-Nəvvab" adlı birinci kitabında o, XVIII əsrin sonu - XIX əsr Qarabağ şairlərinin həyat və yaradıcılığını işıqlandırmış, onların əsərlərindən parçalar vermişdir. Əsərlərin ədəbi təhlili Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində ədəbiyyatımızın inkişaf yolu haqqında təsəvvür yaradır. Bu əsər Nəvvabın filoloq alim kimi yetişməsindən xəbər verir. Azərbaycan musiqisinin tarixi və nəzəriyyəsi ilə yaxından tanış olan Nəvvab klassik Şərq musiqisi haqqında da "Musiqi elmində rəqəmlərin aydınlaşdırılması" adlı kitab yazıb nəşr etdirmişdir. Burada o, Şərq musiqisinin keçdiyi inkişaf yolunu izləmiş və əmin nəzəri əsaslarını araşdırmağa çalışmışdır. Antik dövr müəllifləri Platon və Aristoteldən tutmuş müsəlman Şərqinin görkəmli alimləri Ferabi, İbn Sina, Nizami Gəncəvi, Səfiəddin Urməvi, Əbdülqadir Marağayi və başqalarının tədqiqatlarına əsaslanan Nəvvab musiqinin mənşəyi, musiqi estetikası, musiqinin dinləyicilərə emosional təsiri, musiqinin şəfaverici xüsusiyyətləri haqqında müfəssəl məlumat vermişdir. Riyazi əsaslarla musiqini təhlil etməyə çağıran Nəvvab bu əsəri ilə dünya musiqi elmində çevriliş etmişdir. Bəşəriyyət indi-indi, elektron-hesablama maşınlarının icadından

sonra, XX əsrin əvvəllərində Nəvvabın tərtib etdiyi nəzəriyyə ilə razılaşıb və onu təsdiqləyir. "Elektron musiqi" kimi tanıdığımız musiqinin yaradılma ehtimalını Nəvvab əvvəlcədən görmüşdür. Bununla belə, o qeyd etmişdir ki, musiqiçi özünə ifa etdiyi musiqinin təsiri altına düşdükdə dinləyicilərinə təsir göstərə bilər. Bunun üçün o, musiqi əsərlərini ürəkdən ifa etməlidir. Müasir tibb elmi musiqinin şəfaverici qüvvəsini minlərlə təcrübələrlə təsdiqləyir və onu geniş tətbiq etməyə çağırır. Halbuki Nəvvab hələ bir əsr bundan əvvəl bu barədə yazmış və misallarla fikirlərini təsdiqə çalışmışdır.

Musiqişünas kimi tədqiqatlarını davam etdirən Nəvvab XIX əsr - XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan musiqi ifaçılığını təcrübəsini ümumiləşdirmiş, muğamlarımızın təsnifatını vermişdir. Bundan başqa, o, muğamları orijinal sistemə salmış və bu sistemi 5 cədvəldə əks etdirmişdir.

Cəmiyyətdəki bir çox problemləri insanların savadsızlığı ilə bağlayan Nəvvab ildən-ilə kitab çapını genişləndirir. Bundan əlavə, o öz hesabına əhalinin kasıb təbəqəsi üçün Şuşada qiraətxana açdırır.

Təhsil sahəsi ilə yaxından tanış olan Mir Möhsün humanitar və dəqiq elmlərlə bağlı ədəbiyyat oxuyur və tezliklə belə qənaətə gəlir ki, mədrəsələrin dərslər proqramı real həyatdan geridə qalıb. Onun fikrincə, mədrəsəni bitirən şəxs ali məktəblərə daxil ola bilməz və deməli, o zaman Rusiya imperiyasının tərkibində olan Azərbaycanın siyasi və iqtisadi həyatından kənar qalacaq. Eyni zamanda o, imperiyanın Azərbaycanda açdığı məktəblərin proqramları ilə də tam razı deyildi. Bu proqramlar əsasında ali məktəblərə daxil olmaq üçün kifayət qədər bilik əldə edən şagird Azərbaycan tarixi, ədəbiyyatı və islam dinindən xəbərsiz olurdu.

Problemdən çıxış yolunu Mir Möhsün Nəvvab "üsuli-cədid məktəbi" adlandırılan, yəni "yeni üsul məktəbləri"nin açılışında görür. Belə "üsuli-cədid" məktəbi müasir elmi nailiyyətləri ana dilində öyrətməli idi. Burada humanitar, təbiət və texniki fənlərdən peşəkar müəllimlər dərslər deməli, eyni zamanda şagirdlərə islam tarixi və şəriət, Azərbaycan tarixi, Azərbaycan və Şərqi ədəbiyyatı öyrədilməli idi. Belə məktəbi bitirmiş şəxs həm Rusiya və Avropa dövlətlərinin ali təhsil məktəblərinə daxil ola bilər, həm də milli, dini köklərindən ayrı düşməzdi. "Üsuli-cədid" məktəblərində dərslər çətin olan heca üsulu ilə deyil, daha yaxşı qavranılan səs üsulu ilə aparılmalı idi.

"Üsuli-cədid" məktəblərinin açılması layihəsi Azərbaycanın bir çox ziyalıları tərəfindən dəstəklənir, lakin hökumət orqanları belə məktəblərin açılması yolunda heç bir tədbir görmürdülər. Belə olduğu halda Azərbaycan ziyalıları öz imkanları hesabına "üsuli-cədid" məktəbləri açmağa başlayırlar. Şamaxıda Seyid Əzim Şirvani, Ordubadda Məmmədtağı Səfərov Sidqi ilk belə məktəblər açırlar. Mir Möhsün Nəvvab da öz hesabına Şuşada belə bir məktəb təşkil edir. Çox

keçmir ki, öz keyfiyyəti ilə seçilən "üsuli-cədid" məktəbləri Azərbaycanın bir çox yerlərində açılır.

Azərbaycanda təhsil sisteminin üzvləşdiyi əsas problemlərdən biri o zaman dərslük çatışmazlığı problemi olmuşdur. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün bir çox ziyalılarımız dərslüklər yazır, onları öz hesabına nəşr etdirib məktəblərə paylayırlar. Nəvvab da bu təşəbbüsə qoşulur.

XIX əsrin II yarısı - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın görkəmli şairi, filoloqu, rəssamı, xəttatı və musiqişünası olmuş Mir Möhsün Nəvvab 1918-ci ildə Şuşada vəfat etmiş və orada da dəfn olunmuşdur. Hal-hazırda isə onun doğma Şuşa şəhəri erməni işğalı altındadır.

Mir Möhsün Nəvvabın silah kolleksiyası

Mirzə Hüseyn Əfəndi Qayıbzadə (1830-1917)

Rusiya və Sovet imperiyaları dövründə Azərbaycanın din xadimləri mürtəcə, mühafizəkar insanlar kimi qələmə verilmişlər. Lakin əslində din xadimlərimizin bir çoxu xalqın maariflənməsi üçün əllərindən gələni etmişlər. Belə şəxsiyyətlərdən biri 1914-1917-ci illərdə Zaqafqaziya sünni müsəlmanlarının müftisi Mirzə Hüseyn Qayıbzadə olmuşdur. Azərbaycanın ilk arxeoqraflarından, elm və mədəni irsimizin toplayıcılarından biri kimi tanınan Qayıbzadə fəaliyyəti illərində yüzlərcə azərbaycanlı gəncin Rusiya elm ocaqlarında təhsil almasına nail olmuş, yüzlərcə kənd məktəbi açdırmışdır. Qəri müəllimlər seminariyası nəzdində Azərbaycan şöbəsinin açılmasında onun müstəsna xidmətləri olmuşdur. Qayıbzadə özündə müəllim kimi fəaliyyət göstərmiş, bir neçə dərsləyin müəllifi olmuşdur.

Mirzə Hüseyn Qayıbzadə 1830-cu ildə Qazaxda anadan olub. Hüseyn 6 yaşında yetim qalır və onu əmisi İbrahim əfəndi öz himayəsinə götürür. Məktəbdə təhsil almış Qayıbzadə öz bilikləri ilə seçilir və 17 yaşından Salahlı kənd məktəbində dərs deməyə başlayır. Onun barəsində soruq Tiflisə çatanda Zaqafqaziya müsəlmanları idarəsindən yoxlama gəlir və doğrudan da onun öz şagirdlərinə dərin biliklər verməsini təsdiqləyir.

1858-ci ildə Qafqaz canişini knyaz A.Baratinski Mirzə Hüseyn Qayıbzadəni Tiflis müsəlman məktəbinə Şərq dilləri müəllimi vəzifəsinə təyin edir. Tiflisin kitabxanalarında gecə-gündüz çalışan Qayıbzadə burada Qafqazın o dövrkü ziyalıları ilə tanış olur. Onların arasında maarifçi Mirzə Fətəli Axundzadə, alman filoloqu Adolf Berje, gürcü maarifçiləri İlya Çavçavadze, Mixail Kipiani də var idi. Onun ən yaxın dostu və məsləkdaşı M.F.Axundzadə idi. Aralarında böyük yaş fərqi olan bu iki ziyalımız Azərbaycan xalqının maariflənməsi sahəsində böyük işlər görmüşdü. Onlar azərbaycanlı tələbələrin Rusiya hərbi və mülki məktəblərinə qəbul olunmasına çalışır, bu tələbələrin təhsillərini başa vurub Azərbaycana qayıtmaları üçün əməli işlər görürdülər. Onların fəaliyyəti sayəsində 1875-ci ildə Tiflisdə kasıb müsəlman uşaqları üçün məktəb açılmışdı.

1860-cı ildə Axundzadənin vasitəsilə Qayıbzadə Baş Qərargahın zabiti N.Stoletovla tanış olur. Stoletov ona rus dilini, Qayıbzadə isə Stoletova

Azərbaycan və fars dillərini öyrətməyə başlayır. Sonralar N.Stoletov Şipka dağ keçidini qoruyan hərbi hissələrin komandanı kimi bütün Rusiyada məşhurlaşır. O, ömrünün sonlarınaqədər Azərbaycan dilini unutmamış və imkan düşən kimi bu dildə danışımağa çalışmışdır.

Qafqaz tarixini araşdıran Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyası təşkil ediləndə Axundzadə və Qayıbzadə Azərbaycan tarixinə aid sənədləri toplayır, onları ərəb və fars dillərindən rus dilinə çevirir və komissiyaya təqdim edirdilər. Məhz onların fəaliyyəti sayəsində komissiyanın nəşr etdirdiyi sənədlər toplusu ("Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının aktları" adı ilə 12 cildə çap olunub) Azərbaycan tarixinə aid bir çox sənədləri itib-batmaqdan xilas edib. M.F.Axundzadə və M.H.Qayıbzadə xalqımızın ilk arxeoqrafları, yəni qədim yazılı tarixi sənədləri toplayıb elmi dövriyyəyə daxil edən alimlər sayılırlar.

Qori müəllimlər seminariyasında Şərqi dillərdən dərs deyən Qayıbzadə sonralar Tiflis mədrəsəsində şəriət dərsləri və Azərbaycan dilini tədris edir. 1879-cu ildə Qori müəllimlər seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin açılışı Qayıbzadənin həyatında ən böyük sevinc olur. 1879 -1884-cü illərdə o, seminariyada dərs deyir, burada təhsil alan azərbaycanlı tələbələrə dəstək olmağa çalışır.

1884-cü ildə Rusiyanın rəsmi dairələri Mirzə Hüseyn Qayıbzadəyə Zaqafqaziya sünni müsəlmanlarının müftisi vəzifəsini tutmağı təklif edirlər. Çox götür-qoydan sonra Qayıbzadə razılığını verir. O deyirdi: "Mən heç bir vaxt ruhani olmamışam və heç bir dini ayin icra etməmişəm. Lakin mənə təklif olunan vəzifəni qəbul edirəm. Çünki bu vəzifədə xalqıma daha böyük fayda verə biləcəyimi güman edirəm".

Tutduğu yüksək vəzifədən istifadə edən Qayıbzadə təhsil sahəsində böyük işlər görmüşdür. Onun ilk tadbiri Rusiya imperiyası maarif naziri qraf İ.D.Delyanovun 1884-cü il aprel əmrinə qarşı mübarizəsi olmuşdur. Belə ki, sovinist nazir həmin əmrdə yazırdı: "Məhəmməd dininə mənsub olanlar ali tipli xalq məktəblərinə ən zəruri hallarda buraxılsın və institutu bitirən müsəlman müəllimlərinə şəhər məktəblərində işləmək hüququ verilməsin". Şəxsi nüfuzu və vəzifə səlahiyyətlərindən istifadə edən Qayıbzadə bu əmrin icrasına qarşı çıxır, Azərbaycanlı tələbələrin ali məktəblərə qəbul etdirilməsinə nail olurdu

Azərbaycanlıların təhsil alması sahəsində Qayıbzadəyə ən yaxın köməkliyi dostu, bütün Qafqazın şiə müsəlmanlarının başçısı, şeyxülislam Əbdüssəlam Axundzadə göstərmişdir. Qafqazın azərbaycanlılar yaşayan bir çox bölgələrində onlarca kənddə ibtidai məktəb açılmışdı. Qayıbzadə məvacibinin əsas hissəsini Azərbaycanlıların Rusiya məktəblərində təhsil almasına sərf edirdi. Belə ki, 5 il ərzində o öz hesabına 43 nəfər azərbaycanlı seminaristi oxutmuşdu. Onların arasından Rəşid bəy Əfəndiyev, Firidun bəy Köçərli, Teymur bəy Bayraməlibəyov,

Məmmədəğa Vəkilov, Səfərəli bəy Vəlibəyov və başqaları kimi Azərbaycanın bir çox görkəmli elm və mədəniyyət xadimləri çıxmışdır.

Seminariya tələbələri Mirzə Hüseyn Qayıbzadədən Azərbaycanın bölgələrindən folklor nümunələri yığıb gətirmək tapşırığı almış, onları alman dilinə tərcümə etdirib A.Berje vasitəsilə Avropada nəşr etdirmək mümkün olmuşdur. M.H.Qayıbzadə "Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuə" əsərinin müəllifidir ki, burada bir çox Azərbaycan şairlərinin əsərləri toplanmışdır.

Rus dilində olan dərslikləri Azərbaycan dilinə tərcümə etdirən Qayıbzadə özü də bir neçə dərsliyin müəllifidir. Bunlardan "Ariflərin şəriət qanunları" kitabında o, islam dininin əsaslarından bəhs edir. "Yeniyyətlər üçün elmin əsasları" və "Dünyəvi hesab elminin məsələləri" əsasən kənd məktəbləri üçün nəzərdə tutulmuşdur. "Nümunəyi-ləhceyi-Azərbaycan" isə o zaman ən geniş yayılmış əlifba kitabı idi. "Tövsiyənamə" əsərində Qayıbzadə təbəət elminin əsasları, ağır xəstəliklərə qarşı hansı profilaktik tədbirlərin görülməsi barəsində ətraflı məlumat verirdi.

Qori seminariyasının Azərbaycan şöbəsində ilahiyat dərsinin tədrisinə Rusiya məmurlarından icazə almasını Qayıbzadə ən böyük uğurlarından sayırdı. Öz vətəndaşlıq mövqeyinə görə məmurlar tərəfindən təqib olunan Seyid Əzim Şirvani köməklik üçün Qayıbzadəyə müraciət etdikdə o, S.Ə.Şirvaninin təqiblərdən yaxa qurtarması və işlə təmin olunmasında əlindən gələni etmiş və ədalətin bərpasına nail olmuşdu.

1901-ci ildə Bakıda H.Z.Tağıyevin qızlar gimnaziyası açılanda ona ilk təbrik teleqramı göndərənlərdən biri də Qayıbzadə olmuşdur.

Maarif sahəsindəki fəaliyyətinə və o cümlədən də bir sıra çox qiymətli dərsliklər yazılmasına görə Rusiya və İran ordenləri ilə təltif edilən Qayıbzadənin ən böyük mükafatı xalqın ona böyük hörmət və məhəbbəti idi.

Mirzə Hüseyn Qayıbzadə 1917-ci ildə Tiflis şəhərində vəfat etmiş və dostu Mirzə Fətəli Axundzadənin yanında dəfn olunmuşdur.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının qurulması bir çox tarixi həqiqətləri bərpa etməyə və o cümlədən də Qayıbzadənin fəaliyyətini layiqincə qiymətləndirməyə imkan verdi.

Mirzə Fətəli Axundzadə (1812-1878)

Mirzə Fətəli Axundzadə (Axundov) Azərbaycan xalqının tarixi taleyində həlledici rol oynayan mürəkkəb və ziddiyyətli bir mərhələnin əvvəlində fəaliyyətə başlamışdır. O, əski Şərq feodal-patriarxal həyat tərxinin dağılmağa, müasir Qərb burjuva-kapitalist münasibətlərinin formalaşmağa başladığı Azərbaycan mühitində islahatçı kimi tanınmışdır. Həyatının devizi kimi “Şərq məzlumlarını cəhalət qaranlığından elmin işıqlarına çıxarmaq” igadəsini seçmiş Axundzadə bu istiqamətdə əlindən gələni etmişdi. O deyirdi: “Mənim məqsədim islam xalqlarını sarsıdan cəhaləti aradan qaldırmaq, elmləri, sənətləri inkişaf etdirmək, xalqımızın azadlığı, rifahı və sərəvətinin artması üçün, babalarımızın malik olduğu çən və şöhrətinin bərpa edilməsi üçün ədalətə rəvac verməkdir”.

Azərbaycan dramaturgiyası, bədii nəsr, ədəbi tənqidi və publisistikasının banisi, Şərqdə milli-azadlıq ideyalarının ilk təbliğatçısı, ictimai xadim, yazıçı, mütəfəkkir Mirzə Fətəli Axundzadənin adı Azərbaycan tarixində layiqli yerini tutmuşdur.

Mirzə Fətəli Axundzadə 1812-ci ildə Şəki (rəsmi sənədlərdə -Nuxa) şəhərində anadan olmuşdur. Atası Məhəmmədağlı vaxtsiz rəhmətə getdiyindən Fətəlini əmisi axund Hacı Ələsgər oğulluğa götürür. O, bildiklərini Fətəliyə öyrədir, ilk növbədə Quran və şəriət dərsləri keçir. Fətəlinin ərəb dilinə olan həvəsini görən əmisi onu Gəncəyə - molla Hüseyn Pişnamazzadənin yanına şagirdliyə qoyur. Daha sonra Fətəli Azərbaycanın görkəmli ədibi, şair Mirzə Şəfi Vazehin şagirdi olur. Vazeh ona fars dilini öyrətməklə bərabər, Azərbaycan və Şərq ədəbiyyatından dərslər keçirdi. Fars dilindən başqa, Fətəli xəttatlığı da öyrənir. Vazehin təkidi ilə əmisi Fətəlini mədrəsəyə deyil, Nuxa (Şəki) qəza məktəbinə qoyur.

Fətəli 1833-cü ildən Nuxa qəza məktəbində rus dilini öyrənir və bu sahədə uğur qazanır. Cəmi bir ildən sonra o, artıq rus dilindən Azərbaycan, ərəb və fars dilinə mükəmməl tərcümələr edirdi. 1834-cü ildə o, Tiflisə göndərilir və burada Qafqaz canişinliyi baş idarəsinin dəftərxanasında baş tərcüməçinin köməkçisi vəzifəsinə qəbul edilir. 6 aydan sonra Fətəli tərcüməçi vəzifəsinə keçirilir və sərbəst fəaliyyətə başlayır və ona hərbi rütbə verilir.

Fətəli Axundzadə Tiflisdə tərcüməçilik fəaliyyəti ilə bərabər, müəllimliklə də məşğul olur. 1836 - 1840-cı illərdə o, Tiflis qəza məktəbində Azərbaycan və fars dillərindən dərs deyir. Məhz müəllimlik fəaliyyətinə görə xalq ona "Mirzə"

deyə müraciət etməyə başlayır. Şagirdləri ilə bərabər, diyarın tarix və coğrafiyasını araşdırmaqla məşğul olan Mirzə Fətəli dərnlər yaradır, uşqlarda dođma diyara məhəbbət oyadırdı. Tiflisdə fəaliyyət göstərən elmi qurumlarla sıx əlaqə yarıdan Mirzə Fətəli məqalələrini elmi jurnallarda nəşr etdirirdi. Bu fəaliyyətinə görə o, 1851-ci ildən Rusiya İmperator Coğrafiya Cəmiyyəti Qafqaz şöbəsinin həqiqi üzvü seçilmişdir.

1852-ci ildə Mirzə Fətəli Axundzadə Qafqaz canişininin baş tərcüməçisi təyin edilir.

Bədii yaradıcılıqla məşğul olmağa imkan düşən kimi Mirzə Fətəli 1850 - 1855-ci illər arasında ona şöhrət gətirmiş altı komediyasını yazır. Onun "Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər", "Hekayəti-müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah caduküni məşhur", "Sərgüzəşti-vəzir-i-xani-Lənkəran", "Hekayəti-xırs quldurbasan", "Sərgüzəşti-mərdi-xəsis" ("Hacı Qara"), "Mürəfiə vəkillərinin hekayəti" əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatında yeni mərhələnin başlanğıcını qoyur və sanki realizmin bundan belə ədəbi prosesdə əsas yaradıcılıq metoduna çevrilməsini bəyan edir. Mirzə Fətəli 1857-ci ildə yazdığı "Aldanmış kəvakib" povesti ilə öz seçimini bir daha təsdiqləyir. Axundzadə "Nəzm və nəsr haqqında", "Fəhrisi kitab", "Mirzə Ağanın pyesləri haqqında kritika", "Tənqid risaləsi" və s. məqalələrində yeni dövrdə müsəlman Şərqi xalqları ədəbiyyatının inkişaf yollarını müəyyənləşdirir. Bu dövrdə Axundzadənin əsərləri Tiflisdə çıxan "Qafqaz" qəzetində, özü də rus dilində nəşr edilirdi. Onun dram əsərləri 1853-cü ildə "Komedi" adlı topluda rus dilində, 1859-cu ildə "Təmsilat" adlı topluda ana dilində çap olunur. Bu topluda "Aldanmış kəvakib" əsəri də verilmişdir.

Mirzə Fətəli Axundzadə "Səbuhi" təxəllüsü ilə gözəl şeirlər yazmışdır. "Zəmanədən şikayət", "Puşkinin ölümünə Şərq poeması", "Zakirə məktublar", "Yeni əlifba haqqında mənzumə" və s. şeirləri ona bir şair kimi geniş şöhrət qazandırmışdır. Əsasən lirik şair olan Axundzadə şeirlərini üç dildə - Azərbaycan, fars və rus dillərində yazmışdır.

1857-ci ildən etibarən Axundzadə ərəb əlifbasının islah edilməsini təklif etməyə başlamışdır. Ərəb qrafikalı əlifbanın şagirdlər tərəfindən çətin qavranılmasını, bu əlifba ilə təhsil alanların Avropa və Rusiyada nəşr edilən əsərləri oxuya bilməməsini əsas gətirən Axundzadə latın qrafikalı əlifbaya keçməyi təklif etmişdir. O bu təklifi ilə Rusiya, Türkiyə, İran dövlət orqanlarına müraciət etmiş, hətta dövlət başçılarına yazılı məktublar göndərmişdir, lakin onun təklifi qəbul edilməmişdir.

1858-ci ildə Mirzə Fətəli Axundzadə Qafqaz canişinliyinin baş siyasi idarəsinin tərcüməçisi təyin olunmuş, Rusiya ilə İran və Türkiyə arasında məsul diplomatik danışıqlarda və inzibati tədbirlərin həyata keçirilməsində iştirak etmişdir.

1865-ci ildə Axundzadə "Kəmalüddövlə məktubları" adlı bədii-fəlsəfi əsərini tamamlayır. "Kəmalüddövlə məktubları"nda islam ölkələrində iqtisadi və mədəni tərəqqi yolunda buxova çevrilən fanatizmin kökləri açıqlanmış, xalqı xoşbəxtliyə aparən yollar göstərilmişdir. Axundzadə kapitalizm dövründə tərəqqi hərəkatının banisi və başçısı kimi tarixin yaddaşına həkk olunmuşdur. O, əsərini Mirzə Yusif xanla birgə fars dilinə, Adolf Berje ilə birgə rus dilinə tərcümə etmişdir. Lakin sağlığında bu əsər nəşr edilməmişdir.

1858-ci ildə Axundzadə xalqımızın görkəmli oğlu Mirzə Hüseyn Qayıbzadə ilə tanış olur və dostlaşır. Xalqımızın bu iki ziyalısının dostluğu və birgə fəaliyyəti olduqca məhsuldar olmuşdur. Onlar arasında böyük yaş fərqi baxmayaraq bu iki ziyalımız Azərbaycan xalqının maariflənməsi sahəsində böyük işlər görmüşdü. Onlar Tiflisdə və Qoridə təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin Rusiya hərbi və mülki məktəblərinə qəbul olunmasına çalışmış, hər vasitə ilə bu tələbələrin təhsillərini başa vurub Azərbaycana qayıtması sahəsində əməli fəaliyyət göstərmişlər. Axundzadə və Qayıbzadənin fəaliyyəti sayəsində 1875-ci ildə Tiflisdə kasıb müsəlman uşaqlar üçün ayrıca məktəb açılmışdır.

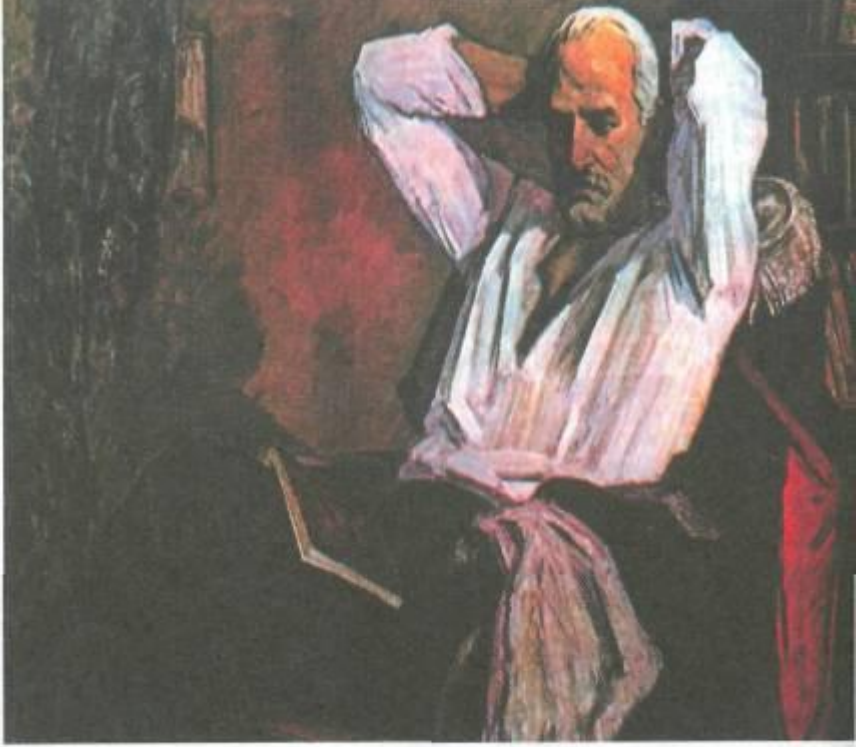
1864-cü ildə Qafqaz tarixini araşdıran Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyası təşkil ediləndə Axundzadə və Qayıbzadə Azərbaycan tarixinə aid olan sənədləri toplamış, onları ərəb və fars dillərindən rus dilinə tərcümə edərək komissiyaya təqdim etmişlər. Onların fəaliyyəti sayəsində komissiyanın nəşr etdirdiyi sənədlər toplusunda Azərbaycan tarixindən bəhs edən bir çox sənədlər qorunub-saxlanmışdır. Təsadüfi deyil ki, M.F.Axundzadə və M.H.Qayıbzadə xalqımızın ilk arxeoqrafları, yəni qədim yazılı tarixi sənədləri toplayıb elmi dövriyyəyə daxil edən allimlər sayılırlar.

1873-cü ildə artıq Rusiyanın bir çox orden və medalları ilə təltif edilən Axundzadə çar ordusunun polkovniki rütbəsinə layiq görülmüşdür. Lakin dövlət vəzifəsində çalışan bu şəxs öz həmvətənlərinə dövlətin onları zülmətə aparmasını göstərir, onları ayıq olmağa çağırırdı. Onun əsərlərində dəfələrlə işlədilən "Şərq məzlumlarını cəhalət qaranlığından elmin işıqlarına çıxarmaq", "əsərdə və zindanda olan fikirləri azad etmək", "cəmiyyətdə təfəkkür sahiblərinə yol açmaq" kimi ifadələri çar məmurlarını qızıdırır, Axundzadəyə müxtəlif maneələr törətməyə vadar edirdi. Onlar ömrünün sonuna yaxın onu hətta siyasi etibarsızlıqda günahlandırmış və elə bu adla da istefaya göndərmişdilər.

Faktik olaraq Mirzə Fətəli Axundzadə öz qarşısına olduqca çətin bir vəzifə qoymuşdur. O, inzibati cəhətdən Rusiya imperiyasına tabe olan, rus təbəələri sayılan, lakin mənəvi cəhətdən Şərq düşüncə tərzinin təsirindən xilas ola bilməyən həmvətənlərinin inkişaf yollarını müəyyənləşdirməyi, mədəni tərəqqi proqramını işləyib-hazırlamağı qarşısına məqsəd qoymuşdu. Bununla o, xalqını həm imperiya caynağından, həm də Şərq ətalətindən qoparacağına inanırdı.

"Mənim məqsədim islam xalqlarını sarsıdan cəhaləti aradan qaldırmaq, elmləri, sənətləri inkişaf etdirmək, xalqımızın azadlığı, rifahı və sərvətinin artması üçün babalarımızın malik olduğu şan və şöhrətinin bərpa edilməsi üçün ədalətə rəvac verməkdir" bu sözlər onun hansı mənəbə qulluq etdiyini aydın göstərir.

Mirzə Fətəli Axundzadə 1878-ci ildə Tiflisdə vəfat etmiş və müəllimi Mirzə Şəfi Vazehin qəbri yanında dəfn edilmişdir.

Mirza Fətəli Axundzadənin portreti (rəssam Mikayıl Abdullayev)

Xurşidbanu Natəvan (1832-1897)

Xurşidbanu Natəvan

Şimali Azərbaycan XIX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının tərkibinə qatıldıqdan sonra çar məmurları zadəgan ailələrini təqib edir, onların müxtəlif vasitələrlə xalqın gözündən salmağa çalışırdılar. Hətta bir ara zadəganların mülklərinin müadirə edilməsi haqqında fərman da verilmişdi. Lakin xalqın öz başibənlərinə inamını görəndə və üsyan təhlükəsindən qorxan imperator bu fərmanı ləğv edir. Sonralar Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulanda da sovetlərin ilk addımları Azərbaycanın zadəgan ailələrinin nümayəndələrinin məhv edilməsi oldu. Beləliklə, xalq öz ziyalıları, sərkərdələrini, siyasətçilərini itirdi. Lakin qədərbilən xalqın yaddaşında bu ailələrin Azərbaycana verdiyi töhfələr həmişə yaşamışdır. Xalq tərəfindən sevilən, həmişə hörmətlə xatırlanan belə zadəgan ailələrindən biri də Pənahəli xan Cavanşir nəslidir. Bu nəsləndən İbrahimxəlil və Mehdiqulu xan kimi siyasətçilərlə yanaşı, Xurşidbanu Natəvan kimi şairə və xeyriyyəçilər də çıxmışdır. Xurşidbanu Natəvanın adı Azərbaycan tarixində gözəl şairə, həmçinin xeyriyyəçi, Şuşa şəhərinə içməli su xətti çəkən bir insan kimi həmişə xatırlanacaqdır.

1832-ci ildə Qarabağın mərkəzi şəhəri, tacı Şuşada zadəgan ailəsində anadan olmuşdur. Babası İbrahimxəlil xan ruslar tərəfindən öldürüldükdən sonra ailəsindən sağ qalanlar arasında Mehdiqulu xan da var idi. 1826 - 1828-ci illər Rusiya - İran müharibəsində Mehdiqulu xan ruslara qarşı vuruşmuş, onlara böyük itkilər yetirmişdir. Müharibə qurtardıqda Qarabağ Rusiyanın tərkib hissəsi elan edilmiş, Qarabağ əhalisi arasında böyük nüfuza malik olan Mehdiqulu xan Cənubi Azərbaycana qayıtmaq təklifi almışdır. Bu dövrdə o artıq anlamışdı ki, İranda hakimiyyətdə olan Qacarlar da Azərbaycana azadlıq vermək fikrində deyil. Odur ki öz tərəfdaşları ilə bərabər rusların təklifini qəbul edir və Qarabağa qayıdır. Bu tədbirlə imperiya məmurları onlara qarşı ola biləcək xalq üsyanının qarşısını alır. Rusiya imperatoru I Nikolay Mehdiqulu xanı Qarabağ xanı kimi tanımış, onun hüquqlarını təsdiqləmişdir. Hətta 1838-ci ildə imperator xüsusi xatirə medalı buraxdırmış və xana daş-qaşlarla bəzədilmiş qızıl qılınc və fəxri bayraq bağışlamışdır.

Mehdiqulu xanın qızı olan və "Xan qızı" adı ilə tanınan Xurşidbanu Natəvan dövrünə görə mükəmməl təhsil almışdı. Belə ki, onun tərbiyəsi ilə Qarabağın məşhur insanlarından biri, öz hesabına Qarabağ ərazisində bir çox dini və ictimai binalar tikdirmiş bibisi Gövhər xanım məşğul olmuşdur. Natəvan ərəb və fars dillərini öyrənmiş, bibisinin təsiri ilə musiqini, şeri, rəsmi sevmişdir. Artıq gənc yaşlarında Natəvan bir çox elmləri öyrənmiş, Firdovsi, Nizami, Sədi, Hafiz, Nəvai, Füzuli və başqa klassiklərin əsərlərini oxumuşdu. Mehdiqulu xan Qarabağlı 1845-ci ildə Şuşada vəfat etmiş və onun bütün hüquqları qızı Natəvana keçmişdir. Qarabağda olan rus məmurları bundan öz mövqelərini və gəlmə ermənilərin mövqelərini gücləndirmək məqsədi ilə istifadə etməyə çalışmış, lakin ümidlərində yanılmışdılar. Xalq tərəfindən sevilən Natəvan ətrafına təcrübəli məsləhətçilər toplamış, bilik və bacarıqlarından istifadə edərək hüquqlarını qoruya bilmişdir.

Azərbaycanda daha çox şairə kimi tanınan Natəvan yaradıcılığa XIX əsrin 50-ci illərində yazdığı şeirlərlə başlamışdır. Əsasən ənənəvi Şərq mövzularında və janrlarında yazmışdır. "Gülün", "Qərənfil" və s. qəzəllərində şairə məhəbbət hissini, təbiət gözəlliklərini tərənnüm etmişdir. O dövrün qabaqcıl ziyalılarından olan Xasay xan Usmiyevə ərə getdikdən sonra Qafqaza səyahət etmiş Natəvan şeirlərində Qafqaz motivləri görünməyə başlayır. Dağıstanlı Xasay xan Usmiyev Azərbaycana və azərbaycanlılara məhəbbətlə yanaşırdı. Rus ordusunun polkovniki olmasına baxmayaraq elm və mədəniyyət nailiyyətləri ilə maraqlanan Xasay xan Qafqazın müsəlman xalqlarının nicatını təhsildə görür, onları əlbir olub, elm və təhsilə diqqəti artırmağa çağırırdı. Bir çox hallarda həmvətənləri tərəfindən başa düşülməsə də, Xasay xanın təklifləri dövrün Azərbaycan ziyalıları tərəfindən rəğbətlə qarşılanırdı.

Dağıstanda, Tiflisdə, Bakıda, ümumiyyətlə olduğu hər bir yerdə məhəbbət və qayğı ilə qarşılanan Xurşidbanu Natəvan şeirlərində yaşadığı ülvəi hissləri yüksək bədiiiliklə göstərə bilmişdir. Natəvanın əsərləri dərin səmimiyyəti və incə lirizmi ilə seçilir. Yüksək sənətkarlıq nümunəsi olan şeirlərində o, təkrir, qoşa qafiyə, rədif, məcaz və s. bədii vasitələri məharətlə işlətməmişdir. Xan qızı 1872-ci ildə Şuşada Qarabağın ən məşhur şairlərini özündə birləşdirən "Məclisi-üns" şairlər məclisini təşkil etmişdir. Gənc istedadlı şairlərin xalqa tanındılmasında, onların şeirlərinin yayılmasında məclisin böyük rolu olmuşdur. Maraqlıdır ki, şairə Qarabağa gəlmiş Rusiya və Avropa ziyalılarını məclisin toplantılarına dəvət edir, Azərbaycan və xarici ziyalılar arasında sıx əlaqələr yaratmağa çağırır və özü buna çalışırdı. Onun fikrincə, elm və mədəniyyət yeniliklərinin öyrənilməsində, Azərbaycan mədəniyyətinin xaricdə təbliğ olunmasında belə əlaqələr əvəzsiz rol oynaya bilərdi.

Natəvan 1858-ci ildə Bakıda olarkən burada məşhur fransız yazıçısı Aleksandr Düma (ata) ilə görüşmüşdür. Şərq qadınından dərin biliklər, şairlik və

rəssamlıq qabiliyyəti gözləməyən Düma onunla görüşdən valeh olmuş, xatirələrində Natəvan və onun həyat yoldaşını ziyalı, maarifpərvər insanlar kimi təsvir etmişdir. O hətta Natəvana nəfis fiqurlu şahmat dəsti bağışlamışdır. Əvəzində Natəvan öz əl işlərindən bir neçəsini fransız yazıçısına bağışlamışdır. Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, A.Düma "Qafqaza səyahət" əsərində Qafqaz xalqlarının tipik obrazlarını yaratmağa çalışmış, azərbaycanlıları böyük məhəbbət və ehtiram hissi ilə təsvir etmişdir. O, xalqımızın igidliyi, döyüşkənliyi, qonaqpərvərliyi, yüksək mədəniyyətə malik olması barəsində geniş ürəklə yazmışdır. Əsərində o belə bir cəhəti xüsusi qeyd edir ki, başqa xalqların nümayəndələri ilə işbirliyi quranda sənədlər, əhdnamələr, vəkalətnamələr, neçə-neçə digər sənədlər imzalamaq lazımdır ki, aldanmayasan; azərbaycanlının isə bir sözü kifayətdir; çünki o, verdiyi sözə sadıqdır və sözünə əməl etmək üçün dəridən-qabıqdan çıxmağa hazırdır. A.Düma təəccüblə qeyd edir ki, azərbaycanlıların on xoşlamadığı hərəkət qorxaqlıqdır. Azərbaycanlı oğlan uşaqlarına artıq 5 yaşında xəncər oynatmağa imkan verilir ki, onlar igid və qorxmaz böyüsunlər. Azərbaycan xalqının mahniları, milli xörəkləri, adət-ənənələrinə valeh olan Düma onun möhtəşəm tarixindən də xəbər verir. Xurşidbanu Natəvan kimi ziyalı qadınlarımızla görüş isə onun nəinki Qafqaz, həm də islam qadınları haqqında olan təsəvvürlərini dəyişmişdir.

Xurşidbanu Natəvan həm də istedadlı rəssam olmuşdur. Onun dövrümüzdə qədər gəlib çatmış bədii tikmələri insanları indi də valeh edir. 1886-cı ildə tərtib etdiyi "Gül dəftəri" adlı rəsm albomunda toplanan rəsmlər əsasən Şərq üslubunda işlənmiş ornamentlər və natürmortlardan ibarətdir. Qarabağ xalçaları və tikmələrində olan naxışlar al-əlvanlığı ilə insanları rıqqətə gətirir və yəqin ki, bu ornamentlərin yaradılmasında Natəvanın da xidmətləri olmuşdur.

Lakin 16 yaşlı oğlu Mir Abbasın ölümündən sonra Natəvanın həyatında böyük dəyişikliklər baş vermişdir. Onun lirikası əsasən bədbin ruhda köklənməyə başlamışdır. "Ağlaram", "Olaydı", "Getdi", "Sənsiz", "Ölürəm" və s. şeirləri onun keçirdiyi dərin iztirabdan xəbər verir.

Nəslinin xeyriyyəçilik ənənələrini davam etdirən Xurşidbanu Natəvan sadə insanlara maddi köməklik göstərir, bədbəxtlik üz vermiş insanları bütün vasitələrlə dəstəkləyirdi. Müxtəlif xeyriyyə tədbirlərinə böyük vəsait ayıran şairə Şuşa şəhərinin su qıtlığı ilə üzləşməsinə ən böyük problemlərdən biri sayırdı. Çar məmurlarına dəfələrlə edilən xahişlər, müraciətlər heç bir nəticə vermədikdə şairə öz hesabına mütəxəssislər dəvət etmiş və şəhərə su xətti çəkdirmişdir. 1873-cü ildə onun Şuşaya çəkirdiyi su kəməri indi də "Xan qızı bulağı" adı ilə tanınır.

Əkinçiliyi inkişaf etdirmək, minlərlə insanları torpaqla təmin etmək məqsədi ilə Natəvan hökumət nümayəndələrinə Arazdan Mil düzünə su kanalı çəkmək planını təklif edir.

Bir insanın böyük bir problemin aradan qaldırılmasında çətinlik çəkməsini vurğulayan şairə hökumətin diqqətini problemə cəlb etməyə çalışır. Hökuməti pul buraxmağa vadar etmək məqsədi ilə Natəvan kanalın layihəsinin çəkilməsi və işlərin ilkin mərhələsinin xərclərini öz boynuna götürür. Lakin son nəticədə məmurların etinasızlığından, Azərbaycana ögey münasibətdən bu kanal çəkilib başa çatdırılmır.

Xurşidbanu Natəvan 1897-ci ildə Şuşada vəfat etmiş, Ağdamda "İmarət" qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur. Hal-hazırda Şuşa da, Ağdam da, şairə dəfn olunmuş qəbiristanlıq da düşmən tapdağı altındadır.

Seyid Əzim Şirvani (1833-1888)

Lirik və satirik Azərbaycan şerini zənginləşdirmiş, yaradıcılığı ilə Azərbaycan şerinin inkişafına təsir göstərmiş, öz dövrünün məşhur şairlərindən olan Seyid Əzim Şirvani bir çox əsərlərin müəllifidir. Onun yazdığı satirik şerlər dövrün Azərbaycan cəmiyyətinə xas olan mənfi cəhətləri qamçılıdır. Onların bədii təsir qüvvəsi o dərəcədə böyük idi ki, insanlar şerləri əzbər öyrənirdilər. Klassik Azərbaycan poeziyası və XIX əsrin I yarısında ədəbi məktəb halında formalaşan tənqidi realizm ənənələrindən bəhrələnən Seyid Əzim təkcə şair kimi deyil, maarifpərvər ziyalı, yeni üsulla tədris prosesini quran, məktəbi öz hesabına açan, Azərbaycan tarixi və Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə aid, həmçinin milli ruhda yazılmış dərslik tərtib edən şəxsiyyət kimi xalqın yaddaşında qalmışdır.

Azərbaycan tarixinə Seyid Əzim Şirvani görkəmli şair və maarif xadimi, üsuli-cədid məktəblərindən birinin yaradıcısı, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yazılmış sonuncu təzkirənin müəllifi kimi daxil olmuşdur.

Seyid Əzim Şirvani

1835-ci ildə Şamaxıda anadan olmuşdur. 7 yaşında ikən atası Seyid Məhəmməd vəfat etmiş və Seyid Əzim ana tərəfdən babası Molla Hüseynin yanına, Dağıstanın Yaqsay kəndinə getmişdir. Bu dövrdə Cənubi Dağıstan Azərbaycanla sıx əlaqədə olmuş, bir çox Azərbaycan ziyalıları orada fəaliyyət göstərmiş, dağıstanlı uşaqlar Azərbaycan təhsil ocaqlarında savada yiyələnmişlər. Dağıstanda yaşayan hər bir xalqın öz fərqli dili olmuşdur. Onlar bir-birləri ilə ünsiyyət vasitəsi kimi isə Azərbaycan dilindən istifadə etmişlər. Bu cəhətə Qafqazda olmuş rus şairi M.Y. Lermontov da diqqət yetirmiş və Qafqazda işlədilən Azərbaycan dilini Avropada ünsiyyət vasitəsi kimi işlədilən fransız dili ilə müqayisə etmişdir.

Seyid Əzim ilk təhsilini babasının yanında almış, Yaqsay kəndində məktəbdə oxumuşdur. O, ərəb və fars dillərini mükəmməl öyrənmiş, həmçinin Dağıstan dillərindən bir neçəsinə yiyələnmişdir.

1853-cü ildə Seyid Əzim Şamaxıya qayıtmışdır. O, təhsilini davam etdirmək məqsədi ilə 1855-ci ildə Bağdada getmişdir. Burada dini təhsil aldıqdan sonra müsəlman ölkələrinə səyahətə çıxmışdır. Seyid Əzim Dəməşq (o dövrdə Şam adlanırdı) və Qahirədə (Misir ərazisi) olmuş, bir çox alim və şairlərlə görüşmüşdür. Müsəlman ölkələrindəki vəziyyəti öz gözləri ilə görən, onların problemlərini ilk növbədə savadsızlıq və elmi-texniki geriliklə bağlayan Seyid Əzim Qərb mədəniyyətinə də kor-koranə üstünlük vermirdi. Onun fikrincə, Qərbin texniki nailiyyətləri və Şərqi (ilk növbədə islam ölkələrinin) mənəvi dəyərləri birləşdirilməli və Şərqi ölkələrini tərəqqiyə aparmalıdır. Təhsili bu istiqamətdə quran məktəblər o dövrdə üsuli-cədid (yeni üsul) məktəbləri adlanırdı. Seyid Əzim 1869-cu ildə Şamaxıda öz hesabına yeni üsul məktəbi açır. Məktəbdə təhsil ən yeni, mütərəqqi üsullarla aparılırdı. Cismani cəzalar qadağan idi. Dövrün tələblərinə cavab verən elmlər öyrədilirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, sonralar Azərbaycanın görkəmli ədibləri olmuş Mirzə Ələkbər Sabir və Sultanməcid Qənizadə bu məktəbdə təhsil almışdılar. 1877-ci ildə Seyid Əzim Şirvani Azərbaycan dilində "Uşaqların baharı" adlı dərslik tərtib edir. Dərslikdə uşaqlara vətənlərinə məhəbbət hissi aşılanır, onlara öz tarixləri və mədəni irsindən qürur duymaq, vətəninə layiqli övlad olmaq ideyaları təlqin edilirdi. Lakin kitab çar senzurasından keçmədi. Çar senzorları dərslikdə olan Azərbaycanlılarda milli qürur hissinin oyadılması ideyasını təhlükəli hesab etdilər. Nəticədə dərslik qadağan edildi, onun nəşrinə heç bir şərtlə icazə verilmədi.

Seyid Əzim məktəbini idarə edib, orada dərs deməklə yanaşı, Azərbaycanın dövrü mətbuatında silsilə məqalələrlə çıxış edirdi. Bu məqalələr "Əkinçi" qəzeti, həmçinin "Ziya" və "Kəşkül" qəzetlərində çap olunurdu. Məqalələrində o, cəhalətdən qurtarmaq üçün təhsilə diqqətin yetirilməsini, savadsızlığın ləğvini tələb edir, sosial ədalətsizliyə, istər çar məmurlarının, istər də yerli ağaların haqsızlıqlarına qarşı çıxırdı.

Öz vətəninin tarixi ilə yaxından tanış olan, onu təbliğ etməyə çalışan Seyid Əzim Şirvani 1887-ci ildə "Tarixi-Şirvannamə" adlı tarixi əsərini yazır. lakin bu əsərin də çapına icazə verilmir.

Seyid Əzim Şirvani 1885-ci ildə tərtib etdiyi "Təzkirə"sində görkəmli Azərbaycan şairlərinin əsərlərini toplamışdır. O burada 270-dən çox şairin qısa tərcümeyi-halını və əsərlərindən nümunələr vermişdir. Kitabda Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani, Zülfüqar Şirvani, Bədr Şirvani, Füzuli, Molla Pənah Vaqif, Qasım bəy Zakir, Abbasqulu ağa Bakıxanov və b.-nin ədəbi irsi barəsində müfəssəl məlumat vardır.

Seyid Əzim Şirvani bədii yaradıcılığa hələ 1855-ci ildən başlamış, Azərbaycan və fars dillərində şeirlər yazmışdır. Klassik Azərbaycan poeziyası və XIX əsrin I yarısında ədəbi məktəb halında formalaşan tənqidi realizm ənənələrindən bəhrələnən Seyid Əzim poeziyası ilə Azərbaycan şerini daha da zənginləşdirmişdir. Onun lirik şeirlərində (qəzəl, qəsidə, tərkibbənd, müxəmməs, müsəddəs, müstəzad, rübai, qitə) məhəbbət, həyat eşqi tərənnüm olunur. Lakin onun satirik şeirləri xalq arasında daha populyar idi.

Satirik şeirlərində Seyid Əzim həm mülkədarları, həm də çar məmurlarını ifşa etmişdir. Onun "Əkinçinin hadisəsi", "Padşah və əkinçi", "Şamaxı bəyləri", "Şirvan qazıları və divan polislərinin bəzi əhvalatı haqqında müxəmməs", "Şamaxının yeni bəyləri haqqında həcv", "Şamaxının vəziyyətindən şikayət" və s. şeirlərini əhali böyük həvəslə əzbərləyirdi. Şair bu cür şeirlərində özünəməxsus satirik dildə zəhmət adamlarının hüquqlarını müdafiə edir, hökumət idarələrində kök salmış rüşvətxorluq, özbaşınalıq və s. yaramazlıqları qamçılayırdı.

Özü ruhani olsa da, Seyid Əzim Şirvani ruhani adına xələl gətirənləri tənqid edirdi. Onun yaradıcılığında bu cür mənfur ruhaniliyin ifşası xüsusi yer tutur. "Müctəhidin təhsildən qayıtması", "Köpəyə ehsan", "Allaha rüşvət", "Yerdəkilərin göyə şikayətə getmələri" və s. şeirlərində o öz xeyrini güdən, dinin tələbələrindən xəbəri olmayan, islama zidd hərəkət edən "ruhaniləri" və onların əməllərini pisləyirdi.

Seyid Əzim Şirvani müsbət insani keyfiyyətləri təbliğ edən şeirlər də yazırdı. "Müəllimə hörmət", "Oğluma", "Möhsünə cavab", "Fəqih ilə oğlu" şeirlərində şair tərəqqiyə düşmən olan, lakin bununla belə, özlərini "ziyalı" adlandıranlara, mövhumat və cəhəlatə gülürdü. Seyid Əzim "Həsən bəy Məlikov Zərdəbiyə", "Əkinçi" qəzetinə yardım üçün, "Ziya" qəzetinə" və s. şeirlərində maarif və mədəniyyəti təbliğ edir, əsl ziyalıların vətənə necə böyük xeyir verdiyini vurğulayırdı.

Seyid Əzim Şirvaninin ictimai-əxlaqi görüşlərini əks etdirən mənzum hekayə və öyüdləri, nağıl və təmsilləri də dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. "Böyük loğmanın hadisəsi", "Oğru və fəqir", "Ulağımı itirmiş bir kişi", "Dilənçi tacir", "Zahidin nağılı", "Xoruz və çaqqal", "Qaz və durna", "Aslan və qarışqa", "Dəvə və balası", "Aslan və iki öküz" və s. əsərlərində müəllif dostluq, mərdlik, nəzakət, təvazökarlığı təbliğ edir, tənbellik, tüfeylilik, avaraçılıq və s. naqis sifətləri pisləyir.

Seyid Əzim Şirvani Füzulidən sonra Azərbaycan poeziyasında qəzəl janrının on böyük yaradıcılarından biridir.

Yaradıcılığı Azərbaycan şerinin inkişafına güclü təsir göstərmiş Seyid Əzim Şirvani 1888-ci ildə Şamaxıda vəfat etmiş və doğma şəhərinin yaxınlığındakı qəbiristanlıqda dəfn olunmuşdur.

İbrahim bəy Aslanbəyov (1822-1900)

1853 – 1856-cı illər Krım müharibəsinin qəhrəmanı rus admiralı Pavel Naximovun adı dünyada məşhurdur. Lakin çox az adam bilir ki, Naximovun bioqrafiyası onun adyutantı, görkəmli sərkərdə, dəniz səyyahı və hərbi nəzəriyyəçisi azərbaycanlı İbrahim bəy Aslanbəyov tərəfindən yazılmışdır.

Azərbaycanın qəhrəman oğulları arasında ilk dəfə kontr-admiral və vitse-admiral rütbələrinə layiq görülmüş, Baltik dənizi, Qara dəniz və Sakit okean donanmalarında hərbi gəmilərdə və gəmi birləşmələrində xidmət etmiş, dünya səyahətində olmuş, bir körfəz və bir yarımada kəşf etmiş İbrahim bəy Aslanbəyov indiki nəsil tərəfindən çox az tanınır. Məhz bunun nəticəsidir ki, nankor qonşularımız bu görkəmli şəxsiyyəti özününküləşdirir, onu erməni kimi qələmə verirlər. Lakin tarixi sənədlər onların yalanlarının üstünü aşmağa imkan verir.

İbrahim bəy Aslanbəyov 1822-ci il sentyabrın 10-da Bakı şəhərində zadəgan ailəsində doğulmuşdur. Tədqiqatçıların fikrincə, onun atası Allahverdi bəy Bakı xanları nəslinə mənsub olmuşdur. Oğlunu hərbi görmək istəyən Allahverdi bəy onu Peterburqa aparır və Hərbi Dəniz Korpusuna qəbul etdirir. Bu məktəbdə Rusiya imperiyasının ən mötəbər ailələrinin uşaqları, o cümlədən imperator nəslindən olanlar təhsil alırdı. İbrahim bəy 1837-ci ildə adı korpusun "qırmızı lövhə"sinə yazılmaqla oranı bitirir. Peterburq şəraitində müsəlman gəncin - "Qafqaz tatarı" adlandırılan Azərbaycanlının kurs müdavimlərini qabaqlayaraq hərbi məktəbi fərqlənmə ilə bitirməsi onun istedad və qabiliyyətindən xəbər verir.

Təyinatını Baltik donanmasına alan Aslanbəyov frəqat yelkənli, sürətli hərbi gəmilərdə zabit kimi xidmət etmişdir. 1842-ci ildə o, donanmanın ən yaxşı zabitləri sırasında Dənizçilik Məktəbi zabit sinfinə göndərilir. Buranı da fərqlənmə ilə bitirən Aslanbəyov Qara dəniz hərbi donanmasında "Elbrus" hərbi gəmisinin kapitanı vəzifəsinə təyin edilir. Bilikli dənizçi Aslanbəyov donanmanın komandanı məşhur rus admiralı P.Naximovun diqqətini cəlb edir. 1853-cü ildə Krım müharibəsi başlayanda Aslanbəyov öz gəmisi ilə vacib və təhlükəli tapşırıqları layiqincə yerinə yetirir. 1854-cü ildə biliyini və cəsurluğunu sübut etmiş kapitan-leytenant Aslanbəyov admiral Naximovun adyutantı təyin edilir. Naximovun

ölümündən sonra da Sevastopolu tərk etməyən Aslanbəyov şəhərə edilən son hücumu dəf edərkən yaralanır və kontuziya alır. Buna baxmayaraq o, müharibənin son gününədək döyüşən donanmanın tərkibində qalır. Müharibədən sonra - 1856-cı ildə Aslanbəyov Qara dəniz donanmasının Nikolayev limanındakı 36-cı donanma ekipajının komandiri təyin edilir.

1861-ci ildə o, "Sokol" korvet gəmisinin kapitanı kimi Aralıq dənizində fəaliyyətə başlayır. Dəfələrlə Qara dəniz sahillərindən Baltik dənizinə reydlər edir. 1865-ci ildə Aslanbəyov "Retvizan" zirehli gəmisinə kapitan təyin edilir. O dövrdə zirehli gəmilər Rusiya donanmasının on ağır və möhtəşəm gəmiləri sayılırdı və donanmanın əsas zərbə qüvvəsi idi. Zirehli gəmiyə kapitanlıq etmək hər zabitə həvalə olunmurdu. Aslanbəyov bu vəzifədə özünü doğrultduğunu və hərtərəfli bilik nümayiş etdirdiyi üçün məşhur rus sərkərdəsi vitse-admiral Butakovun zirehli eskadrasına qərargah rəisi vəzifəsinə təyin edilir.

XIX əsrin 70-ci illərindən Rusiya ordusunun və hərbi dəniz qüvvələrinin inkişafında yeni mərhələ başlayır. Dövlət ayaqlaşma bilən ordu və donanma yaratmaq üçün hərbi islahatlar keçirilir. 1869 - 1872-ci illərdə İ. Aslanbəyov gəmiçilik məktəblərinin, eləcə də gəmiqayırma sənayesinin yenidən qurulması üzrə müxtəlif komitələrin üzvü kimi fəaliyyət göstərir.

1872-ci ildə Rusiyada I Pyotrun anadan olmasının 200 illiyi ilə əlaqədar keçirilən yubiley tədbirlərində Aslanbəyov dəniz paradında imperatorun avarlı gəmi dəstəsinin kapitanı kimi iştirak etmişdir.

1878-ci ildə İbrahim bəy Aslanbəyov kontr-admiral rütbəsinə layiq görülür və 8-ci donanma ekipajına rəis təyin olunur. 1879-cu ildə isə o, beş kreyserdən ibarət eskadranın komandiri təyin edilir. "Minin", "Knyaz Pojarski", "Hersoq Edinburqski", "Asiya" və "Afrika" gəmilərindən ibarət bu eskadra 1879 - 1882-ci illərdə dövr-ələm səyahətinə çıxır.

Səyahət zamanı Aslanbəyov təcrübədən yeni-yeni taktiki fəndlər keçirir və ilk dəfə olaraq "uçan eskadra" ideyasını irəli sürür. Bu ideyaya əsasən, Rusiya donanmasının tərkibində olan kreysər gəmiləri ənənəvi dəniz döyüşlərinə cəlb edilməməli, düşmən sahillərinə göndərməli və onun dəniz ticarətini tamamilə məhv etməlidirlər. Səyahətdən qayıdandan sonra Aslanbəyov məşhur rus admiralı A.A. Popovun əmri ilə ideyasını nəzəri cəhətdən əsaslandırmışdır. Sonralar onun ideyası 1904 - 1905-ci illər rus - yapon müharibəsində tətbiq edilmişdir. Məlumdur ki, bu müharibədə ənənəvi fəndlər tətbiq edən rus hərbi donanması Port-Artur və Susima dəniz döyüşlərində məğlub edilmişdir. Bu müharibədə rus donanmasının yeganə uğurları Aslanbəyovun ideyasını tətbiq edən Vladivostok kreysərlər dəstəsi tərəfindən qazanılmışdır. Bu dəstə "2 uçan eskadra" ideyasını tətbiq etməklə Yaponiya iqtisadiyyatına ağır zərbə vurmuş və onun ticarətini iflic vəziyyətinə salmışdır.

Zirehli eskadranı Sakit okeana gətirən Aslanbəyov 1882-ci ildə burada bir neçə kəşf etmişdir. Aslanbəyov tərəfindən Saxalin adasında kəşf edilən bir yarımada və Oxot dənizində bir körfəz indiyədək də onun adını daşıyır. Müasir xəritələrdə belə onlar "Aslanbəyov yarımadası" və "Aslanbəyov körfəzi" kimi işarələndirilir.

Donanmanın komandanlığı İbrahim bəy Aslanbəyovu 1884-cü ildə Baltik donanmasının kiçik flaqmanı təyin edir. Bu vəzifədə olarkən 1887-ci ildə ona vitse-admiral rütbəsi verilir və o, Baltik donanmasının flaqmanı təyin edilir. Ömrünün sonuna yaxın vitse-admiral Aslanbəyov Sevastopol dəmir yolunun çəkilməsi işlərinə başçılıq etmişdir.

Öz bilik və bacarıqlarını başqaları ilə bölüşməyə çalışan vitse-admiral Rusiya dənizçilərinin on populyar jurnalı olan "Dəniz toplusu" ("Morskoy sbornik") jurnalında silsilə məqalələrlə çıxış edir. O həmçinin admiral Naximovun adyutantu işlədiyi vaxtları xatırlayaraq Kırım müharibəsi dövründə apardığı gündəliyi "Naximovun bioqrafiyası" adı ilə nəşr etdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, Naximovun bioqrafiyasının Sevastopol dövrünün tədqiqatçıları məhz Aslanbəyovun qeydlərini on doğru məlumat hesab edirlər. Məşhur rus yazıçısı Lev Tolstoy Sevastopolun müdafiəsinə həsr olunmuş əsərlərini yazarkən Aslanbəyovla görüşmüş, onun xatirələrindən istifadə etmişdir. Tədqiqatçı V.Fridriks "Kontr-admiral Aslanbəyovun bayrağı altında üzən "Afrika" kreyseri" adlı əsərində Aslanbəyovun dövr-ələm səyahətini qələmə almışdır. 1889-cu ildə Sankt-Peterburqda "Vitse-admiral Aslanbəyovun yarıməsrlük yubileyi" adlı əsər çap edilmişdir.

Aslanbəyovu xatırlayanlar bilik və bacarığından başqa, onun olduqca genişürəkli təbiətindən və Şərq əhvalatlarını söyləmək məharətindən xəbər verirlər. Onun danışdığı lətifələr tezliklə bütün donanmada yayılanmış fəaliyyətinə görə Aslanbəyov Rusiyanın "Ağ qartal", "Müqəddəs Anna", "Müqəddəs Vladimir", "Müqəddəs Stanislav" ordenlərinin bütün dərəcələri, qızıl qılınc, həmçinin Serbiyanın "Takova", Yaponiyanın "Günəşin doğması", Havay dövlətinin "Kalakua" ordenləri ilə təltif olunmuşdur.

İbrahim bəy Aslanbəyov 1901-ci il dekabrın 7-də Peterburqda vəfat etmişdir. Ölümünə qədər müsəlman və azərbaycanlı olması heç kimdə şübhə doğurmamışdır. Lakin ölümündən sonra maraqlı hadisələr baş verməyə başladı. Belə ki, məşhur **Brokqauz və Lfron** ensiklopediyasında Aslanbəyov soyadı "Aslanbeqov" formasında göstərildi. Daha sonra Sevastopol şəhər muzeyində onun portretini asıb, altında "Aslanbeqov A.B. 1820 - 1900- cü illər" yazdılar. Tədqiqatçı Ş.Nəzirlinin araşdırmaları sübut etdi ki, sənədləri Sevastopol şəhər panoram-muzeyinin arxivində saxlanılan Aslanbəyovun tam adı, soyadı, milliyəti və dini əqidəsi göstərilən sənəddə rəsmi məlumatların üstündən xətt çəkilərək

mürəkkəbli qələmlə "Aslambeqov Avramiy Boqdanoviç. 1820 - 1900-cü illər, pravoslavy" sözləri yazılmışdır. Bu o deməkdir ki, çox keçməyəcək, ermənilər Aslanbəyovu "erməni xalqının admiralı Avramiy Aslambeqov" kimi dünyaya tanıتماğa başlayacaqlar. Üzdənirəq qonşularımız unutqanlığımızdan istifadə edib bizim mədəniyyətimizi, tariximizi, torpaqlarımızı özünüküləşdirdikləri kimi, qəhrəmanlarımızı da özünüküləşdirirlər. Gec də olsa, bunun qarşısı alınmalıdır.

Sevastopol limanının ümumi görünüşü

Həsən bəy Zərdabi
(1842-1907)

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai-mədəni həyatında Həsən bəy Zərdabi (Məlikov) xüsusi yer tutur. Maarifpərvər, müasir düşüncəli insan olan Həsən bəy inqilabları rədd edir, ölkənin və xalqın tərəqqisini maariflənmədə görürdü. O, təbiət elmlərinin gözəl bilicisi idi. Qabaqcıl fikirlərinə və əməli fəaliyyətinə görə daim təqib olunan, təzyiqlərə məruz qalan Zərdabi Azərbaycan xalqının maarifləndirilməsində xüsusi rol oynamışdır. Azərbaycan tarixində Həsən bəy Zərdabının adı Azərbaycan peşəkar teatrının yaradıcılarından biri, Azərbaycan demokratik mətbuatının banisi kimi həmişə hörmətlə xatırlanacaqdır.

Həsən bəy Zərdabi 1842-ci ildə Göyçay qəzasının Zərdab kəndində (indiki Zərdab şəhəri) anadan olmuşdur. Atası Səlim bəy maarifpərvər bir insan olmuşdur. O, bütün qəzada dünyəvi təhsil sisteminin tərəfdarı kimi tanınırdı. Səlim bəy həm də kasıb şagirdlərə maddi köməklik göstərən xeyriyyəçi idi. Səlim bəy oğluna on müasir təhsil vermək istəyirdi. Bu məqsədlə də o, Həsən bəyi Tiflisə aparır və uşaq Tiflis qəza gimnaziyasına daxil olur.

1861-ci ildə Tiflisdə gimnaziyanı müvəffəqiyyətlə bitirən Həsən bəy Moskvaya gedir və Moskva Universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsinin təbiət şöbəsinə daxil olur. Təhsil dövründə dərslərə böyük maraq göstərən Həsən bəy şəxsi mütaliə hesabına öz həmyaşıdlarını qabaqlayırmış. Həyatının Moskva dövrü onun dünyagörüşünün formalaşmasına böyük təsir göstərir. O, burada mütərəqqi rus mədəniyyəti nümayəndələri ilə yaxından tanış olur, demokratik fikirli, maarifpərvər ziyalılarla yaxınlıq edir. Həmçinin təbiət elmləri sahəsində çalışan İ.Seçenov, İ.Meçnikov, K.Timiryazev kimi məşhur alimlərin əsərləri ilə tanış olur.

1865-ci ildə Həsən bəy təhsilini fərqlənmə diplomu ilə bitirərək Qafqaza qayıdır və Tiflisdə "Mərz palatası"na işə düzəlir. Bu palata torpaq sahələrini ayrı-ayrı şəxslər arasında paylaşırdır, onların sərhədlərini (mərz) müəyyən edirdi. Bir

müddət Tiflisdə işlədikdən sonra Həsən bəy Bakı quberniyası idarəsində, daha sonra isə Quba məhkəməsində işləyir.

Lakin inzibati işlər Həsən bəyi darıxdırırdı. Odur ki o bu cür işlərdən imtina etməli olur. 1869-cu ildə Həsən bəy Bakı realni gimnaziyasına təbiət tarixi müəllimi vəzifəsinə qəbul edildi. Lakin burada da o, çox işləyə bilmədi. Belə ki, şagirdlərə proqramdan əlavə materiallar verir, Ç.Darvinin təkamül nəzəriyyəsini aşılamağa çalışırdı. Azərbaycanda materialist təbiətşünaslığın əsasını qoyan Zərdabi üzvi aləmi uzunsürən tarixi inkişafın məhsulu kimi qəbul edir, bu prosesdə təbii seçmənin aparıcı rolunu yüksək qiymətləndirirdi. Kainatda əbədi hərəkət və dəyişənlik fikrini qəbul edən Zərdabi insanın təbiəti dərk və onu özünə tabe etmək qüdrətinə malik olması ilə razılaşdı. Belə bir əqidə sahibinə çar məmurları uşaqlara dərs demək imkanı verməzdilər və vermədilər də; o, təzyiqlə altından işdən çıxmaq məcburiyyətində qaldı.

Bundan sonra Zərdabi dostları Nəcəf bəy Vəzirov və Əsgər ağa Gorani ilə birlikdə teatr fəaliyyətinə başlayır. 1873-cü ildə onlar Mirzə Fətəli Axundzadənin "Hacı Qara" pyesini Azərbaycan dilində tamaşaya qoyurlar. Xalq tərəfindən rəğbətlə qarşılanan bu tamaşa Azərbaycan teatrının başlanğıcı oldu. Azərbaycanın mədəni həyatında böyük hadisə olan "Hacı Qara"nın premyerası Həsən bəyi ictimaiyyətə tanıdır.

Əqidə etibarilə maarifçi demokrat olan Zərdabi inqilabı və inqilabi çevrilişləri qəbul etmir, yeni cəmiyyəti yalnız elm və maarif hesabına qurmağı yeganə yol hesab edirdi. Xalqı maarifləndirmək yolunda, onun fikrincə, mütləq demokratik mətbuat yaranmalı idi. Nəhayət, uzun mübarizələrdən sonra böyük əmək və səyi hesabına Zərdabi bu arzusuna çatdı: 1875-ci ildə ana dilində "Əkinçi" adlı qəzetini çap etdirməyə müvəffəq oldu. "Əkinçi" qəzeti Azərbaycan demokratik mətbuatının ilk nümunəsi, Həsən bəy isə haqlı olaraq demokratik mətbuatın banisi hesab olunur.

Cəmi 2 il (1875 -1877) çap edilən "Əkinçi" qəzetinin səhifələrində sosial, mədəni həyatla bağlı, təsərrüfat, elmi problemlərə dair məqalələr çap olunurdu. Zərdabi ədəbiyyat və incəsənətdə realizmi müdafiə edirdi. Qəzetin hər nömrəsində Həsən bəy Zərdabi Azərbaycanda yeni dünyəvi məktəblərin açılmasının üstünlüklərindən danışır, bunun zərurliyini göstərirdi. Qəzetin ətrafında M.F.Axundzadə, S.Ə.Şirvani, N.B.Vəzirov və digər Azərbaycan ziyalıları birləşmişdi. Cəmi 56 nömrəsi çıxmış qəzetin hər səhifəsində Zərdabi milli oyanışın xüsusiyyətləri, milli birlik haqqında məlumatlar verirdi. Xalqlar arasında dostluq tərəfdaşı olan Zərdabi rus çarizminin milli qırğın siyasətini açıq şəkildə pisləyirdi. Qəzetin səhifələrində Həsən bəy həm də kəndli ideoloqu kimi çıxış edirdi. Rus çarizmini, burjua-mülkədar acgözlüyünü, pula hərisliyini ifşa edən Zərdabi məmurların ciddi müqaviməti ilə üzləşirdi. 1877-ci ildə növbəti Rusiya - Osmanlı

müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar Zərdabiyə siyasi məqalələr çap etmək qadağan olunur.

1877-ci ilin sentyabrında "Əkinçi" qəzeti çar hökuməti tərəfindən tam bağlandıqdan sonra Zərdabi bir müddət işsiz qalır, lakin H.Z.Tağıyevin təklifi ilə "Kaspi" qəzetinə redaktor vəzifəsinə qəbul olunur. O, Bakıda nəşr edilən "Həyat", "Dəbistan", "Kaspi", Tiflisdə nəşr edilən "Obzor", "Novoye obozreniye", Peterburqda nəşr edilən "Zemledeleşkaya qazeta" kimi mətbuat orqanlarında məqalələr çap etdirir. Sosial və maarifyönlü məqalələrində Həsən bəy elm və təhsilin həyatla sıx əlaqəsindən danışır, geniş ictimaiyyətə elmin nailiyyətləri barədə mütəmadi xəbər verilməsinin vacibliyini göstərirdi. Azərbaycanın bir çox şəhər və kəndlərini gəzən Həsən bəy maarifin ehtiyacları üçün vəsait toplamaqla məşğul olan xeyriyyə cəmiyyətlərinin təşkili sahəsində böyük işlər gördü. "Əkinçi" qəzetinin çapının bərpasına icazə verilməsə də, onun işini "Ziya", "Ziyayi-Qafqaziyyə", "Kəşkül" qəzetləri davam etdirirdi.

XIX əsrin 70-ci illərində Rusiya hökuməti əyalətlərdə əsasən rus məktəblərinin açılmasına üstünlük verirdi. Lakin Azərbaycan ziyalılarının çoxsaylı müraciət və tələbləri, nəhayət, eşidildi və 1874-cü ildən başlayaraq xalq məktəbləri, 80-ci illərdən etibarən rus-azərbaycan məktəbləri açılmağa başlandı. İbtidai kənd məktəbləri olan xalq məktəbləri kəndli uşaqlarına təhsil verilməsi prosesində böyük rol oynadı. Artıq 1900-cü ildə 173 belə məktəbdə 12 min şagird oxuyurdu ki, onların arasından da 2300-dən çox qız uşağı var idi. Rus-azərbaycan məktəbləri isə şəhərlərdə açılır və orta təbəqənin uşaqları üçün nəzərdə tutulurdu. 1900-cü ildə 23 belə məktəbdə 837 şagird oxuyurdu.

Daim çar məmurlarının təqibi ilə üzləşən Həsən bəy Zərdabi Bakını tərk edib Zərdaba köçməli olur və 1896-cı ilədək orada yaşayır. Burada o, yeni bitki sortlarının yaradılması ilə məşğul olur, bu sahədə müəyyən nailiyyətlər də əldə edir. Hətta 1889-cu ildə Zaqafqaziya kənd təsərrüfatı və sənaye sərəgisində xüsusi medala və fəxri diploma layiq görülmüşdür.

Qeyd edək ki, Həsən bəy Zərdabi 1907-ci ildə Bakı şəhərində vəfat etmişdir.

İsmayıl bəy Qasıralı, Həsən bəy Zardabi və Əlimərdan bəy Topçubaşov

Hüseyn xan Naxçıvanski (1863-1919)

Azərbaycanlı sərkərdələr arasında Hüseyn xan Naxçıvanski xüsusi yer tutur. Tam süvari general rütbəsinə layiq görülmüş yeganə azərbaycanlı zabit Hüseyn xan Naxçıvanski adını çox sürətli süvari reydləri ilə məşhurlaşmışdır. İmperiyanın hərbi orden və medallarına, o cümlədən ən yüksək "Müqəddəs Georgi" ordeninin 4-cü və 3-cü dərəcələrinə, dövlət təltif nişanları sırasında ən yüksək ordenlərdən "Aleksandr Nevski" ordeninə layiq görülən, imperator ailəsi ilə qohum olan Hüseyn xan rus-yapon və I Dünya müharibələrinin qəhrəmanıdır. Onun tabeliyi altında gələcəkdə məşhur fin marşalı Karl Qustov Monnerheyim, məşhur Polşa sərkərdəsi general Anders vuruşmuş, Qafqaz müsəlmanlarından təşkil edilən və "Vəhşi diviziya" adı ilə tanınan süvari hissə fəaliyyət göstərmişdir. Şöhrəti bütün Rusiyanı dolaşan A.Brusilov, Y.Barsukov, M.Draçomirov, Y.Alekseyev kimi generallar onun ordu heyətindəki, müharibədəki döyüş xidmətlərini yüksək qiymətləndirmişlər. Azərbaycan tarixinə Hüseyn xan Naxçıvanski görkəmli hərbi xadim kimi daxil olmuşdur.

Hüseyn xan Naxçıvanski 1863-cü il iyunun 28-də zadəgan ailəsində anadan olub. Atası Kəlbali xan oğlunu hərbiçiyə qoymaq istədiyindən Hüseyn xanı 1876-cı ildə imperatorun himayəsində olan və Rusiyanın ən mötəbər zadəgan nəsilinin oğullarının təhsil aldığı Peterburqdakı Paj korpusuna oxumağa göndərir. İmperator II Aleksandr Hüseynin atasının rus ordusunun generalı, "Müqəddəs Georgi" ordeninin kavaleri olmasını nəzərə alaraq oğlanın bu məktəbdə oxumağına etiraz etmir.

Hüseyn xan Paj korpusunu 1883-cü ildə əla qiymətlərlə bitirir və Peterburqda yerləşən 1-ci qvardiya süvari diviziyasının leyb-qvardiya süvari alayına təyinat alır. 1898-ci ilə qədər alayda xidmət edən rotmistr Hüseyn xan eskadron komandiri vəzifəsində Qafqaz hərbi dairəsinə göndərilir. Şimali Qafqazda süvari hissələrdə xidmətdə olan Naxçıvanskiyə 1903-cü ildə polkovnik rütbəsi verilir.

1904-cü ildə rus - yapon müharibəsinə Naxçıvanski 2-ci Dağıstan süvari alayının komandiri vəzifəsində yollanmışdı. Alayda bir çox azərbaycanlı xidmət edirdi: podyasavul şahzadə Feyzulla Mirzə Qacar, ştabs-kapitan Gəray bəy Vəkilov, xorunji Əbdürrəhman Qurbanov, xorunji Cəmaləddin Musayev və b. çox keçmir ki, alayın sürətli süvari reydləri haqqında bütün cəbhələrdə danışmağa başlayırlar, Hüseyn xan isə bacarıqlı süvari komandiri kimi tanınır. Landun-Qou döyüşü onu daha da məşhurlaşdırır. Həmin döyüş səhnəsi rəssam V.Mazurovskinin

rəsmində öz əksini tapmışdır (hazırda Moskvadakı Rusiya Dövlət Müzeyində saxlanılır).

Rusiya ordusunda Hüseyn xan daha çox "Xan Naxıçevanski" kimi tanınmışdır. Rus-yapon müharibəsi qurtardıqdan sonra polkovnik Hüseyn xan leyb-qvardiya süvari hissələrinə təyinat alır, 1906-cı ilin əvvəlində isə Tiflisdə yerləşən 17-ci Nijeqorod draqun alayının komandiri təyin olunur. İmperator öz oğlunu da bu alayın döyüşçüsü sıralarına göndərmişdi. Alayın döyüş hazırlığının yüksək səviyyədə olmasına görə Hüseyn xana fligel-adyutant vəzifəsi verilir. Bu vəzifə imperatorun şəxsi yavərlərinə verilirdi. Daha sonra fligel-adyutant polkovnik Hüseyn xan Naxçıvanski leyb-qvardiya süvari alayının komandiri təyin edilir.

1907-ci ildə Hüseyn xanın rütbəsi artırılır: o, general-mayor olur. I Dünya müharibəsi ərəfəsində Hüseyn xan 2-ci süvari diviziyasının komandiri təyin edilmiş, ona general-leytenant rütbəsi verilmişdi.

Müharibə başlananda o, üç qvardiya süvari diviziyadan ibarət süvari birləşmənin komandanı təyin olunur. Qafqaz müsəlmanlarından təşkil edilmiş və "Vəhşi diviziya" kimi tanınan diviziya və polyaklardan təşkil olunmuş süvari diviziya da ona tabe edilir. Hüseyn xanın rəhbərliyi altında alay komandiri Karl Qustav Mannerheymlə (gələcəkdə məşhur fin marşalı), polyak diviziyasının komandiri Anders (gələcəkdə məşhur Polşa sərkərdəsi) və başqaları vuruşurdu. O, 1914-cü ilin avqustunda Şərqi Prussiyaya yürüşdə iştirak etmişdir. Məşhur Qumbinen döyüşləri, Kraupişken şəhərinin ətrafında gedən döyüşlərdə, Samsonov və Rennekampfin korpuslarının mühasirədən çıxarılmasında Hüseyn xanın süvarilərinin çox böyük rolu olmuşdur. Şöhrəti bütün Rusiyanı dolaşan A.Brusilov, Y.Barsukov, M.Draqomirov, Y.Alekseyev kimi generallar onun müharibədəki döyüş xidmətlərini yüksək qiymətləndirmişlər.

Hüseyn xan Naxçıvanskini müasirləri sərt, nüfuzlu bir general kimi təsvir edirlər. K.Adaridi yazırdı: "Xan Naxçıvanskiyənin ali hərbi təhsili olmasa da, rəhbərliyin əmrlərini həmişə dəqiqliklə yerinə yetirən igid şəxsiyyət olmuşdur. Bilavasitə özünə tabe olan diviziya komandirlərinə sərbəstlik verdiyinə görə həmin komandirlər öz hərbi hissələri üçün yaxşı döyüş şəraiti yaradırdılar. Onun tabeliyində olan ən yaxşı döyüşçülər qvardiya alayları özlərinə xüsusi qayğı və münasibət tələb etdiklərindən general Xan Naxçıvanskiyə bu qvardiyalara komandanlıq etmək o qədər də asan deyildi. General Xan Naxçıvanski qabiliyyəti hesabına şəxsi mənafe güdmədən süvari birləşmələrinə məharətlə komandanlıq edirdi". Hüseyn xanın sərkərdəlik qabiliyyətini Karl Mannerheymlə "Memuarlarım" kitabında əks etdirmişdir.

I Dünya müharibəsi cəbhələrində göstərdiyi sərkərdəlik məharətinə görə Hüseyn xan Naxçıvanskiyə 1916-cı ildə tam süvari qoşun generalı rütbəsi və

general-adyutant adı verilir. "Kaspi" qəzeti o zaman iftixarla yazırdı: "Qafqaz Ordusunun Baş Komandanının səərəcamında olan qvardiya süvarisi general-adyutant, general-leytenant həmyerlimiz Hüseyn xan Naxçıvanskiyə tam süvari generalı rütbəsi verilib".

Hüseyn xan Rusiyanın ən yüksək orden və medalları ilə təltif edilib: "Müqəddəs Aleksandr", "Müqəddəs Georgi" ordeninin 3-cü və 4-cü dərəcələri, "Ağ qartal", "Müqəddəs Vladimir", "Müqəddəs Anna", "Müqəddəs Stanislav" ordenlərinin bütün dərəcələri, üzərində "İgidliyə görə" yazılmış qızıl silah, Bolqarıstanın "Döyüş xidmətlərinə görə", zabidlərə məxsus "Rumın Ulduzu" ilə, İranın "Şire-Xurşid" ordeninin 2-ci və 4-cü dərəcələri ilə.

Dövrün şahidləri yazırlar ki, inqilab baş verəndə sədaqət andına sadıq qalan generalımız son günlərdə də çar ailəsi ilə olmuşdur. Müasir rus tədqiqatçısı F.Nesterov "İllərin əlaqəsi" (1984) tarixi-publisistik əsərində əlahəzrətin sadıq generaları sırasında artilleriya generalı N.İ.İvanovun, general qraf Kellerin və general Xan Naxçıvanskiyə adlarını fəxrlə çəkir. O yazır ki, "çar hakimiyyətdən imtina edəndə belə, bu əsilzadə generalı əlahəzrətə teleqramla müraciət edərək bildirdilər ki, biz andımıza sadıq qalacağıq. İmperator uzun illər boyu bu əsilzadə generalına inanmaqda zərrəcə səhv etməmişdi".

Hüseyn xan Kəlbəli xan oğlu Naxçıvanski 1919-cu ildə Petroqradda bolşeviklər tərəfindən güllələnib və Aleksandr Nevski monastırının qəbiristanlığında dəfn olunub. Hüseyn xanın həyat yoldaşı knyaginya Sofiya Nikolayevna Taube Danimarka kralı və eyni zamanda III Aleksandrın arvadının qohumu idi. Atalarının ölümündən sonra iki oğlu Avropaya mühacirətə getmişdir. Nəvəsi Corc Naxçıvanski ABŞ-da, digər nəvəsi Mariya Naxçıvanskaya Misirdə yaşayır.

Tədqiqatçı Ş.Nəzirlinin qənaətinə görə, ümumiyyətlə, Kəngərli nəslindən olan Naxçıvanskiyə ailəsi Azərbaycana beş general vermişlər: general-mayor Ehsan xan, general-mayor Kəlbəli xan, tam süvari generalı İsmayıl xan, tam süvari generalı Hüseyn xan, general-mayor Cəmşid xan Naxçıvanskiyə. Bu nəsiləndən olan yüzlərcə zabit çar Rusiyası ordusunda xidmət etmişdir, onlardan bir çoxu Azərbaycan Milli Ordusunun formalaşmasında yaxından iştirak etmişdilər.

Səməd bəy Mehmandarov (1856-1931)

1904 - 1905-ci illər rus – yapon müharibəsində topçu zabıt Səməd bəy Mehmandarovun adı bütün Rusiya imperiyasında məşhurlaşmışdır.

I Dünya müharibəsi zamanı məşhurlaşmış Mehmandarov Rusiya zabıtlərinə verilən ən dəyərli orden və medallarla təltif edilmişdir. Onun son vəzifəsi korpus komandiri, son rütbəsi isə tam artilleriya generalı (indiki dövrdə ordu generalı rütbəsinə bərabərdir) olmuşdur. Hərbi akademiya bitirməyən zabıt üçün bu, olduqca yüksək vəzifə və rütbə sayılırdı və bunlara Mehmandarov şəxsi keyfiyyətləri sayəsində layiq görülmüşdür.

1918 – 1920-ci illərdə Azərbaycan Ordusunun hərbi naziri olan Mehmandarov qısa müddət ərzində güclü ordu yaratmaq üçün əlindən gələni edir. Sovet dövründə layiqincə qiymətləndirilməyən Mehmandarovun hətta qəbri dağıdılmış, ailə üzvləri isə repressiyalara məruz qalmışdılar. Tam artilleriya generalı rütbəsi almış ilk azərbaycanlı zabıt, müstəqil Azərbaycanın hərbi naziri və görkəmli sərkərdə Səməd bəy Mehmandarov Azərbaycan tarixində layiqli yerini tutmaqdadır.

Səməd bəy Mehmandarov 1856-cı il oktyabrın 16-da Lənkəranda əslən şuşalı zadəgan Mehmandarovların ailəsində anadan olub. Atası Sadıq bəy hüquqşünas idi və təyinatla Lənkəranda işləyirdi, o, 1871-ci ildə tərəddüd etmədən oğlunu Peterburq yunkerlər məktəbinə göndərir. Məktəbi bitirdikdən sonra Səməd bəy Varşava hərbi dairəsində topçu hissələrində xidmət edir. Hədsiz ədalət hissi və təmiz qəlbi ilə fərqlənən S.Mehmandarov burada şəhər hərbi məhkəməsinin üzvü seçilir.

1900-cü ildə o, Uzaq Şərqi təyinat alaraq Zabaykal topçu divizionunda batareya komandiri vəzifəsində çalışmağa başlayır. Rus qoşunlarının Çin yürüşündə iştirak edən Mehmandarov Sisikar yaxınlığında silahsız çinlilərə atəş açmaqdan imtina edir; o, qoşun komandanı general Rennenkampfla münəqişəyə girməkdən belə çəkinmir. Mancuriyanın uçqar bölgəsinə təyinat alan Mehmandarov özünü yaxşı cəhətdən göstərə bilir: 1902-ci ildə general Çempeynin dəstəsini məhv edir.

1903-cü ildə Peterburqda topçu zabıtləri məktəbində kurs bitirib Zabaykalyeyə qayıdan Mehmandarov 1904-cü ildə 7-ci Şərqi Sibir topçu divizionunun komandiri vəzifəsində Port-Artura göndərilir. 1904 - 1905-ci illər rus - yapon müharibəsi ona şöhrət gətirir. Mehmandarovun istedadını və işgüzarlığını

görən Port-Arturun komendantı R.Kəndratenko onu Port-Arturun sağ cinahının artilleriya rəisi, sonra isə Şərq cəbhəsinin artilleriya rəisi vəzifələrinə təyin edir. Mehmandarov öz işini səlis bilən, əsgərlərlə xoş rəftar edən, işinə can yandıran və son dərəcə təmiz adam kimi tanınırdı. Onun qorxmazlığı və soyuqqanlılığı dillər əzbəri idi. Jurnalist E.Nojin cəbhə bölgəsi ilə bağlı təəssüratlarını belə yazırdı: "Mərmilərin ikisi blindajın tavanına düşdü. Zabitlər qorxu hissi ilə ayağa durdular. İgid polkovnik Mehmandarov isə heç tövrünü belə pozmadı. Onun iri, ağıllı gözlərində zərrəcə qorxu "yox idi".

1904-cü ilin oktyabr ayında general-mayor rütbəsi alan Mehmandarov Port-Arturun artilleriya rəisi vəzifəsini icra edirdi. Port-Arturun təslim olması məsələsi müzakirə olunanda Mehmandarov qəti bunun əleyhinə çıxış etmişdir. Lakin 1905-ci ildə Kəndratenkonun ölümündən sonra generallar Stessel və Fok qalanı təslim etmiş, Mehmandarov da yüzlərcə başqa zabitlərlə bərabər əsir kimi Yaponiyaya aparılmışdır. Maraqlıdır ki, həbs zamanı yapon ordusunun artilleriya rəisi onunla şəxsən tanış olmaq istəmiş və yaponların Mehmandarovun toplarından böyük itkilər verməsini təsdiqləmişdir.

Rusiyaya qayıtdıqdan sonra Mehmandarov Şərqi Sibir artilleriya briqadasının komandiri təyin edilir. 1908-ci ildə ona general-leytenant rütbəsi verilir və o, 3-cü Sibir ordusunda korpus artilleriyasının rəisi vəzifəsinə təyin edilir. Hərbi akademiya bitirməmiş bir zabit yalnız böyük bacarığı, fitri istedadı, hərbi xidmətə sevgisi, qoçaqlığı və hərbi məharətinə görə bu qədər yüksək vəzifəyə təyin oluna bilərdi.

1910-cu ildə Mehmandarov I Qafqaz ordusunda korpus artilleriyasının rəisi təyin edilir. O burada tabeliyində olan artilleriya hissələrinin hazırlığını daim artırır.

I Dünya müharibəsi başlayanda Mehmandarov 21-ci piyada diviziyasının komandiri vəzifəsində cəbhəyə yollanır. 1914-cü ilin sentyabr ayında Lodz əməliyyatı və İvanqorod ətrafında gedən döyüşlərdə mühasirə təhlükəsi yaranan anda fərqlənən Mehmandarovun "Düşmən hücum edib. Vəziyyət ağırdır. Hücum keçirəm" paradoksal və lakonik raportu barəsində bütün cəbhələrdə danışdılar. 1915-ci ildə ona tam artilleriya generalı rütbəsi verildi və o, 2-ci Qafqaz korpusunun komandanı təyin olundu. "General Mehmandarovun qrupu" adlandırılan bu hərbi birləşmə Vilno döyüşlərində fərqlənmişdir.

Rusiya ordusunda xidmət zamanı o, Rusiya ordenləri sırasında ən yüksək hərbi təltif nişanı sayılan "Müqəddəs Georgi" ordeninin 4 və 3-cü dərəcələri, "Ağ qartal", "Aleksandr Nevski" ordenləri, "Müqəddəs Stanislav" və "Müqəddəs Anna" ordenlərinin bütün dərəcələri, "Müqəddəs Vladimir" ordeninin 4, 3 və 2-ci dərəcələri, həmçinin brilyantlarla bəzədilmiş və üzərində "İgidliyə görə" sözləri yazılmış fəxri qızıl qılınc, İngiltərə və digər Antanta dövlətlərinin yüksək ordenləri

ilə təltif edilmişdir. 1918-ci il-də ingilislər Bakıya daxil olanda Mehmandarov ingilis ordenlərini onlara qaytararaq demişdir: "İkiüzlü bir ölkənin ordeni mənə lazım deyil. Xalqıma silah qaldıran bir ordunun ordenini gəzdirmək mənim üçün ən böyük təhqirdir".

1917-ci ildə Peterburqda baş vermiş çevriliş çar ordusunun buraxılması ilə nəticələnir. Bu ara yaralıların Aleksandrovsk komitəsinə sədr seçilən Mehmandarov vətəni Azərbaycana qayıdır.

1918-ci ildə yaradılmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti təhlükələrə sinə gərmək üçün ordu yaratmalı idi. 1918-ci ilin dekabrında Səməd bəy Mehmandarov Azərbaycanın hərbi naziri təyin edildi və mövcud çətinliklərə baxmayaraq qısa müddət ərzində güclü ordu yaradıldı. Tədqiqatçı K.Oder yazırdı: "Hər cür silahlə yaraqlanmış bir ordu qurulmuşdur və Xəzər dənizində kiçik bir donanma yaradılmışdır. Bakıda, Lənkəran və Qarabağda milli hökuməti tanımaq istəməyənlər acınacaqlı vəziyyətə salınmışdır. Rus və digər düşmən qüvvələr itaət və nizam altına alınmışdır".

1920-ci ildə müstəqil dövlətimiz süquta uğrayanda Mehmandarov "Vətəndən ayrılmağa heç bir əsasım yoxdur" deyərək vətəndə qalmaq qərarına gəlir. Sovetlər tərəfindən həbs edilən general 2 aydan sonra N.Nərimanovun səyi ilə azad olunur və Moskvaya göndərilir. "Mehmandarov nadir artilleriyaçıdır" deyən Sovet Rusiya Ordusunun komandanı İ.Yakir onun təcrübə və biliyindən bəhrələnməyi tövsiyə edir. Beləliklə, daimi Artilleriya Komissiyasının üzvü seçilən Mehmandarov Ali Artilleriya Məktəbində sovet artilleriya zabitlərinə dərs demiş, "Artilleriya nizamnaməsi" hazırlayan komissiyanın işində iştirak etmişdir. O, eyni zamanda Hərbi Akademiyada zabitlərə taktikanın sirlərini də öyrətmişdir.

1921-ci ildə N.Nərimanov və Ə.Qarayevin xahişi ilə Bakıya qaytarılan Mehmandarov Bakı qarnizonu Hərbi-Elmi Cəmiyyətinin üzvü olmuş, Sovet Azərbaycanı Ordusunun qərargahında işləmiş, Azərbaycan Komandirlər Məktəbində dərs demişdir. Mehmandarov ədalətli və namuslu şəxsiyyət kimi tanındığından maliyyə və pul işlərinə baxan müxtəlif komissiyaların üzvü seçilmişdir. Lakin müstəqilliyin son atributlarını itirən Azərbaycanda məşhur generala yer tapılmır, o, bütün vəzifələrdən uzaqlaşdırılır.

Sovet repressiv aparatının nəzarəti altında olan Səməd bəy Mehmandarov 1931-ci ilin fevralında Bakıda vəfat edib və Çəmbərəkənd qəbiristanlığında (hal-hazırda Şəhidlər xiyabanı) dəfn olunub. 1939-cu ildə Sovet imperiyasının Azərbaycana göndərdiyi canişini S.Kirovun burada heykəli qoyulanda qəbiristanlıq və o cümlədən Mehmandarovun qəbri dağıdılıb.

Mehmandarovu xalqın yaddaşından silməyə çalışan sovet hakimiyyəti 1937-ci ildə generalı yenidən yada salır. Onun həyat yoldaşı və **oğlu Pir** həbs edilərək Saratova sür-gün edilir; özü də sənədlərdə oğlunun adı İqor yazılır. 1941-

ci ildə Mehmandarovun ailəsi Sibirə göndərilərkən yolda alman aviasiyasının bombardmanına düşür və onun həyat yoldaşı həlak olur. Oğlu isə sürgün dövrü qurtarandan sonra bir müddət Kalininqradda yaşayır və nəhayət, 1977-ci ildə anası və özünün heç bir günah işlətməməsi, sadəcə, çar və Müsavat generalının ailə üzvləri olduqları üçün həbs edilmələri haqqında sənəd alaraq Azərbaycana qayıdır.

1918-ci ilin azadlıq döyüşləri

Əli ağa Şıxlinski (1865-1943)

Port-Artur döyüşlərinin qəhrəmanı Əli ağa Şıxlinski təcrübəli topçu kimi ad çıxarmaqla bərabər, dərin biliklərə malik nəzəriyyəçi kimi də tanınırdı.

I Dünya müharibəsində müxtəlif məsul vəzifələrdə çalışan Şıxlinski ağır artilleriyanın tətbiqinin yeni əsaslarını qoymuşdu. "Rusiya artilleriyasının allahi" adlandırılan Şıxlinski çox adam polyak saysa da, o hər yerdə azərbaycanlı, müsəlman olduğunu vurğulayırdı.

1918-ci ildə Azərbaycanda Müsəlman Korpusunun, sonra isə Qafqaz İslam Ordusunun yaradıcılarından olan Şıxlinski Bakının erməni-bolşevik qüvvələrindən təmizlənməsində yaxından iştirak etmişdir. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Ordusunun hərbi nazirinin müavini vəzifəsində çalışan Şıxlinski qısa müddət ərzində ölkəmizdə güclü ordunun yaradılmasında əlindən gələni əsirgəməmişdir. Ə. Şıxlinski Azərbaycan tarixinə görkəmli sərkərdə, hərbi nəzəriyyəçisi, ilk hərbi lüğətin müəllifi, ilk hərbi memuarların müəllifi, Azərbaycan Qızıl Aypara Cəmiyyətinin yaradıcısı kimi daxil olmuşdur. İlk hərbi jurnalımız "Hərbi bilik" dərgisini də o yaratmışdır.

Əli ağa Şıxlinski 1865-ci il aprelin M 23-də Qazaxda zadəgan ailəsinin oğludur. 1883-cü ildə Tiflisdə Mixaylov artilleriya məktəbinə qəbul edilən Şıxlinski oranı fərqlənmə diplomu ilə bitirib. Təhsilini başa vurduqdan sonra Əli ağa Qafqaz hərbi dairəsinin topçu hissələrində xidmət edib.

Şıxlinski müharibə ab-havası gələn Uzaq Şərqə təyinat alır. O, 1900-cü ildə Zabaykal topçu divizionunda çalışmağa başlayır. Rus qoşunlarının Çin yürüşündə iştirak edən Şıxlinski döyüşlərdə fərqlənir, 1904-cü ildə topçu batareyasının komandiri vəzifəsində Port-Artura göndərilir. 1904 - 1905-ci illər rus-yapon müharibəsi ona şöhrət gətirir. Son döyüşlərin birində ayağından yaralanan pod-polkovnik Şıxlinski yaponlar əlil hesab edib əsir götürürlər. Lakin Peterburqda müalicə alan Şıxlinski çox keçmir ki, yenidən ordu sıralarına qayıdır. Artilleriya hissələrində xidmətini davam etdirən Şıxlinski 1907-ci ildə Ali Zabit Artilleriya Məktəbinə daxil olur. Məktəb Rusiya ordusu artilleriya hissələri üçün dərin biliklərə malik zabit kadrları yetişdirir və faktik olaraq artilleriya üzrə akademiya hesab edilir.

1910-cu ildə məktəbi bitirən Şıxlinski yenidən Qafqaz hərbi dairəsində divizion komandiri vəzifəsində xidmətini davam etdirir. 1912-ci ildə onun təklif etdiyi yeni atəş üsulu "Şıxlinski üçbucağı" adı altında hərbi elminə daxil olmuşdur.

"Səhra toplarının cəbhədə işlədilməsi" kitabı isə artilleriya zabitlərinin stolüstü kitabına çevrilmişdir.

1912-ci ildə Ali Zabit Artilleriya Məktəbinə rəis müavini, 1913-cü ildə isə məktəbin rəisi təyin edilən Şıxlinskiyə həmin ildə general-mayor rütbəsi verilir. 1914-cü ilin sonlarında Şıxlinski yenidən artilleriya hissələrinə qayıdır. Rusiya ordusunda məşhur topçu kimi tanınan Şıxlinski Rusiya paytaxtı Petroqraddın müdafiə sisteminin artilleriya rəisi təyin edilir. Bu vəzifədə olarkən o, şəhər ətrafında artilleriya mövqelərinin seçilib qurulmasında, Baltik dənizi və Fin körfəzi sahillərində artilleriya batareyalarının yaradılmasında, həmçinin yeni yaranan zenit artilleriya hissələrinin formalaşdırılmasında yaxından iştirak edir.

1915-ci ildə müharibə mövqə xarakterini alır. Belə vəziyyətdə Şıxlinskiyin elmi kitabları yada düşür, onların əsasında yeni növ artilleriya - ağır artilleriya hissələri təşkil olunmağa başlanılır. Bu zaman Şıxlinski əvvəlcə Qərb cəbhəsinin ağır artilleriya rəisi, sonra isə ali baş komandan - imperator yanında artilleriya üzrə general təyin edilir. Şıxlinski qısa müddət ərzində ağır artilleriya hissələrinin təşkil edilib döyüşlərdə iştirakını təmin edir. Onun artilleriya hissələri məşhur Brusilov həmləsində özlərini tamamilə doğruldular. 1916-cı ildə bütün Qərb cəbhəsinin artilleriya inspektoru təyin edilən Şıxlinskiyə xidmətlərinə görə 1917-ci ilin əvvəlində general-leytenant rütbəsi verilir. Əli ağa Şıxlinski 10-cu ordunun komandanı təyin edilir. Lakin bu zaman Rusiya imperiyası artıq dağılmaqda idi. Belə vəziyyətdə Şıxlinski vətəninə - Azərbaycana qayıdır.

Rusiya ordusunda xidmət zamanı Rusiya ordenləri sırasında ən yüksək hərbi təltif nişanı sayılan "Müqəddəs Georgi" ordeninin 4-cü dərəcəsi, "Ağ qartal", "Aleksandr Nevski" ordenləri, "Müqəddəs Stanislav" və "Müqəddəs Anna" ordenlərinin bütün dərəcələri, "Müqəddəs Vladimir" ordeninin 4, 3 və 2-ci dərəcələri, həmçinin üzərində "İgidliyə görə" sözləri yazılan fəxri qızıl qılınc, Fransanın "Fəxri legion" və digər Antanta dövlətlərinin ordenləri ilə təltif edilmişdir.

Bakıda möhkəmlənən erməni-bolşevik qüvvələri əhaliyə divan tutur, xalqımıza qarşı genosid törədirdilər. Belə bir vaxtda Müsəlman Korpusu yaradılmağa başlandı və Şıxlinski onun komandanı təyin edildi. Kifayət qədər silah və sursatı, zabit kadrları olmayan ilk hərbi hissələrimiz qəhrəmanlıqla döyüşə atılsalar da, düşmənin üstün qüvvələri qarşısında geriyyə çəkildilər. Belə şəraitdə müstəqilliyini elan etmiş Azərbaycan qardaş Türkiyə dövlətinə müraciət etməli oldu. Göyçay döyüşlərində darmadağın edilən erməni-bolşevik qüvvələri tutduqları ərazilərdən qovuldu və nəhayət, sentyabrın 15-də Bakı şəhəri düşməndən azad edildi. 1918-ci ilin noyabr ayında türk qoşunları Azərbaycandan çıxarıldı. Azərbaycan isə öz hissələrini tərtib etməkdə davam edirdi. Azərbaycan Ordusunda Şıxlinski hərbi nazir Mehmandarovun müavini təyin edildi. Müstəqil Azərbaycanın

ordusunun yaradılmasında onun böyük əməyi olmuşdur. 1919-cu ildə ona tam artilleriya generalı rütbəsi verilmişdir.

1920-ci ildə müstəqil dövlətimiz süquta uğrayanda Şıxlinski vətəndə qalmaq qərarına gəldi. Sovetlər tərəfindən həbs edilən general 2 aydan sonra N.Nərimanovun səyləri ilə azad edildi və Mehmandarovla bərabər Moskvaya göndərildi.

Daimi Artilleriya Komissiyasının üzvü seçilən Şıxlinski həmçinin Ali Artilleriya Məktəbində sovet artilleriya zabitlərinə dərs demiş, artilleriya nizamnaməsi hazırlayan komissiyanın işində iştirak etmişdir.

1921-ci ildə N.Nərimanov və Ə.Qarayevin xahişi ilə Bakıya qaytarılan Şıxlinski Bakı Qarnizonu Hərbi-Elmi Cəmiyyətinin sədr müavini olmuş, Sovet Azərbaycanı Ordusunun Qərargahında işləmiş, Azərbaycan Komandirlər Məktəbində dərs demişdir. 1928 -1929-cu illərdə o, Azərbaycanda ilk hərbi jurnal olan "Hərbi bilik" jurnalını nəşr etdirmişdir. Tərcümə fəaliyyəti ilə məşğul olan Şıxlinski ilk hərbi lüğətimizi tərtib etmişdir ki, burada rus, türk və fars dillərində olan hərbi terminlər Azərbaycan dilində verilmişdir.

Lakin müstəqilliyin son atributlarını itirən Azərbaycanda məşhur generala yer tapılmır. O bütün vəzifələrdən çıxarılır. Buna baxmayaraq o, respublikanın ictimai həyatında yaxından iştirak edir və Azərbaycanda Qızıl Aypara Cəmiyyətinin açılmasına nail olur.

İki dünya müharibəsi arasında hərbi yeniliklərlə maraqlanan Şıxlinski hərbi aviasiyanın gələcəkdə oynayacağı roldan böyük həvəslə danışır, mühazirələri elmi jurnallarda çap edilirdi. Onun ehtimalları II Dünya müharibəsi cəbhələrində təsdiqini tapırdı. Ömrünün son illərində öz xatirələrini qələmə alan Şıxlinski Azərbaycanda ilk hərbi memuar kitabı sayılan "Mənim xatirələrim" kitabını yazmışdır. Bu kitab müəllifin vəfatından sonra - 1944-cü ildə işıq üzü görmüşdür.

Əli ağa Şıxlinski 1943-cü ildə Bakı şəhərində vəfat edib və II Fəxri xiyabanda dəfn olunub. Həyat yoldaşı, məşhur Qayıbovlar nəslinin nümayəndəsi, Azərbaycanın ilk şəfqət bacısı Nigar xanım Şıxlinskayanın məzarı da onun məzarının yanında.

Cəlil Məmmədquluzadə (1869-1932)

Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbi irsi Mirzə Fətəli Axundzadənin realist ənənələrinin davamı idi. O hər zaman qeyd edirdi ki, sənətdə mücərrədliyə, formalizm təzahürlərinə, ideyasız meyllərə son qoyulmalı, ədəbiyyat və mətbuat geniş xalq kütlələrinin mənafeyi uğrunda mübarizə aparmalıdır. Böyük yazıçı və dramaturq əsərləri ilə o zamankı Azərbaycan həyatında hökm sürən feodal-patriarxal münasibətlərini, çar məmurları və riyakar din xadimlərinin özbaşınalıqlarını, şüurlarda və məişətdəki geriliyi durmadan tənqid etmişdir. Onun "Ölülər" traqikomediyası Azərbaycan ədəbiyyatında realizm və satiranın yeni bir mərhələsinin başlanğıcını qoymuşdur. Onun bütün bədii yaradıcılığının nüvəsi satiradan ibarətdir.

Cəlil Məmmədquluzadənin adı Azərbaycan tarixinə yazıçı, dramaturq, jurnalist, ictimai xadim, Azərbaycanda, eləcə də türk-müsəlman dünyasında satirik jurnalistikanın əsasını qoymuş bir şəxs kimi yazılmışdır.

Cəlil Məmmədquluzadə 1869-cu ildə Naxçıvanda anadan olmuşdur. Cəlil ilk təhsilini mollaxanada alır. 13 yaşında o, üçillik Naxçıvan şəhər məktəbinə daxil olur. Bu məktəbdə o, rus dilini öyrənir, məktəb kitabxanasındakı bütün kitabları oxuyur. Elm və biliklərə onda böyük maraq oyanır. Çox çəkmir, C.Məmmədquluzadə Qoriyə yola düşür və 1882-ci ildə müəllimlər seminariyasına daxil olur. Nəhayət, 1887-ci ildə İrəvan quberniyasının Uluxanlı kənd məktəbinə müəllim göndərilir. 1887 - 1897-ci illərdə C.Məmmədquluzadə kənd müəllimi kimi çalışır. Bu illərdə o, Azərbaycanın bir çox ziyalıları ilə əlaqə yaratmış, ölkədə mədəni-maarif işlərinin aparılması istiqamətində işlərin vacibliyi qənaətinə gəlmişdir. Müəllim işlədiyi dövrdə C.Məmmədquluzadə "Çay dəstgahi" adlı alleqorik mənzum dramını, "Kişmiş oyunu" komediyasını və "Danabaş kəndinin əhvalatları" adlı dahiyanə povestini yazmışdır. Bu əsərlər illər keçdikdən sonra çap edilmişdir; o cümlədən "Danabaş kəndinin əhvalatları" yalnız 1936-cı ildə işıq üzü görmüşdür.

Azərbaycanda baş verən haqsızlıqları görən, məmurların özbaşınalığı ilə addım-baş üzləşən Mirzə Cəlil 1897-ci ildən etibarən hüquqşünas kimi fəaliyyətə başlayır. 0,1901-ci ildə İrəvana köçərək 1903-cü ilədək burada vəkil işləyir.

Vaxtaşırı qəzetlərdə məqalələr çap etdirən C. Məmmədquluzadə 1903-cü ildə "Şərqi-Rus" qəzetindən dəvət alır. Tiflisdə Məhəmmədağa Şahtaxlı tərəfindən çap edilən bu qəzet ilk gündən demokratik ruhu ilə seçilmişdir. Demokratik fikirləri satirik dildə çatdırmaq ənənəsini Cəlil Məmmədquluzadə məhz bu qəzetdə işləyərkən mənimsəmişdir. "Poçt qutusu" hekayəsini də məhz bu qəzetdə çalışarkən yazıb çap etdirmişdir.

C.Məmmədquluzadə jurnalist Ö.F.Nemanzadə və tacir M.Ə.Bağırzadə ilə birlikdə şərikli mətbəə almaq qərarına gəlir. "Qeyrət" mətbəəsində o, ilk kitablarını çap etdirir. "Poçt qutusu", "Usta Zeynal", "Qurbanəli bəy", "İranda hüriyyət" adlı kitabları ona bütün Azərbaycanda şöhrət qazandırır. Elə o zaman Tiflisdə rus dilində çıxan "Qafqaz fəhlə vərəqəsi" qəzetində Mirzə Cəlil "Binəsislər" və "Xeyir-dua" felyetonlarını çap etdirir və fəhlələrin ağır vəziyyətini kəskin tənqid atəşinə tutur. "Xeyir-dua" sonradan M.Ə.Rəsulzadə tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək "Həyat" qəzetində nəşr olunmuşdur.

Xeyriyyəçiliyi ilə seçilən Cəlil Məmmədquluzadə Tiflisdə uşaqlar üçün məktəb və pansion (internat) açmışdır. C.Məmmədquluzadə o dövrdə Azərbaycanda kifayət qədər tanınsa da, "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşri ilə sözün əsl mənasında geniş şöhrət qazanır. İlk nömrəsi 1906-cı il aprelin 7-də çıxan jurnal Azərbaycanda, eləcə də türk-müsəlman dünyasında satirik jurnalistikanın əsasını qoydu. Jurnalda dövrün on mütərəqqi şəxsləri - M.Ə.Sabir, N.Nərimanov, Ə.Haqqverdiyev, M.S.Ordubadı, Ö.F.Nemanzadə, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar şeir, məqalə və felyetonlarını çap etdirirdilər. Jurnalın təbliğ etdiyi demokratiya və azadlıq ideyaları ona ümumxalq məhəbbəti, beynəlxalq aləmdə böyük nüfuz qazandırdı. Jurnalın ilk nömrələri çap edilən kimi həm çar hökumətinin məmurları, həm də mürtəcə din xadimləri ona qarşı kampaniyaya başlamışlar. C.Məmmədquluzadə onu "Allahsız" adlandıranlara cavab verirdi ki, "əksinə, mən Allahdan qorxmağa çağırıram, lakin eyni zamanda zalım və savadsız mollaların hərəkətlərinə göz yuma bilmirəm".

Cəlil Məmmədquluzadə "Molla Nəsrəddin" jurnalında ölkədə konstitusiyaya qəbul olunması və insan hüquqlarının qorunması ideyaları ilə çıxış etmişdir. Jurnalda Azərbaycan dilinin dövlət dili səviyyəsinə qaldırılması, qadın bərabərliyi kimi məsələlər də əksini tapmışdır. Onun rəhbərliyi ilə jurnalda fəaliyyət göstərən müəlliflər faktik olaraq "Molla Nəsrəddin məktəbi" adlanan mətbuat və ədəbiyyat məktəbi yaratmışlar.

C.Məmmədquluzadə daim irtica qüvvələrin təqib və təzyiqinə məruz qalmışdır. Çar hökumətinə sədaqətlə işləyən məmurlar onu dəfələrlə məhkəmələrə vermiş, mətbəədə axtarışlar aparmış, jurnalın nömrələrini müsadirə etmiş, hətta bəzən jurnalın nəşrini müəyyən müddət ümumiyyətlə dayandırmışlar da. Jurnal

fasilələrlə 1931-ci ilədək çap edilmişdir. Onun 340 nömrəsi Tiflisdə, 8 nömrəsi Təbrizdə, 400 nömrəsi isə Bakıda işıq üzü görmüşdür.

1918-ci ilin hadisələri zamanı ailəsi ilə birlikdə Qarabağın Kəhrizli kəndinə köçmüşdür.

Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradılmasını dəstəkləmişdir. Hələ 1917-ci ilin fevral inqilabından sonra o, "Cümhuriyyət" adlı məqaləsində yazırdı: "Padşahlıq taxtından yıxılan Nikolayın zalım və xain idarəsi dağılından sonra Rusiya məmləkətində yaşayan millətləri, o cümlədən də biz müsəlmanları məşğul edən tək bir məsələdir: həmin məsələ cümhuriyyət məsələsidir". Məqalədə o, sadə dillə cümhuriyyət anlayışını izah edir, tarixdən misallar göstərirdi.

Ədib Qarabağda erməni işğalçılarına qarşı mübarizə aparanaqlar sırasında olmuş, qaçqın və köçkünlərə əlindən gələnlə köməkliliyi göstərmiş, hətta Əsgəran döyüşlərində əlində silah iştirak etmişdir. Azərbaycançılıq məfkurəsi və cümhuriyyət ideyaları onun "Anamın kitabı" pyesində özünü çox dolğun şəkildə göstərmişdir. Burada bütöv və müstəqil Azərbaycan ideyası dəstəklənir. Başqa bir əsərində - "Kamança" pyesində Azərbaycan xalqının yüksək humanizmindən istifadə edən ermənilərin və onların havadarlarının cinayətkar məqsədləri aşkarlanır.

Sovet dövründə Bakıya köçən C.Məmmədquluzadə burada "Molla Nəsrəddin" jurnalının və "Yeni yol" qəzetinin baş redaktoru olmuş, Ümumittifaq Mərkəzi Yeni Əlifba Komitəsinin üzvü, Bakı Tənqid-Təbliğ Teatrının təşkilatçılarından olmuşdur. Onun fəaliyyəti ciddi nəzarətə götürülmüşdü, hər addımı, yazdığı hər sətiri araşdırılır, ona iradlar tutulurdu. Buna etirazını bildirdikdə isə ədibi "Molla Nəsrəddin" jurnalından uzaqlaşdırmışlar, jurnalı Mübariz Allahsızlar Cəmiyyətinin orqanına çevirmişlər. C.Məmmədquluzadəyə qarşı sovet mətbuatında çoxlu sayda qərəzli məqalələr çap edilmiş və bütün bunlar onun səhhətinə pis təsir göstərmişdir. Nəticədə o, ağır xəstələnmişdir.

"Azərbaycan" və "Haradadı Azərbaycan?" felyetonlarında Cəlil Məmmədquluzadə vahid Azərbaycan ideyasını hər şeydən yüksək tutur. O, ürək yanğısı ilə yazır: "Ah, gözəl Azərbaycan vətənim! Harada qalmısan? Ay torpaq çörəyi yeyən təbrizli qardaşım, ay keçəpapaq meşkinli, sərablı, goruslu və moruslu qardaşlarım... Gəlin biz də bir dəfə oturaq və keçə papaqlarımızı ortalığa qoyub bir fikirləşək: hardadır bizim vətənimiz?".

Əzim Əzimzadə (1865-1943)

Azərbaycan rəssamlıq tarixində Əzim Əzimzadənin yaradıcılığı xüsusi yer tutur. Satirik qrafika, karikatura janrının bu mahir ustası bir çox satirik jurnallar, ilk növbədə "Molla Nəsrəddin"lə əməkdaşlıq etmişdir. Bədii əsərlərə illüstrasiyalar çəkən, teatr tamaşalarına bədii tərtibat verən, portret və mənzərə janrlarında əsərlər yaradan rəssamın Azərbaycanda peşəkar rəssamların hazırlanmasında da böyük rolu olmuşdur.

Azərbaycan tarixinə Əzim Əzimzadə xalq rəssamı, Azərbaycan realist qrafika sənətinin banisi, satirik qrafika, illüstrasiya, siyasi plakat, tarixi və məişət janrlarında, teatr dekorasiya sənəti sahəsində fəaliyyət göstərmiş rəssam, Azərbaycanda ilk rəssamlıq məktəbinin yaradıcısı, pedaqoq, teatr və rəssamlıq emalxanalarının təşkilində yaxından iştirak etmiş təşkilatçı kimi daxil olmuşdur.

Əzim Aslan oğlu Əzimzadə 1880-ci ildə Bakının Novxanı kəndində anadan olub. Uşaqlıqdan rəsm çəkməyə maraq göstərən balaca Əzimin bu həvəsinə öləri əyləncə kimi baxmışlar. İlk təhsilini o, 1888 - 1891-ci illərdə mollaxanada almış, 1891 - 1894-cü illərdə isə rus-müsəlman məktəbinə daxil olaraq təhsilini davam etdirmişdir. Artıq burada müəllimləri onun rəsmə marağını görmüş, böyük fitri istedadı malik olmasının şahidi olmuşdular. Ona bu sahədə təhsilini davam etdirmək məsləhət görülmüşdür.

Kiyev şəhərinə göndərilən Əzim Əzimzadə burada rəssamlıq məktəbində oxumuşdur. Onun ilk karikatürası ("İrşad"ın müştərişi") "Molla Nəsrəddin" jurnalında dərc olunmuşdur. Satirik qrafika sahəsində rəssamlıq fəaliyyətinə başlayan Əzim Əzimzadə bunun üçün lazım olan keyfiyyətlərə malik idi. O hər hansısa bir hadisə və eybəcərliyin mahiyyətini dərhal anlayır və onun satirik, hamıya aydın olan ümumiləşdirilmiş obrazını tapırdı. Çox vaxt onun çəkdiyi karikatüralara şəkilaltı yazılar da tələb olunmurdu.

1906-cı ildə "Molla Nəsrəddin" jurnalında satirik rəsmləri və karikatüraları ilə çıxış etməyə başlayan Əzim Əzimzadə qısa müddət ərzində populyarlıq qazanır. "Molla Nəsrəddin" in bütün Şərqdə geniş yayılmasının, rəğbətlə qarşılınmasının əsas səbəblərindən biri də Əzim Əzimzadənin hər biri sənət əsəri olan karikatura və şarjları olmuşdur. Onun çəkdiyi "Cənab Vitte",

"Millət dərdi çəkməkdən əriyib çöpə dönmüş müsəlman dövlətli" karikaturaları indiyənədək janrın klassik nümunələri hesab edilir. "Cənab Vitte" karikaturasında Rusiyanın baş naziri yaraqlı-yasaqlı halda İran sərhədini keçərək Cənubi Azərbaycanda inqilabi hərəkatı boğmağa tələsən şəkildə göstərilib. Bu karikatura çar məmurlarının qəzəbinə səbəb olsa da, Rusiya imperiyasının siyasətini dəqiq əks etdirdiyinə görə çox populyar idi. Ölkədə baş verən ictimai-siyasi olaylarla dərinədən maraqlanan rəssam "Hümmət" təşkilatının, "Nicat", "Nəşri-maarif" cəmiyyətlərinin mədəni-maarif tədbirlərinin fəal iştirakçısı olmuşdur.

1909-cu ildə nəşrə başlayan "Zənbur" jurnalında redaktor vəzifəsində çalışarkən Ə.Əzimzadə imkan olan kimi məqalə məmlərini satirik rəsmlərlə tamamlayırdı. "Ziyalıya ikiüzlülük yaraşmır". "Qumarbazlar" karikaturaları dövrün ən iyrənc cəhətlərini qamçılıyırdı.

1910-cu illərdə Əzim Əzimzadə Rusiya və Şərq ölkələrinə səyahətlər etmişdir. Bu səyahətlər onu yeni-yeni təəssüratlarla zənginləşdirmiş, həyat təcrübəsini və dünyagörüşünü artırmışdı. Vətənə qayıdandan sonra Əzim Əzimzadə bir müddət müəllimlik etmiş, məktəblərdə rəsm müəllimi işləmişdir. Bununla bərabər, o, Bakıda çıxan satirik jurnallar üçün karikatura və yumoristik rəsmlər də çəkmişdir. "Molla Nəsrəddin" in şöhrəti Azərbaycanda yeni-yeni satirik jurnalların yaranmasına səbəb olur, bu isə öz növbəsində ölkədə gedən ictimai-siyasi mübarizəyə müəyyən təsir göstərirdi. Rəssam bu dövrdə ən çox "Zənbur", "Bic", "Kəlniyyət", "Baraban", "Məzəli", "Tuti", "Babayi-Əmir" kimi satirik jurnallarla əməkdaşlıq etmişdir. "Avropa diplomatiyasının qələbəsi", "Balkan məsələlərində biz bitərəfik" kimi karikaturaları böyük siyasətdə Avropa ölkələrinin ikiüzlülüyunü tam şəkildə göstərirdi.

Əzim Əzimzadə 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasını ürəkdən alqışlamışdır. Şərqdə yaradılan ilk respublikanın fəaliyyəti dövründə "türk məktəbi" adını almış köhnə "rus-müsəlman" məktəblərində Əzim Əzimzadə rəsm müəllimi işləmişdir. Bununla yanaşı, o, satirik qrafika və illüstrasiya janrlarında fəaliyyətini də davam etdirmişdir. 1919-cu ildə rəssam "Türk nəşriyyat cəmiyyəti" tərəfindən nəşr edilən "Zənbur" jurnalı ilə əməkdaşlığa başlamış və orada siyasi-ictimai mövzularda 100-dən artıq karikatura dərc etdirmişdir.

Bu dövrdə Əzim Əzimzadənin yaradıcılığında milli istiqlal mövzusu mühüm yer tutmuşdur. Rəssamın dövrü mətbuat səhifələrində zamanın ictimai-siyasi problemləri ilə səsleşən çoxlu sayda karikaturaları çap olunmuşdur. Dövlət quruculuğu sahəsində bəzi mənfur insanlar tərəfindən yaradılan süni maneələri öz rəsmlərində kəskin tənqid edən rəssam belə maneələrin son nəticədə Azərbaycanın müstəqilliyinə xələl gətirəcəyini, onu təhlükə altında qoyacağını bildirdi. Bu dövrdə Azərbaycan Avropa dövlətlərinin ikiüzlü siyasəti ilə qarşılaşırdı.

Müstəqilliyinə hər tərəfdən təcavüz edilən Azərbaycan təhlükələri aradan qaldırıldıqca aparıcı Avropa dövlətləri onun müstəqilliyini tanınamamaq üçün müxtəlif bəhanələr axtarırdılar. Azərbaycana təcavüz edən işğalçılar, xarici müdaxiləçilər əleyhinə yönəlmiş karikaturalarından birində Əzim Əzimzadə ağqvardiyaçı generallar Denikini, Kolçakı və erməni quldur dəstələrinin başçısı cəllad Andraniki ciblərində gəzdirən ingilis qəsbkarlarını təsvir etmişdi. Bununla o, işğalçıların hansı havadarların köməyindən istifadə etməsini göstərmişdi. Əzim Əzimzadə rəsmlərində vətən və xalq təəssübkeşliyini ön plana çəkir, cəhaləti, nadanlıqı, milli ədavəti, erməni millətçilərinin - daşnakların vəhşi və iyrənc əməllərini ifşa edirdi.

Əzim Əzimzadənin yaradıcılığı orijinal və çoxcəhətlidir. O, satirik qrafika, illüstrasiya, siyasi plakat, tarixi və məişət janrlarında, teatr-dekorasiya sənəti sahəsində fəaliyyət göstərmişdir. Onun təsvir üslubunda xalq yaradıcılığına xas yığcamlıq, obrazlılıq, səlislik kimi cəhətlər üstündür. O öz rəsmlərində tənqid hədəflərini gah öldürücü satira, gah kəsərli yumor, gah yumşaq kinayə atəşinə tuturdu. Rəssam Mirzə Ələkbər Sabirin "Hophopnamə"sinə son dərəcə gözəl illüstrasiyalar çəkmiş, bir çox teatr tamaşalarına tərtibat və geyim eskizləri vermişdir. Üzeyir Hacıbəylinin "Leyli və Məcnun", "Əslis və Kərəm" operalarının, "Arşın mal alan", "O olmasın, bu olsun" musiqili komediyalarının, Z.Hacıbəylinin "Aşıq Qərib" operasının və bir çox digər tamaşaların bədii tərtibatını Əzim Əzimzadə vermişdir.

1920-ci ildə Azərbaycanda Xalq Cümhuriyyəti devrilib, əvəzində sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra rəssam Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığının incəsənət şöbəsinə rəhbər təyin edilmişdir. Onun fəaliyyəti nəticəsində 1920-ci ildə vətənimizin incəsənət tarixində mühüm hadisə baş vermişdir: Bakıda rəssamlıq məktəbi fəaliyyətə başlamışdır.

Əzim Əzimzadə Azərbaycanda teatr və rəssamlıq emalatxanalarının təşkilində səmərəli işlər görməklə bərabər, bir çox əsərlərə özü bədii tərtibat vermişdir. Mirzə Ələkbər Sabir, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev, Nəriman Nərimanov, Cəlil Məmmədquluzadə, Abdulla Şaiq, Yusif Vəzir Çəmənəmimli və başqalarının əsərlərinə illüstrasiyalar, tamaşalarına dekorasiya və geyim eskizləri çəkmişdir. M.F.Axundzadənin "Hacı Qara", "Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah", "Mürəfiə vəkillərinin hekayəti", Cəlil Məmmədquluzadənin "Ölülər", Cəfər Cabbarlının "1905-ci ildə" pyesləri əsasında hazırlanan tamaşaların da geyim eskizləri onundur.

Əzim Əzimzadənin yaratdığı əsərlər içərisində "Köhnə Bakı tipləri" adlı satirik portretlər silsiləsi dərinliyi və səlis işlənməsi ilə seçilir. "Hacı" karikatura portreti janrın klassik əsərlərindən biri hesab edilir. Bədii əsərlərə illüstrasiyalar çəkən rəssam Nizami Gəncəvinin "Yeddi gözəl", "Xosrov və Şirin" poemaları mövzusunda yüksək səviyyəli bədii əsərlər yaratmışdır.

Bütün bunlardan əlavə, Əzim Əzimzadə çox koloritli mənzərələr də çəkmişdir. ünun "Görədil", "Tut ağacı", "Qürub", "Bakı bağlarında" və s. rəsm əsərləri Abşeronun gözəlliklərini tərənnüm etməklə yanaşı, Azərbaycan rəssamlıq tarixində mühüm yer tutur.

1940-cı ildə Bakıda Əzim Əzimzadənin fərdi sərgisi açılmış, burada rəssamın 1200-dən artıq əsəri göstərilmişdir.

Əzim Əzimzadə 1943-cü ildə Bakıda vəfat etmişdir.

Köhnə arvad və lazə arvad (rəssam Əzim Əzimzadə)

Səttarxan (1867-1914)

1905 - 1911-ci illər İran inqilabının mərkəzi Cənubi Azərbaycan, onun lideri isə Azərbaycanın qəhrəman oğlu Səttarxan sayılır. Bütün ömrünü xalqın əsarətdən qurtulmasına sərf etmiş Səttarxan fəaliyyəti Azərbaycan xalqının gələcək ictimai-siyasi və milli şüurunun inkişafına güclü təkan vermişdir. İnqilab yatırılsa da, o bir daha sübut etdi ki, mütləqiyyətə, ictimai və milli zülmə qarşı mübarizədə Azərbaycan xalqı yekdil hərəkət etməyə qadirdir.

Azərbaycan tarixinə Səttarxan 1905 – 1911-ci illər İran inqilabının liderlərindən biri, görkəmli sərkərdə və xalq qəhrəmanı kimi daxil olmuşdur.

Səttarxan (əsl adı Səttardır) Hacı Həsən oğlu 1867-ci ildə Cənubi Azərbaycanın Qaradağ vilayətinin Məmmədخانlı (indiki Mincəvan) mahalında anadan olub. Xırda ticarətçi olan atası Hacı Həsən hökumətə qarşı tədbirlərdə həmişə iştirak edib. Böyük qardaşı İsmayıl inqilabi hərəkətdə iştirak etmiş və mürtəcə qüvvələr tərəfindən öldürülmüşdür.

XX əsrin başlanğıcında İran dövlətinin tərkibində olan Cənubi Azərbaycanda şah rejiminin daxili və xarici siyasətinə qarşı narazı qüvvələrin sayı günü-gündən artırdı. Belə ki, vergilərin çoxalması, ölkənin Rusiya və İngiltərənin yarımüstəmləkəsinə çevrilməsi ilə əlaqədar sosial tarazlığın pozulması xalqın narazılığına səbəb olurdu. Rüşvətxorluq, dövlət pullarının mənimlənməsi, möhtəkirlər dövləti getdikcə daha artıq tənəzzülə uğradırdı.

Haqsızlıqları gören Səttar gənc yaşlarından ayrı-ayrı nümayişlərdə iştirak edir və bu səbəbdən hətta 1882 - 1883-cü illərdə həbsxanada cəza da çəkməli olur. Gənc Səttar zəhmətkeş kütlələri daim müdafiə etdiyinə görə xalq onu hörmətlə "Səttarxan" adlandırır. O dövrdə şah rejiminə qarşı xalq müxtəlif mübarizə üsulları tətbiq edirdi. Onlardan biri də qaçaqçılıq hərəkəti idi. Belə ki, bəzi narazı adamlar dağlara qaçır, silah əldə edir, mürtəcə qüvvələrə, zalımlara hücumlar edirdilər. Qaçaq kimi fəaliyyətə başlayan Səttarxan da tədricən tərəfdaşlarının sayını artırmış və silahlı partizan dəstəsi yaratmışdı.

1905-ci ildə Səttarxan ümumən İranda, o cümlədən də Cənubi Azərbaycanda genişlənən inqilabi hərəkata qoşulur. İlk əvvəl inqilabçılar konstitusiyaya (məşrutə) tələb edir, nümayişlər, müqəddəs yerlərdə etiraz aksiyaları keçirirlər. Yerlərdə demokratik idarəetmə orqanları - əncümənlər seçilir. Azərbaycan şəhərlərinin əncümənləri birləşərək "Azərbaycan Əyalət Şurası" təşkil edirlər. "İctima-ıyyune-amiyyun" sosial-demokrat qrupunun üzvlərindən seçilən "Gizli mərkəz" adlı qurum onun idarəetmə orqanı olur. Xalq arasında böyük nüfuza malik olan Səttarxan 1906-cı ildə Təbrizin Əmirəxız məhəlləsi mücahidlərinin başçısı və "Həqiqət" əncüməninin üzvü olmuşdur. Səttarxan fədəi dəstələrinin sayını artırmağa çağırır və onlara daim hərbi təlimlər keçir. 1906-cı ildə Müzəffərəddin şahın konstitusiyaya haqqında qəbul etdiyi qanun xalqı sakitləşdirsə də, onun vəfatından sonra Məhəmmədəli şahın bu qərarı ləğv etməsi xalqı yenidən mübarizəyə qaldırır.

1907-ci il fevralın 8-də Təbrizdə ilk silahlı üsyan baş verir. Şəhərdə real hakimiyyət Azərbaycan Əyalət Şurasının əlinə keçir. İranda parlament (məclis) yaradılanda Azərbaycandan seçilmiş nümayəndələr onun işində fəal iştirak edirlər. Təbriz şəhəri İran inqilabının mərkəzinə çevrilir. Azərbaycan Əyalət Şurası sosial-iqtisadi tədbirlər həyata keçirir, insanların vəziyyəti nisbətən yaxşılaşır. İri şəhərlərdə dünyəvi elmləri tədris edən yeni məktəblər açılır. 1907-ci ilin sonunda şah konstitusiyayı imzalamaq məcburiyyətində qalır. Lakin o, gizli şəkildə Rusiya və İngiltərədən köməklik alaraq əksinqilabi çevrilişə hazırlaşır.

1908-ci il iyunun 23-də şah qoşunları İran məclisinə hücum edir, inqilabçılara divan tutulur. Onlar İran vilayətlərində inqilabi boğduqdan sonra Azərbaycana üz tuturlar. Onların əsas hədəfi Təbriz şəhəri idi. Şəhərdə inqilabi boğmağa cəhd göstərən 40 minlik şah qoşunu və irticaçı qüvvələrlə inqilabçılar arasında ağır döyüşlər başlayır. Artıq iyulun 1-də şəhər mühasirəyə alınır, şəhərdə aclıq başlayır. İyulun 18-də Səttarxan gözlənilmədən hücumu keçir və düşməne güclü zərbə vurur. Bu xəbər inqilabçıları ruhlandırır, bütün Azərbaycandan fədailər Təbrizə axışmağa başlayır, müxtəlif üsullarla mühasirədən keçib Səttarxanla birləşirlər. Qüvvələri bir mərkəzdən idarə etmək məqsədi ilə Səttarxan, Bağırxan, Əli Müsyö, Hacı Əli Davafuruş və Mir Həşim xandan ibarət "Hərbi şura" yaradılır.

Təbrizin Əmirəxız məhəlləsində küçə vuruşmaları zamanı Səttarxanın rəhbərliyi altında fədəi dəstələri əksinqilabi qüvvələrə ağır zərbələr endirir, onları geri çəkilməyə məcbur edirlər. Avqustda şah qoşunları geri çəkilir və İranın mərkəzi əyalətlərindən köməyə yeni qüvvələrin gəlməsini gözləməyə başlayır. Öz qüvvələrini səfərbər edən Səttarxan 20 min döyüşçü toplayaraq geniş əks-hücumu başlayır. Oktyabrın 12-dək döyüşlər davam edir. Oktyabrın ortalarında Təbriz azad olunur.

Xalq və vətən qarşısında xidmətlərinə görə Azərbaycan Əyalət Şurası Səttarxana "Sərdari-millî" (millətin sərkərdəsi) adı verir, döyüşdə fərqlənənləri təltif etmək üçün Səttarxan medalı təsis edir. Dünya mətbuatında həmin illərdə Səttarxan "İnqilabçı İran qoşununun başçısı", "İranda Hannibal" adlandırılır.

1908-ci ilin noyabrından 1909-cu ilin yanvarına qədər gedən döyüşlərdə Səttarxanın dəstələri tədricən bütün Cənubi Azərbaycanı şah qoşunları və mürtəcə qüvvələrdən təmizləyir. Şimali Azərbaycandan, Volqaboyu ərazilərdən, Orta Asiyadan, Türkiyədən inqilabçılara kömək göstərirdilər. Kömək qeyri-rəsmi xarakter daşıyırdı, buna baxmayaraq bu ölkələrdən silah, ərzaq, pul gətirilir, yüzlərcə könüllü Azərbaycan inqilabçılarına qoşulurdu. Təbriz döyüşlərində Şimali Azərbaycandan gəlmiş 800 döyüşçü vuruşurdu. Milli ziyalılarımız mətbuatda, milli burjuaziya isə maliyyə vəsaiti ilə inqilabçıları dəstəkləyirdilər.

Səttarxanın qələbələri İran inqilabını yenidən canlandırır, lakin Rusiya və İngiltərənin böyük narahatlığına səbəb olur. Onlar şah rejiminə güclü kömək göstərirlər. 1909-cu ilin aprelində Rusiya qoşunları Təbrizə girir. Azərbaycan Əyalət Şurası fədailərə vuruşu dayandırmaq və silahları gizlətmək əmri verir. Buna baxmayaraq 1909-cu ilin iyulunda şah devrilir, Tehrandə mülkədar-burjua dairələri öz hökumətlərini yaradırlar. 1910-cu ilin aprelində yeni liberal mülkədar-burjua hökumətinin dəvəti ilə başda Səttarxan və Bağırxan olmaqla 100 nəfərlik fə dai dəstəsi Tehrana gedir. Tehran əhalisi Səttarxanı böyük təntənə ilə qarşılayır. Lakin irtica qüvvələri Təbriz üsyanının qəhrəmanlarına qəsd hazırlayıbmışlar. 1910-cu il avqustun 7-də yeni hökumətin qoşunları, Tehran polisi və İran ermənilərindən təşkil edilmiş dəstələr Səttarxanın fə dai dəstəsinə qəfil hücum edir. Fədailər 6 min nəfərlik düşmənlə döyüşdə məğlub olur, atışma zamanı Səttarxan ağır yaralanır və uzunsürən xəstəlikdən sonra vəfat edir.

Hüseyn Ərəblinski (1881-1919)

Hüseyn Məmməd
oğlu Ərəblinski (Xələfov)

1881-ci ildə Bakıda anadan olub. İlk təhsilini mollaxanada aldıqdan sonra o, rus-müsəlman məktəbində oxuyub. Məktəb illərində teatr dərnəyinin qoyduğu tamaşalarda həvəslə oynayan Hüseyn qohumları və yaxınlarının etirazlarına baxmayaraq həyatını teatrla bağlamaq qərarına gəlir.

Hüseyn Ərəblinski səhnəyə ilk dəfə 1897-ci ildə görkəmli teatr xadimi və rejissor Cahangir Zeynalovun hazırladığı "Lənkəran xanının vəzirini" komediyasında mehtər Kərim rolunda çıxmışdır. Gənc aktyorun istedadını görən C.Zeynalov onun məşhur aktyor olacağına inandığını bildirmişdir. Çox keçmir, Ərəblinski "Müsəlman Artistləri Cəmiyyəti" nə üzv qəbul edirlər və o, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində teatr tamaşalarında çıxış etməyə başlayır. 1905-ci ildə Lənkəran qastrolu zamanı Nəcəf bəy Vəzirovun "Müsibəti-Fəxrəddin" tamaşasında oynadığı Fəxrəddin obrazı Hüseynə şöhrət qazandırır.

1906-cı ildə Ərəblinski "Nicat" cəmiyyəti nəzdindəki teatr truppasına daxil olur və 1913-cü ilədək bu truppaya ilə tamaşalarda iştirak edir. Sonralar o, "Səfa" cəmiyyətinin teatr truppasına keçir. 1918-ci ildən isə Ərəblinski Zülfüqar və Üzeyir Hacıbəyli qardaşlarının teatr truppasında çalışmağa başlayır. Bu teatrda fəaliyyəti zamanı ona rejissorluq da tapşırılır və Ərəblinski istedadını bu sahədə göstərmək imkanı tapır. Elə həmin 1918-ci ildə Ərəblinski teatrın baş rejissoru təyin olunur. Eyni zamanda Ərəblinski teatr həvəskarları dərnəklərinə də rəhbərlik

Azərbaycan peşəkar teatr sənətinin banilərindən söhbət açılarda ilk yada düşənlərdən biri də Hüseyn Ərəblinski olur. Bu da təsadüfi deyil. Görkəmli Azərbaycan aktyoru və rejissoru olmuş Ərəblinski Azərbaycan teatrının təşəkkülündə, milli aktyor və rejissor kadrlarının hazırlanmasında rolu əvəzsizdir. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan teatr və kino sənətinin bütün nailiyyətləri bu və ya digər dərəcədə həm də Ərəblinskiyə adı ilə bağlıdır. Dünya klassiklərinin əsərlərini Azərbaycanda tamaşaya qoymaqla milli teatr ənənələri ilə klassik Avropa teatr mədəniyyətini üzvi şəkildə birləşdirən, Azərbaycan tarixini və milli dəyərlərini təbliğ edən əsərləri səhnələşdirən, ilk Azərbaycan opera və operettalarının quruluşçu rejissoru olan, Azərbaycan səhnəsində faciəvi rolların mahir ifaçısı sayılan, ilk Azərbaycan kinofilminə baş rolunu ifa edən, Azərbaycanda onlarca teatr truppaları və dərnəkləri yaradan, öz fəaliyyəti ilə Azərbaycanın milli müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan Ərəblinski bir nədanın xain gülləsinin qurbanı olmuşdur. Hüseyn Məmməd oğlu Ərəblinskiyə adı Azərbaycan tarixində görkəmli aktyor və rejissor, Azərbaycan peşəkar teatr sənətinin banilərindən biri kimi hörmət və ehtiramla xatırlanır.

edir, istedadlı gənclərdən yüksək səviyyəli aktyor truppası yaradır. Hüseyn Ərəblinski bütün fəaliyyəti ilə Azərbaycanda aktyorluq sənətinin nüfuzunu qaldırmağa çalışmışdır. Bu o zaman idi ki, ölkədə bəzi mürtəcə qüvvələr teatrın əleyhinə çıxış edir, aktyorluq sənətinə etinasız yanaşırdılar. Azərbaycan aktyorlarının peşəkarlıq səviyyəsinin artmasında və püxtələşməsində Ərəblinskinin xidməti əvəzsizdir.

H.Ərəblinski Azərbaycanın ilk peşəkar rejissoru hesab edilir. Obrazın daxili aləmini dərinləndirən duymaq və açmaq, əsərin səciyyəvi xüsusiyyətlərini incə detallarla verə bilmək qabiliyyəti Ərəblinskinin rejissorluq sənətinin əsas məziyyətlərindən olmuşdur. O, ədəbi-dramaturji materialın ifaçılar tərəfindən düzgün dərk edilməsinə və tamaşada vahid ansambl yaradılmasına xüsusi diqqət vermişdir. Onun hazırladığı tamaşalar böyük maraqla qarşılanırdı. Onlardan N.Qoqolun "Müfəttiş" (1906) və "Evlənmə" (1910), N.Nərimanovun "Nadir şah" (1906), F.Şillerin "Qaçaq" (1907), Ş.Şaminin "Dəmirçi Gavə" (1908), U.Şekspirin "Otello" (1910) tamaşalarını göstərmək olar.

Azərbaycan teatrının repertuarına Azərbaycan tarixi və milli müstəqillik uğrunda hərəkətlə bağlı səhnə əsərlərinin daxil edilməsində Ərəblinskinin böyük rolu olmuşdur. Əyləncə xatirinə yazılan əsərləri qəbul etməyən rejissor Azərbaycanda ictimai-siyasi və mədəni-əxلاق məsələlərini qaldıran əsərlərə üstünlük verirdi.

Bununla bərabər, Ərəblinskinin aktyor təbiətinə faciəvilik və romantik pafos daha yaxın olmuşdur. O, S.Lanskoyun "Qəzavat" əsərində Əhmədbəy Şamxal, Ş.Şaminin "Dəmirçi Gavə" əsərində Gavə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin "Bəxtsiz cavan"ında Fərhad, "Ağa Məhəmməd şah Qacar"da Ağa Məhəmməd şah, "Dağılan tifaq"da Nəcəf bəy, F.Şillerin "Qaçaq" əsərində Frans Moor, Nəriman Nərimanovun "Nadir şah"ında Nadir şah kimi faciəvi rolları yüksək sənətkarlıqla ifa etmişdir.

Yaradıcılığında milli teatr ənənələri ilə klassik Avropa teatr mədəniyyətini üzvi surətdə birləşdirən Ərəblinski müxtəlif janrlı əsərlərdə inandırıcı və parlaq obrazlar yaratmışdır. 1910-cu ildə U.Şekspirin "Otello" əsərində yaratdığı Otello obrazı Ərəblinski yaradıcılığının zirvəsi sayılır.

Ərəblinski musiqili teatr səhnəsində də fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycan operasının birinci və on məşhur tamaşası olan Üzeyir Hacıbəylinin "Leyli və Məcnun" operası 1908-ci ildə məhz Hüseyn Ərəblinski tərəfindən tamaşaya qoyulmuşdur. O sonralar Ü.Hacıbəylinin daha bir neçə opera və operettasının - "Əsli və Kərəm", "O olmasın, bu olsun", "Şah Abbas və Xurşidbanu", "Aşıq Qərib", "Evlükən subay", "Əlli yaşında cavan" və s. əsərlərin quruluşçu rejissoru olmuşdur.

Azərbaycanda peşəkar səhnə ustalarının yetişdirilməsində Ərəblinskinin böyük xidməti var. O, Azərbaycan dramaturgiyası və teatrının fəal təbliğatçısı olmuş, teatrın böyük təsiredici qüvvəsinin təbliğat işlərində geniş istifadə edilməsinin vacibliyini ictimaiyyətə çatdırmağa çalışmışdır. Azərbaycan teatrının nailiyyətlərini təbliğ etməkdən ötrü o, Cənubi Qafqaz, Şimali Qafqaz, Volqaboyu, Orta Asiya və Krım şəhərlərinə qastrol səfərləri etmişdir.

Azərbaycanda kino sənətinin yaradılmasında da Ərəblinskinin rolu olmuşdur. 1916-cı ildə "Neft və milyonlar səltənətində" adlı ilk Azərbaycan bədii filminə Ərəblinski baş rolda - Lütfəli bəy rolunda çəkilmiş və bu obrazı çox məharətlə də yaratmışdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması xəbərini Ərəblinski böyük məmnuniyyətlə qarşılamışdır. Artıq heç bir qüvvə milli müstəqillik ideyalarını, Azərbaycan tarixini, mədəniyyətini təbliğ etməyə qadağalar qoya bilməzdi. Planlarını dostu Üzeyir bəy Hacıbəyli ilə bölüşən Ərəblinski yeni, daha möhtəşəm tamaşalar qoymaq, Azərbaycan teatrını dünya səviyyəsində təbliğ etmək, ölkədə kino sənətini inkişaf etdirmək kimi böyük arzularla yaşayırdı. Belə bir vaxtda Hüseyn Ərəblinskinin həyatına xaincəsinə sui-qəsd edilir. Qohumlarından birisi onların nəslindən aktyor kimi mənfur peşə sahibinin olmayacağını bildirərək Ərəblinski hədələyir, ondan peşəsini dəyişməyi tələb edirdi. Hər dəfə rədd cavabı alan bu "igid" 1919-cu il martın 17-də Hüseyn Ərəblinski xaincəsinə öldürür.

Məşhur aktyor və rejissoru son mənzilə yola salmaq üçün minlərlə insan Bakı küçələrinə çıxmışdı. Hökumət və parlament üzvləri də dəfn mərasimində iştirak etmişdilər. Mərasimdə Ərəblinskinin dostu Üzeyir bəy Hacıbəyli onun ölümünü "əvəzolunmaz itki" adlandırmış, qatilin ən ağır cəza ilə cəzalandırılmasını tələb etmişdi. Azərbaycan Milli Şurasının sədri, istiqlal lideri kimi qəbul olunan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə matəm mərasimində çıxış edərək Azərbaycan səhnə sənətinin inkişafında və çiçəklənməsində, azadlıq və istiqlal ideallarının xalqa aşılmasında Ərəblinskinin böyük xidmətlərini qeyd etmiş, onun qatlini milli müstəqilliyimizə təcavüz adlandırmışdı.

Üzeyir Hacıbəyli (1885-1948)

1919-cu ilin yayında “Azərbaycan” qəzetində çap edilmiş silsilə məqalələrin müəllifi hərəcanla yazırdı: “İstiklalımızın bir ilinin bayramını yenidən keçirmişdik ki, üfükümüzdən qəflətən nüməyan olan bir qara əl haman istiklalımızı qırmaq və bizi murdar pəncəsi altında əzmək xəyalı ilə şimalımızdan uzanmağa başladı”. Bu məqalənin müəllifi Üzeyir bəy Hacıbəyli idi. O həmçinin yazırdı: “Ölmək var, dönmək yoxdur. Sidq dil ilə yaşasın müstəqil Azərbaycan deyənlər əmin olmalı: onu müstəqil yaşatmağa qadir olurlar... Bir yaşlı dövlətimiz – gələcəkdə - yaxın gələcəkdə türklüyün ümidgahı, islamlığın pənahı və aləm mədəniyyətinin möhtərəm bir üzvü olacağımlı hələ bir yaşında olduğu halda hər kəsə bildirməkdədir”.

Azərbaycan tarixinə Üzeyir Hacıbəylinin adı dahi bəstəkar, musiqişünas alim, publisist, dramaturq, müasir Azərbaycan peşəkar musiqisinin və milli operanın banisi, pedaqoq və ictimai xadim kimi qızıl hərfərlə yazılmışdır.

Üzeyir bəy Hacıbəyli (Hacıbəyov) 1885-ci ildə Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi Qarabağın Şuşa qəzasının Ağcabədi kəndində anadan olmuşdur. Atası Əbdülhüseyn kənd mirzəsi işləsə də, oğluna yaxşı təhsil vermək istəmiş və ailəsi ilə birlikdə Şuşa şəhərinə köçmüşdür. Burada Üzeyir rus-Azərbaycan məktəbinə daxil olmuş və ilk musiqi dərslərini də elə burada almışdır. Belə ki, dayısı Ağalar Əliverdibəyov xalq musiqimizin mahir bilicisi kimi tanınırdı. Şuşada Üzeyir ilk dəfə özünü musiqidə sınaıyır. Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev xor təşkil edibmiş və həmin xorda Cabbar Qaryağdı oğlunun başçılığı ilə hazırlanan müxtəlif musiqi nömrələrində Üzeyir də iştirak edir.

1899-cu ildə Qori müəllimlər seminariyasına daxil olan Üzeyir bəy burada qabaqcıl dünya mədəniyyəti, rus və Qərbi Avropa klassik musiqisi ilə yaxından tanış olur, skripka və baritonda çalmağı öyrənir. Öz təşəbbüsü ilə o bir neçə xalq mahnısını da nota köçürür.

1904-cü ildə seminariyanı bitirən Üzeyir bəy Cəbrayıl qəzasının Hadrut kəndinə müəllim təyin edilir. 1905-ci ildə isə Bakıya köçür və əvvəlcə Bibiheybətdə, sonra isə Bakıda "Səadət" məktəbində dərs deyir. Maraqlıdır ki, həyatda öz yolunu axtaran Üzeyir bəy 1907-ci ildə "Hesab məsələləri" və "Mətbuatda istifadə olunan siyasi, hüquqi, iqtisadi və əsgəri sözlərin türki-rusi və rusi-türki lüğətini hazırlayıb nəşrə vermişdir. Bədii yaradıcılığına publisistika ilə

başlayan Üzeyir bəy "İttihad", "Həyat", "Tərəqqi", "Həqiqət", "İqbal", "Yeni iqbal" qəzetlərində və "Molla Nəsrəddin" jurnalında "Ü", "Filankəs" və s. təxəllüsləri ilə məqalələr dərc etdirmişdir. Onun dövrün ictimai-siyasi, sosial, mədəni-maarif məsələlərinə həsr edilmiş məqalə, felyeton, hekayə və satirik miniatürləri xalq arasında olduqca populyar olmuşdur. Üzeyir bəy həmin vaxt N.V.Qoqolun "Şinel" povestini də Azərbaycan dilinə çevirmişdir.

1908 - 1912-ci illərdə opera və musiqi komediyaları yazmış Üzeyir bəy öz musiqi savadını artırmaq üçün Moskvaya gedir, filarmoniya cəmiyyətinin musiqi kurslarında oxuyur, 1914-cü ildə Peterburq konservatoriyasına daxil olur. Lakin I Dünya müharibəsinin getdikcə qızışması və bundan doğan maddi çətinliklər üzündən o, təhsilini yarımçıq buraxıb Bakıya qayıtmalı olur. 1916-cı ildə Üzeyir bəy və qardaşı Zülfüqar "Hacıbəyli qardaşlarının opera-operetta artistləri dəstəsi" adlı teatr truppası yaradırlar. Truppa dram, komediya, opera və operettalar hazırlayıb həftədə üç dəfə tamaşaya qoyur.

Üzeyir bəy Hacıbəylinin Azərbaycan musiqisinə verdiyi töhfələr əvəzsizdir. 1908-ci il yanvarın 12-də Bakıda H.Z.Tağıyevin teatr binasında onun "Leyli və Məcnun" operası səslənmişdir. O zaman bu təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Şərqdə ilk opera idi. Bu əsərlə Üzeyir bəy Şərq aləmində opera sənətinin əsasını qoydu. "Leyli və Məcnun" muğam əsasında yazılmış opera idi. Eyni ənənəni Üzeyir bəy "Şeyx Sənan" (1909), "Rüstəm və Söhrab" (1910), "Şah Abbas və Xurşidbanu" (1912), "Əsli və Kərəm" (1912), "Harun və Leyla" (1915) muğam operalarında davam etdirir. Əsərlərin librettoları üçün Məhəmməd Füzulinin "Leyli və Məcnun" poeması, xalq dastanları, rəvayətlər və Firdovsinin "Şahnamə" poeması seçilmişdir.

Üzeyir bəy Hacıbəylinin Azərbaycan dramaturgiyasındakı rolu incəsənət tariximizdə xüsusi yer tutur. O, Azərbaycanda musiqili komediya janrının yaradıcısıdır. Komediyaaların həm mətnini, həm də musiqisini o özü yazmışdır. Onun "Ər və arvad" (1910), "O olmasın, bu olsun" (1911), "Arşın mal alan" (1913) musiqili komediyaları dünya dramaturgiyasının inciləri hesab olunur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasını ürəkdən alqışlayan Üzeyir bəy teatr truppasının tamaşalarından yığılan pulları Azərbaycanın müstəqilliyi və istiqlaliyyəti uğrunda şəhid olanların ailələrinə paylayırdı. Xalq Cümhuriyyətinin Dövlət himninin müəllifi məhz Üzeyir bəydir. Hərtərəfli istedadını milli dövlətçiliyin yaradılıb inkişaf etdirilməsinə sərf edən Üzeyir bəy 1918 - 1920-ci illərdə çox qızgın və hərtərəfli fəaliyyət də göstərir. O, hökumətin rəsmi orqanı olan "Azərbaycan" qəzeti ilə sıx əməkdaşlıq edir, məqalə və felyetonlar dərc etdirirdi. Qəzetin ilk redaktoru əvvəllər onun kiçik qardaşı Ceyhun bəy, 1919-cu il yanvarın 16-dan başlayaraq isə o özü olmuşdur (1920-ci il aprelin 27-dək). Müstəqilliyimizin möhkəmləndirilməsini qəzetin ideya istiqaməti seçən

Üzeyir bəy Azərbaycan tarixinə, siyasi vəziyyətinə, iqtisadiyyatına, maarif və mədəniyyətinə həsr olunmuş məqalələrə geniş yer verir, özü də bu istiqamətdə 100-dən çox məqalə yazıb çap etdirir. "Partiyalarımıza", "Andranik məsələsi", "Lənkəran faciəsi", "Fitnələr qarşısında", "Naxçıvan və Qarabağ", "İçimizdəki denikinlər", "Ermənistan və Azərbaycan müsibəti" adlı məqalələri onu uzaqgörən siyasətçi, əqidəli publisist kimi xarakterizə edir.

1920-ci ildə Azərbaycan işğal ediləndən sonra böyük sarsıntı keçirən Üzeyir bəy çox götür-qoydan sonra ölkədə qalmaqı qərara alır. Onun fikrincə, incəsənətin mənası xalqa xidmətdədir və o da öz musiqisi ilə xalqına xidmətə üstünlük verir.

Üzeyir bəy Hacıbəyli Azərbaycanda musiqi təhsil sisteminin yaradılması, milli musiqimizin əsaslarının işlənilib-hazırlanması istiqamətində aparılan işlərə başçılıq etməyə başlayır. 1921-ci ildə Üzeyir bəy Azərbaycan Dövlət Türk Musiqi Məktəbini açır, 1926-cı ildə bu məktəb Azərbaycan Dövlət Konservatoriyası ilə birləşdirilir. 1930 -1940-cı illərdə çoxsəsli Azərbaycan xoru, Azərbaycan Dövlət Filarmoniyası, notlu xalq çalğı alətləri orkestri də onun səyi ilə yaradılmışdır. Müslüm Maqomayevlə birlikdə Üzeyir bəy "Azərbaycan türk nəğmələri" adlı məcmuə nəşr etdirmişdir. Musiqidən dərs deməklə bərabər, Üzeyir bəy dirijorluq etmiş, musiqi fantaziyaları, ansambl pyesləri, kantata, kütləvi mahnılar üçün musiqi yazmışdır.

Ü.Hacıbəylinin 1937-ci ildə Azərbaycan Opera və Balet Teatrında ilk tamaşası qoyulan "Koroğlu" operası dünya musiqi xəzinəsinə dahiyənə bir əsər kimi daxil olmuşdur. Aşıq musiqisini klassik opera janrında səsləndirən Hacıbəyli bununla da 30-cu illərdə milli musiqi alətləri - saza, tara və kamançaya qarşı kampaniya aparan bəzi siyasi rəhbərlərə layiqli cavab vermiş olur. O, bəstələdiyi musiqi əsərlərində bu musiqi alətləri üçün partiyalar yazırdı. 1939 - 1948-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının direktoru olan Hacıbəyli bu dövrdə həm də Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının sədri olmuşdur.

Üzeyir bəy 1941 - 1945-ci illər müharibəsində marşlar, vətənpərvər ruhlı mahnılar, həmçinin "Cəngi" pyesini, "Vətən və cəbhə" kantatasını bəstələmişdir. Onun "Sənsiz" və "Sevgili canan" romansları bu janrda yazılan on kamil əsərlərdəndir. 1945-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının haqiqi üzvü seçilən Üzeyir bəyə Azərbaycan SSR-in Dövlət himnini bəstələməyi tapşırılmışdır.

Onun "Arşın mal alan" və "O olmasın, bu olsun" əsərləri bir çox dünya dillərinə tərcümə olunmuş, ekranlaşdırılmış, dünyanın on məşhur teatrlarının səhnələrində tamaşaya qoyulmuşdur. Ü.Hacıbəylinin 1945-ci ildə yazdığı "Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları" monoqrafiyası çox zəngin Azərbaycan musiqi xəzinəsinin açarıdır.

Üzeyir bəy istedadlı bəstəkarlar, musiqişünaslar, ifaçılar nəslini yetişdirmişdir. Qara Qarayev, Fikrət Əmirov, Niyazi, Soltan Hacıbəyov və neçə-neçə mahir musiqiçilərimiz Üzeyir bəyin tələbələri olmuşlar.

Üzeyir bəy Hacıbəyli 1948-ci ildə Bakı şəhərində vəfat etmiş və Fəxri xiyabanda dəfn edilmişdir.

Üzeyir Hacıbəyli, Müslim Məqomayev, Hüseynqulu Sarabski və Hənəfi Terequliyev

Müslüm Maqomayev (1885-1937)

Azərbaycanın musiqi tarixində Müslüm Maqomayev adı xüsusi yer tutur. Onun “Şah İsmayıl” operası XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycan operalarına xas improvizasiya prinsipindən kamil opera formasına keçid mərhələsi hesab edilir və bununla da Azərbaycan opera sənətinin inkişafı tarixində əhəmiyyətli yer tutur.

Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığı incəsənət şöbəsinin, Azərbaycan Radio Verilişləri İdarəsində musiqi şöbəsinin müdiri, Azərbaycan Opera və Balet Teatrının direktoru, bədii rəhbəri və baş dirijoru vəzifələrində çalışmış Müslüm Maqomayev geniş xalq kütlələrinin musiqi təhsili məsələlərinə böyük diqqət yetirmiş, həmçinin bir çox görkəmli Azərbaycan mədəniyyət xadimləri ilə birlikdə incəsənətdə realist ənənələrin, yeni mövzuların bərqərar olmasına, Avropa klassik musiqi janrları və formalarından istifadə edilməsinə səy göstərmişdir.

Azərbaycan tarixinə Müslüm Maqomayev görkəmli bəstəkar, dirijor, musiqişünas və ictimai xadim kimi daxil olmuşdur.

Müslüm

Məhəmməd oğlu Maqomayev 1885-ci ildə Çeçenistanın Qroznı şəhərində sadə azərbaycanlı ailəsində anadan olmuşdur. Onun valideynləri əslən Azərbaycanın Qax rayonundandır. Ailə Qroznı şəhərinə köçmüş və Məhəmməd kişi burada dəmirçixanada işləmişdir. Qroznı şəhərində ikiillik şəhər məktəbini bitirdikdən sonra 1899-cu ildə Qori müəllimlər seminariyasına daxil olan Müslüm Maqomayev burada 5 il ərzində təhsil almışdır. Seminariyada oxuduğu dövrdə o, musiqiyə böyük maraq göstərmiş, burada ilk əsərlərini yazmışdır. Onun yazdığı kiçikhəcmli musiqi əsərləri musiqi müəllimlərinin diqqətini cəlb etmiş, ona musiqi sahəsi üzrə fəaliyyət göstərmək tövsiyə edilmişdir. M.Maqomayev seminariyada Üzeyir Hacıbəyli ilə tanış olmuş, onunla dostlaşmış və onlar bu dostluğu ömürlərinin sonunadək saxlamışlar.

1905-ci ildə seminariyanı bitirdikdən sonra Müslüm Maqomayev təyinatla Şimali Qafqazın Bekoviç kəndində, sonra isə Lənkəran şəhər məktəbində müəllimlik etmişdir. Maarifpərvər musiqi xadimi olaraq o, dərs dediyi şəhər məktəbində xor, dram dərnəyi, orkestr təşkil etmiş, bir çox xalq mahnılarını nota

salmışdır. Onun musiqi istedadı çıxış yolu axtarır və getdikcə aydın olurdu ki, M.Maqomayev musiqisiz yaşaya bilmir, musiqi onun bütün fikrini məşğul edirdi.

1911-ci ildə Bakıya köçən Müslüm Maqomayev bir ara Sabuncuda müəllim işlədikdən sonra Azərbaycan Opera Teatrına skripkaçı qəbul edilmişdir. Bu teatr o dövrdə Azərbaycan peşəkar musiqi sənətinin qərargahı, düşünən beyni kimi qəbul edilirdi. Burada çalışan sənət ustaları öz sahələri üzrə fəaliyyət göstərməklə kifayətlənmir, Azərbaycanda klassik musiqinin inkişafı, onun milli musiqi ilə sintezi yollarını düşündülər. Teatrda M.Maqomayev Üzeyir Hacıbəylinin on yaxın silahdaşlarından biri kimi Azərbaycan musiqili teatrının təşəkkülü və inkişafı istiqamətində işləməyə başlamışdır. Həmçinin o, Hüseynqulu Sarabski, Hənəfi Terequlov və başqa musiqi xadimlərimizlə birgə fəaliyyət göstərmişdir. 1912-ci ildən başlayaraq ömrünün axırınadək Müslüm Maqomayev opera tamaşalarına dirijorluq etmişdir.

1916-cı ildə Müslüm Maqomayev özünün ilk operası olan "Şah İsmayıl" operasını yazmışdır. Operanın musiqisinin çox hissəsini muğamlar təşkil edirdi. Əsərin 1924 və 1936-cı illərdəki formalarında müəllif muğam improvizasiyalarını azaltmış, əsərə reçitativ, rəqslər daxil etmiş, çoxsəsli xor nömrələrini artırmışdır. Onun "Şah İsmayıl" operası XX əsrin 20-ci illərinədək Azərbaycan operalarına xas improvizasiya prinsipindən kamil opera formasına keçid mərhələsi hesab edilir və bununla Azərbaycan opera sənətinin inkişafı tarixində əhəmiyyətli yer tutur.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Müslüm Maqomayev Azərbaycan musiqi sənətinin inkişafı sahəsində gərgin işləmişdir. O, 20-ci illərdə Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığı incəsənət şöbəsinin və Azərbaycan Radio Verilişləri İdarəsində musiqi şöbəsinin müdiri işləmişdir. Bu vəzifələrdə o, geniş xalq kütlələrinin musiqi təhsili məsələlərinə böyük diqqət yetirmişdir. İnzibati vəzifələrdə çalışması onun bəstəkarlıq fəaliyyətinə xələl gətirirdi, lakin bununla belə, işlədiyi illərdə o, klassik musiqinin xalq arasında sevilməsində, kütləvi mahnıların klassik musiqi ilə milli musiqinin sintezi əsasında yazılmasında böyük işlər görmüşdür.

XX əsrin 30-cu illərində bəstəkar Azərbaycan Opera və Balet Teatrının direktoru, bədii rəhbəri və baş dirijoru vəzifələrində çalışmışdır. Müslüm Maqomayev bir çox görkəmli Azərbaycan mədəniyyət xadimləri ilə birlikdə incəsənətdə realist ənənələrin, yeni mövzuların bərqərar olmasına, Avropa klassik musiqi janrları və formalarından istifadə edilməsinə səy göstərmişdir.

Müslüm Maqomayevin bəstəkarlıq üslubunun formalaşmasında xalq mahnılarını toplayıb işləməsinin əhəmiyyətli rolu olmuşdur. 1927-ci ildə onun ümumi redaktəsi ilə "Azərbaycan türk el nəğmələri" məcmuəsi nəşr edilmişdir. Bununla o, bir çox nadir Azərbaycan mahnılarının qorunmasını, nəsil-dən-nəslə ötürülməsini təmin etmişdir. Hal-hazırda ermənilərin özünüküləşdirməyə

çalışdığı musiqi və mahnıların bir çox artıq o dövrdə bu məcmuədə Azərbaycan musiqi nümunələri kimi göstərilmiş və tanınmışdır.

Azərbaycan kütləvi mahnı janrının yaradıcılarından olan bəstəkar "Yaz", "Tarla" "Bizim kənd", "Yarış" və s. mahnılar bəstələmişdir. Onun kiçikhəcmli orkestr əsərlə (rapsodiya, rəqs, marş, fantaziyalar) Azərbaycan proqramlı simfonik musiqinin ilk nümunələrindəndir. Belə əsərlər arasında 1928-ci ildə yazdığı "Azərbaycan çöllərində", 1930-cu ildə yazdığı "Azad olunmuş Azərbaycan qızının rəqsi", "Dərviş", "Pişdə ramədi-çahargah" fantaziyalarını, 1933-cü ildə yazdığı "Pionerlər marşı", "Azərbaycan radiosu marşı" ("RV-8" adı ilə də tanınır) "Şəlalə" simfonik pyesini və s. əsərləri göstərmək olar.

1935-ci ildə Müslüm Maqomayevin böyük yaradıcılıq müvəffəqiyyəti olan "Nərgiz" operası ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmiş, musiqi mütəxəssislərinin yüksək qiymətinə layiq görülmüşdür. Bu əsər Azərbaycan musiqili teatrının inkişafında mühüm mərhələ təşkil edir. Ölkəmizdə Sovet hakimiyyəti uğrunda kəndlilərin mübarizəsini əks etdirən bu əsər inqilabi mövzulu ilk sovet operalarındandır. Doğrudur, opera siyasi sifariş əsasında yazılıb, lakin bu onun musiqi dəyərinə xələl gətirmir. Klassik opera ənənələri əsasında bəstələnmiş "Nərgiz" operasının musiqi dili Azərbaycan xalq musiqisi intonasiyaları ilə aşılammışdır. 1938-ci ildə Moskvada keçirilən Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti dekadasında "Nərgiz" böyük müvəffəqiyyət qazanmışdır. Müəllif 1936-cı ildə Azərbaycan SSR əməkdar incəsənət xadimi fəxri adına layiq görülmüşdür.

Müslüm Maqomayev həmçinin "Ölülər", " 1905-ci ildə" dram tamaşalarına, "Azərbaycan incəsənəti", "Bizim raport" və s. sənədli filmlərə musiqi bəstələmişdir. O həmçinin 300-dən artıq xalq mahnı və rəqslərini nota salmışdır. Onun son əsəri "Xoruz bəy" musiqili komediyasına yazmağa başladığı musiqi idi, lakin bu iş tamamlanmamış qalmışdır.

Müslüm Maqomayev 1937-ci ildə Nalçikdə qastrol zamanı vəfat edib, Bakıda dəfn olunub.

Bəhruz Kəngərli (1892-1922)

Bəhruz (Şamil) Şirəli bəy oğlu Kəngərli 1892-ci ildə Naxçıvanda zadəgan ailəsində anadan olub. Uşaqlıqda ciddi xəstəlik keçirən Kəngərli

ağır eşitdiyindən ümumtəhsil məktəbinə gedə bilməmişdir. Bəhruzu yüksək əl qabiliyyətinə görə Tiflisdə yerləşən Qafqaz İncəsənəti Təşviq Cəmiyyətinin nəzdindəki Boyakarlıq və Heykəltəraşlıq Məktəbinə qəbul etmişlər. 1910-1915-ci illərdə o burada təhsil almış, rəssamlığın bir çox istiqamətlərində gücünü sinamışdır. Bəhruz Kəngərli rəssam kimi püxtələşməsində Cəlil Məmmədquluzadənin və "Molla Nəsrəddin" jurnalının böyük rolu olmuşdur. Yaradıcılığının ilk dövründə mollanəsrəddinçi rəssam O.Şmerlinqdən dərs alan Bəhruz hər hansısa bir hadisənin və ya obyektin mahiyyətini bir baxışla anlamaq və onu təsvir etmək vərdişlərinə yiyələnmişdi.

Karikatura və satirik rəsmlər çəkməyə başlayan rəssam çox keçmir ki, rəssamlığın digər janrlarında da işləməyə başlayır. Onun akvarel və yağlı boyalarla işlədiyi mənzərələr rənglərin əlvanlığı, boyaların rəngarəngliyi, təsvirin reallığı ilə insanı valeh edir. Gücünü portret janrında sınamaq istəyən Bəhruz dostlarının bir neçə uğurlu təsvirini yaratmışdır. Onun çəkdiyi ilk portretlər sırasında müəllimi rəssam O.Şmerlinqin və tələbə yoldaşı - L.Qudiaşvilinin portretləri on mükəmməllərdir. O, eyni zamanda təsadüfi, sadə insanların portretlərini də

Azərbaycan təsviri sənəti tarixində Bəhruz Kəngərli xüsusi yer tutur. Rəssam, boyakar və qrafik kimi tanınan B.Kəngərli xüsusi rəssamlıq təhsili almış ilk azərbaycanlıdır.

Rəssamlığa karikatura və satirik rəsmlər çəkməklə başlayan Bəhruz Kəngərli sonralar təcridcən mənzərələr, portretlər, natürmortlar, çoxkompozisiyalı və süjetli əsərlər yaratmağa üstünlük vermişdir. Onun çəkdiyi portretlər yaratdığı personajların daxili-psixoloji aləmini açıb göstərməklə bərabər, mövzu aktuallığına və ideya məzmununa görə bu günün ictimai-siyasi hadisələri ilə də səsleşirlər.

Uşaqlıqdan fiziki xəstəliyi olsa da, Bəhruz Kəngərli məhsuldar işləmiş, 7 illik rəssam ömründə 2000-dən artıq rəsm əsəri yaratmışdır.

Bəhruz Kəngərli adını Azərbaycan təsviri sənət tarixində xüsusi rəssamlıq təhsili almış ilk azərbaycanlı, Azərbaycan təsviri sənətində realist dəzgah boyakarlığının təşəkkülündə, portret və mənzərə janrlarının formalaşmasında xüsusi rolu olan rəssam, teatr rəssamlığının banilərindən biri kimi daim hörmət və ehtiramla xatırlanacaqdır.

çəkmişdir. Belə əsərlər arasında "Qoca kişi" portreti diqqəti daha çox cəlb edir. Bəhrüz Kəngərlinin məişət səhnələrini təsvir edən rəsm əsərləri böyük, çox kompozisiyalı quruluşu, hər bir obrazın səlis işlənməsi ilə tamaşaçının diqqətini cəlb edir. Belə əsərlər sırasında "Toy", "Elçilik" və s. süjetli rəsmlər xüsusilə seçilir.

1914-cü ilin iyununda rəssamın Naxçıvanda ilk böyük sərgisi keçirilmişdir. Orada göstərilən rəsmlər həmyerlilərini heyran etmişdir. Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan təbiətinin gözəllikləri, çəkdiyi insanların cizgilərindəki müdriklik bu rəsm əsərlərinin diqqəti cəlb edən cəhətləri idi. Süjetli əsərlər də maraqla qarşılanmışdır. O vaxt "İqbal" qəzeti sərgi və onun müəllifi haqqında uzaqgörənliklə yazırdı: "Cavan rəssamımız gələcəkdə iftixarımız olacaqdır".

Cəmi 7 il yaradıcılıq fəaliyyəti ilə məşğul olmağa möhlət tapmış rəssam 2000-ə qədər rəsm əsəri yaratmışdır. O, realist ifadəliliyi, yüksək bədii-estetik dəyəri ilə diqqəti cəlb edən çoxlu portret, mənzərə, natürmort və s. çəkmişdir. Kəngərini insanlarda onların daxili aləmi maraqlandırır. O, insanların zahirini təsvir etməklə onların daxili dünyasını açıb göstərməyə çalışırdı. Dövrün qabaqcıl ziyalıların, sadə adamların B.Kəngərli tərəfindən işlənmiş portretləri ilk növbədə mənə dərinliyi ilə tamaşaçının diqqətini cəlb edir. Bu portretlər həm də yüksək bədii zövqlə işlənmişlər. Onların arasında "Yaşlı kişi", "Gürcü" portretləri xüsusilə seçilir.

Rəssamın yaradıcılığında mənzərə janrı mühüm yer tutur. Onun mənzərələrində əsasən təbiət gözəllikləri əks edilmişdir. "Şəlalə", "Dağlıq mənzərə", "İlanlıdağ ay işığında", "Günəş batarkən", "Ağrı dağı", "Köhnə qala", "Əliabad kəndində darvaza", "Yamxana kəndinə gedən yol", "Əshabi-kəhf dağı" və s. mənzərələr bu qəbildən olan əsərlərdir.

"Payız", "Bahar" adlı rəsm əsərlərində ilin fəsillərinin xüsusiyyətləri, Azərbaycan təbiətinin hər fəsildə gözəl olması göstərilir.

Azərbaycan xalqının tarixi-məmarlıq abidələrini təsvir edən Kəngərli onların vasitəsilə xalqımızın möhtəşəm keçmişindən söz açır. Rəssamın mədəniyyət abidələri təsvirləri arasında "Mömünə xatın türbəsi" adlı əsəri öz möhtəşəmliyi ilə seçilir. Bəhrüz Kəngərli həm də Azərbaycan teatr rəssamlığının banilərindəndir. O dövrdə teatrlarda peşəkar rəssamlar yox idi, dekorasiya və geyimlər bir çox hallarda artistlərin özləri tərəfindən seçilir və yaradılırdı. Bəhrüz Kəngərli XX əsrin 10-cu illərində Naxçıvan teatrında Cəlil Məmmədquluzadənin "Ölülər", Mirzə Fətəli Axundzadənin "Hacı Qara", Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin "Pəri-cadu" pyesləri əsasında hazırlanmış tamaşalara bədii tərtibat vermiş və geyim eskizləri çəkmişdir, Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradılmasını rəğbətə qarşılayan Bəhrüz Kəngərli milli müstəqil dövlətimizin mövcud olduğu illərdə

böyük işlər görmüşdür. Eyni zamanda, 1918 - 1920-ci illərdə o, yaradıcılığından da qalmamış, boyakarlıq və qrafika əsərləri yaratmışdır. Əsl Azərbaycan vətəndaşı, vətənpərvər bir insan olan Bəhruz Kəngərli 1918 -1920-ci illərdə erməni daşnaklarının Azərbaycanda törətdikləri faciələri təsvir etmiş, öz dədə-baba torpaqlarından zorla qovulmuş və Naxçıvana pənah gətirmiş azərbaycanlı qaçqınların portretlərindən ibarət silsilə əsərlər yaratmışdır. Rəssam bu əsərləri ilə azərbaycanlıları onlara qarşı edilən vəhşilikləri unutmamağa çağırır, eyni zamanda, dünya ictimaiyyətinə incəsənət əsərləri vasitəsilə Azərbaycan həqiqətlərini çatdırmağa can atırdı.

Mövzu aktuallığına və ideya məzmununa görə bu günün ictimai-siyasi hadisələri ilə səsləşən "Qaçqınlar" silsiləsinə daxil olan portretlər canlılığı, reallığı və psixoloji ifadəliliyi ilə fərqlənir. Bu silsilədən olan "Qaçqınlar", "Qaçqın qız", "Qaçqın oğlan", "Qaçqın qadın", "Yurdsuz ailə", "Qaçqın Gümşün", "Ayaqyalın qaçqın oğlan" və s. onlarca qaçqının portretləri təkcə sənətkarlıq səviyyəsi baxımından deyil, tarixi sənəd kimi də dəyərlidir. Bəhruz Kəngərli portret ustası kimi yaratdığı personajların daxili-psixoloji aləmini açıb göstərə bilmişdir. Rəssam təsvir etdiyi qaçqın uşaqların hər birinin simasında didərgin düşdükləri ata-baba ocaqlarının həsrətini, keçirdikləri hiss və həyəcanları, gözlərinə qonmuş qüssə və kədəri özünəməxsus ustalıqla əks etdirmişdir.

1920-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu, Zəngəzurun Sovet Rusiyasının əli ilə Ermənistanı verilməsi, Naxçıvan və Qarabağa edilən təcavüzlər, minlərlə vətənpərvər insanın qətlə yetirilməsi, Azərbaycanın talanması, xalqın öz tarixindən və mədəniyyətindən uzaqlaşdırılması rəssama ağır təsir göstərmişdir. Öz hisslərini cilovlaya bilməyən rəssam onları yaratdığı əsərlərlə bürüzə vermişdir.

Olduqca məhsuldar işləyən rəssamın 1921-ci ildə Azərbaycanda açılan ilk böyük sərgisində onun 500-dən artıq əsəri nümayiş etdirilmişdir.

Hal-hazırda Bəhruz Kəngərlinin əsərləri R.Mustafayev adına Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində, Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyində, Moskvada Dövlət Tarix Muzeyində və şəxsi kolleksiyalarda saxlanır.

Bəhruz Kəngərli 1922-ci ildə Naxçıvanda vəfat etmişdir.

Hacı Zeynalabdin Tağıyev (1823-1924)

Hacı Zeynalabdin Tağıyev Azərbaycan iqtisadiyyatının müstəmləkə xarakterinə zərbə vuran ilk milli sənayeçimizdir. Xeyirxahlıq və fəzilət nümunəsi, sərvət və səxavət sahibi hesab edilən Tağıyev türk və müsəlman dünyasının ən tanınmış xeyriyyəçisi olmuşdur. Azərbaycan tarixinə Hacı Zeynalabdin Tağıyev Azərbaycan sahibkarlığının görkəmli nümayəndəsi, xeyriyyəçi, maarifpərvər və ictimai xadim kimi daxil olmuşdur.

Hacı Zeynalabdin Tağıyev 1823-cü ildə Bakıda İçərişəhər deyilən yerdə anadan olmuşdur. Atası Məhəmmədağa başmaqçı olduğundan ailəsi çox kasıb yaşayırmış. Ailəsinə kömək məqsədi ilə Zeynalabdin də kiçik yaşlarından atasının emalxanasında işləməyə başlayır. 15 yaşına çatdıqda atası onu bənna yanına fəhlə qoyur. Çox keçmir ki, oğlanın fərsətini görən bənna onu özünə köməkçi təyin edir. Bir az pul qazandıqdan sonra Zeynalabdin ticarətlə də məşğul olmağa başlayır.

1872-ci ildə neftli torpaqlar hərraca qoyulduqda Tağıyev də torpaq payı icarəyə götürür. Ümidini heç zaman itirməyən Tağıyev, nəhayət, arzusuna çatır: götürdüyü torpaqdan neft fontan vurur. "H.Z.Tağıyev" adlandırdığı neft şirkətini qeydiyyatla aldırən Zeynalabdin mədənində ustalara yüksək maaş verir, ən yeni avadanlıq quraşdırır. Nəticədə onun gəlirləri sürətlə artmağa başlayır. Bundan sonra o həm də neft zavodları alır. 1882-ci ildə Tağıyev 1-ci gildiya tacir rütbəsinə layiq görülür. 1896-cı ildə onun neft şirkəti hasilatda ən yüksək göstəriciyə nail olur - 32 milyon pud (1 pud - 16 kq). Müqayisə üçün xatırladaq ki, Nobel qardaşları şirkəti ildə 28 milyon pud neft hasil edirdi. O həm də Bakı neftini Xəzər dənizi və Qafqaz dəmir yolu vasitəsilə ixrac edən ən böyük sahibkarlardan idi. Məqsədyönlü tədbirləri nəticəsində Tağıyev Azərbaycan iqtisadiyyatının müstəmləkə xarakterinə zərbə vuran, onu sındıran ilk milli sənayeçimiz oldu.

1897-ci ildə neft mədənlərini Britaniya şirkətlərindən birinə satan Tağıyev qeyri-neft sektoruna sərmayə qoyur. Onun inşa etdirdiyi Bakı toxuculuq fabriki

Azərbaycanda yeni istehsal sahəsinin başlanğıcı olur. Toxuculuq fabriklərini xammalla təmin etmək məqsədi ilə Tağıyev Yevlax rayonunda pambıq əkini üçün torpaq sahəsi alır və 1909-cu ildə Cavadda pambıqtəmizləmə zavodu tikdirir.

Bakının ən iri ticarət mərkəzi sayılan ticarət evini də Tağıyev təşkil etmişdir. 1890-cı ildə balıq sənayesinə güclü sərmayə qoyan Tağıyev iri balıqçılıq vətəgələrinə sahib olmuşdur. O, balıq məhsullarının saxlanması təmin etmək üçün Port-Petrovsk (indiki Mahaçqala) şəhərində soyuducu zavodu, buz istehsalı zavodu, çəllək zavodu inşa etdirmişdir. Tağıyevin fəaliyyət sahələrindən biri də rabitə ilə bağlı olmuşdur. Telefon xətlərinin çəkilişində əsas mövqelər onun şirkətinə məxsus idi. O həm də daşınmaz əmlakın alınıb-satılması ilə məşğul olurdu. Tağıyev həmçinin Port-Petrovskdə tikiş fabriki, Moskvada ticarət müəssisələri açmışdır. Onun metal emalı və gəmi təmiri zavodları da var idi.

Bakıda elektrik xətləri çəkən "Elektrosila" səhmdar cəmiyyətinin direktorları arasında Tağıyev yeganə azərbaycanlı olmuşdur. 1903-cü ildə onun təklifi ilə milli sahibkarlarımızdan ibarət yaradılmış yeni ittifaq Xəzər yanacaqoldurma donanmasında milli kapitalı bu sahənin əsas qüvvəsinə çevirdi. Yeyinti sənayesinə diqqət yetirən Tağıyev üzüm bağları saldırmış, üzümçülük təsərrüfatları yaratmış, Mərdəkanda elektrik dəyirmanı tikdirmişdir. Onun "Kür-Xəzər gəmiçilik cəmiyyəti" xarici nəqliyyat şirkətləri ilə rəqabət aparırdı.

Tağıyevin bank kontoru kredit müəssisələri sırasına daxil olmuşdur. 1914-cü ildə onun yaratdığı Bakı Ticarət Bankı yeni sənaye müəssisələrinin maliyyələşdirilməsi, yerli sahibkarlara maddi dəstək verilməsi sahəsində əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirmişdir.

1879-cu ildə Bakı şəhər Dumasının üzvü seçilən Tağıyev şəhərsalma məsələlərinə böyük diqqət yetirir. 1905-ci ildə Tağıyev şəhər özünüidarəetmə sistemində müsəlmanların hüquqlarını məhdudlaşdıran qanunların ləğv olunmasını təklif etmişdir. 1904-cü ildə Şollar - Bakı su kəmərinin tikintisinə şəxsi vəsaitindən də xeyli pul ayırmış, ingilis mütəxəssislərini bu kəmərin çəkilməsinə dəvət etmişdir.

Hacı Zeynalabdin Tağıyevin xeyriyyəçilik tədbirləri xalqın yaddaşına əbədi həkk olunmuşdur. Bakıda ilk teatr binasını o inşa etdirmiş, müsəlman qızları üçün ilk təhsil məktəbi, Abşeronda fəhlələr üçün ilk qəsəbə saldırmışdır (burada abad evlərdən başqa, ambulatoriya və məktəb də var idi). Onun vəsaiti hesabına kitablar, o cümlədən Seyid Əzim Şirvaninin, Sultanməcid Qənizadənin, Nəriman Nərimanovun və başqalarının kitabları çap edilmiş, onlardan bəziləri Tağıyevin hesabına xarici dillərə tərcümə və nəşr olunmuşdur. Tağıyev 1895-ci ildə "Kaspi" qəzetini və nəşriyyatını alır. "Kaspi" nəşriyyatında çap edilən ilk kitab "Quran" olmuşdur (Azərbaycan dilində). O, maarifçiliklə məşğul olan digər qəzet və jurnalların nəşrlərinə də böyük sərmayələr qoymuşdur.

Milli kadrların hazırlanmasında Tağıyevin müstəsna xidmətləri olmuşdur. O öz hesabına tələbələri Rusiyanın müxtəlif ali məktəblərində oxuyurdu. Onun köməyini almış şəxslər arasında Nəriman Nərimanov, Məşədi Əzizbəyov, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Qara bəy Qarabəyli, Behbud ağa Cavanşir, Lütfuli bəy Behbudov, Nəsim bəy Yusifbəyli, Mirzə Davud Hüseynov, Maxac Daxadəyev, Mir Həsən Vəzirov, Xudadat bəy Məlikaslanov, Şövkət Məmmədova, Ruhulla Axundov və onlarca başqalarını göstərmək olar.

1902-ci ildə Şamaxı zəlzələsi zamanı Tağıyev bu şəhərin əhəlisinə böyük köməklik göstərmişdir. Tağıyev yeni tipli təhsil ocaqlarını ərəb, fars, rus, türk dilində kitablarla, tədris vəsaiti və məktəb avadanlığı ilə təmin etdirirdi. Onun "Nəşri-maarif", "Nicat" cəmiyyətləri kitab və dərsliklərin çap edilməsində qabaqcıl yerləri tuturdu. O həmçinin Bakı texniki məktəbində 12 yoxsul müsəlman tələbəni öz hesabına oxuyurdu. Bakıda texniki-kommersiya və peşə məktəblərinin açılmasına, onlarda kabinet və laboratoriyaların təşkil edilməsinə əlavə yardım göstərirdi. Tağıyev öz hesabına yaşlılar üçün rus dili kursları təşkil etmişdi.

1905 - 1911-ci illərdə Cənubi Azərbaycanı baş verən hadisələr zamanı Tağıyev inqilabçılara maliyyə köməkliliyi göstərmişdir. O, İranda, Türkiyədə, Hindistanda, Misirdə və başqa müsəlman ölkələrində məktəblərə, xeyriyyə cəmiyyətlərinə böyük vəsaitlər keçirmiş, Rusiya müsəlmanlarına da yardımını əsirgəməmişdir. Tağıyev Moskva, Peterburq, Odessa, Vladıqafqaz, Tiflis, Kutaisi, Xarkov, Mahaçqala, Həştərxan şəhərlərində, eləcə də Krımın, Sibirin, Volqaboyu ərazilərin müxtəlif şəhərlərində türk dilində məktəblərin açılışına böyük həcmdə sərmayə qoymuşdur. Dərbənddə qızlar məktəbi onun sərmayəsi sayəsində fəaliyyət göstərmişdir. Tağıyev Peterburqda gözəl bir məscid inşa etdirmişdir. Maraqlıdır ki, Misir məktəblərində Tağıyevin müsəlman dünyasının görkəmli xeyriyyəçisi kimi tanınmasına həsr edilən dərslər keçilmişdir.

Türkçülük mövqeyindən çıxış edən Tağıyev bəzən Rusiya rəsmi dairələrinin əleyhinə getməkdən də çəkinmirdi. O, Balkan müharibəsi zamanı osmanlılara pul yardımı göstərmiş, I Dünya müharibəsi gedişində ermənilərin vəhşiliklərindən ziyan çəkmiş Osmanlı vilayətlərinə köməklik əlini əsirgəməmişdir. Tağıyev hətta gizli fəaliyyət göstərən "Müsavat" partiyasına da yardım etmişdir. 1918-ci il mart hadisələri zamanı Azərbaycan dəstələrini təmin edən Tağıyev əhəli Abşeron kəndlərinə çəkildə İrandan dəniz yolu ilə ərzaq gətirtirib onu pulsuz olaraq camaata paylatmışdı. İsmayıl bəy Qaspralının "Tərcüman" qəzetinin Qafqazda yayılmasına öz yardım əlini uzatmış Tağıyev 1917-ci ildə Qafqaz müsəlmanlarının qurultayına pul köməkliliyi göstərmişdi.

1918-ci ildə Azərbaycanın müstəqillik qazanması xəbərini sevinclə qarşılayan Tağıyev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bütün tədbirlərində fəal iştirak etmişdir. O, hökumət başçısı N.Yusifbəyliyə yazdığı təkliflər paketində

qeyd edirdi: "Siyasi müstəqillik yalnız maliyyə və iqtisadi müstəqillik əsasında mümkündür. Bunsuz siyasi mənada azad vətəndaşlar sənaye və ticarət baxımından özlərinin daha güclü qonşularının quluna çevrilirlər".

Sovet hökuməti Tağıyevin bütün əmlakını milliləşdirdi, lakin N.Nərimanovun təkidi ilə ona Mərdəkandakı bağında yaşamağa icazə verildi. N.Nərimanov onu həmişə - Bakıda olanda da, Moskvada işlədiyi zaman da himayə etmiş, hətta dünyasını dəyişəndə haqqında qəzetlərdə nekroloq çap olunmasını tələb etmişdir. N.Nərimanov Tağıyevi iqtisadi proseslərin gedişinə cəlb etmək məqsədi ilə yazırdı ki, o hətta respublika üçün Qərb ölkələrindən kredit ala bilər: "Qərbi Avropa ona daha çox etibar edər, nəinki bizə. Əgər o, kredit açarsa, həmin pullara Qərbi Avropadan bizə lazım olan hər şeyi əldə edə bilərik". Lakin Moskva bu təklifləri rədd etdi.

1924-cü ildə Mərdəkandakı bağında vəfat edən Hacı Zeynalabdin Tağıyev elə həmin kənddə öz vəsiyyəti ilə axund Əbuturabın məqbərəsi yanında dəfn edilib. N.Nərimanovun ölümündən sonra Tağıyevin adı tariximizdən silinmiş, onun ailəsi isə təqib olunmuşdur.

Hacı Zeynalabdin Tağıyev və Həsən bəy Zardabi qız məktəbinin şagirdləri ilə

Mirzə Ələkbər Sabir
(1862-1911)

Azərbaycan xalqının milli oyanışında və istiqlal ideyalarının yayılmasında görkəmli Azərbaycan şairi Mirzə Ələkbər Sabir (Tahirzadə) müstəsna xidmətləri olmuşdur. Maarifpərvər ziyalı olan Sabir ictimai satira formasını inkişaf etdirərək onu inqilabi satira səviyyəsinə qaldırmışdır. O, haqlı olaraq bu ədəbi məktəbin banisi hesab olunur. Azərbaycan xalqının milli şüurunun, özünüdərkinin formalaşmasında Sabir poeziyası müstəsna əhəmiyyətə malik olmuşdur. Klassik Azərbaycan poeziyasının ənənələrindən bəhrələnən Sabir şeri Azərbaycan poeziyasını yeni bir zirvəyə qaldırmışdır.

Mirzə Ələkbər Sabir (Tahirzadə) 1862-ci il mayın 30-da qədim Azərbaycan şəhəri Şamaxıda anadan olmuşdur. Xırda alverlə məşğul olan atası Məşədi Ələkbər Hacı Zeynalabdin Tahirzadə kasıblıq ucbatından ailəsini güclə dolandırırsa da, uşaqlarını oxutmağa çalışmışdır. İlk təhsilini 1869-1874-cü illərdə Şamaxıda mollaxanada almış Mirzə Ələkbər daha sonra görkəmli Azərbaycan ziyalısı Seyid Əzim Şirvaninin "üsuli-cədid" məktəbinə daxil olmuş və 1875-1877-ci illərdə burada təhsil almışdır. Məktəbdə mütərəqqi üsullarla qurulmuş təhsil sistemi Sabirin dünyagörüşünün formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir.

1884-cü ildə 22 yaşında ikən o səyahətə çıxmışdır. Mirzə Ələkbər Sabir Qafqaz, İran, Orta Asiya və İraqın şəhərlərində olmuş, müsəlman ölkələrində həyat tərzini, mövcud problemləri müşahidə etmişdir. Aşqabat, Buxara, Səmərqənd, Mərv, Səbzəvar şəhərlərində Sabir bir çox özbək və türkmən ziyalıları ilə dostluq əlaqələri yaratmışdır. 1886-cı ildə vətənə qayıdan Sabir artıq belə qənaətə gəlmişdi ki, müsəlman ölkələrini, demək olar, eyni problemlər bürümüşdür. Onları aradan qaldırmaq üçünsə ilk növbədə təhsil sistemi təkmilləşdirilməlidir.

Şamaxıda yaşayan Sabir burada sabun bişirməklə güzəran keçirirdi. Aza qane olan ziyalı insan bu dövrdə öz düşüncələrini, görüb-götürdüklerini şeirləri vasitəsilə ifadə etməyə çalışırdı. İlk şerini hələ 8 yaşında yazan Sabir onları qohumlarından başqa heç kəsə göstərmirdi. 1901-ci ildə Azərbaycanın maarifpərvər şairi Abbas Səhhətlə görüşən Sabir şeirlərini ona göstərmiş və ondan

bu şeirləri çap etdirməkçün məsləhət almışdır. Abbas Səhhəti Sabirin şeirlərindəki vətənpərvərlik, incə yumor hissi və satiranın orijinal tərzdə vəhdət təşkil etməsi cəlb etmişdir. Şamaxı ziyalılarından Ağəli bəy Nəsehin təşkil etdiyi ədəbi məclisin üzvü olan Sabir maarifpərvərlik ruhunda yazdığı "Şükriyyə ki, afitəbi süxən" mısrası ilə başlayan şerini 1903-cü ildə Tiflisdə "Şərqi-Rus" qəzetində çap etdirmişdir. Firdun bəy Kəçərli və Sultanməcid Qənizadə ilə dostluq Sabirin ictimai həyatla bağlı düşüncələrinin formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir.

1905 - 1907-ci illərin təlatümlü hadisələrində geniş ictimai və ədəbi fəaliyyət göstərən Sabir əvvəlcə "Həyat", sonra isə "İrşad" qəzetlərində şeir və məqalələr dərc etdirmişdir. 1906-cı ildən başlayaraq şair "Molla Nəsrəddin" jurnalı ilə əməkdaşlıq edir. Onun bu jurnalda çap olunmuş "Millət necə tarac olur-olsun, nə işim var" adlı şeri dillər əzbəri olmuşdu. 1906 - 1910-cu illərdə Sabir "Molla Nəsrəddin" jurnalında 156 şeir çap etdirmişdir. Şeirlərinə görə mürtəcə qüvvələr tərəfindən təqiblərə məruz qalan şair onları daim dəyişilən təxəllüslərlə (cəmi 40-a yaxın təxəllüs arasında ən çox istifadə etdiyi "Hophop", "Ağlar güləyən", "Boynuburuq" təxəllüsləri idi) çap etdirmək məcburiyyətində qalmışdır. "Molla Nəsrəddin" jurnalında iştirakı Sabirin yaradıcılığının ən yetkin, məhsuldar dövrüdür. Hələ 1905-ci ildə çap olunmuş "Beynəlmiləl" şeri Sabiri xalqlar dostluğunun təbliğatçısı kimi tanıtməqdan əlavə, onun realizm, tərəqqi və demokratiya uğrunda mübarizə aparacağına işarə edən manifest ruhlu əsər idi.

O, Azərbaycanın digər qəzet və jurnalları ilə də əməkdaşlıq edirdi. Mirzə Ələkbər Sabir 1906 - 1908-ci illərdə "Dəbistan", "Rəhbər", "Füyuzat", "Tazə həyat"da, 1909 - 1910-cu illərdə "Həqiqət" və "Zənbur"da şeirlər və tərcümələrlə çıxış etmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatının incilərindən sayılan "Niyə mən dərsdən qaçdım", "Axundla keşişin vədi" kimi felyetonlarını o, Cəlil Məmmədquluzadə ilə birlikdə yazmışdır.

1908-ci ildə Sabir Bakı quberniyası ruhani idarəsində xüsusi komissiya qarşısında imtahan verərək şəriət müəllimi olmaq hüququ qazanır və Şamaxıda "Ümid" adlı məktəb açır. Yeni üsullu tədris sistemi əsasında qurulmuş bu məktəb Şamaxının ictimai həyatında çox mühüm rol oynamışdır. Lakin məktəbdəki fəaliyyəti böyük qüvvə və zəhmət tələb edir, bu isə şair kimi onu qane etmirdi.

1910-cu ildə Bakıya köçən Mirzə Ələkbər Sabir "Tazə həyat", "Həqiqət" qəzetləri redaksiyalarında, "Səda" mətbəəsində müsəhhih (korrektor) işləmiş, "Nəşri-maarif" cəmiyyətinin Balaxanı məktəbində dərs demişdir. Lakin qara ciyər xəstəliyindən əziyyət çəkən şairin halı günü-gündən pisləşirdi. Cəlil Məmmədquluzadə və Həmidə xanım Sabiri müalicə üçün Tiflisə dəvət edirlər. 3 aylıq müalicə kursundan sonra belə yüngüllük hiss etməyən şair 1910-cu ilin dekabrında Şamaxıya qayıdır və ömrünün son aylarını ağır maddi çətinliklər içində yaşayır.

Yaradıcılığının ilk çağlarında lirik şair kimi tanınan Mirzə Ələkbər Sabir qəzəl, qəsidə, rübai, mərsiyə, nəvhə janrlarında şeirlər yazmışdır. Lakin təcridən ictimai satiraya daha çox meyli edən şair satira yazmağa başlayır və 1905-ci ildən artıq inqilabi satiranın əsasını qoyur. Qasım bəy Zakir, Baba bəy Şakir, Seyid Əzim Şirvaninin ədəbi irsinin davamçısı olan Sabir çarizmin milli zülmünün, sosial ədalətsizliyə əsaslanan yaramaz ictimai quruluşun qəniminə çevrilmişdir. Xalqı soyub-talayanlara, ictimai tərəqqiyə mane olanlara qarşı kəskin mövqə tutan şair xurafat və mövhumat, köhnəlmiş adət-ənənələr, həmçinin müstəbid çar, şah və sultan rejimlərinin əleyhinə satirik şeirlər yazırdı. Eyni zamanda milli və sosial azadlıq ideyalarının və mübarizəsinin tərənnümü də Sabir şerinin başlıca mövzularından olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatının, eyni zamanda ictimai və bədii fikrinin ən böyük simalarından olan Sabir tənqidi realizmin qüdrətli nümayəndəsi kimi ədəbi irsimizdə dərin iz qoymuşdur. Humanizm və azadlıq ideyaları Sabir realizminin canıdır. Sabirin şeirləri Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatında inqilabi-demokratik meyillərin möhkəmlənməsinə ciddi təsir göstərmişdir. Eyni zamanda romantizm, dini-sxolastik və formalist şeirlər əleyhinə çıxış edən şair xalq mənafeyinə xəyanət, istismarcılara isə yaltaqlıq edən yazıçı və şairləri "əxlaqsız" adlandırırırdı. O, həqiqi sənətkar üçün vətənpərvərliyi, xalqiliyi, "əsrin aynası" olmağı müqəddəs vəzifə sayırdı, "Pisi pis, əyrini əyri, düzü həmvar" yazmağı tövsiyə edirdi. Şair "Nə yazım?", "Atmış niqabi-hüsnün", "Ey alnı ay" şeirlərində özünün ədəbi-tənqidi və estetik fikirlərini izah etmişdir. Böyük bədii ümumiləşdirmə qüvvəsinə malik Sabir realizmi xalqın müxtəlif zümrələrindən olan satirik tipləri ifşa edir, onların tarixi inkişaf prosesində mövqeyi və daxili aləmi haqqında oxucuda canlı, inandırıcı təsəvvür yaradırdı. Onun yaratdığı bu tipik obrazlar isə tarixi, milli və etnoqrafik koloriti, həqiqətə uyğunluğu ilə diqqətəlayiqdir. "Bakı fəhlələrinə", "Təraneyi-əsilanə", "Fəhlə, özünü...", "Əkinçi", "Ağlaşma", "Bizə nə?", "Dilənçi" və s. şeirlərində Sabir fəhlə və kəndlilərin ağır həyat tərzini canlandırmağa müvəffəq olmuşdur. Azərbaycanı vahid görmək arzusu ilə yaşayan şair öz şeirlərində Cənubi Azərbaycanda şah rejiminə qarşı aparılan mübarizəni alqışlamış və hətta azadlıq mübarizəsinin lideri Səttarxana şeir həsr etmişdir.

Mürtəcə qüvvələrin bütün təhqirlərinə, ətrafını bürüyən "tənə seli"nə baxmayaraq, şair yaradıcılıq məramına, vətəndaşlıq borcuna daim sadıq qalmış, sonadək ideallarının qələbəsinə inanmışdır.

Sabirin poeziyasında lirik motivlər də qüvvətlidir. Çox hallarda onun lirik şeirlərində zalımlara nifrət məzmulu məhəbbət hissi ilə üzvi birləşmişdir. Onun "Neylərdin, ilahi", "Yaşadıqca xərabə Şirvanda", "Ruhum" və s. şeirləri bilavasitə lirik janrdə yazılmışdır. Sabir uşaqlar üçün də yazmışdır. Onun uşaq şeirləri XX

əsrin əvvəllərində yaranmaqda olan Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələrindəndir.

Sabirin şeir dili canlı xalq dili və klassik Şərq şerinin ifadə xüsusiyyətləri əsasında formalaşmış zəngin, rəngarəng, duzlu-məzəli dildir.

Azərbaycan xalqının milli şüurunun, özünüdərkinin formalaşmasında, istiqlal uğrunda mübarizəsində müstəsna əhəmiyyətə malik Mirzə Ələkbər Sabir 1911-ci il iyulun 12-də Şamaxı şəhərində vəfat etmiş və "Şaxəndan" ("Şahi Xəndan) şəhər qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.

Əli bəy Hüseynzadə

(1864-1940)

Əli bəy

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ən hörmətli ziyalılardan biri də Əli bəy Hüseynzadə olmuşdur. Onun azərbaycanlılardan "türk qanlı, müsəlman etiqadlı, firəng fikirli, Avropa qiyafəli fədəi" yetişdirmək ideyası çox sürətlə "türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" şəklində cəmiyyət arasında yayılmış, təcridən siyasi şüara çevrilmişdir. Türkdilli xalqların birləşməsinə arzulayan Əli bəyin ideali Çin səddindən Ərəbistan səhralarındaək əraziləri əhatə edən böyük Turan imperiyası və ən sevimli sözləri isə:

***"Eylər dili Çin səddinədək hökmünü icra,
Bir ucudur Altay bu yerin, bir ucu səhra"* – idi.**

Əli bəy Hüseynzadənin adı Azərbaycan tarixinə görkəmli ictimai xadim, pedaqoq, həkim, jurnalist, yazıçı-publisist, rəssam, musiqişünas kimi yazılmışdır.

Hüseynzadə 1864-cü ildə Salyan şəhərində anadan olmuşdur. Mədrəsədə dərs deyən atası Hüseyn bəy oğlunu da müəllim görmək istəyir və qohumları axund Əhməd Hüseynzadədən məsləhət istəyir. Qafqazın şeyxülislamı vəzifəsini tutan axund Əhməd oğlanı Tiflisə gətizdirir və burada Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin nəzdində ali sinifli məktəbə qəbul etdirir. Məktəbi bitirən Əli bəy 1875-ci ildə Tiflisdəki 1-ci şəhər gimnaziyasına daxil olur və 1885-ci ildə buranı müvəffəqiyyətlə bitirir.

Ruhani olmaq istəməyən Əli bəy Hüseynzadə 1885-ci ildə Peterburqa yollanır və Peterburq Universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsinə daxil olur. Burada o, 1889-cu ilədək təhsilini davam etdirir və universiteti müvəffəqiyyətlə bitirir. Lakin Əli bəyin texniki sahəyə bir elə həvəsi olmamışdır. Dərs proqramına

aid olan ədəbiyyatdan daha çox, o, türkdilli xalqların tarixi və ədəbiyyatına aid kitablar oxuyurmuş, islam tarixi və dəyərlərinə maraq göstərirmiş. Tələbə siyasi dərnəklərinin fəal üzvü olan Əli bəy çarizmin türk-müsəlman xalqlarına qarşı apardığı siyasətə qarşı çıxmışdır. Nəticədə onun adı bir çox polis protokollarında hallanmış, faktik olaraq potensial inqilabçıların "qara siyahı" sına salınmışdır. Bu zaman Ə.Hüseynzadə həm də ədəbi fəaliyyətlə məşğul olmağa başlamış, əsasən lirik şeirlər yazmışdır.

Rusiyanın onunçün cansıxıcı mühitində yaşaya bilməyən Əli bəy Hüseynzadə gözlənilmədən İstanbula yollanır.

Türk dünyasının nicatını Osmanlı dövlətində gören Əli bəy burada ali təhsil almaq qərarına gəlir. 1890 - 1895-ci illərdə Ə.Hüseynzadə İstanbul Universitetinin hərbi tibb fakültəsində ali təhsil alır. Universiteti bitirdikdən sonra o, 1895 - 1897-ci illərdə İstanbulda Heydərpaşa hərbi hospitalında dermatoloq ixtisası üzrə həkim işləyir. Əli bəy 1897-ci ildə yüzbaşı rütbəsində Türkiyənin Balkanlarda apardığı müharibənin Tesaliya cəbhəsinə göndərilir və 3 il döyüş bölgəsində olur. Burada o, müharibənin törətdikləri fəlakətləri öz gözləri ilə görür. 1900-cü ildə Əli bəy cəbhədən qayıdır, İstanbul Universitetinin dəri-zöhrəvi xəstəlikləri üzrə kafedrasında professor köməkçisi vəzifəsində çalışır. Bu illərdə onun çap etdirdiyi əsərlər Türkiyə tibb elminin inkişafına müəyyən töhfə vermişdir. "Sifilis", "Vəba və mikrobu", "Ensiklopedik türk lüğəti" kimi əsərləri osmanlı ictimaiyyəti və peşəkar həkimlər tərəfindən müsbət qarşılanmışdır.

Hərbi həkim kimi çalışdığı dövrdə Əli bəy vaxtaşırı əbədi fəaliyyətlə də məşğul olur; o, alman alimi F.Bodenştedtin Ömər Xəyyam haqqında yazdığı əsəri, şairin bir neçə rübaisini, Hötenin "Faust" əsərini türk dilinə çevirərək nəşr etdirir. Bu dövrdə Əli bəy Hüseynzadə öz əsərlərini "Ə.H" və "Səlyani" təxəllüsləri ilə imzalamışdır.

Türkiyəyə böyük məhəbbət hissi ilə yanaşan Əli bəy Osmanlı sultanlarının özbaşnalıqlarını, onların konservatizmini ölkənin inkişafına mane olan səbəblər hesab etmişdir. O, ölkədə köklü islahatların tərəfdarı olmuşdur. Əli bəy siyasi dərnəklərdə fəal iştirak etməyə başlamış və burada bir çox tərəqqipərvər ziyalı ilə tanış olmuşdur. Türkiyə ziyalıları Abdulla Cövdət, İsak Sükuti və İbrahim Temo ilə dostluq edən Əli bəy İstanbulda "İttihad və tərəqqi" partiyasının əsasını qoyur və sultan Əbdülhəmid rejiminə qarşı çıxır. Buna görə təqib olunan Əli bəy 1903-cü ildə Türkiyəni tərk edir və Bakıya gəlir; o burada həkim kimi fəaliyyət göstərmək istəyirdi.

Lakin Rusiya məmurları ona həkimlik fəaliyyəti ilə məşğul olmağa icazə vermirlər və Əli bəy "Kaspi" və "Baku" qəzetləri ilə əməkdaşlıq etməyə başlayır. İşgüzarlığı və jurnalist intuisiyası ilə seçilən Əli bəy çox keçmir ki, Hacı

Zeynalabdin Tağıyevin maliyyələşdirdiyi "Həyat" qəzeti və "Füyuzat" jurnalından dövət alır və 1905 - 1907-ci illərdə bu orqanlarda çalışır.

Azərbaycanda Əli bəyin siyasi-ictimai fikirləri xalq tərəfindən rəğbətə qarşılanırdı və odur ki 1905-ci ildə o, bir nüfuzlu şəxs kimi "Ümumrusiya müsəlmanlarının ehtiyaclarına dair" adlı müraciəti təqdim etmək üçün Peterburqa gedən 11 nəfərlik heyətə üzv seçilir. O həmçinin Rusiya Müsəlman İttifaqının gizli qurultaylarında iştirak edir. Türk-müsəlman xalqlarının birliyini arzulayan, bunun uğrunda çalışan Əli bəyin "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?", "Türk dilinin vəzifeyi-mədəniyyəsi", "Məcnun və Leylayi-islam", "Yazımız, dilimiz" məqalələri Azərbaycandan kənarlarda belə böyük maraqla oxunurdu. İlk dəfə olaraq məhz o, "Məcnun və Leylayi-islam" məqaləsində Turan imperiyasının qurulmasının və onun tərkibində bütün türkdilli xalqların birləşməsinin vacibliyini vurğulamışdır.

Əli bəy Hüseynzadənin ideali "türk qanlı, müsəlman etiqadlı, firəng fikirli, Avropa qiyafəli fədai"dir. Onun fikrincə, məhz belə insanlar türk xalqlarını zülmətdən qurtara bilər. Əli bəyin fikirləri "türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" şəklində cəmiyyət arasında yayılır və tədricən siyasi məsləkə çevrilirdi.

Onun bu ideyaları təkcə Rusiya hakim dairələri deyil, Osmanlı sultanı tərəfindən də mənfi qarşılanmış və nəticədə "Füyuzat" jurnalı bağlanmışdır. Bundan sonra Əli bəy Hüseynzadə pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmağa başlamış, Bakıda "Səadət" məktəbinin müdiri olmuş və burada müasir tələblərə cavab verən tədris prosesi qurmuşdur. Eyni zamanda o, "Tərəqqi" və "Həqiqət" qəzetləri ilə əməkdaşlıq etmiş, Azərbaycanın siyasi həyatında baş verən vacib proseslərə öz münasibətini bildirmişdir. Onun məqalələrində fəlsəfə, tarix, siyasət, sosiologiya, ədəbiyyatşünaslıq, musiqişünaslıq problemləri də öz əksini tapmışdır. Əli bəy Hüseynzadə çoxşaxəli fəaliyyəti ilə Azərbaycan ədəbi-elmi fikri tarixində M.F.Axundzadənin ardınca yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur. Məhz onun sayəsində Azərbaycanda "füyuzatçılar" adlı ədəbi-fəlsəfi məktəb yaranmışdır.

Əli bəy Hüseynzadənin "Siyasəti-fürusət" əsərində türkçülük ideyası formalaşmış, türkçülüyn elmi-nəzəri əsasları işlənmişdir. Bu əsər turançılığın məfkurə hərəkatına çevrilməsinə gətirib çıxarmışdır.

1908-ci ildə Türkiyədə sultan Əbdülhəmidin rejimi devrilir və inqilabçı dostlarının dəvəti ilə 1910-cu ildə Əli bəy Türkiyəyə qayıdır. İstanbul Universitetində tibb kafedralarının birində pofessor vəzifəsində çalışan Hüseynzadə Türkiyənin siyasi, ictimai və mədəni həyatında yaxından iştirak etmiş, Əhməd Ağaoğlu, Yusif Akçura, Ziya Gökalp, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ilə "Türk dərnəyi"ndə fəaliyyət göstərmişdir. I Dünya müharibəsi illərində o, Qərbi Avropa ölkələrində keçirilən tədbirlərdə fəal iştirak etmiş və var qüvvəsi ilə türkçülük ideyalarını yaymağa çalışmışdır.

1918-ci ildə Türkiyə hökumətinin qərarı ilə Azərbaycana kömək məqsədi ilə göndərilmiş heyətin tərkibində Əli bəy də Gəncəyə gəlmişdir.

Türkiyədə cümhuriyyət yaradılanda Əli bəy onu ürəkdən alqışlamış, Mustafa Kamal paşa Atatürkü dəstəkləmişdir.

1916 - 1917-ci illərdə Berlin və Stokholm konfranslarında iştirak edən Əli bəy Hüseynzadə yenə də turançılıq ideyasını bəyan etmiş, onu yaymağa çalışmışdır.

1926-cı ildə Bakıda keçirilən türkoloji qurultayda Əli bəyin iştirakı sovet hakim dairələri üçün nə qədər arzuolunmaz idisə, Azərbaycan ictimaiyyəti üçün bir o qədər xoş idi. Azərbaycan müstəqilliyinin sovet süngüləri ilə məhv edilməsini ürək ağrısı ilə qarşılayan Əli bəy vətəninin yenidən müstəqil olacağına ümidini itirmirdi.

Əli bəy Hüseynzadənin azərbaycanlılar haqqında söylədiyi fikirlər indi də aktualdır: "Biz insanız. Məzlum olan sinifləri zalım siniflərin təcavüzündən azad etməyə çalışacağıız. Biz Qafqazlıyıız. Qafqaz əhlinə və ümumidarəsinə özü baxa bilmək üçün lazım gələn muxtariyyət tələb edirik. Biz müsəlmanız. Binaən-əleyh öz əqaidi-diniyyəimizə, hürriyyəti-viddanəimizə hər nə lazımsa, onu istəyirik. Biz türküüz. Dilimizin, lisanımızın tərəqqisinə mane olan hər növ sədlərin, divarların yıxılmasına, rəf olunmasına qeyrət edirik".

Əli bəy Hüseynzadə 1940-cı ildə İstanbulda vəfat etmişdir.

Ebləqəbət məscidinin görünüşü (rəssam Əli bəy Hüseynzadə)

Əhməd bəy Ağayev
(1869-1939)

Azərbaycanın ictimai mühitinə “İslamçılıq, qərbçilik və türkçülük” şüarı ilə ifadə olunan dünyagörüşünü Əhməd bəy Ağayev gətirmişdir. O, Qərb mədəniyyətindən öyrənmək, lakin dünyaya islami dəyərlər mövqeyindən baxmaq tələbi ilə çıxış etmişdir. Eyni zamanda, türklərdə türkçülük şüurunun oyanmasına böyük əhəmiyyət vermişdir. Əhməd bəy Ağayevin bu fikirləri sonralar sovet hakimiyyəti illərində ona “panislamist”, “pantürkist” damğalarının vurulmasına səbəb olmuşdur. Sovet dövründə kommunist ideoloqlar tərəfindən Ağayevin adının çəkilməsi, əsərlərinin çap olunması və oxunması qadağan edilmişdi.

Azərbaycan tarixinə Əhməd bəy Ağayevin adı türkçülük hərəkatının ideoloqlarından biri, görkəmli ictimai-siyasi xadim, publisist, yazıçı, islamşünas kimi yazılmışdır.

Əhməd bəy Ağayev 1869-cu ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. Atası Mirzə Həsən bəy XVIII əsrdə Qarabağ xanlığının əsasını qoymuş Pənahəli xan Cavanşirin nəslindən idi. Əhməd bəy ilk təhsilini Şuşadakı rus məktəbində almışdır. Buranı bitirdikdən sonra atası onu Tiflisə göndərmişdir. Burada Əhməd bəy Tiflis gimnaziyasına daxil olmuşdur.

Tiflis gimnaziyasını müvəffəqiyyətlə bitirən Əhməd bəy Ağayev Rusiyanın paytaxtı Peterburq şəhərinə getmiş və Mühəndis-Texniki İnstitutuna daxil olmuşdur. Lakin hələ gimnaziya illərindən onun humanitar elmlərə böyük həvəsi yaranmışdı. Odur ki, Əhməd bəy təhsilini yarımçıq qoyub humanitar elmlərlə məşğul olmaq qərarına gəlir. O, Fransanın paytaxtı Parisə yollanır. Burada dil öyrənməklə bərabər, o, hüquq məktəbində təhsil alır, daha sonra isə dünyanın ən məşhur elm-təhsil ocaqlarından sayılan Paris Sorbonna Universitetinə daxil olur. Hüquqşünas təhsili almasına baxmayaraq o, Şərq xalqlarının tarixi ilə dərinləndirən maraqlanır, ərəb, fars və türk (osmanlı) dillərini mükəmməl öyrənir.

1890-cı ildən etibarən Əhməd bəy Ağayev imzası ilə Fransanın müxtəlif jurnal və qəzetlərində məqalələr çap edilməyə başlanır. Bu məqalələr əsasən Şərq fəlsəfəsi və ədəbiyyatına həsr olunmuşdu. 1892-ci ildə o, Londonda keçirilən beynəlxalq şərqşünaslıq konqresinə dəvət alır və həmin konqresdə "Şiə məzhəbinin mənbələri" adlı mövzuda çıxış edir. Bu mövzuda yazdığı məqalə məşhur Kembric Universiteti tərəfindən bir neçə Avropa dillərinə tərcümə edilir. Qacarlar

sülaləsindən olan İran şahı isə Əhməd bəyə üzük göndərir. Ağayevin məqalələri eyni zamanda Tiflisdə rus dilində çıxan "Kavkaz" qəzetində də çap olunurdu. Parisdə Əhməd bəy "müsəlman dünyasının mümtaz siması" adlandırılan, Şərqi böyük mütəfəkkiri, ictimai-siyasi xadimi Şeyx Cəmaləddin Əfqani ilə tanış olmuşdu. O, Parisdə fəaliyyət göstərən osmanlı mütəfəkkirləri ilə də tanış olmuş və sonralar "Gənc türklər" adı ilə tanınan təşkilatın yaranmasının şahidi olmuşdur. Bu tanışlıqlar onun dünyagörüşünün formalaşmasına, sonrakı ictimai-siyasi fəaliyyətinin istiqamətinə böyük təsir göstərmişdir.

1894-cü ildə Əhməd bəy Azərbaycana qayıtmış və burada "Məşriq" qəzetinin çap edilməsi üçün icazə istəmişdir. Qəzetdə islam və türk dünyasının problemləri barədə, onların həlli yollarının axtarılması istiqamətində yazılar çap etmək niyyətində olduğunu bildirdikdə çar məmurları onun nəşrinə icazə verməmişdir. Nəticədə Əhməd bəy Şuşaya getmiş. və 1896-cı ildən burada realni məktəbdə fransız dilindən dərs deməyə başlamışdır. O həmçinin şəhərdə qiraətxana-kitabxana açmış, ilk teatr tamaşaları təşkil etmişdir. Qarabağın ictimai-siyasi həyatında çox mühüm rol oynayan Əhməd bəy olduqca böyük nüfuz sahibi idi. Haqqında yaxşı sözlər eşidən məşhur xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyev onu Bakıya dəvət edir və realni məktəbə fransız dili müəllimi vəzifəsinə düzəlməsinə yardımçı olur. Əhməd bəy Ağayev eyni zamanda "Kaspi" qəzetində də işləmiş və hətta qəzetin ədəbi şöbəsinin müdiri olmuşdur.

Əhməd bəy özünün ən yaxşı əsərləri sayılan bir sıra kitab və elmi məqalələrini məhz bu dövrdə yazmışdır. "İslama görə və islam aləmində qadın", "İslam, axund və hatifulqeyb" kitabları, "Kaspi" qəzetində dərc etdirdiyi "Müsəlman söhbətləri", "Müsəlman xalqlarının vəziyyəti" adlı silsilə məqalələri Əhməd bəyə bütün müsəlman Şərqiində şöhrət qazandırmışdır. Əsərlərində müsəlman dünyasının durumunu təsvir edən, bu ağır vəziyyətin səbəblərini araşdıran, islam dünyasına böhtan atan avropalı müəlliflərə tutarlı cavablar verən Əhməd bəy çıxış yolunu maariflənməkdə və mübarizədə gördü. Onun əsərləri Tiflisdə çıxan "Şərqi-Rus" qəzetində və hətta Hindistanın Kəlküttə və Misirin Qahirə şəhərlərində dərc olunmuşdur.

Əhməd bəy Ağayev "Nicat", "Nəşri-maarif", "Səadət" xeyriyyə cəmiyyətlərinin təşkil edilməsində yaxından fəaliyyət göstərmişdir.

1905 - 1907-ci illərdə Əhməd bəy "İrşad", "Həyat", "Tərəqqi" qəzetərini nəşr etdirmişdir. O həmçinin rus dilində də "Proqress" adlı bir qəzet hazırlayıb buraxdırmışdır. Bu qəzetlər azərbaycanlıların milli düşüncəsinin formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Əhməd bəy məqalələrində erməni daşnaklarının iç üzlerini açmış, onların arxasında rus çarizminin dayanmasını açıq şəkildə bildirmişdir.

1906-cı ilin fevralında Qafqaz canişini Tiflisdə "barışıq qurultayı" keçirəndə Əhməd bəy Ağayev Ə.Topçubaşov, Q.Qarabəyov və İ.Hacinski ilə

birlikdə Bakı şəhərinin nümayəndələri kimi iştirak etmiş və azərbaycanlıların proqramını bəyan etmişdir. Çıxışı zamanı konkret faktlar gətirən Əhməd bəy erməni millətçi partiyalarının buraxılmasını tələb etmiş, əks təqdirdə azərbaycanlıların hərbi dəstələr yaratmağa məcbur olacağını bəyan etmişdir.

"Barışıq qurultayı" heç bir əməli nəticə vermədiyindən Əhməd bəy "Difai" partiyasını təşkil etmişdir. Partiya erməni təcavüzünün qarşısının alınmasında danışıqlar yolundan başqa, hərbi dəstələr yaratmaq yolunu da tövsiyə etmişdir. Azərbaycanlı xeyriyyəçilərin hesabına azərbaycanlılardan təşkil olunmuş bu dəstələr Naxçıvanda, Qarabağda, Zəngəzurd erməni quldurlarının və onların havadarlarının hücumlarının qarşısını almaqda böyük rol oynamışdır. Partiyanın fəaliyyəti çar hökumətini bərk narahat etmişdir.

Bakı müsəlman sahibkarlarının xahişi ilə iki dəfə Peterburqa yollanan Əhməd bəy Ağayev şəxsən imperatorun və nazirlərin qəbulunda olmuşdur. O, Nobel, Rotşild və digər xarici neft maqnatlarının azərbaycanlıları yaşadıkları ərazilərdən zorla qovmaları barədə məlumat vermiş, bütün neft yataqlarına sahib olmaq üçün xarici şirkətlərin ən çirkin əməllərə belə əl atdıqlarını sübut etmişdir. Nəticədə azərbaycanlıların Bakı ətrafındakı torpaqlardan köçürülməsi dayandırılmışdır. Lakin Bakıya qayıdan Əhməd bəy çar məmurlarının güclü təzyiği və təqibi ilə üzleşmişdi.

1909-cu ildə Əhməd bəy Ağayev Türkiyəyə mühacirətə getmək məcburiyyətində qalır. İstanbulda o, "Gənc türklər"lə yaxınlaşır, "İttihad və tərəqqi" partiyasına üzv olur. "Tərcümani-həqiqət" qəzetinin redaktoru olduğu dövrdə o həmçinin "Türk yurdu" jurnalı ilə də əməkdaşlıq edir. Əli bəy Hüseynzadə, Ziya Gökalp, Yusif Akçura, Həmdullah Sübhi və başqaları ilə birgə fəaliyyət göstərən Əhməd bəy türkcülük hərəkatının əsas ideoloqlarından olmuşdur. Onun bu fəaliyyəti diqqətsiz qalmamış və o, Osmanlı parlamentinə deputat seçilmişdir.

1915-ci ildə Rusiya ərazisində yaşayan azsaylı xalqların Lozanna konfransında Azərbaycanı təmsil edən Əhməd bəy ABŞ prezidenti V.Vilsona azərbaycanlıların acınacaqlı vəziyyətindən xəbər verən müraciət çatdırmışdır.

1918-ci ildə Azərbaycana köməyə göndərilmiş osmanlı qoşunlarının komandanı Nuru paşanın siyasi müşaviri məhz Əhməd bəy Ağayev olmuşdur. Azərbaycandakı fəaliyyəti dövründə dövlət aparatının təşkilində əlindən gələn köməyi əsirgəməyən Əhməd bəy Azərbaycan parlamentinə üzv seçilmişdir. Osmanlı qoşunları Azərbaycandan çıxarılandan sonra Əhməd bəy ingilis qoşunlarının komandanı Tomsonla danışıqlar apararaq Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibində olmuşdur. O, Paris sülh konfransına yollanan Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibində olmuş, lakin İstanbulda ingilislər tərəfindən həbs edilmiş və türkcülüyü və islamçılığı yayan bir "jurnalist və deputat" kimi Malta

adasına sürgün edilmişdir. 26 aylıq sürgündən sonra Atatürkün təklifi ilə türklər tərəfindən tutulmuş ingilis əsgərləri ilə dəyişdirilən Əhməd bəy yenidən milli hərəkata qoşulmuş, qurtuluş savaşının fəal iştirakçılarından olmuşdur.

20-ci illərdə Türkiyənin mətbuat bürosunda müdir işləyən Əhməd bəy Ağayev iki dəfə Türkiyə Böyük Millət Məclisinə deputat seçilmişdir. O, Ankara Universitetinin professoru və "Hakimiyyəti-milliyə" qəzetinin redaktoru olmuşdur.

Əhməd bəy Ağayev 1939-cu ildə İstanbulda dünyasını dəyişmiş və orada da dəfn edilmişdir.

Aşıq Ələsgər (1821-1926)

Aşiq Ələsgər (Alməmməd oğlu) 1821-ci ildə Azərbaycanın Göyçə mahalının Ağkilsə kəndində anadan olub. Hazırda Ermənistan

Respublikasının işğalında olan bu kənd adı dəyişdirilmiş Vardenis rayonu ərazisindədir. Hələ gənc yaşlarında Azərbaycan aşıq poeziyasının on görkəmli nümayəndələrindən biri sayılan Aşiq Alımın şagirdi olmuş Ələsgər onun sayəsində aşıq sənəti ənənələrini dərinlən öyrənmişdir. Azərbaycan musiqi və poeziyası tarixində böyük rol oynamış Qurbani, Aşiq Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Sarı Aşiq, Aşiq Hüseyn Bozalqanlı, Aşiq Şəmşir kimi ustadların zəngin təcrübəsi və bədii irsinə arxalanan Ələsgər əvvəlcə klassik aşıq havalarını ifa etmiş və sonradan özü Aşiq Ələsgər adı ilə tanınmağa başlayanda isə aşıq poeziyasını son dərəcə gözəl əsərləri ilə zənginləşdirmişdir.

Azərbaycanın şifahi ədəbiyyatının və musiqi folklorunun ən güclü sahələrindən biri aşıq poeziyası və aşıq havalarıdır. Folklorumuzun hər iki qolunun yaratıcıları Qurbani, Aşiq Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Sarı Aşiq, Aşiq Hüseyn Bozalqanlı, Aşiq Şəmşir, Aşiq Alı və başqaları kimi böyük sənətkarlar olmuşdur. Azərbaycan aşıqları arasında Aşiq Ələsgərin xüsusi yeri var. Aşiq Ələsgər orijinal və təbii təşbeh, bənzətmə, istiarə və s. bədii təsvir vasitələri işlətməmiş, aşıq poeziyasının bütün növlərində şeirlər qoşmuş, yeni formalar və aşıq havaları yaratmışdır. Aşiq Ələsgərin bədii yaradıcılığı aşıq şerinin inkişafına qüvvətli təsir göstərmişdir. O, bütün Cənubi Qafqazda, Dağıstanda və bir sıra türkdilli xalqlar arasında böyük şöhrət qazanmışdır.

Aşıq havaları Azərbaycan musiqi folklorunun əsas qollarından birini təşkil edir. Müxtəlif dövrlərdə aşıqların repertuarında daim işlənilib kamilləşən aşıq havaları xalqımız tərəfindən qorunmuş və nəsil-dən-nəslə ötürülmüşdür. Beləliklə, hal-hazırda yüzdən artıq klassik hava və onların variantları mövcuddur. Əsrlərdən bəri bu havalarda müəyyən ucalıqlı səs münasibətləri, həmçinin xüsusi səciyyəvi xallar, guşə, melodika və kadanslar, vəznələr əmələ gəlmişdir. Alimlərin fikrincə, şifahi xalq ədəbiyyatımızın tərkib hissəsi sayılan aşıq havaları xalq dastanları ilə bir vaxtda yaranmış, əvvəllər yalnız dastanlarda, sonra isə həm də müstəqil şəkildə ifa olunmağa başlanmışdılar. Aşıq havaları məzmun və xarakterinə görə qəhrəmanlıq ruhunda, lirik və nəsihətəməz planda, satirik və komik səciyyəvi olur. Bu havalarda insan mənəviyyatının ən ülvəi, nəci b keyfiyyətləri, xalqın sevinc və kədəri, vətənpərvərliyi, zülm və əsarətə qarşı etirazı, qəhrəmanlıq və rəşadətə əks olunmuşdur. Aşıq havaları məhəbbət və qəhrəmanlıq havalarına bölünərsə də, əslində, məhəbbət havalarında qəhrəmanlıq, qəhrəmanlıq havalarında məhəbbət motivlərinə də rast gəlmək olar. "Koroğlu", "Misri", "Orta divanı"də mərdlik, cəsurluq, "Qəmərçan", "Gözəlləmə", "Göycəgülü" ndə oynaqlıq, şən əhval-ruhiyyə, "Dilqəmi", "Yanıq Kərəmi", "Təcnis"də lirik məhəbbət duyğuları, qüssə və həsrət motivləri ifadə edilir.

Aşıq Ələsgərin yaradıcılığında məhəbbət lirikası əsas yer tutur. Onun şeirlərində azad və səmimi məhəbbət, nəci b insani keyfiyyətlər tərənnüm olunur. Bununla bərabər, o, sosial yönümlü şeirlər yazmış, bir sıra şeirlərində xalqın ağır həyatını təsvir etmiş, zülm və zorakılığ, ictimai ədalətsizliyi, mürtəcə hakimlər və din xadimlərini, cəhalət və nadanlığı, tüfeyliliyi kəskin tənqid etmişdir. Şeirləri yüksək bədii sənətkarlıq nümunəsi olduğundan dərhal təkcə Azərbaycanda deyil, ondan kənarlarda da yayılmışdır.

Aşıq havalarının formalarının yaradılmasında başlıca prinsip variantlılıqdır. Aşıq havalarının diapazonu kiçikdir, lakin musiqi ifadələrinin sonunda diapazon genişlənir. Aşıq havalarının ritmik xüsusiyyətləri şeirin forma və vəznə ilə əlaqədardır. Onların melodiya və ritminin müəyyənləşdirilməsində misralardakı hecaların sayı həlledici rol oynayır. Müasir aşıqların ən çox işlətdiyi şeir formaları gəraylı, qoşma, təcnis, divani, müxəmməs və s.-dir. Maraqlıdır ki, ədəbi mətnin və melodiyanın xüsusiyyətindən asılı olaraq Aşıq Ələsgər bir hava üstündə bir neçə şeir oxuya bilirdi.

Şur məqamı və onun şöbələri Aşıq Ələsgərin havalarının məqam əsasında başlıca yer tuturdu. Onun segah, bayatı-şiraz məqamlarında bəstələnmiş havaları da var. Musiqi ifa olunarkən əsas vasitə kimi sazdan istifadə edən ustad bəzən balabanın müşayiəti ilə ifa edirdi. Müşayiətedici melodiya vokal melodiyanın ya eyni olur, ya da dəmkəş funksiyasını daşıyırdı. Onun aşıq havalarının harmonik əsasını sazın köklərindən irəli gələn akkordlar kompleksi təşkil edirdi. Bunlardan

"Qaraçı kökü", "Dilqəmi kökü", "Ürfanı kökü" və s. əsas akkordlardır. Əsasən yuxarı registrdə oxuyan Aşıq Ələsgər bəndin sonunda aşağı registrə keçir və axırıncı səsi xeyli uzadırdı ki, bu da ümumilikdə aşıq havalarının ifaçılarının əksəriyyətinə xas olan cəhətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, aşıqların sənətkarlıq xüsusiyyətləri və ustalıqlarından asılı olaraq eyni hava müxtəlif şəkildə oxunur. Azərbaycan xalq musiqisinin başqa janrları ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etmiş aşıq musiqisinin, ilk növbədə Aşıq Ələsgər kimi yüksək peşəkarlığı ilə seçilən ustaların peşəkar musiqi sənətinə güclü təsiri olmuşdur. Belə ki, Ü.Hacıbəylinin "Koroğlu", R.Qliyerin "Şahsənəm", Q.Qarayev və C.Hacıyevin "Vətən" operalarında, Q.Qarayevin 3-cü simfoniyasında, F.Əmirovun "Azərbaycan süitəsi"nda və başqa bəstəkarların əsərlərində aşıq havalarının üslub xüsusiyyətlərindən məharətlə istifadə edilmişdir.

Aşıq Ələsgər orijinal və təbii təşbeh, bənzətmə, istiarə və s. bədii təsvir vasitələri işlətməmiş, aşıq poeziyasının bütün növlərində şeir qoşmuş, yeni forma və aşıq havaları yaratmışdır. Aşıq Ələsgərin bədii yaradıcılığı aşıq şerinin inkişafına qüvvətli təsir göstərmiş, bütün Cənubi Qafqazda, Dağıstanda və bir sıra türkdilli xalqlar arasında geniş şöhrət qazanmışdır.

Aşıq Ələsgər 1926-cı ildə boya-başa çatdığı Azərbaycan torpağında - Göyçə mahalının Ağkilsə kəndində vəfat etmişdir.

Aşıq Ələsgərin ədəbi irsi, digər Azərbaycan aşıqlarının ədəbi irsi kimi toplanıb dəfələrlə nəşr edilmişdir. Bununla belə, Azərbaycan mədəniyyətinin bir çox nailiyyətlərini öz adlarına çıxan bədnam qonşularımız "erməni aşıq musiqisi"nin mövcudluğu haqqında xəbərlər yayır, aşıq havalarımızı öz adlarına çıxmaq cəhdlərindən əl çəkmirlər.

Nəcəf bəy Vəzirov (1854-1926)

Nəcəf bəy Fətəli

bəy oğlu Vəzirov 1854-cü ildə Qarabağın Şuşa şəhərində zadəgan ailəsində anadan olmuşdur. İlk təhsilini elə Şuşada, dini məktəbdə alan Nəcəf bəy daha sonra Bakıya gəlmiş və 1868-ci ildə Bakı realnı gimnaziyasına daxil olmuşdur.

Realnı gimnaziyaları texniki təhsil verir, şagirdləri texniki peşə üzrə hazırlayırdı. Maraqlıdır ki, öz həmyaşıdları arasında dərin biliyi ilə seçilən Nəcəf bəy özündən yaşca böyük olan mütəfəkkirlərlə, maarifpərvər insanlarla təmasda olmuş, bu onun dünyagörüşünün formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir. Gimnazianın müəllimi işləyən Həsən bəy Zərdabi ilə tanış olan və onun təsiri ilə Azərbaycan peşəkar teatrının yaradılması prosesinə cəlb edilən Nəcəf bəy bu işdə fəal iştirak etmişdir. 1873-cü ildə Bakıda görkəmli ədib M.F.Axundzadənin "Lənkəran xanının vəziri" və "Hacı Qara" komediyalarının ilk dəfə tamaşaya qoyulmasında N.Vəzirovun böyük zəhmətləri olmuşdur.

1874-cü ildə gimnazianı müvəffəqiyyətlə bitirən N.Vəzirov həmin ildə Moskvaya gedir və orada Petrovski-Razumovski adına Meşə və Torpaqsünaslıq Akademiyasına daxil olur. Təbiətçə lirik olan Nəcəf bəy akademiya oxuduğu müddətdə bir çox mütərəqqi rus ziyahları ilə əlaqə yaratmışdır. Görkəmli rus yazıçısı V.Q.Korolenko ilə dostluq edən N.Vəzirov ədəbi əsərlərdə mövcud problemlərin qabarıq formada göstərilməsini öyrənmiş, ədəbi əsərlərin təsiredici qüvvəsindən istifadə edərək sosial problemlərə ictimaiyyətin diqqətinin cəlb edilməsinin vacibliyini anlamışdır. O hətta "İmdadiyyə" adlı gizli cəmiyyət də

Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafında böyük rol oynamış şəxsiyyətlərdən biri Nəcəf bəy Vəzirovdur. Azərbaycan peşəkar teatrının yaradılması prosesində iştirak etmiş Nəcəf bəy sonralar komediya və faciələrlə məşhurlaşmışdır. "Müsibəti-Fəxrəddin" əsəri humanizmi, yüksək bəşəri idealları tərənnüm edir və Azərbaycan ədəbiyyatında ilk faciədir. N.Vəzirov həmçinin Azərbaycan ədəbiyyatında burjuazianın daxili aləmini ifşa edən ilk əsərin, ədəbiyyatımızda neft Bakısı haqqında yazılmış ilk əsərin müəllifidir. O, "Əkinçi", "Həyat", "İrşad", "Təzə həyat", "Açıq söz" qəzetlərində "Dərviş" imzası ilə felyetonlar yazmışdır.

Azərbaycan tarixinə Nəcəf bəy Vəzirov görkəmli dramaturq, publisist, teatr xadimi, maarifpərvər ziyalı, Azərbaycan ədəbiyyatında ilk faciənin müəllifi kimi daxil olmuşdur.

yaratmışdır ki, bu cəmiyyət mənfur çar məmurlarına qarşı mübarizə aparmalı, insan hüquqlarının tapdalanmasının qarşısını almalı idi.

Nəcəf bəy Vəzirov ilk əsərlərini təhsil illərində yazmışdır. Təəssüf ki, 1873 - 1874-cü illərdə yazdığı "Əti sənin, sümüyü mənim", "Qaragünlü", 1876-cı ildə yazdığı "Gəmi lövbərsiz olmaz" əsərləri itirilmiş və dövrümüzə qədər gəlib çatmamışdır. Tənqidçilərin qeydlərindən məlum olur ki, "Əti sənin, sümüyü mənim" əsərində dini məktəblərdəki təhsil üsulu və fiziki cəzalar, "Qaragünlü" faciəsində isə köhnə əxlaq qanunları və qadın hüquqsuzluğu tənqid olunub. 1875-ci ildə yazdığı "Ev tərbiyəsinin bir şəkli" komediyasında müəllif kübar bir ailənin misalında bir çox zadəgan ailələrinin tüfeyli həyat tərzini tənqid edib. 1878-ci ildə akademiyanı bitirərək Azərbaycana qayıdan Nəcəf bəy Vəzirov uzun müddət ölkəmizin müxtəlif bölgələrində meşəbəyi işləyib. O öz elmi təcrübələrini "Palıd" adlı elmi əsərdə toplamışdır.

Ədəbi fəaliyyətinə davam edən yazıçı və dramaturq 1890-cı ildə iki böyük əsər yazıb. "Daldan atılan daş topuğa dəyər" və "Sonrakı peşmançılıq fayda verməz" pyeslərində ailə-məişət ixtilafı, köhnə adət və ənənələr, mövhumatı törədən mühit ifşa edilərək tənqid olunub. Birinci əsərdə müəllif avamlıq və cadugərliyi tənqid atəsinə tutub, avam insanlarla bərabər, dələduzları da ifşa edib. İkinci əsərdə tənqid hədəfi kimi gəlin - qayınana münasibətləridir. 1891-ci ildə yazdığı "Adı var, özü yox" pyesində Nəcəf bəy mülkədar həyatını geniş və bədii cəhətdən daha mükəmməl təsvir edib. Pyesdə varlı, lakin savadsız bəy, onun tüfeyli həyat sürən oğlu, onların vətənlərinə və insanlara heç bir xeyir verməməsi tənqid olunub.

1895-ci ildə Bakıya köçən N.Vəzirov burada imtahan verib, vəkillik vəsiqəsi alır və məhkəmələrdə vəkil işləməyə başlayır. Bununla bərabər, o, Azərbaycan, Rusiya və Qərbi Avropa klassiklərinin dram əsərlərinin səhnəyə qoyulmasında rejissor kimi çalışıb. 1895-ci ildə yazdığı "Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük" ("Hacı Qənbər") komediyasında müəllif var-dövlət ehtirasının insani münasibətləri saxtalaşdırmasını Hacı Qənbər surətində ümumiləşdirmişdir. Mövzusu tacir həyatından götürülmüş əsərin ideyası acgözlük və tamahkarlığın tənqididir.

1896-cı ildə Nəcəf bəy Vəzirovun yazdığı "Müsibəti-Fəxrəddin" əsəri humanizmi, yüksək bəşəri idealları tərənnüm edir. Bu əsər Azərbaycan ədəbiyyatında ilk faciədir. Fəxrəddin və Sədət kimi maarifçi gənclərin obrazları yaradılmış bu əsər Azərbaycanın bədii və ictimai fikir tarixində xüsusi yer tutur. Faciənin konflikti yeniliklə köhnəliyin mübarizəsi üzərində qurulmuşdur. Əsərin əvvəlində müəllif onun ikinci adı kimi bu atalar sözünü də vermişdir: "Çəkmə, çəkə bilməzsən, bərkdir fələyin yayı". Faciə hadisələrin yüksək dramatik gərginliyi, güclü konflikti və qüvvətli ümumiləşdirməsi ilə diqqəti cəlb edir.

Əsərin qəhrəmanı Fəxrəddinin söylədiyi sözlər maarifpərvər insanların simvolu kimi səslənir: "Məni müsəlman qardaşın nadanlığı qəm dəryasına qərq eyləyir. Məgər cəmi müsəlmanın dərdi mənim üçün kifayət deyil?". "Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük" və "Müsibəti-Fəxrəddin" əsərləri uzun müddət təkcə Azərbaycanda deyil, digər Qafqaz teatrlarında, həmçinin Orta Asiya, Volqaboyu vilayətləri və İran teatrlarının səhnələrində oynanılmışdır.

1900-cü ildə tamamlanmış "Pəhləvanani-zəmanə" pyesi Azərbaycan ədəbiyyatında burjuaziyanın daxili aləmini ifşa edən ilk əsər kimi qəbul edilmişdir. Ədəbiyyatımızda neft Bakısı haqqında yazılmış ilk əsər olan bu komediyada işbaz dələduzlar ifşa olunurlar. "Vay şələküm-məəlləküm" (1909), "Nə əkərsən, onu biçərsən" (1911) əsərlərində ailə və əxlaq problemlərinə toxunulmuşdur. "Keçmişdə qaçaqlar" (1912), "Pul düşkünü Hacı Fərəc" (1914) pyesində çarizmə, yerli zülmkarlara, yaltaq və satqınlara qarşı vətəndaş nifrəti özünü büruzə verir.

Nəcəf bəy Vəzirovun fransız ədəbiyyatından təbdil şəklində qələmə aldığı daha iki komediyası vardır: Molyerin "Xəsis" komediyasının təbdili - "Ağa Kərim xan Ərdəbili" və fransız xalq hekayəsi "Vəkil Patelen"nin təbdili olan "Dələduz" komediyaları.

1903-cü ildə Bakı şəhər Dumasına katib seçilən Nəcəf bəy sonralar şəhər maarif şöbəsi raisinin müavini işləyib. 1905-ci ildən o, "Həyat", "İrşad", "Təzə həyat", "Açıq söz" qəzetlərində "Dərviş" imzası ilə felyetonlar yazmağa başlayır. Nəcəf bəy Vəzirov "Əkinçi" qəzetində fəal iştirak edib. 1905 - 1918-ci illərdə dərc etdirdiyi publisistik məqalə və felyetonlarında o, çar hökumətinin milli qırğın siyasətini ifşa edir, ermənilərin torpaqlarımıza olan iddialarını rədd edir, erməni millətçilərinin çar məmurlarının əlində oyuncaq olaraq onların əmrləri ilə fəaliyyət göstərdiyini bildirir. Bununla bərabər, müəllif sosial problemlərdən söz açıb, Bakı fəhlələrinin həyatının ağırlığından şikayətlənib. Cənubi Azərbaycanda şah və onun məmurlarının qurduğu qəddar rejimə, mövcud özbaşınalığlara etiraz bildirən publisist Təbrizdə Səttarxanın rəhbərliyi ilə başlamış milli-azadlıq hərəkatını alqışlayıb.

1913-cü ildə Bakıda Nəcəf bəy Vəzirovun yaradıcılığının 40 illiyi münasibətilə təntənəli gecə keçirilib.

İmperiyanın parçalanmasını sevinclə qarşılayan Nəcəf bəy Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, sonra isə sovet dövründə fəaliyyətini davam etdirib. Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra o, Bakıda Kənd Təsərrüfatı Texnikumunda müəllim işləyib. "Təzə əsrin ibtidası", "Pul düşkünü Hacı Fərəc" pyesləri elə bu dövrlərdə - XX əsrin 20-ci illərində yazılıb. Bu ilk Azərbaycan sovet pyeslərində müəllif həmin sosial problemlərə toxunub, bolşevik rejiminin bu problemləri aradan qaldıracağına ümid etdiyini bildirib.

Əsərləri bir çox dillərə tərcümə edilən ədib Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafında mühüm rol oynamışdır. Onun "Mehdi xan Tabasarani" adlı əsəri yarımçıq qalmışdır.

Nəcəf bəy Vəzirov 1926-cı ildə Şamaxını Çuxuryurd kəndində vəfat etmiş, Bakıda dəfn olunmuşdur.

Nəcəf bəy Vəzirov öz qəhrəmanlarının dili ilə
"Məni müsəlman qardaşın nədanlıqı qəm dəryasına qarq eləyir" deyirdi

Məmmədza Vəkilov (1864-1944)

Məmmədza

Mənsur oğlu Vəkilov 1864-cü ildə Qazax qəzasının Salahlı kəndində anadan olmuşdur. O, 1887-ci ildə Tiflis klassik gimnaziyasını bitirir. M.Vəkilov 1893-cü ildə Xarkov Universitetinin tibb fakültəsini bitirərək Azərbaycana qayıdır.

Azərbaycanda həkimlər iki qrupa bölünürdü: xəstəxanalarda fəaliyyət göstərən həkimlər və ailə həkimləri. Tibbi xidmətlər pullu olduğundan sadə əhali həkim köməyindən məhrum idi. Belə vəziyyətdə vaxtaşırı yoluxucu xəstəliklər yayılır, epidemiyalar minlərlə insanın həyatına son qoyurdu. Mütərəqqi tibb işçiləri problemi kompleks şəkildə həll etməyi təklif edir, yoxsullara pulsuz tibbi yardımın göstərilməsinin vacibliyini vurğulayırdılar.

1900-cü ildə Bakı şəhər Duması ilk dəfə olaraq "kasıblar üçün həkim" vəzifəsinin ştatlarını təsdiq etdi. Bu vəzifəni icra edən həkim sahə həkimi olmalı və ona ayrılan şəhər sahəsində yaşayan kasıblara pulsuz tibbi kömək göstərməli idi. Öz sənədlərini təqdim etmiş onlarca namizəddən дума komissiyası cəmi 2 nəfəri bəyəndi. Onlardan biri Məmmədza Vəkilov idi. 120 minlik əhalisi olan Bakı şəhərində "qara camaat"a pulsuz tibbi köməyi maaşları şəhər büdcəsindən ödənilən cəmi iki həkim göstərməli idi. Vəzifə borclarında deyilirdi ki, onlar xəstələrə onların evində və ya ambulator şəraitdə gecə və ya gündüz tələb olunan tibbi

XIX əsrin sonunda sürətlə inkişaf edən Bakıda vaxtaşırı yoluxucu xəstəliklər yayılır, epidemiyalar minlərlə insanın həyatına son qoyurdu. Mütərəqqi tibb işçiləri problemi kompleks şəkildə həll etməyi təklif edir, bunun üçün şəhərin yoxsul təbəqəsi arasında profilaktik tədbirlərin görülməsi və yoxsullara pulsuz tibbi yardımın göstərilməsi vacibliyini vurğulayırdılar. Nəticədə "kasıblar üçün həkim" vəzifəsi təsis edilmişdi. Sonralar bu vəzifə sahə həkimi vəzifəsinə çevrilmişdir. Bu vəzifəni tutanlar sırasında Məmmədza Vəkilovun adı xüsusi qeyd olunur. İşə ciddi münasibəti, öz peşəsinə sevgi ilə yanaşma, prinsipiallıq, geniş erudisiya, dərin biliklər ona xalqın məhəbbətini, peşəkar həkimlərin hörmətini qazandırmışdır.

Azərbaycan tarixinə Məmmədza Vəkilov Bakının ilk sahə həkimi, Bakıda pulsuz müalicəxanalar təşkil edən şəxs, Bakının tibbi-sanitar durumunun yaxşılaşdırılması uğrunda mübarizə aparan fədakar həkim kimi daxil olmuşdur.

köməkliyi göstərməlidirlər. Arxivlərdə qalmış xəstələrin qeydiyyatı jurnalları göstərir ki, "kasıblar üçün həkim"lər gündə 12 saat işləyirdilər. Faktik olaraq 1 ay ərzində bir həkim orta hesabla 1100 xəstəyə kömək göstərmişdir. Belə iş rejiminə təkcə öz işini sevən həkim tab gətirə bilərdi.

İşə sevgisi, prinsiplilliyi ilə seçilən M.Vəkilov qısa müddət ərzində şöhrət qazanmışdır. Lakin onun dumaya təqdim etdiyi raportlar göstərir ki, "kasıblar üçün həkim" vəzifəsinin yaradılması problemi həll etmədi. Xüsusi tibb məntəqəsinin olmaması üzündən xəstələr icarəyə götürülmüş mənzillərdə qəbul edilir, bu isə tələb olunan köməyi göstərməyə imkan vermirdi. Gərgin iş qrafiki xəstələrə tam tibbi köməyin göstərilməsini mümkünəşür edirdi. Həkim onun yanına gəlmiş xəstəni müayinə edir, xəstəliyini aşkarlayır, məsləhətlər verir, lakin müalicə prosesinin necə getməsinə nəzarət edə bilmirdi. Həkimin köməkçilərinin olmaması, müasir tibbi avadanlığın verilməməsi on xırda əməliyyatları keçirməyə imkan vermirdi, bu isə cərrahiyyədən imtina edilməsinə gətirib çıxarırdı. Vəziyyəti düzəltmək üçün şəhərin həm tibb sahəsinin təşkilində, həm də sanitariya vəziyyətinin dəyişməsinə köklü dəyişikliklər aparılmalı idi.

1902-ci ilin əvvəllərində o, Bakı şəhər Dumasına "Bakı şəhərində xəstəxanadan kənar tibbi xidmətin təşkilində islahatlar" adlı layihə təqdim etdi. Layihənin əsas məğzi ondan ibarət idi ki, həm tibbi struktur dəyişməli, həm də xəstəliklərin yayılmasına imkan yaradan səbəblər aradan qaldırılmalıdır. Şəhərin müxtəlif hissələrində müalicəxanalar açılmalıdır ki, sadə insanlar onlara müraciət edə bilsinlər. Müalicəxananın ştatında həkimdən başqa, onun köməkçiləri də olmalı həmçinin nəzdində əcxaxana fəaliyyət göstərməli idi. Müalicəxanalar xüsusi binalarda tibbi avadanlıqla təchiz edilmiş formada fəaliyyət göstərməli idilər.

Həmçinin layihədə Vəkilov göstərirdi ki, tibb işçiləri təkcə müalicə etməməli, müxtəlif vəsitələrlə sağlam həyat tərzinin təbliğatını aparmalıdılar. Bunun üçün əhali arasında mühazirələr təşkil edilməli, qəzet və jurnallarda müvafiq rubrikalar fəaliyyət göstərməli, tələb olunanda şəhər küçələrində tibbi xarakterli elanlar vurulmalı idi. Öz layihəsinə təkliflər paketi əlavə edən Vəkilov şəhərdə azı 6 müalicəxananın açılmasını bildirir, onların əhatə edəcəyi sahələri göstərirdi. Hər müalicəxanada 1 həkim, 1 feldşer, 1 mamaça olmalı idi.

Təqdim olunan layihə elə səlis və diqqətlə hazırlanmışdı ki, duma 1902-ci ilin mayında layihəni təsdiqlədi. Şəhərdə 4 sadə tipli pulsuz müalicəxana (hər birində 1 həkim, 1 feldşer, 1 mamaça) və 2 mürəkkəb tipli müalicəxana (hər birində 1 həkim, 1 feldşer, 1 mamaça, 1 qadın həkimi və 1 göz həkimi) təşkil edildi. Müalicəxanalar açıldığından "kasıblar üçün həkim" vəzifəsi ləğv edildi. Pulsuz müalicəxanada xəstəyə tələb olunan köməyi göstərmək mümkün olmadıqda isə həkim xəstəyə Mixaylov şəhər xəstəxanasının ambulatoriyasına təyinat verməli idi.

3-cü şəhər pulsuz müalicəxanasının baş həkimi kimi fəaliyyət göstərən M.Vəkilov bu vəzifədə 1908-ci ilədək çalışmışdır. O, dənə-dənə bildirdi ki, şəhərdə mövcud sanitar durum qənaətbəxş deyil və bu məsələ şəhər rəhbərliyinin diqqətindən yayınır. M.Vəkilov statistik hesablamalar apararaq göstərmişdir ki, şəhərdə xəstəlikdən vəfat edən insanların 3/5 hissəsi yoluxucu xəstəliklərin qurbanı olur. Hər dəfə müxtəlif səbəblərdən onun təkliflərinin baxılması yubadılırdı. 1907-ci ildə şəhərdə başlamış vəba epidemiyası tezliklə M.Vəkilovun haqlı olduğunu sübut etdi. Epidemiyaya ilə mübarizə üçün şəhərdə müvəqqəti sanitar-epidemioloji təşkilat yaradılma da, artıq gec idi: minlərlə insan bu xəstəliyin qurbanı oldu. Epidemiyaya qurtarandan sonra Məmmədrza Vəkilov Bakı şəhər upravasının həkim-sanitar şöbəsinin üzvü seçildi, şəhərdə 4 sanitar həkimi ştatı açıldı. Yoluxucu xəstəliklərlə mübarizədə bu tədbirlərin kifayət etməyəcəyini bildirən həkim epidemiyaların qarşısını almaq üçün ardıcıl olaraq sanitar tədbirlərin həyata keçirilməsini, sadəcə insanların su ilə təchizatı probleminin həll olunmasını tələb edirdi.

1909-cu ildən başlayaraq M.Vəkilov 1-ci şəhər pulsuz müalicəxanasının baş həkimi vəzifəsində çalışmağa başlamışdır. 1908-ci və 1912-ci illərdə həkim-terapevt Mixaylov şəhər xəstəxanasının baş həkimi vəzifəsinə təqdim olunub, lakin təklifdən imtina edib. 1913-cü ildə artıq Bakıda 10 pulsuz müalicəxana fəaliyyət göstərirdi, lakin bu, kifayət deyildi: hər gün həkim 90 - 100 xəstə qəbul edir, təxminən 20 - 30 xəstə kömək almadan evə qayıdırdı. Üstəlik, müalicəxanada xüsusiləşdirilmiş tibbi kömək göstərmək imkanı yox idi. M.Vəkilov əcxaxana işçilərinin tibbi təhsilə malik olmalarının vacibliyini vurğulayırdı.

Sovet hakimiyyəti illərində pulsuz müalicəxanalar rayon poliklinikalarına çevrilmişdir. "Xalqın həkimi" kimi qəbul edilən M.Vəkilov S.M.Əfəndiyev adına 2-ci şəhər poliklinikasında ömrünün axırınadək fəaliyyət göstərmiş, həmişə xalqın hörmət və sayğısını görmüşdür.

Məmmədrza Vəkilov 1944-cü ildə Bakı şəhərində vəfat edib.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə
(1884-1955)

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini təşkil edəndə demişdir: "Müstəqil Azərbaycanı təmsil edən, türk hüriyyəti, islam mədəniyyəti və müasir Avropa iqtidar-əhrarinəsini təmsil edən bu üçboyalı bayraq daima başlarımız üstündə ehtizaz edəcəkdir. Bir dəfə qaldırılmış bayraq bir daha enməyəcəkdir".

1920-ci ildə Azərbaycan işğal ediləndə o, ürək ağrısı və eyni zamanda, ümidlə demişdir: "Milli bayrağın torpağa deyil, millətin vicdanına enmiş olduğuna, hər kəsin bu bayrağı ruhunda, qəlbində və bayrağında mühafizə etməkdə olduğuna inanıram". Tarix onun haqlı olduğunu sübut etdi. Azərbaycan tarixinə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycanın siyasi və dövlət xadimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banilərindən biri, Azərbaycan Milli Şurasının sədri, jurnalist və publisist kimi daxil olmuşdur.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1884-cü il yanvarın 31 -də Bakının Novxanı kəndində anadan olmuşdur. Atası Hacı Molla Ələkbər oğlunu təhsil almaq üçün Bakıdakı 2 saylı rus-tatar məktəbinə qoyur. Məktəbin direktoru, Azərbaycanın görkəmli ziyalılarından biri Sultanməcid Qənizadə məktəbdə elə bir şərait yaratmışdır ki, imperiya mühitində tələb olunan biliklərlə bərabər, şagirdlər vətənləri, doğma dilləri və tarixləri haqqında ətraflı məlumat alırdılar.

Bakı texniki məktəbinə qəbul olunan Rəsulzadə dərslərinə hazırlaşmaqla bərabər, siyasi fəaliyyət üçün də vaxt tapırdı. Artıq 1902-ci ildə o, "Müsəlman Gənclik Təşkilatı" adı ilə tanınan və əsasən gənc müsəlman tələbələrdən ibarət olan inqilabi dərnək yaratmış və onun başçısı olmuşdur. Gənclərdə milli şüuru oyatmağı qarşısına məqsəd qoyan bu dərnək 1902-1903-cü illərdə intibahnamələr tərtib edir və yayırdı. Rəsulzadə 1904-cü ildə Müsəlman Sosial-Demokrat "Hümmət" qrupunun təşkil edilməsində yaxından iştirak etmişdir. Onun 1904 - 1905-ci illərdə çap etdirdiyi məqalələri sübut edir ki, o, Azərbaycan xalqı qarşısında duran tarixi vəzifələri aydın dərk edirdi. Belə ki, "Hümmət", "Təkamül", "Şərqi-Rus" qəzetlərində çap etdirdiyi məqalələrində o, xalqa vicdan, söz, mətbuat, cəmiyyət və ittifaqlar yaratmaq azadlıqlarının verilməsini tələb edirdi. Rəsulzadə həmçinin vətəndaşların canlarının və əmlaklarının toxunulmazlığının dövlət tərəfindən təmin

olunması tələbi ilə də çıxış edirdi. Rəsulzadənin məqalələrində Rusiyanın Azərbaycanda həyata keçirdiyi milli qırğın siyasəti kəskin şəkildə pislənirdi.

Rəsulzadənin milli-siyasi görüşlərinin formalaşmasına Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əhməd Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə, Həsən bəy Zərdabi kimi şəxslərlə tanışlıq, "Türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək" məfkurəsi güclü təsir göstərmişdir. 1906 - 1907-ci illərdə "Təkamül" qəzeti ilə sıx əməkdaşlıq edən Rəsulzadə silsilə məqalələrində millətlərə, xalqlara, tayfalara, siniflərə, insanlara hüquq bərabərliyi və azadlıq tələb edirdi. Bu tələblərini o, "İnsanlara hüriyyət, millətlərə istiqlal!" şüarı ilə ifadə edirdi. 1907-ci ildə Şimalı Azərbaycanda inqilabi çıxışlar yatırılmış, mürtəcə qüvvələr tərəfindən ziyalılarıma qarşı təqiblər gücləndirilmişdir. Cənubi Azərbaycanda isə, əksinə, inqilab genişlənməkdə idi. M.Ə.Rəsulzadə İrana mühacirət edir.

1908 - 1911-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda baş verən inqilabda fəal iştirak edən, Səttarxan və Bağırxanla bərabər çalışan Rəsulzadə hətta 1910 - 1911-ci illərdə Tehranda ilk gündəlik qəzet olan "İrani nou" ("Yeni İran") qəzetini çap etdirir, xalqın milli-demokratik oyanışına çalışırdı. Həmin dövrdə o, Seyid Həsən Tağızadə ilə birlikdə İran Demokrat Partiyasının yaradılmasında iştirak etmiş, partiyanın Mərkəzi Komitəsinə üzv seçilmişdir. Demokratik ənənələrə sadıq qalan Rəsulzadə İran parlamentinin yaradılmasını arzulayırdı. Lakin 1911-ci ildə Rusiya və İngiltərədən dəstək alan şah rejimi əksinqilabi çevriliş edib inqilabı boğur. Rusiya tərkibində olan Şimali Azərbaycana qayıtmağa icazə ala bilməyən Rəsulzadə bir çox inqilabçılar kimi Türkiyəyə mühacirət edir.

Rəsulzadə Türkiyədə Ə.Topçubaşov və Ə.Ağaoğlu ilə "Türk ocağı" təşkilatına daxil olur. O burada "Türk yurdu" jurnalında Cənubi Azərbaycan türklərinin mübarizəsinə həsr olunmuş silsilə məqalələrlə çıxış edir. Türkiyədə yaşadığı dövrdə Rəsulzadə türkçülük ideyaları ilə yaxından tanış olur. O, Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin "Milli birlik fəlsəfəsi" adlı əsərini türk dilinə tərcümə edib çap etdirir.

1913-cü ildə Rusiya imperiyasında imperatorların mənsub olduğu Romanovlar nəslinin 300 illik yubileyi təntənə ilə keçirilir. Yubiley münasibətilə II Nikolay siyasi mühacirlərə ölkəyə qayıtmağa icazə verir. Azərbaycana qayıdan Rəsulzadə çox keçmir ki, "Müsavat" partiyasının sədri seçilir. Partiya fəal siyasi mübarizə xəttini tutur və nüfuzu günü-gündən artır. 1915-ci ildə Rəsulzadə "Açıq söz" qəzetini nəşr etdirməyə başlayır. Onun "Milli dirilik" adlı silsilə məqalələri ictimaiyyət tərəfindən müsbət qarşılır. Məqalələrində o, "millət" anlayışının tərifini verərək dini deyil, dil və mədəniyyət birliyini nəzərdə tuturdu. Milli bərişiq olmadan milli istiqlalı qazanmaq qeyri-mümkündür. Rəsulzadə Azərbaycan siyasi publisistikasının ən görkəmli nümayəndələrindəndir. O, 1903 - 1920-cı illər ərzində dövrü mətbuatda 1200-dən artıq məqalə ilə çıxış etmişdir.

Tədrisən "Müsavat" partiyası Azərbaycanda milli-azadlıq mübarizəsinin önünə keçir. 1917-ci ildə Rusiyada imperiya dağılan zaman partiya demokratik Rusiya dövləti tərkibində Azərbaycan üçün "Milli-məhəlli muxtariyyət" tələb edir. 1917-ci ildə Qafqaz müsəlmanlarının Bakıda, Rusiya müsəlmanlarının Moskvada keçirilən qurultaylarında Rəsulzadə Kazan tatarlarının lideri Əhməd Salikovun "Milli-mədəni muxtariyyət" prinsipinə qarşı "Milli-məhəlli muxtariyyət" prinsipini irəli sürür. Səsvərmə nəticəsində Salikovun təklifi 291, Rəsulzadənin təklifi 446 tərəfdar toplayır. Bu həm Rəsulzadənin Rusiyanın türkdilli xalqları arasında olan böyük nüfuzundan, həm də onun təklif etdiyi ideyanın üstünlüklərindən xəbər verirdi. Rəsulzadə milli-məhəlli muxtariyyəti milli istiqlal yolunda əsaslı addım kimi qiymətləndirirdi. O deyirdi: "Milli istiqlala malik olmayan bir millət hürriyyət və mədəniyyətini hifz edə bilməz". Maraqlıdır ki, Rusiya respublikasını idarə edəcək Müəssislər Məclisinə seçkilər keçiriləndə Rəsulzadə həm Azərbaycandan, həm də Türkünstan ərazisindən (o vaxt Qazaxıstan və Orta Asiya vahid şəkildə bu adla mövcud idi) deputat seçilir.

1917-ci ilin iyununda "Müsavat" partiyası N.Yusifbəylinin başçılıq etdiyi "Türk ədəmi-mərkəziyyət" partiyası ilə birləşir. Rəsulzadə birləşmiş partiyanın sədri seçilir.

1917-ci ilin oktyabr ayında çevriliş nəticəsində Peterburqda hakimiyyətə gələn bolşeviklər Müəssislər Məclisini ləğv edirlər, keçmiş Rusiya imperiyasının sərhədləri çərçivəsində sovet dövləti yaratmağa başlayırlar. Bu zaman onlar bütün fəndlərə əl atır, o cümlədən silah işlətməkdən də çəkinmirlər. Bir çox digər ziyahlarımız kimi, Rəsulzadə Tiflisdə Zaqafqaziya Seyminin deputatı, müsəlman fraksiyasının sədri qismində onun işində iştirak edirdi. O, Qafqazın Rusiya tərkibindən çıxıb müstəqil federativ dövlət yaratmasının və Türkiyə ilə dostluq münasibətləri qurulmasının tərəfdarı idi.

"Müsavat"ın böyük nüfuzunu görə bolşevik-erməni qüvvələri 1918-ci ilin mart ayında Bakıda soyqırımı törədirlər. Mart soyqırımı zamanı milli-istiqlalçı qüvvələrə başçılıq edən "Müsavat"ın qərgahı və "Açıq söz" qəzetinin redaksiyası dağıdılır.

Zaqafqaziya Seymi dağıldığı zaman Rəsulzadə Batum şəhərində Osmanlı imperiyası ilə bərabər keçirilən konfransda iştirak etdiyindən 1918-ci il mayın 27-də qiyabi yolla Azərbaycan Milli Şurasının sədri seçilir. Mayın 28-də İstiqlal bəyannaməsi imzalananda Rəsulzadə və Məhəmməd Həsən Hacınski yenicə yaradılmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti adından Osmanlı dövləti ilə Batum müqaviləsini imzalayırlar. İyunun 4-də imzalanan bu müqaviləyə əsasən Osmanlı dövləti Azərbaycana tələb olunan bütün köməklili edəcəyini vəd edirdi.

1918-ci ilin iyununda Milli Şuranın müvəqqəti olaraq istefasına razılıq verən Rəsulzadə Azərbaycan nümayəndə heyətinin başında İstanbula yollanır və

X.Xasməmmədov və A.Səfikürdski ilə bərabər İstanbul beynəlxalq konfransında iştirak edir. O həmçinin bir sıra Osmanlı rəsmiləri ilə danışıqlar aparır. Bakının taleyi ilə bağlı gizli Rusiya - Almaniya sövdələşməsindən xəbərdar olan Rəsulzadə Bakının Azərbaycanın paytaxt şəhəri olacağını vurğulayır, onun tezliklə bolşevik-erməni qüvvələrindən azad edilməsi üçün yardım istəyir.

1918-ci il noyabrın 16-da Azərbaycan Milli Şurası işini bərpa edəndə Rəsulzadə onun bütün fəaliyyətini Azərbaycan parlamentinin yaradılması istiqamətində aparır. Nəticədə dekabrın 7-də parlament fəaliyyətə başlayır. Parlamentin 1-ci iclasında dövlətin daxili və xarici siyasətinin istiqamətləri haqqında Rəsulzadə proqram xarakterli nitq söyləyir. Azərbaycan parlamentində "Müsavət" fraksiyasına məhz o rəhbərlik etmiş və Azərbaycanın milli və dövlət maraqlarına cavab verən qanunlarının qəbulunda həlledici rol oynamışdır.

Azərbaycan torpaqlarını parçalamaq istəyənlərə qarşı Rəsulzadə amansız mövqe tutmuşdu. Azərbaycanın tərkib hissəsi olan Borçalıya iddialarını bildirən gürcü nümayəndəsi Azərbaycan hökumətini "qan tökməklə" hədələyəndə Rəsulzadə ona kəskin cavab vermişdi: "Nə etmək olar, əgər məcbur etsələr, qan da tökmək olar". Ermənilərin Qarabağa hücumları Azərbaycan ordusu tərəfindən müvəffəqiyyətlə alınanda, bəzi parlament üzvləri toqquşmalara son qoyub "Qarabağ məsələsi" üzrə danışıqlara başlamağı təklif edəndə isə Rəsulzadə bildirmişdi: "Bizim fikrimizcə və hökumətin fikrinə görə, Qarabağ məsələsi yoxdur. Necə ki, Bakı məsələsi yoxdur. Buna görə də Qarabağ ünvanı ilə olan hər növ təklifi rədd edirik". Mövcudluğu dövründə Azərbaycan Cümhuriyyəti bir qarış torpaq belə verməmişdir və bu işdə Rəsulzadənin müstəsna xidmətləri olmuşdur.

1919-cu ildə yenidən "Müsavət" partiyasının sədri seçilən Rəsulzadə dəfələrlə parlamentdə mövcud olan ayrı-seçkiliyə son qoymaq tələbi ilə çıxış etmişdir. 1920-ci il aprelin 27-də Sovet Rusiyasının qoşunları Azərbaycana hücum edəndə bir çox deputatlar hakimiyyəti bolşeviklərə təhvil verməyi təklif etmişdilər. Rəsulzadə qətiyyətlə buna qarşı çıxmış, xalqı müqavimətə qaldırmağı təklif etmişdi. Lakin parlament təslim olmağı qərara alır.

Sovet qoşunları Azərbaycanı işğal edəndə Azərbaycanı tərk etməkdən imtina edən Rəsulzadə "Müsavət"ın gizli mərkəzini yaradır və müstəqillik uğrunda mübarizəni təşkil etməyə çalışır. Sovetlər onun hər addımını izləyir və o, tez-tez ünvanını dəyişməyə məcbur olurdu.

1920-ci il avqustun 17-də Rəsulzadə Lahic kəndində həbs olunur, lakin İ.Stalinin göstərişi ilə azad edilərək Moskvaya aparılır. Vaxtilə Bakıda inqilabi fəaliyyətlə məşğul olan İ.Stalin onun köməyini görmüşdü və o bu yaxşılığı unutmamışdı. Moskvadan Rəsulzadə Sankt-Peterburqa göndərilir, oradan isə gizli yolla Finlandiya ərazisinə keçir. Artıq 1922-ci ildə o, Türkiyəyə gəlir və burada siyasi mühacir həyatına başlayır.

Rəsulzadə mühacirətdə olan azərbaycanlıları vahid mərkəzdən idarə etmək məqsədi ilə İstanbulda Azərbaycan Milli Mərkəzi və "Müsavət" partiyasının xarici bürosunu yaradır. 1926-cı ildə onun fəal iştirakı ilə Parisdə "Prometey" təşkilatı təsis olunur. Bu təşkilat Sovet imperiyası tərəfindən zəbt edilmiş xalqların ümumi mübarizəsini təşkil etməli idi. Onun fəal mühacir həyatı sovetləri təlaşa salır və onlar Türkiyə hökumətindən Rəsulzadənin fəaliyyətinin qarşısını almağı təkidlə tələb edirlər. Nəhayət, 1931-ci ildə Rəsulzadə Türkiyəni tərk etməli olur.

1932-cı ildə Polşaya gələn Rəsulzadə burada da sovetlərə qarşı mübarizəni təşkil etməklə məşğul idi. 1934-cü ildə onun təklifi ilə Brüsseldə Qafqaz konfederasiyası yaradılır. Bu konfederasiyaya Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqaz xalqlarının nümayəndələri daxil idi. Onlar ölkələrini azad etdikdən sonra vahid konfederasiya yaratmağı planlaşdırırdılar.

1936-cı ildə Varşavada "Müsavət"ın konfransını keçirən Rəsulzadə "Şəxslər – müvəqqəti, ideologiya - əbədidir" sözləri ilə azadlıq uğrunda mübarizə ideologiyasının qələbə ilə nəticələncəyinə əminliyini bildirir.

II Dünya müharibəsi başlayanda Rəsulzadə Fransaya, İsveçrəyə, İngiltərəyə və nəhayət, Rumıniyaya keçir. O, 1942-ci ildə Almaniyaya gələrək Milli Azərbaycan Komitəsini yaradır. Azərbaycanın bolşeviklərdən azad ediləndən sonra müstəqillik əldə etməsi məsələsi istiqamətində Almaniyə rəhbərləri ilə danışıqlar aparır. Hitler buna kəskin etiraz etdikdə Rəsulzadə Almaniyəni tərk edib

Məşadi bəy Əzizbəyev, Əjdər Məlikov, Əsədulla Axundov və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə

Rumıniyaya qayıtmalı olur. 1945-ci ildə gizli olaraq Almanıyanın Münhen şəhərinə gələn Rəsulzadə burada "Azərbaycan demokrat birliyi" adı ilə antifaşist təşkilatı yaradır. Bu təşkilat azərbaycanlı əsirləri əsir düşərgələrindən qaçırdır, sonra isə elə Rəsulzadənin yaratdığı "Türkiyə - Azərbaycan" cəmiyyətinin köməyi ilə Türkiyəyə göndərirdi.

1947-ci ildə Türkiyəyə qayıdan Rəsulzadə burada Azərbaycan Milli Mərkəzinin başçısı kimi fəaliyyətini davam etdirir. Bütün azərbaycanlı mühacirləri birləşdirmək məqsədi ilə o, 1949-cu ildə Azərbaycan Kültür Dərnəyi yaratmaq qərarına gəlir. 1952-ci il-də Münhendə Ümumi Qafqaz Konfransı keçirilir və yenidən Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqaz xalqlarının sovetlərə qarşı birgə mübarizə aparacağı haqqında qərar qəbul edilir. 1953-cü il mayın 28-də Rəsulzadə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 35 illiyi münasibətilə "Amerikanın səsi" radiosu ilə Azərbaycan xalqına müraciət edir.

Mühacirətdə olduğu dövrdə Rəsulzadə "Yeni Qafqaziya", "Azəri-türk", "Odlu yurd", "Qurtuluş", "Müsavət bülleteni", "Azərbaycan" jurnallarını və "İstiqlal" qəzetini nəşr etdirmişdir.

Ömrünün sonunadək Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpası uğrunda mübarizə aparan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1955-ci il martın 6-da Türkiyənin Ankara şəhərində vəfat etmiş və Ankara şəhərinin Əsri qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.

Fətəli xan Xoyski (1875-1920)

Azərbaycanın XX əsr dövlət xadimləri arasında Fətəli xan Xoyski xüsusi yer tutur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması, müstəqilliyimizin qazanılması, daxili və xarici siyasət sahəsindəki uğurlar, həmçinin Azərbaycanın müstəqilliyinin aparıcı dünya dövlətləri tərəfindən tanınması ilk növbədə onun adı ilə bağlıdır. Böyük zəka sahibi, görkəmli siyasətçi və mətin dövlət xadimi Fətəli xan Xoyskinin adı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banilərindən biri kimi Azərbaycan tarixinə əbədi olaraq yazılacaqdır.

Fətəli xan Xoyski 1875-ci ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. Soykökü Xoy şəhərindən olduğundan Xoyski soyadı ilə tanınmışdır. Atası İsgəndər xan Xoyski Rusiya ordusunda xidmət etmiş, peşəkar

zabit olmuş, general-leytenant rütbəsində istefaya çıxmışdır. Oğluna dünyəvi təhsil vermək məqsədi ilə general onu Yelizavetpol (Gəncə) şəhərinə göndərmiş və Fətəli burada klassik (yəni humanitar biliklər verən) gimnaziyada oxumuşdur.

Gimnaziyanı bitirdikdən sonra Fətəli xan Rusiya imperiyası üçün hüquqşünaslar hazırlayan ən mötəbər elm ocağı - Moskva Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olmuşdur. Bütün çətinliklərə mərdliklə sinə gərən Fətəli xan 1897-ci ildə universiteti birinci dərəcəli diplomla bitirmişdir. Fətəli xan təyinatını Azərbaycana almış, Yelizavetpol (Gəncə) dairə məhkəməsində əmək fəaliyyətinə başlamışdır. Sonralar o, Kutaisi dairə və qəza məhkəmələrində işləmiş, Zuqdidə barışıq məhkəməsində çalışmışdır. 1904-cü ildə kollec assessoru rütbəsinə layiq görülən Fətəli xan Xoyski Yekaterinodar (Krasnodar) dairəsinə prokuror müavini təyin edilir və 1907-ci ilədək bu vəzifədə işləyir.

1907-ci ildə Azərbaycana qayıdan Xoyski Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasından Rusiya imperiyasının 2-ci Dövlət Dumasına deputat seçilmişdir. Böyük nüfuzu sayəsində o, Dövlət Dumasının müsəlman fraksiyasında aparıcı rol oynamağa başlamış, fraksiyanın bürosuna seçilmişdir. Xoyski fraksiya adından Dövlət Dumasının iclaslarında çıxışlar edir, çar hökumətinin imperiyanın ucqarlarında yeritdiyi siyasəti kəskin surətdə pisləyir. O ən çox da imperiyanın ayrı-seçkilik və köçürmə siyasətinə qarşı çıxış edirdi. Onun mütəmadi çıxışları deputatların diqqətini bu problemə cəlb etmiş və başda Xoyski olmaqla Dövlət Dumasının 173 deputatı xüsusi qanun layihəsi tərtib edib altından imza atmışdı. Qanun layihəsi Rusiyada milli və dini fərqlərə görə vətəndaşların siyasi və mülki hüquqlarını məhdudlaşdıran bütün köhnə qanunları ləğv etməli idi. Xoyski vaxtilə Əlimərdan bəy Topçubaşov tərəfindən tərtib edilmiş müsəlman fraksiyasının proqramını da həyata keçirməyə çalışırdı. Hər çıxışı ilə imperiyanın türk-müsəlman əhalisinin hüquqlarını qorumağa çalışan Xoyskinin fəaliyyəti bəzi şovinist rus deputatları tərəfindən qəzəblə qarşılınır, ona "rədd ol, get Türkiyə"yə qışqırırdılar. Lakin bütün bunlara baxmayaraq Xoyski fəaliyyətini davam etdirirdi. Cəmi 103 gün mövcud olmuş 2-ci Dövlət Duması Rusiya hakim dairələrinin mürtəcə fəaliyyətinə maneçilik törətdiyinə görə imperatorun fərmanı ilə buraxılmışdır.

Azərbaycana qayıdan Xoyski bir müddət Yelizavetpol (Gəncə) şəhərində, sonra isə Tiflisdə hüquqşünas kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1913-cü ildə Fətəli xan Bakıya köçmüş və şəhər dairə məhkəməsində fəaliyyətə başlamışdır. Bu zaman o, Bakının ictimai-mədəni həyatında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Fətəli xan xeyriyyəçi kimi də tanınırdı. 1917-ci ilin fevralında imperator hakimiyyəti devrildəndə Bakıda Müsəlman Milli Şurası yaradılmış, Fətəli xan onun müvəqqəti icraiyyə komitəsinin üzvü seçilmişdir. Onun təşəbbüsü ilə Bakıda Qafqaz müsəlmanlarının qurultayı keçirilmişdir.

1917-ci ilin oktyabrında Bakı şəhər Dumasına seçkilər keçirilir. Bolşeviklərin, başqa rus partiyalarının və eləcə də ermənilərin səylərinə baxmayaraq seçkilərdə müsəlman əhalisi fəal iştirak edir və dumaya öz deputatlarını seçir. Fətəli xan Xoyski Bakı şəhər Dumasının sədri olur və onun rəhbərliyi ilə дума Bakıda qeyri-qanuni fəaliyyət göstərən bolşevik Bakı Sovetinin yeganə və güclü rəqibinə çevrilir. Məhz onun səyləri nəticəsində Bakıda bolşeviklər və ermənilər özbaşınalılar edə bilmirlər.

Qafqazda Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçkilər keçiriləndə 44 müsəlman deputat arasında Fətəli xan Xoyski də məclisə seçilir. Bu məclis Peterburqda işə başlamalı idi, lakin V.Leninin başçılığı ilə bolşeviklər buna imkan vermirlər. Seçilmiş deputatlar Tiflis şəhərində Zaqafqaziya Seymini yaratdılar və onu Cənubi Qafqazın qanunvericilik orqanı elan etdilər. 1918-ci ilin aprelində Zaqafqaziya Federativ Respublikası yaradıldı. Onun nazirləri arasında Xoyski də var idi. O, xalq maarif naziri seçilmişdi. Bu vəzifədə olarkən Xoyski Tiflisdə yaradılması nəzərdə tutulan universitetin Bakıda açılması tələbini irəli sürdü və bu işlə bağlı hazırlıq tədbirləri görməyə başladı. 1918-ci ilin mayında Zaqafqaziya Federativ Respublikası dağıldı və seymin azərbaycanlı deputatları mayın 27-də Azərbaycan Milli Şurası təşkil edərək mayın 28-də Azərbaycanın müstəqilliyini elan etdilər.

Qafqaz canişininin iqamətgahında keçirilən iclasda İstiqlal bəyannaməsi qəbul edildi və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti adlı dövlət təşkil olundu. Fətəli xan Xoyski yekdilliklə cümhuriyyətin ilk hökumətinin sədri seçildi. Bu hökumətdə Xoyski baş nazir vəzifəsi ilə bərabər, daxili işlər naziri vəzifəsini də tutdu. Xoyskinin ilk tədbiri Azərbaycanın müstəqilliyini bütün dünyaya bəyan etməkdən ibarət oldu. İyunun 16-da Bakıya köçən hökumət və Milli Şura burada çətin hərbi-siyasi vəziyyətlə üzləşdi. Birinci hökumət buraxıldı və onun əvəzinə təşkil olunan ikinci hökumətə Xoyski yenidən baş nazir seçildi; ədliyyə naziri vəzifəsini də o icra edirdi.

Hökumət çox çətin və mürəkkəb şəraitdə yeni dövlət aparatını təşkil edir, ölkədə hərbi vəziyyət elan olunur. Bakının bolşevik-erməni qüvvələri tərəfindən işğal edildiyi bir şəraitdə əsas diqqəti ordunun təşkilinə yönəldən hökumət bu sahədə qardaş Türkiyədən kömək almışdır. Xoyskinin başçılıq etdiyi hökumətin ilk addımları sırasında hərbi mükəlləfiyyət haqqında qanunun qəbul edilməsi, Azərbaycan türk dilinin dövlət dili elan edilməsi, ermənilərin törətdikləri vəhşilikləri dünyaya çatdırmaq məqsədi ilə Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının təşkil edilməsi. Gəncə və Cəbrayıl tarixi adlarının qaytarılması xüsusi qeyd olunmalıdır. Sentyabrın 15-də Azərbaycan - türk qüvvələri Bakını bolşevik-erməni qoşunlarından azad etdikdən sonra sentyabrın 17-də hökumət Bakıya köçür. Bakıda həyata keçirilən tədbirlər sırasında Azərbaycan parlamentinin (Məclisi-

Məbusan) yaradılması üçün komissiyanın fəaliyyəti, dövlət bayrağı haqqında qanunun qəbul edilməsi, dövlətin iqtisadi və inzibati həyatının bərpa edilməsi kimi vacib addımlar atılır.

Lakin dekabr ayında ikinci hökumət də buraxılır və üçüncü hökumət təşkil olunur. Onun üzvlərini təyin edən parlament yenidən Fətəli xan baş nazir vəzifəsinə seçir. Bu dövrdə əsas vəzifə Avropa dövlətləri tərəfindən Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması idi və odur ki, Fətəli xan Xoyski xarici işlər naziri vəzifəsini də özü icra edir. Parlamentdə mövqə tutmuş sosialist yönümlü partiyalar Xoyskini qərəzli tənqid edir, onun fəaliyyətinə maneçilik törədirdilər. Buna dözməyən Xoyski baş nazir vəzifəsindən istefa verir və parlamentdəki son çıxışında belə deyir: "Siz bunu bilməlisiniz ki, Azərbaycanın istiqlalı hər dəqiqə təhlükədədir. İndi elə vaxtdır ki, Azərbaycan qalmaz, istiqlalımız gedər".

Qətiyyətli və səriştəli dövlət xadimi Fətəli xan Xoyskinin baş nazir vəzifəsindən istefa verməsi dövlətin müqəddəratına mənfi təsir göstərdi. Ölkəsinə əlindən gələn köməyi göstərməyə çalışan Xoyski 1919-cu ilin dekabrında xarici işlər naziri təyin edildi. Onun söyləri nəticəsində 1920-ci ilin yanvarında aparıcı dünya dövlətləri Azərbaycanın müstəqilliyini tanıdı. Həmçinin Gürcüstan və İranla əlaqələr normalaşdırıldı, Azərbaycanda xarici ölkələrin nümayəndəlikləri açılmağa başladı. Sovet Rusiyasının bütün təzyiqlərinə sinə gərən Fətəli xan Xoyski eyni zamanda ona Azərbaycana hücum etmək üçün heç bir əsas verməmişdir. Belə şəraitdə Sovet Rusiyasının XI Qızıl Ordusu bütün beynəlxalq

Məşadi bəy Əzizbəyev, Əjdər Məlikov, Əsədulla Axundev və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə

normaları pozaraq Azərbaycana əsassız hücum etdi.

Azərbaycanın işğalından sonra Tiflisə mühacirət etməyə məcbur olan Fətəli xan Xoyski burada da düşmənləri üçün qorxulu idi. Ona görə də sovetlər onu öldürmək üçün Tiflisə muzdlu erməni qatili göndərirlər. 1920-ci il iyunun 19-da Fətəli xan Xoyski Tiflisdə öldürülür. O, digər böyük azərbaycanlı, Mirzə Fətəli Axundzadənin qəbri yanında torpağa tapşırılır. Müdrik insan, sanki axırını duyurmuş kimi, hələ sağlığında belə demişdir: "Qüvvəmiz qədər vəzifəmizi ifa etdik. Hələ çox şey edə bilməmişik, amma bunu cürətlə deyə bilərəm ki, hökumətin nöqsanları ilə bərabər, yol göstərən işıqlı ulduzu bu şüar olmuşdur: "Millətin hüququ, istiqlalı, hürriyyəti".

Əlimərdan bəy Topçubaşov (1863-1934)

Rusiya imperiyasının tərkibində olan müsəlman xalqlarının nicatını birgə mübarizədə görən Əlimərdan bəy Topçubaşov demişdir: "Biz türk övladları, əslimiz bir, nəslimiz bir, dinimiz birdir. Atalarımız o qədər qəhrəman millət olduqları halda, bu gün Qafqaz dağlarında, Krım bağlarında, Kazan çöllərində və Orta Asiya ovalıqlarında, atalarımızın mülki olan öz vətənimizdə, öz torpaqlarımızda öz ehtiyaclarımızı bildirməyə imkan qalmamışdır". Azərbaycan tarixinə Əlimərdan bəy Topçubaşov Rusiyanın müsəlman-türk xalqlarının milli-azadlıq hərəkatının liderlərindən biri, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banilərindən biri, parlamentin sədri, görkəmli siyasi və dövlət xadimi kimi daxil olmuşdur.

Əlimərdan bəy Ələkbər bəy oğlu Topçubaşov 1863-cü ildə Tiflis şəhərində anadan olmuşdur. O, ilk təhsilini Tiflisdə almış, 1884-cü ildə 1-ci Tiflis gimnaziyasını bitirmişdir. Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsini 1888-ci ildə fərqlənmə diplomu ilə başa vurduqdan sonra Əlimərdan bəy bir neçə il Rusiyanın müxtəlif şəhərlərində işləmişdir. 1894-cü ildə o, Bakıya təyinat olaraq şəhərin hüquq-mühafizə orqanlarında çalışmışdır. Çox keçməmişdir ki, Əlimərdan bəy dövlət qulluğundan imtina etmiş və vəkil kimi fəaliyyətə başlamışdır. Dərin biliyi, peşəkarlığı, insani keyfiyyətləri sayəsində o, şəhər ictimaiyyəti tərəfindən rəğbətə qarşılanırdı. Azərbaycan, rus, fars, fransız, ingilis və gürcü dillərini mükəmməl bilən Topçubaşov tanınmış iş adamı və görkəmli xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyevin diqqətini cəlb etmiş və o, 1897-ci ildə "Kaspi" qəzetinin redaktorluğunu Əlimərdan bəyə tapşırılmışdır. Bu vəzifə Əlimərdan bəyə Bakının ictimai-siyasi həyatı ilə yaxından tanış olmağa imkan vermişdir. Şəhərin bütün işlərində fəal

iştirak edən Ə.Topçubaşov Bakı şəhər Dumasının üzvü seçilmiş, bir müddət onun sədri olmuşdur.

1905 - 1907-ci illərdə müsəlman xalqlarının azadlıq mübarizəsinin təşkilində Əlimərdan bəy Topçubaşovun əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Hökumətin azadlıq mübarizəsini boğmaq üçün müxtəlif provokasiyalarla (milli qırğın siyasəti, neft mədənlərində iğtişaşların törədilməsi, ayrı-ayrı məmurlara qarşı sui-qəsdlər və s.) güc tətbiq etmək üçün hökumətin bəhanə axtarmasını o, redaktoru olduğu qəzetdə açıq ifşa edirdi. Hökumət adına yazılan bütün xahişlər, müraciətlər bilavasitə onun iştirakı ilə tərtib və təqdim edilirdi.

Əlimərdan bəy Topçubaşov müsəlman xalqlarının nicatını birgə mübarizədə görürdü. Çıxışlarının birində o demişdir: "Biz türk övladları, əslimiz bir, nəslimiz bir, dinimiz birdir. Atalarımız o qədər qəhrəman millət olduqları halda, bu gün Qafqaz dağlarında, Krım bağlarında, Kazan çöllərində və Orta Asiya ovalıqlarında, atalarımızın mülkü olan öz vətənimizdə, öz torpaqlarımızda öz ehtiyaclarımızı bildirməyə imkan qalmamışdır".

1905-ci ildə Rusiyanın Nijni-Novqorod şəhərində keçirilən Ümumrusiya müsəlmanlarının 1-ci qurultayında Ə.Topçubaşov sədrlik etmişdir. O, 1906-cı ildə Peterburqda keçirilən 2-ci qurultayda "Ümumrusiya müsəlmanları İttifaqı" partiyasının nizamnamə və proqramını tərtib etmiş, 3-cü qurultayda həmin partiyanın sədri seçilmişdir. Bu siyasi partiyanın yaradılması ilə müsəlmanların ölkənin siyasi həyatında vahid, mütəşəkkil formada iştirak edəcəyinə ümid bəsləyən Topçubaşov əlindən gələni əsirgəməmişdir.

Azərbaycanda böyük nüfuz sahibi olan Ə.Topçubaşov 1-ci Dövlət Dumasına Bakı quberniyasından deputat seçilmişdir. Dövlət Dumasında müsəlman deputatlara qarşı olan əsasən mənfi münasibəti görən Əlimərdan bəy müsəlman fraksiyasının yaradılması təşəbbüsü ilə çıxış etmiş və bu təşəbbüs bütün müsəlman deputatlar tərəfindən dəstəklənmişdir. Topçubaşov fraksiyanın sədri seçilmişdir. Onun rəhbərliyi ilə deputatlar çarizmin imperiyanın ucqarlarında apardığı siyasəti tənqid edir və bir çox mühüm tələblər irəli sürürdü. Müsəlman fraksiyasının tələbini Ə.Topçubaşov səsləndirmişdir: "Müsəlman proqramı ciddi surətdə konstitusiyaya əsasları üzərində dayanaraq torpaqların milliləşdirilməsi, din məsələlərində tam muxtariyyət, bütün imperiya ərazisində özünü idarə edən kiçik vahidlərin və vilayət məclislərinin təsis edilməsi ilə yerlərdə geniş muxtar idarəçilik prinsipini irəli sürür".

Dumanın fəaliyyətindən narazı olan mürtəce qüvvələrin təzyiqi ilə onun fəaliyyəti dayandırılanda bir sıra deputatlar imperatorun hərəkətlərinə belə etiraz etməkdən çəkinməmişlər. Bu deputatlar sırasında Topçubaşov da olmuşdur. O, Vıborq etiraz müraciətnaməsini imzalamış və buna görə 3 ay həbsdə saxlanılmışdır. O həmçinin Dövlət Dumasına seçilmək hüququndan da məhrum

edilmişdir. Ona hətta qəzet və jurnal redaktoru olmaq da qadağan olunmuşdur. Bu səbəbdən də o, Bakı şəhər Dumasından çıxarılmışdır. Türk dünyasının görkəmli simalarından biri İsmayıl bəy Qaspralı yazırdı: "...səni, sənin biliyini, təcrübəni və ürəyini xalqdan heç kim məhrum edə bilməz və sən bunu bilməliyənsən ki, sən xalqa daha çox lazımsan".

Bununla belə, Əlimərdan bəy Topçubaşov 2-ci Dövlət Dumasının müsəlman fraksiyasının işində yaxından iştirak etmiş layihələr hazırlamışdır. Onun üçün Moskvada hətta müsəlman fraksiyasının "Daimi təmsilçilik" bürosu açılmışdır. Lakin onun bu fəaliyyətinin də qarşısı alındı və o, 1910-cu ildə Bakıya qayıtarıldı.

Topçubaşov I Dünya müharibəsi ərəfəsində müsəlmanların "Tələblər paketi"ni hazırlamışdır. O, 1916-cı ildə Tiflisdə Qafqaz millətləri yığıncağında Azərbaycanı təmsil etmişdir. İmperiyanın dağıldığı bir dövrdə Topçubaşov Rusiya Müəssislər Məclisinə nümayəndə seçilmişdir. Bu məclis konstitusiyaya qəbul etməklə demokratik Rusiya respublikası yaratmalı idi, lakin mürtəce qüvvələr buna imkan verməmişlər. Ucqarların yenidən Rusiya əsarətinə düşməsi təhlükəsi yarananda onların müstəqillik məsələsi meydana çıxmışdır.

1918-ci ildə Azərbaycan xalqı müstəqillik qazandı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarananda onun qarşısında dayanan əsas məsələlərdən biri müstəqilliyimizin dünya dövlətləri tərəfindən tanınması məsələsi idi. Cümhuriyyətin mövcud olduğu illərdə bu istiqamətdə aparılan işlərə faktik olaraq Əlimərdan bəy Topçubaşov rəhbərlik etmişdir. Qısa müddət Azərbaycanın 2-ci nazirlər kabinetində xarici işlər naziri işləyən Topçubaşov daha sonra Azərbaycanın fəvqəladə elçisi və səlahiyyətli naziri kimi İstanbula göndərilmişdir. Burada bir çox osmanlı vəzifəli şəxsləri ilə fəal görüşlər keçirən Topçubaşov sultanla görüşmüş, Azərbaycanın dəstəklənəcəyi barəsində real vədlər almışdır. İstanbulda həmçinin digər ölkələrin nümayəndələri ilə də görüşlər keçirmiş və Azərbaycan həqiqətləri barədə onlara məlumat vermişdir. Topçubaşovun ilk və önəmli addımlarından biri İstanbulda Azərbaycan mətbuat bürosunun yaradılması olmuşdur. Erməni təbliğat maşınına qarşı uğurlu mübarizə aparən büro bütün vasitələrlə Azərbaycanın üzləşdiyi problemlər barəsində məlumat verirdi. Topçubaşov yazırdı: "Ermənilərin iştahası çox böyükdür və həm də bu iştahalarını özgələrinin, ilk növbədə isə bizim hesabımıza doydurmaq istəyirlər. Az qala bütün paytaxtlarda bizim mənafeyimizin zərərinə təbliğat aparır, bizi dövlət həyatı qurmağa qabil olmayan və başqa millətlərlə barışmaz millət kimi qələmə verirlər".

Azərbaycan parlamenti işə başlayanda məhz Topçubaşovun sədr seçilməsi təklif olunmuşdur, İstanbulda olması nəzərə alınaraq o, qiyabi olaraq sədr seçilmişdir. Azərbaycan nümayəndə heyətinin sədri kimi Paris Sülh konfransına göndərilən Topçubaşov burada gərgin danışıqlar aparmışdır. O demişdir: "Avropa

və Amerika mətbuatında tez-tez Azərbaycan haqqında səhv, saxtalaşdırılmış və həqiqətə uyğun olmayan məlumatlar verilməsinin şahidi oluruq. Düzdür, bizi hələ yaxşı tanımırırlar. Biz indi birinci dəfədir Avropadayıq, lakin əmin edirik ki, konfrans bizi dinləyəcək və biz Millətlər Cəmiyyətinə buraxılacağıq". O, dediklərinə nail oldu: 1920-ci il yanvarın 11-də Paris Sülh konfransının Ali Şurası Qafqaz məsələsini çox gərgin şəraitdə müzakirə etdi və Britaniyanın xarici işlər naziri C.Kerzonun təklifi ilə Azərbaycanın müstəqilliyi de-fakto tanındı. Hazırlanan sənəd yanvarın 12-də Ali Şura üzvləri tərəfindən imzalandı. Yanvarın 15-də Azərbaycan nümayəndə heyətindən Əlimərdan bəy Topçubaşov və Məhərrəm Məhərrəmov Fransa Xarici İşlər Nazirliyinə dəvət olundular və qərar rəsmən onlara təqdim edildi. Bu, Topçubaşovun rəhbərliyi ilə çox gərgin fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan nümayəndə heyətinin böyük qələbəsi idi.

1920-ci il aprel işğalından sonra Parisdə mühacir həyatı yaşamağa məcbur olan Topçubaşov siyasi fəaliyyətini dayandırmamış, sovet nümayəndə heyətinin etirazlarına baxmayaraq Azərbaycan hökumətinin ona verdiyi mandatla 1920-ci il Millətlər Cəmiyyətinin Cenevrə, London, Genüya 1923-cü il Lozanna konfranslarında iştirak etmiş və Azərbaycanın bolşevik Rusiyası tərəfindən işğal olunması və bolşeviklərin Azərbaycanda törətdikləri cinayətlər haqqında iştirakçılara geniş məlumat vermişdir.

Əlimərdan bəy Topçubaşov 1934-cü ildə Parisdə vəfat etmiş və Parisin Sen-Deni qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.

Cəfər Cabbarlı
(1899-1934)

Cəfər Qafar oğlu
Cabbarlı 1899-cu il
martın 22-də Abşeronun

Xızı kəndində yoxsul kəndli ailəsində anadan olmuşdur. 3 yaşında ikən atasını itirmiş Cəfəri yoxsulluq içində yaşayan, paltar yumaq və çörək bişirməklə pul qazanan anası böyüdüb boya-başa çatdırmışdır. Bakıdakı 7-ci "rus-tatar" (Azərbaycan) məktəbində təhsilini başa vurduqdan sonra o, 1917-ci ildə Bakı politexnik məktəbinə daxil olmuş və buranı 1920-ci ildə bitirmişdir.

1915-ci ildən yaradıcılığa başlayan C.Cabbarlı lirik və sosial ədalətsizliyi tənqid edən şeirlər, hekayələr və pyeslər yazmışdır. Onun ilk çap edilmiş əsəri "Məktəb" jurnalında işıq üzü görmüş "Bahar" şeri sayılır. 1915 - 1916-cı illərdə o, "Babayi-Əmir" jurnalında bir sıra satirik şeirlərlə çıxış etmiş və hətta onlardan birində Bakı şəhər Dumasının üzvlərini tənqid etdiyinə görə jandarm idarəsi tərəfindən bir müddət təqib olunmuşdur. 1915-ci ildə qələmə aldığı "Vəfalı Səriyyə, yaxud göz yaşı içində gülüş" pyesində, 1916-cı ildə yazdığı "Aslan və Fərhad", "Mənsur və Sitarə" hekayələrində, 1917-ci ildə yazdığı "Solğun çiçəklər" pyesində müəllif sosial ədalətsizliyi və cəmiyyətdə çox kəskin şəkildə mövcud olan qadın hüquqsuzluğunu tənqid etmişdir. 1918-ci ildə tamamladığı "Nəsrəddin şah" tarixi dramında Cəfər Cabbarlı XIX əsrin sonlarında İranda, o cümlədən onun

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Cəfər Cabbarlı xüsusi yer tutur. Fəaliyyətinə satirik əsərlərlə başlayan ədib hələ lap gənc yaşlarından pyeslər yazır və çox keçmir ki, dramaturq kimi tanınır. Onun yazdığı pyeslər ölkəmizdə və xarici səhnələrdə tamaşaya qoyulur. Azərbaycan sovet yazıçısı kimi fəaliyyət göstərən C.Cabbarlı Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra mövzusu yeni dövrlə səsələn əsərlər yazır. Təsadüfi deyil ki, o, Azərbaycan ədəbiyyatında sosialist realizminin banilərindən hesab olunur. Lakin hansı ədəbi metodla əsərlər yazmasına baxmayaraq, o, həyat həqiqətlərinə sadıq qalır, xalq həyatının çox dolğun və real səhnələrini yaradır.

Teatr və kinoda həm də bədii rəhbər və rejissor kimi fəaliyyət göstərmiş C. Cabbarlının Azərbaycan Dram Teatrının və Azərbaycan kinosunun inkişafında müstəsna xidmətləri vardır. Onun bədii tərcümələri Azərbaycan oxucusu və tamaşaçısına bir sıra dünya klassiklərinin əsərləri ilə tanış olmağa imkan vermişdir. C.Cabbarlının elmi-tənqidi məqalələri indi də öz aktuallığını itirməmişdir.

tərkibində olan Cənubi Azərbaycanda baş vermiş hadisələri təsvir etmiş, Nəsrəddin şahın öldürülməsini haqsızlığa qarşı xalq üsyanı kimi qiymətləndirmişdir.

Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə xüsusilə coşqun ictimai və ədəbi fəaliyyət göstərən ədib bu dövr Azərbaycan ədəbiyyatının ən parlaq simalarından olmuşdur.

1918-ci ildə 19 yaşlı Cəfər Cabbarlı Azərbaycan parlamentinin stenoqrafi və "Müsavət"ın gənclər təşkilatının rəhbəri olmuşdur. Onun "Sevdiyim" və "Azərbaycan bayrağına" adlı iki şeri müstəqil Azərbaycanın dövlət bayrağına həsr edilmiş və o zaman "Azərbaycan" qəzetində çap olunmuşdur. Şairin "Yaşıl donlu, al yanaqlı, mavi gözlü sevdiyim" adlandırdığı milli bayrağa sevgisi müstəqil ölkəsinə olan sevginin tərənnümü idi.

C.Cabbarlı 1919-cu ildə yaradılmış "Yaşıl qələm" ədəbi birliyinin üzvü olmuş, şair və dramaturq kimi məhsuldar yaradıcılıq fəaliyyəti göstərmişdir. "Sevimli ölkəm" şerində Azərbaycanın müstəqilliyini alqışlayan şair "Salam" şerində türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək ideyalarını irəli sürmüşdür. Bakının erməni-bolşevik qüvvələrindən azad olunmasına həsr etdiyi "Bakı müharibəsi" dramı dəfələrlə tamaşaya qoyulmuşdur. Bu əsər qardaş türk və Azərbaycan xalqlarının azadlıq mübarizəsinə həsr edilmiş trilogiyanın tərkib hissəsi kimi yazılmışdır (1-ci və 2-ci hissələri "Ədirmə fəthi" və "Trablis müharibəsi" adlanırdı). Sonrakı dövrlərdə, Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra trilogiya "mücərrəd romantizm təzahürü" kimi tənqid edilmiş və hətta qadağan olunmuşdur. 1919-cu ildə yazdığı pyesində müəllif burjua cəmiyyətində zəhmətkeş insanların əzilməsini təsvir etmiş, qaniçən mülkədarların törətdikləri haqsızlıqlar nəticəsində ölkənin hər şeyi, o cümlədən müstəqilliyi itirməsi təhlükəsini göstərmişdir.

Sovet hakimiyyəti qurulanda Azərbaycanda qalıb xalqı üçün çalışmağı üstün tutan Cəfər Cabbarlı 1922-ci ildə "Oqtay Eloğlu" pyesində öncə yazdığı "Aydın"da qaldırdığı məsələyə bir daha qayıtmışdır. İnsanpərvərliyin və şəxsiyyət azadlığının ön plana çəkildiyi hər iki pyes Sovet Azərbaycanının rəhbərlərinin gözündə ədibə bir növ bəraət qazandırmışdır.

1923-cü ildə Bakı Teatr Texnikumunda təhsil alan Cəfər Cabbarlı 1924-cü ildə Bakı Dövlət Universitetinin Şərq fakültəsinə daxil olmuşdur. 20-ci illərin ortalarında "Kommunist" qəzetində tərcüməçi və ədəbi işçi kimi çalışdığı zaman ədib tarixi mövzuya bir daha müraciət etmiş və "Qız qalası" poemasını yazmışdır. Sonralar bu poema əsasında görkəmli bəstəkar Əfrasiyab Bədəlbəyli eyniadlı balet bəstələmişdir. Bu dövrdə müəllif "Məhkum Şərqə" adlı bir şeir də yazmış və Şərq xalqlarını azadlığa səsləmişdir.

1928-ci ildə Cəfər Cabbarlı məşhur "Od gəlini" pyesini qələmə almışdır ki, o, Azərbaycan ədəbiyyatında ilk qəhrəmanlıq dramıdır. Azərbaycan xalqının

ərəb işğalçılarına və yerli feodallara qarşı mübarizəsindən bəhs edən, dini fanatizm əleyhinə yönəlmiş, azadfikirlilik ideyaları ilə aşılانmış bu pyes xalqı istiqlalıyyət uğrunda mübarizəyə səsləyən əsərlərdəndir.

C.Cabbarlının yaradıcılığında qadın azadlığı məsələsi əsas yerlərdən birini tutur. O bu mövzuda əvvəlcə bir neçə hekayə - 1924-cü ildə "Gülzar" və "Dilərə", 1927-ci ildə isə "Dilbər" hekayələrini qələmə alır və nəhayət, "Sevil"i yazır. İlk dəfə 1928-ci ildə tamaşaya qoyulmuş "Sevil" pyesində qadının sosial-mənəvi köləlikdən xilas olması problemi ön plana çəkilmişdir. Sovet hakimiyyəti illərində geniş təbliğ edilən bu əsər əsasında bədii film və film-opera çəkilmiş, görkəmli bəstəkar Fikrət Əmirov opera bəstələmişdir. C.Cabbarlı "Almaz" (1931) pyesində də qadın azadlığı məsələsinə toxunmuşdur.

Xalqın Cabbarlı yaradıcılığında ən çox sevdiyi əsərlərdən olan "1905-ci ildə" pyesini yazıcı 1931-ci ildə yazıb tamamlayıb. Bu əsər Azərbaycan xalqının ən ağır problemlərindən birinə - ermənilərin Azərbaycana qarşı torpaq iddialarına həsr olunmuşdur. Sovet hakimiyyəti illərində yazıldığından əsərdə ilk baxışdan xalqlar arasındakı "əbədi dostluq"dan bəhs edilir. Lakin Cabbarlının sənətkarlığı ondadır ki, o, Rusiyanın rəsmi dairələrinin ermənilərə fitva verməsini, onları silahlandırıb azərbaycanlılara qarşı yönəltməsinə çox böyük ustalılıqla qələmə almışdır. Müəllif fitnəkar milli nifaq siyasətinin necə acınacaqlı nəticələr verməsini ürək ağrısı ilə açıb göstərmişdir.

Cəfər Cabbarlının XX əsrin 30-cu illərində yaratdığı əsərlərin əksəriyyəti yeni sovet quruluşunun yaradılmasına həsr olunmuşdur. Belə ki, 1932-ci ildə tamaşaya qoyulmuş "Yaşar" pyesində Azərbaycan kəndində yeniliklə köhnəliyin mübarizəsi öz əksini tapmışdır. Əsərdə elmin kəndə köməyi məsələsi qabarıq şəkildə göstərilmişdir. "Dönüş" pyesində isə C.Cabbarlı sənətkarın ictimai mövqeyi məsələsinə ön plana çəkməmişdir. Əsərin baş qəhrəmanı Gülsabah adlı rejissor olmasına baxmayaraq, əsər sanki avtobioqrafik xarakter daşıyır. Əsərdə baş qəhrəman köhnəliyi ətəlat və mühafizəkarlıq adlandıraraq qətiyyətlə rədd edir və yeni həyat qurmağa can atır. Real həyatda isə Cəfər Cabbarlı böyük mənəvi iztirablar keçirirdi. Bu dövrdə Azərbaycanda artıq kollektivləşmə siyasəti gündəndən sürətlənir, insanlar zorla kolxoz və sovxozlara üzv yazılırdılar. Bu siyasətə qarşı müqavimət də gündən-günə genişlənirdi. Hətta üsyanlar da baş vermişdi. Belə şəraitdə sovet rəhbərləri mövcud problemləri müvəqqəti problemlər, mübarizə aparıcıları isə köhnəliyin tərəfdarı olan mürtəce qüvvələr adlandırırdılar. Cabbarlı yaxşı anlayırdı ki, sovet rejiminin apardığı mübarizə onun xalqının mənəvi köklərini baltalayır, onu "sovet xalqı"nın amorf, öz adət-ənənələrindən qoparılmış bir tərkib hissəsinə çevirir. Həqiqəti yazacağı təqdirdə necə böyük təqiblərə məruz qalacağını yaxşı anladığından o, mücərrəd, ilk baxışdan Azərbaycana dəxli

olmayan, uzaq bir bölgəyə həsr olunmuş əsər yazmağa başlayır. "Əfqanıstan" adlı bu pyes onun son və yarımçıq qalmış işlərindən olur.

Cəfər Cabbarlının dramaturgiyasının əsas məziyyəti onun xalq həyatı ilə üzvi surətdə bağlı olmasıdır. Onun yaratdığı güclü xarakterlər, müsbət və mənfi obrazlar silsiləsi, personajların canlı, koloritli dili Cabbarlı dramaturgiyasına ümumxalq məhəbbəti qazandırmışdır. Yeniliyə doğru irəliləyən insanları alqışlayan ədib onların dolğun obrazlarını öz əsərlərində canlandırmağa çalışmışdır. Yaradıcılığı Azərbaycan sovet ədəbiyyatının inkişafına böyük təsir göstərmiş Cəfər Cabbarlının əsərlərinin təsiri ilə Azərbaycanda yeni nəsil dramaturqlar yetişmişdir.

Onun ədəbi irsi, heç şübhəsiz, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində layiqli yer tutur.

Azərbaycan teatrının inkişafında da Cabbarlının böyük xidmətləri var. 1929-cu ildə Azərbaycan Dövlət Dram Teatrına bədii hissə müdiri təyin edilən dramaturq teatrla birlikdə qastrollarda olmuş, səhnə üçün Şekspirin "Hamlet" və "Otello", Şillerin "Qaçaqqlar", Bomaşenin "Fiqaronun toyu", Afinogenovun "Qorxu", Slavinin "Müdaxilə" əsərlərini tərcümə etmişdir. Onun L.Tolstoy və M.Qorkidən çox gözəl tərcümələri var. İstedadlı teatr rejissoru olan Cabbarlı həmçinin "Şahsənəm" operasının librettosunu yazmışdır. O, kino sənətinə böyük maraq göstərmişdir. Cəfər Cabbarlı "Hacı Qara", "Sevil", "Almaz", "1905-ci ildə", "Ölülər" kinofilmləri üçün ssenarilər yazmış və ilk üç filmin həm də rejissoru olmuşdur.

Ədəbi-tənqidi məqalələrində Cabbarlının Azərbaycan klassik və sovet ədəbiyyatı, teatr sənəti barəsində qiymətli mülahizələri var. 1932-ci ildə əməkdar incəsənət xadimi adına layiq görülən ədib 1934-cü ildə SSRİ Yazıçılar İttifaqı İdarə Heyətinin üzvü seçilmişdir. Cabbarlının son əsəri - "Firuzə" hekayəsi ölümündən sonra, 1935-ci ildə işıq üzü görmüşdür.

Cəfər Cabbarlı 1934-cü il dekabrın 31-də qəfildən, 35 yaşında ikən Bakıda vəfat etmişdir.

Həbib bəy Səlimov (1881-1920)

Həbib bəy Hacı
Yusif oğlu Səlimov
1881-ci ildə Naxçıvanda
anadan olub. I Dünya

müharibəsində o, igidliyi ilə fərqlənir və komandanlığın diqqətini cəlb edir. Az bir vaxtda Həbib bəy podpolkovnik rütbəsinədək yüksəlir. Lakin o, hərbi təhsilini davam etdirmək qərarına gəlir, Rusiya ordusunun ən yüksəksəviyyəli hərbi təhsil ocağı olan Baş Qərargahın Nikolayev Hərbi Akademiyasına daxil olur. Olduqca çətin imtahanlardan uğurla keçən Səlimov təhsil illəri zamanı özünü hərbi elminə yaxından bələd peşəkar zabit kimi göstərir. Hərbi Akademiyanı müvəffəqiyyətlə bitirən polkovnik Həbib bəy Rusiya imperiyası və onun ordusu parçalandıqdan sonra Azərbaycana gəlir.

Ölkədəki ağır vəziyyətlə tanış olan Səlimov hökumətin adına ürək ağrısı ilə belə bir raport yazır: "1. Günün şüarı ancaq bu olmalıdır: hər şey ordu üçün. 2. Kağızda deyil, rəsmi şəkildə bir korpus yaratmaq lazımdır".

Müsəlman Korpusu tərkibində ilk döyüşlərdə fərqlənən Həbib bəy Azərbaycana gəlmiş Nuru paşanın diqqətini cəlb edir və o, sərkərdəmizi Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycan hissələrinin qərargah rəisi təyin edir. Bakı istiqamətində Azərbaycan - türk qoşunlarının azadlıq yürüşündə Səlimov Cənub qrupunun komandanı təyin olunur və ən ağır Gəncə - Bakı istiqamətində dəmir yolu boyunca irəliləmək əmrli alır. Nəvai, Ağbulaq, Ələt stansiyalarını azad etdikdən sonra Bakıya doğru irəliləyir, Bakının düşmənlərdən təmizlənməsində

1920-ci ildə Azərbaycan Sovet Rusiyası tərəfindən işğal ediləndə bolşeviklər ilk növbədə Milli Ordumuzun zabitlərini məhv etməyə başlamışlar. Hadisələrin şahidi Ə.Ələsgəro-Kəngərinski yazırdı: "Şəxsən özüm tərəfindən yoxlanılmış siyahıya görə, bolşeviklərin Azərbaycandakı aqalığı dövründə ancaq hərbi rütbəliyərdən məhv edilənlər: generallar 12, polkovnik və podpolkovniklər – 27, kapitan və ştabs-kapitanlar, poruçik və podporuçiklər – 46, praporşik və podpraporşik – 148, qalan 266 aşağı rütbəli zabitlər (hamısı müsəlman)... 1920-ci ilin aprelindən 1921-ci ilin avqustunadək Azərbaycanda qırmızı terrordan 48 min adam öldürülmüşdü ki, bunun da çox hissəsi ziyalıların payına düşürdü". Güllələnmiş Azərbaycan generalı Həbib bəy Səlimov da olmuşdur.

Azərbaycan tarixinə Həbib bəy Səlimov ilk akademik təhsil almış azərbaycanlı, bolşevik-erməni qüvvələrinin məğlub edilib və Bakının azad olunmasında, Muğanda bolşevik qiyamının yatırılmasında, Qarabağda erməni təcavüzünün qarşısının alınmasında fərqlənmiş görkəmli sərkərdə, Azərbaycan Milli Ordusunun yaradılmasında yaxından iştirak etmiş təşkilatçı kimi daxil olmuşdur.

şəxsi fəallıq göstərir. Türk hərbiçilərinin xatirələrində Səlimov "cəsur, təcrübəli, döyüş texnikasını yaxşı bilən, igid sərkərdə" kimi xatırlanır.

Milli Ordunun Baş Qərargah və Dəftərxana rəisi Həbib bəyə təşkilatçılıq qabiliyyəti və Milli Ordunun yaradılmasında xüsusi səylərinə görə 1919-cu ilin fevralında general-mayor rütbəsi verilib. O, 1918 - 1920-ci illərdə milli ordumuzda xidmət edən, milliliyyətcə Litva tatarı general-leytenant Məmməd bəy Sulkeviçdən sonra ikinci general idi ki, ali hərbi təhsili vardı.

1919-cu ilin iyulunda Muğanda və Lənkəranda Azərbaycan milli hakimiyyətini tanımaq istəməyən rus silahlı qüvvələri bolşeviklərin təhriki ilə silahlı qiyam qaldıraraq cənub bölgəsini Rusiyaya birləşdirmək bərsində bəyanat verirlər. Qiyamçıları yerlərinə oturtmaq üçün təcili surətdə təşkil edilən briqadaya komandan təyin olunan Səlimov onları darmadağın edir, qənimət kimi götürdüyü 1 təyyarəni, 24 topu və 60 pulemyotu Azərbaycan ordusunda istifadəyə verir. Bu uğurlu əməliyyatdan sonra o, Muğan və Lənkərana qısa müddətə vali təyin edilir.

1920-ci il martın 22-də - Novruz bayramı axşamı Ermənistan silahlı qüvvələri və qiyamçı ermənilər Şuşa, Laçın, Xankəndi, Xocalı, Əsgəran və başqa yaşayış məskənlərinə generallar Dro Kanayan, Doli Qazar və Droqonun başçılığı ilə hücum edirdilər.

Dərhal Qarabağa göndərilən Səlimov teleqramda yazırdı: "Təkrar edirəm, məsələ çox ciddidir, artıq Ermənistan və Azərbaycan arasında Qarabağda müharibə gedir". Hərbi nazirin əmri ilə tərkibində 20 minə yaxın əsgər və zabıt olan Qarabağ Ərazi Qoşunları təşkil olunur və onlara H.Səlimov komandan təyin edilir. Təpədən-dırnağadək silahlanmış düşmən hücumunun qarşısı alınır, ona ağır zərbələr vurulur. Bundan sonra Azərbaycan hərbi hissələri aprelin 3-də əks-hücumə keçir. 12 günlük ölüm-dirim savaşında erməni qüvvələri darmadağın edilir, generallar Dəli Qazar və Droqon öldürülür, Dro qaçmaqla canını qurtarır. Qarabağın bütün məntəqələri üzərində yenidən üçrəngli bayrağımız dalğalanır.

Bu vaxt cəbhəyə gələn hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarov xain düşmən üzərində çalınan qələbəyə görə əsgərlərimizi təbrik edərək demişdi: "Qəhrəman əsgərlər, mən şəxsən Almaniya cəbhəsində bir çox döyüşlərdə olmuşam. Fəqət sizin qədər qəhrəman əsgərlərə az-az təsadüf etmişəm. Siz mənim ümidlərimi qüvvətləndirdiniz. Siz canınızla gənc Azərbaycan ordusunun namusunu müdafiə etdiniz".

1918 - 1920-ci illərdə Azərbaycan Milli Ordusunun yaranmasında əvəzsiz xidmətləri olan general Səlimovun şöhrəti Qarabağ döyüşlərindən sonra bütün Azərbaycana yayılır. Cümhuriyyət dövrünün on görkəmli sərkərdələrindən biri, general-mayor Həbib bəy Səlimov nə kabinet, nə də məiyyət generalı olmuşdur. Milli ordumuzun ilyarımlıq fəaliyyətində daim ön cəbhədə vuruşmuş, fitri hərbi istedadı ilə Azərbaycanın müstəqilliyinə təcavüz etmək istəyən silahlı düşməni

məhv etmişdir. Ömrü boyu vətənə sədaqətlə xidmət edən general ailə qurmağa belə vaxt tapa bilməmişdir.

1920-ci ildə Azərbaycan Sovet Rusiyası qoşunları tərəfindən işğal edilir. Mənlərlə ziyalımız Türkiyə, Fransa və Almaniyaya mühacirətə gedir. Səlimov vətəninə tərk etməkdən imtina edir və Azərbaycanda qalır. Həbib bəyin bilik və bacarığından faydalanmağa çalışan sovetlər onu Naxçıvana hərbi komissar təyin edirlər. Lakin Səlimov Rusiyanın yeritdiyi siyasətə, Azərbaycanda rəhbər vəzifələrə qeyri-millətlərin nümayəndələrinin, ilk növbədə ermənilərin təyin edilməsinə, tədricən Azərbaycan Ordusunun rus-erməni hissələri ilə əvəz olunmasına qarşı kəskin etiraz edir.

1920-ci il sentyabrın 1-də həbs olunan general Həbib bəy Səlimova qarşı yalançı ifadələr toplanmağa başlayır. Tədqiqatçı Ş.Nəzirlinin Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin arxivlərində aşkar etdiyi cinayət işi Səlimovun ömrünün son aylarını öyrənməyə imkan verir. Ona qarşı irəli sürülən bütün böhtançı ittihamları general rədd etmişdir. Belə olanda cəlladlar yeni ittihamlar irəli sürürlər. O, 1918-ci ildə türk generalı Nuru paşa ilə bərabər bolşeviklərə qarşı döyüşlər aparmaqda, Muğanda bolşevik qiyamını yatırmaqda, Cümhuriyyət Ordusunun təşkil olunmasında, Sovet hökumətinə qarşı nifrət bəsləməkdə, Sovet vaxtı Azərbaycan xan və bəyləri ilə oturmaqda ittiham edilir və "əksinqilabçı" adlandırılır. Səlimov bütün sadalananları qürurla təsdiqləyir və onları cinayət əməlləri deyil, vətən qarşısında borcun yerinə yetirilməsi kimi qəbul etdiyini bildirir. Üç ay yarım həbsxanada verilən işgəncələr generalın mübariz ruhunu qıra bilmir və o əvvəlki kimi Sovet hökumətini əslində qanunsuz, işğalçı hökumət hesab etdiyini bildirir.

XI Qızıl Ordunun hərbi tribunalı general-mayor Həbib bəy Yusif oğlu Səlimovu güllələnməyə məhkum edir, əmlakının isə müsadirə olunması barədə qərar çıxarır. 1920-ci il dekabrın 30-da saat 10:30-da Səlimovu güllələyirlər. Əmlakının müsadirəsi zamanı məlum olur ki, məşhur generalın heç evi də yox imiş, o, qardaşının ailəsi ilə birgə yaşayırmış və iki qardaşın iki desyatın torpağı və üç desyatın dədə-baba bağ sahəsi var imiş (1 desyatın - 11 kv. m).

Nəriman Nərimanov
(1870-1924)

Nəriman Nəcəf
oğlu Nərimanov ilk
təhsilini Tiflis müsəlman
ruhani məktəbində
almışdır. O zaman Rusiya

imperiyası ərazisində ən qabaqcıl pedaqoji məktəb Qori müəllimlər seminariyası hesab olunurdu. Bu seminariyada imperiyanın ən yaxşı müəllim-metodistləri dərs deyir, burada hazırlanan bütün dərs vəsaitləri imperiyanın ərazisində yayılırdı. Gənc Nəriman burada o dövr üçün qabaqcıl biliklərə yiyələnmiş, ədəbiyyatla tanış olmuşdur.

1890-cı ildə Qori seminariyasını bitirən Nərimanov Tiflis quberniyası Borçalı qəzasının Qızılhacılı kəndinə müəllim təyin olunur. Lakin qaynar təbiətə malik ziyalımıza, təbii ki, bir kənd mühiti darlıq edir. Odur ki o, 1891-ci ildə Bakıya köçür, burada dərs deyir və xalqın maariflənməsi uğrunda mübarizəyə başlayır. Azərbaycanlılara həqarətlə baxan məmurlarla mübarizədə o, xalqının təhsil almaq, savad artırmaq hüququnun həyata keçirilməsini tələb edir. Müvafiq icazə aldıqdan və bir neçə tərəqqipərvər varlı azərbaycanlıni işə qatdıqdan sonra o, 1894-cü ildə Bakıda türk-müsəlman əhalisi üçün ilk xalq qiraətxanası təşkil edir. Onun fondlarında həm Şərq, həm rus və Avropa ədəbiyyatı var idi.

Mütəmadi olaraq publisistik məqalələrlə çıxış edən Nərimanov Azərbaycan və rus dillərini öyrənənlər üçün dərsliklər yazmışdır. 1894-cü ildə Nərimanovun "Nadanlıq" pyesi Azərbaycan dilində çap olunmuş, 1895-ci ildə tamaşaya qoyulmuşdur. Tamaşadan gələn gəliri Nərimanov qiraətxanaya sərf

Ömrünün sonunadək kommunizm ideyasına sadıq qalan Nəriman Nərimanov hesab edirdi ki, bu ideya ümumi bərabərliyə və son nəticədə bütün problemlərin aradan qaldırılmasına, ədalətli cəmiyyətin qurulmasına gətirib çıxaracaq. Lakin real həyatda o, bolşeviklərin yerlərdə kommunizmin təntənəsi uğrunda əslində terror siyasəti yürütdüklərini, bu siyasətin necə ağır nəticələr verdiyini görmüşdür. Lenin və onun əlaltılarının kommunizm ideyalarını təcridən həyata keçirməyə nə vaxtı, nə də həvəsi vardı. Lenin yalnız güc, zor hesabına fəaliyyət göstərirdi. Bunları dərk edən Nərimanov "millətçilikdə" günahlandırılmış, onun ideyaları isə həqarətlə "nərimanovçuluq" adlandırılmışdır. O, ən yaxşı ümidlərində yanılmış və sonda özü də onların qurbanı olmuşdur.

Azərbaycan tarixinə Nəriman Nərimanov görkəmli ictimai-siyasi və dövlət xadimi, maarifpərvər şəxs, yazıçı, publisist, həkim kimi daxil olmuşdur.

etmişdir. Onun "Dilin bəlası" ("Şamdan bəy"), "Bahadır və Sona" əsərləri bütün Azərbaycanda geniş yayılmışdır. Əsərlərində dövrün sosial-psixoloji problemlərini irəli çəkən Nərimanov hətta tarixi əsərlərində də onları qabarıq şəkildə verirdi. 1899-cu ildə çap etdirdiyi "Nadir şah" pyesində mütləqiyyətin bütün mənfə cəhətləri elə aydın və dürüst qələmə alınmışdır ki, uzun illər boyu çar məmurları ehtiyat edib onun tamaşaya qoyulmasına icazə verməmişlər. Nərimanovun elmi-publisistik fəaliyyəti cəmiyyətin ətəldən qurtulmasına, türk-müsəlman əhalisinin milli oyanışına xidmət edirdi. Elə buna görə də sonralar Üzeyir Hacıbəyli Nərimanovu "ustad dramaturq" adlandırmışdır.

Daim yeni biliklərə can atan Nərimanov 1896-cı ildən etibarən Bakı realnı məktəbində dərs deyərək humanitar elmləri öyrənir və 1902-ci ildə ekstern yolu ilə imtahan verərək Bakı kişi gimnaziyasının attestatını alır. Elə həmin ildə o, Odessa şəhərində yerləşən Novorossiya Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olur. Tələbəlik dövründə Nərimanov teatr truppası yaradır və tamaşalar qoyur.

Bu zaman o həm də siyasi fəaliyyətlə məşğul olmağa başlamışdır. İnqilabi hərəkatlərə görə universitet müvəqqəti bağlanmış və Nərimanov Bakıya qayıtmışdır. "Hümmət" sosial-demokrat təşkilatına qoşulan Nərimanov həmçinin İranda "İctimai-amiyyun" partiyasının yaradıcılarından olmuşdur. Sonralar bu partiya İran inqilabı dövründə aparıcı rol oynamışdır. 1906-cı ildən etibarən "İrşad" və "Həyat" qəzetlərində onun siyasi məqalələri çap edilmişdir. Nərimanov Qafqaz müsəlman müəllimlərinin birinci qurultayının fəal təşkilatçılarından biri olmuşdur.

1906-cı ildə Odessaya qayıdıb orada təhsilini başa vuran Nərimanovun "Nadir şah" əsəri Volqaboyu, Türküstan, Cənubi Qafqazın iri şəhər teatrlarında, həmçinin Tehrandə tamaşaya qoyulmuşdur. 1908-ci ildə Bakıya qayıdan Nərimanov şəhər xəstəxanasında işləmiş, həkimlik fəaliyyəti ilə bərabər, siyasi fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. Rusiya sosial-demokratları ilə yaxınlaşan Nərimanov Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyasının (RSDFP) nizamnaməsini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. 1909-cu ildə təyinatı Tiflisə verilən Nərimanov burada həkim-terapevt işləmiş, lakin İran inqilabçıları ilə əlaqədə günahlandırılaraq həbs edilmişdir. 6 ay həbsxanada saxlanıldıqdan sonra o, Həştərxana sürgün edilmişdir. Burada həkimlik fəaliyyətini davam etdirməklə yanaşı, o, mədəni-kütləvi tədbirlərdə iştirak etmiş, inqilabi fəaliyyətini də dayandırmamışdır. Həştərxan Xalq Universitetinin sədri seçilən Nərimanov şəhər dumasının üzvü olmuşdur. Onun fəaliyyətinin səs-sorağı hər yana yayılmışdır. Hətta Fransada çap olunan "Paris" qəzetində qeyd olunurdu ki, "Həştərxan quberniyasında yaşayan müsəlman əhalisi arasında N.Nərimanovun təbliğati böyük uğur qazanmışdır".

1913-cü ildə Nərimanov Bakıya qayıdır, həkimliklə bərabər, "Nicat" cəmiyyətində fəaliyyət göstərir, ədəbi dərnəklər yaradır.

1917-ci ildə Nəriman Nərimanov "Hümmət" təşkilatı Komitəsinin sədri və RSDFP Bakı Komitəsinin üzvü seçilmişdir. O həm də Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatları Bürosunun tərkibinə daxil edilmişdir. "Hümmət" qəzeti onun redaktəsi ilə nəşr olunurdu.

Bakı şəhər Dumasının üzvü seçilən Nərimanov I Dünya müharibəsində əsir götürülüb Bakıda saxlanılan türk əsgərlərinə qayğı ilə yanaşır, eyni zamanda S.Şaumyanın başçılığı ilə bolşevik-erməni quldurlarının hərəkətlərinin qarşısını almağa çalışırdı. Məhz onun söyləri nəticəsində 1918-ci ilin əvvəllərində tərəflər arasında danışıqlar aparılmış, I qarşıdurmanın aradan qaldırılması üçün tədbirlər həyata keçirilmişdir. Lakin bolşevik-erməni qüvvələri verdikləri əhdi pozmuş və Bakıda mart qırğınları törətmişlər. Odur ki Nərimanov Bakıda fəaliyyət göstərən ermənilərdən ibarət hərbi hissələrin ləğv olunması haqqında göstəriş imzalamışdır, lakin Rusiya bolşeviklərinin lideri V.Leninin dəstəyindən istifadə edən Şaumyan bu göstərişə əməl etməmişdir.

Bolşevik-erməni liderlərinin siyasətinə etiraz edən Nərimanov əvvəlcə şəhər təsərrüfatı komissarı təyin edilmişdir. Ağır xəstələndikdən sonra isə ümumiyyətlə Həştərxana göndərilmişdir. Onun Bakıdan uzaqlaşdırılmasında məqsəd isə Şaumyan və əlaltılarının cinayətlərinə rəvac vermək idi. Həştərxanda müxtəlif vəzifələrdə fəaliyyət göstərən Nərimanov "Biz Qafqaza hansı şüarla gedirik?" proqram xarakterli məqaləsi ilə kommunizm ideyasına sadıqlığını göstərmişdir. O hesab edirdi ki, bu ideya ümumi bərabərliyə və son nəticədə bütün problemlərin aradan qaldırılmasına, ədalətli cəmiyyətin qurulmasına gətirib çıxaracaq.

1919-cu ilin avqustunda Moskvaya çağırılan Nərimanov Rusiya Xarici İşlər Komissarının (nazir vəzifəsinin analoqu) Şərqi məsələləri üzrə müavini vəzifəsində işləmiş, həmçinin Leninin bu məsələlər üzrə müşaviri olmuşdur. O, bolşeviklərin yerlərdə kommunizm adı ilə əslində terror siyasətini yürütməsini, bu siyasətin ağır nəticələr verməsini vurğulamışdır. Nərimanovun fikrincə, güc tətbiq etmədən Azərbaycanda ideal kommunist sovet respublikası qurulmalı, insanların güzəranı yaxşılaşdırılmalıdır. Belə olduqda digər Şərqi ölkələri də Azərbaycanın nümunəsi ilə sovet rejimləri yaradacaqlar. Lakin Lenin və onun əlaltılarının Nərimanovun dediklərini həyata keçirməyə nə vaxtı, nə də həvəsi var idi. Nərimanovun biliklərini yüksək qiymətləndirən Lenin təkə güc, zor hesabına fəaliyyət göstərməyə öyrəşmişdi.

1920-ci ilin aprelində Azərbaycan hərbi yolla işğal edilmiş, burada repressiyalar başlanmışdır. Nərimanov Azərbaycanda yaradılan sovet respublikasının idarəetmə orqanlarına qiyabi olaraq seçilsə də, ona Bakıya qayıtmağa icazə verilmirdi. Yalnız repressiyaların birinci dalğası başa çatdıqdan sonra o, mayın 16-da Bakıya gələ bilmişdir. Azərbaycanda gördüklərindən dəhşətə

gələn Nərimanov Leninə göndərdiyi teleqramlarda yazırdı: "Azərbaycanı başdan-başa qarət edirlər, sağa və sola güllələyirlər". Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin bir çoxunun xaricə getməsinə məhz Nərimanov imkan yaratmış və bununla da onları sovet repressiya maşınının ağızından xilas etmişdir. Lakin Lenin bütün səlahiyyətləri S.Kirov və S.Orconikidze kimi qatillərə vermişdi. Nərimanov "millətçilikdə" günahlandırılmış, ideyaları isə həqarətlə "nərimanovçuluq" adlandırılmışdır.

Azərbaycan dilinə dövlət statusunun verilməsini, dinə toxunmamağı, mədəni-maarif işlərinin keçirilməsini, milli ziyalıların qorunmasını tələb edən Nərimanov getdikcə daha artıq dərəcədə Moskvanın və onun Azərbaycandakı nümayəndələrinin təzyiqi ilə üzləşirdi. Artıq Zəngəzuru itirmiş Azərbaycan indi də Dağlıq Qarabağ, Naxçıvan, Zaqatala və Bakının itirilməsi təhlükəsi qarşısında idi. Bunların qarşısı yalnız Nərimanovun gərgin fəaliyyəti nəticəsində alınmışdır. Azərbaycan neftinin 15%-nin respublikanın maarif və səhiyyəsinə sərf olunmasını o tələb etmişdir. Ölkəmizdə rəhbər vəzifələrə ermənilərin, rusların və d. millətlərin nümayəndələrinin təyin edilməsinə qarşı da o çıxmış, Azərbaycana ağır zərbələr vuranları "kommunist cildinə girmiş daşnaklar" adlandırmışdır. Moskvada Azərbaycanla bağlı qərarlar qəbul edilərkən Azərbaycan nümayəndəsinin dəvət olunmamasını təhqir hesab edən Nərimanov Moskvanı hətta üsyanların başlayacağı ilə hədələyirdi.

Azərbaycan neftinə azərbaycanlıların yiyə durmasını tələb edən Nərimanov Bakı -Tiflis - Batum neft kəməri və Bakı - Culfa dəmir yolunun tikintisini başa çatdırmışdır. O, Şərqi xalqlarının Bakıda keçirilən 1-ci qurultayında fəal iştirak etmiş və sovetlərin Şərqi siyasətində dərin səhvlər buraxdığını göstərmişdir. Rusiya ilə Türkiyə arasında dost əlaqələrin qurulmasında onun müstəsna xidmətləri olmuşdur. Belə ki, Moskvadan İstanbula yollanan hər bir dövlət heyəti, səlahiyyətli şəxs Bakıda Nərimanov tərəfindən təlimatlandırılırdı. Bakıda saxlanılan ingilis əsirlərinin Maltada saxlanılan türk əsirlərinə dəyişdirilməsi də onun söyləri nəticəsində baş tutmuşdur (ingilislər və türklər vətənlərinə qayıtmışdılar). İngilis əsirliyində saxlanılan Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyəti (Qars respublikası) liderlərinin azad edilməsində də onun böyük xidmətləri olmuşdur. Türkiyəyə və Atatürkə rəğbət bəsləyən Nərimanovun fəaliyyəti türk mətbuatında geniş işıqlandırılır. Türkiyə Böyük Millət Məclisinin qərarı ilə ona fəxri qılınca təqdim olunmuşdur. 1921-ci ildə Nərimanovun səyi ilə imzalanan Qars müqaviləsinə əsasən, Naxçıvana olan təzyiqlər aradan qaldırılmış və bunun qarantı kimi Türkiyə çıxış etmişdir.

Azərbaycan Sovet Rusiyasının müttəfiqi görmək istəyən Nərimanov ölkəmizin müstəqilliyinin ləğv edilməsi və Rusiya tərkibinə qatılmasına qəti etiraz edirdi. O belə tədbir həyata keçirilərsə, tutduğu vəzifələrdən istefa verəcəyini

bildirirdi. Nərimanovun fəaliyyəti Moskva və onun Azərbaycanda olan nümayəndələrini hiddətləndirsə də, xalq arasındakı böyük nüfuzu, təkcə Azərbaycanda deyil, Şərq və Qərb ölkələrində tanınması onu dərhal aradan qaldırmağa imkan vermirdi. Odur ki onu Azərbaycandan təcridcən aralamaq qərarı qəbul edildi.

1922-ci ildə o, sovet nümayəndə heyəti tərkibində Genüya konfransında iştirak etmiş, yenicə yaradılmış SSRİ dövlətini idarə edəcək qurumun - Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin dörd sədrindən biri seçilmişdir. SSRİ hökumətində Nərimanov bütün ölkədən gələn şikayətlərə baxılmasına və müvafiq tədbir görülməsinə nəzarət edirdi. Faktik olaraq milyonlarla insanların son ümid yeri o idi. Moskvada onun rəhbərliyi ilə "Yeni Şərq" jurnalı və Şərqsünəslıq Elmi Cəmiyyəti fəaliyyət göstərirdi. 1925-ci ildə məhz onun təklifi ilə Böyük Sovet Ensiklopediyasının yazılmasına başlanılmışdır. "Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair" iri məktub-məqaləsində Nərimanov sovet hakimiyyətinin törətdikləri vəhşilikləri cəsarətlə göstərmiş və yazmışdır: "Bu sənədin işıq üzü görməyə imkanı yoxdur, lakin vaxt gələcək ki, tarix müqəssirləri axtaracaqdır". O həmçinin yazırdı: "Hal-hazırda Azərbaycanda Azərbaycanı təmsil edəcək partiya yoxdur... Azərbaycanda daşnak siyasəti tam gücü ilə həyata keçirilir... Orconikidze və Stalinin simasında biz türklərə etibar edilmir və Azərbaycanın taleyi erməni daşnaklarına tapşırılır".

1925-ci ilin əvvəlində Nəriman Nərimanovun ictimai-siyasi və elmi-ədəbi fəaliyyətinin 30 illiyi Moskvada təntənə ilə qeyd edildi və həmin ilin martında, o qəflətən vəfat etdi. Müəmmalı şəkildə qəflətən vəfat edən Nərimanovun zəhərləndirilərək öldürülməsi, özünü pis hiss etdikdə ona həkim yardımı göstərilməməsi fikri xalq arasında geniş yayılmışdır. O, martın 23-də Moskvada, Qızıl meydanda Kremlin divarı yanında dəfn olunmuşdur. Onun dəfn günü bütün SSRİ-də matəm günü elan edilmişdir.

Stalin hakimiyyəti tam ələ aldıqdan sonra "nərimanovçuluğ"u dəstəkləyənlər bir-bir aradan götürülmüşdür. Hətta uzun illər Nərimanovun adının çəkilməsi qadağan edilmişdir. Onun fəaliyyəti yalnız 1955-ci ildən sonra tədqiq edilməyə başlanmışdır.

Şeyx Məhəmməd Xiyabani (1880-1920)

Cənubi Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlılarda milli özünüdərkini inkişafında Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin başçılıq etdiyi azadlıq hərəkatının əvəzsiz rolu olmuşdur. Hələ 1905 – 1911-ci illərdə Səttarxanla çiyin-çiyinə vuruşmuş Xiyabani həyatının mənasını Azərbaycanın şah rejimindən azad edilməsində, demokratik yolla inkişafında gördü. Azərbaycanda demokratik fikirlərin gəc yayılmasına gileylənən inqilaclılara o deyirdi: “Azərbaycan baş qazana bənzəyir: o, gəc qızır, lakin gəc də soyuyur”.

1920-ci ilin aprel – sentyabr aylarında onun başçılıq etdiyi milli-azadlıq hərəkatı son nəticədə məğlub olsa da, Azərbaycan xalqının imperialist ağalığına, şah rejiminə qarşı milli istiqlaliyyət uğrunda mübarizə tarixində vacib yer tutur. Xiyabaninin təklifi ilə yaradılan silahlı dəstələr Şərəfxan, Səlməs, Urmiya istiqamətlərində erməni və aysorların azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırım siyasətinin qarşısını almışdılar.

“Azadistan”, yəni Azadlıq ölkəsi adlandırılmış Cənubi Azərbaycanda siyasi, iqtisadi, səhiyyə, maarif, ədliyyə və digər xarakterli islahatlar keçirildi.

Məhəmməd Xiyabani 1880-ci ildə Cənubi Azərbaycanın mərkəzi şəhəri Təbrizdə anadan olmuşdur. Atasını Hacı Əbdülhəmid tacirliklə məşğul olduğundan şəhərdən-şəhərə köçürdü. Məhəmməd ilk təhsilini Xammə şəhərində məktəbdə almışdır.

O dövrdə Şimali Azərbaycan Rusiya imperiyasının, Cənubi Azərbaycan isə İran dövlətinin tərkibində olsa da, vətənimizin hər iki hissəsi arasında sıx əlaqələr mövcud idi. Cənubi Azərbaycandan gəlmiş minlərlə fəhlə Bakının neft mədənləri və zavodlarında işləyir, Şimali Azərbaycandan sənaye malları, Cənubi Azərbaycandan isə ərzaq malları gətirib-aparan tacirlər qızğın ticari fəaliyyət göstərirdilər. Tacir Hacı Əbdülhəmid Şimali Azərbaycandan keçərək Rusiyanın Port-Petrovsk (indiki Mahaçqala) şəhərinə gəlmiş və burada ticarət məntəqəsi açmışdı. Oğlu Məhəmməd atasına bu işlərdə kömək edirdi. O hələ yeni-yetməlik çağlarından belə nəticəyə gəlmişdi ki, Rusiya və onun tərkibində olan Şimali Azərbaycanda çap olunan ədəbiyyatı oxumaq üçün rus, Avropada çap olunan ədəbiyyatı oxumaq üçün fransız dilini öyrənmək vacibdir.

Təbrizə qayıtdıqdan sonra Məhəmməd mədrəsədə ruhani təhsili almışdı. Bu sahədə fəaliyyətini davam etdirərək o, müctəhid dərəcəsinə çatmışdı. Bununla bərabər, Şeyx Məhəmməd rus və fransız dillərini də öyrənmişdi. Dərin bilikləri sayəsində Təbrizin Talibiyyə mədrəsəsinə işə qəbul edilən Şeyx Məhəmməd burada nücum elmindən (astronomiya) dərs deyir. Vətəninin ağrı-acılarına şərik

olan gənc şah rejiminin özbaşnalıqlarına, xarici şirkətlərin İranın daxili işlərinə qarışmasına, ölkənin səfalətində olmasına qarşı çıxış edir.

O dövrdə İranın iqtisadi və mədəni mərkəzlərindən biri olan Təbriz ölkədəki inqilabi hərəkatlarda da mərkəz rolunu oynayır. Təsadüfi deyil ki, 1905 - 1911-ci illər İran inqilabının əsas hadisələri Cənubi Azərbaycanda cərəyan etmiş, Təbriz inqilabın mərkəzi olmuşdur. Şeyx Məhəmməd İran inqilabı dövründə siyasi həyata qədəm qoymuş, inqilabın fəal iştirakçılarından olmuşdur. 1908 - 1909-cu illərdə Təbrizdə baş verən döyüşlərdə o, Səttarxanın başçılığı altında iştirak etmiş, Təbrizin Xiyaban məhəlləsinin müdafiəsini təşkil edib qalib gəldiyinə görə Xiyabani adını qazanmışdır. Xalq arasında böyük nüfuza malik olan Şeyx Məhəmməd Xiyabani 1909-cu ildə Azərbaycan milli əncüməninin (yerli özünüidarəetmə orqanı) üzvü seçilmişdir. Bu sahədəki fəaliyyət onun hörmətini artırmış və o, 2-ci çağırış İran Məclisinə deputat seçilmişdir. Bu dövrdə Şeyx Məhəmməd demokratik islahatlar keçirilməsi məqsədi ilə yaradılan İran Demokratik Firqəsinə (İDF) üzv yazılmışdır. Lakin məlumdur ki, Rusiya və İngiltərə dövlətlərindən kömək alan mürtəce şah rejimi ək-sinqilabi çevriliş etmiş, inqilabi silah gücünə boğmuşdur. Şeyx Məhəmməd Xiyabani Cənubi Azərbaycanı tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır.

1911-ci ildə mühacir kimi Rusiya ərazisinə keçən Xiyabani Bakı, Port-Petrovsk, Tiflis şəhərlərində yaşamışdır. Burada o, inqilabi fikirlərin necə yayılmasının, gizli siyasi təşkilatların fəaliyyət göstərməsinin, Azərbaycan ziyahları arasında milli-azadlıq ideyalarının yaranmasının şahidi olmuşdur.

1914-cü ildə Şeyx Məhəmməd Xiyabani Təbrizə qayıdaraq ədəbi-fəlsəfi dərnək yaratmışdır. Əslində, bu dərnəyin üzvləri şah rejiminə qarşı mübarizə yolları barəsində düşünür, gizli siyasi fəaliyyətlə məşğul olurdular. Tərəfdaşlarının sayını artıran Xiyabani getdikcə fəaliyyət sahəsini genişləndirir. O, İran Demokratik Firqəsinin Azərbaycan əyalət komitəsinin sədri seçilir.

1917-ci ildə Rusiyada fevral inqilabının baş verməsi və çar hakimiyyətinin devrilməsi Şeyx Məhəmməd Xiyabani tərəfindən rəğbətlə qarşılanmış və alqışlanmışdır. Onun başçılıq etdiyi komitə açıq fəaliyyətə başlamışdır. İlk növbədə inqilabi ideyaların xalq arasında yayılmasına önəm verən Xiyabani bu sahədə fəaliyyətini genişləndirir. 1917-ci il aprelin 9-da İran Demokratik Firqəsinin Azərbaycan əyalət komitəsinin rəsmi nəşr orqanı olan "Təcəddüd" ("Yeniləşmə") qəzeti çap olunmağa başlayır. Qəzetdə Xiyabaninin və komitənin digər üzvlərinin məqalələri çap olunur, şah rejiminin iç üzü açılır, şah məmurlarının xarici şirkətlərlə iyrənc sövdələşmələri pislənir. Lakin komitənin fəaliyyəti çox vaxt İran Demokratik Firqəsinin Tehrandə oturan liderləri tərəfindən məhdudlaşdırılırdı. Cənubi Azərbaycanda baş verən hadisələrdən bixəbər olan, onlara gec reaksiya verən və öz proqramlarında azərbaycanlıların maraqları ilə az

hesablaşan bu liderlər, Xiyabaninin fikrincə, komitənin fəaliyyətinə əngəl törədirdilər.

Belə olduğu halda firqə üzvləri 1917-ci il avqustun 24-də İDF Azərbaycan əyalət komitəsinin geniş iclasında Azərbaycan Demokratik Firqəsi (ADF) müstəqil elan edilir, Xiyabani partiyanın mərkəzi komitəsinin sədri seçilir. ADF Cənubi Azərbaycan ərazisinə yeridilmiş Antanta qüvvələrinə qarşı mübarizə aparmaqla bərabər, onların milli ədavət siyasətinə qarşı da çıxış edirdi. Belə ki, avropalılardan kömək alan erməni silahlı dəstələri aysorlarla birləşərək Cənubi Azərbaycanın şimal-qərbində Azərbaycan türk əhalisinə qarşı soyqırım siyasətini həyata keçirir, kəndləri yandırırıldı. Xiyabaninin təklifi ilə yaradılan silahlı dəstələr dərhal Şərəfxan, Səlməs, Urmiya istiqamətlərinə yeridilir, buradakı quldur dəstələrini dağıdır və bununla da qətl-qarətlərin qarşısı alınır.

Bu dövrdə Xiyabani özünün **sehdir** siyasi-nft zəri platformasını açıqlayır. "Təcəddüd məsləki" adlandırdığı bu platforma imperialist ölkələrinin İrandakı ağalığına, şah hakimiyyətinə, feodal geriliyinə, sosial ədalətsizliyə qarşı yönəlmişdi. Xiyabaninin tələbi əsl xalq hakimiyyət sisteminin təşkil edilməsi idi. 1917 - 1920-ci illərdə öz platformasını dinc yolla həyata keçirməyə çalışan Xiyabani bunun mümkünsüzlüyünü anlayır. Şimali Azərbaycanda yaradılmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin başının üstünü almış qara buludların mövcudluğu göstərirdi ki, mürtəcə qüvvələr öz məqsədlərinə nail olmaq üçün heç nə ilə hesablaşmırlar. Belə şəraitdə ADF silahlı üsyana hazırlaşmağa başlayır.

Üsyana başçılıq etmək üçün ilk növbədə ictimai idarə heyəti təşkil olunur. 1920-ci il aprelin 7-də Təbrizdə başlayan üsyan sürətlə bütün Cənubi Azərbaycana yayılır. Hər yerdə şah tərəfdaşları tutduqları vəzifələrdən qovulurlar. İctimai idarə heyəti faktik olaraq müvəqqəti hökumət kimi fəaliyyət göstərməyə başlayır. İyunun 23-də onun əsasında Milli Hökumət təşkil edilir, Xiyabani Milli Hökumətin sədri seçilir. Cənubi Azərbaycan "Azadistan", yəni Azadlıq ölkəsi adlanmağa başlayır. Yeni iş yerlərinin açılması, pul islahatının keçirilməsi, bank-maliyyə sisteminin yaradılması, bələdiyyə seçkilərinin keçirilməsi istiqamətində işlər aparılır, torpaq islahatı başlanır. Həmçinin səhiyyə, maarif və ədliyyə sahələrində tədbirlər həyata keçirilir.

Milli-azadlıq və demokratik hərəkət İngiltərənin İrandakı rəsmi nümayəndələrini və İran hökumətini təşvişə salmışdı. Hərəkətin getdikcə genişlənməsi, Milli Hökumətin tədbirlərinin xalq arasında rəğbətlə qarşılanması onları qorxudurdu. Nəticədə birgə səylərlə hərəkəti silah gücünə boğmaq qərara alınır.

1920-ci il sentyabrın 12-də Cənubi Azərbaycana hücum başlanır. Azsaylı fə dai dəstələri müqavimət göstərsələr də, qüvvələr nisbəti qeyri-bərabər

olduğundan Təbriz şəhəri tutulur, axıra qədər müqavimət göstərən Xiyabani həlak olur.

Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin başçılıq etdiyi hərəkət məğlub olsa da, Azərbaycan xalqının imperialist ağalığına, şahlıq rejiminə qarşı, milli istiqlaliyyət uğrunda mübarizə tarixində mühüm yer tutur. İran ərazisində yaşayan Azərbaycanlıların milli özünüdərk prosesinin inkişafında Xiyabaninin əvəzsiz xidmətləri olmuşdur.

Hüseyn Cavid

(1882-1941)

Stalinin fitvası ilə 1937-ci ildə başlamış "böyük terror" deyilən repressiyalar dalgası minlərlə Azərbaycan ziyalısının – yazıçı, alim, dövlət xadiminin həyatına son qoymuşdur. Azərbaycanın düşünən beyinlərini məhv etməklə imperiya xalqımızı kölə vəziyyətinə salmağı, onun bir millət kimi varlığına son qoymağı planlaşdırırdı. Təxmini hesablamalar göstərir ki, XX əsrin 30 – 40 –cı illərində 40 mindən artıq azərbaycanlı repressiyaların qurbanı olmuşdur. Bu qurbanlardan biri də Hüseyn Cavid (Rasizadə) idi. Hüseyn Cavidin adı Azərbaycan tarixinə böyük şair, dahi dramaturq və görkəmli maarif xadimi, Azərbaycanda ilk mənzum faciənin müəllifi kimi qızıl hərflərlə yazılmışdır.

Hüseyn Abdulla oğlu Rasizadə 1882-ci ildə Naxçıvanda, tanınmış ruhani ailəsində anadan olub. İlk təhsilini Naxçıvanda mollaxanada alıb, 1895-ci ildə atası onu Məhəmmədağlı Sidqinin "Tərbiyyə" adlı məktəbinə qoyub. Burada təhsil yeni qaydalarla həyata keçirilirdi. İlk şeirlərini də təhsil dövründə o, "Gülçin" və "Salik" təxəllüsü ilə yazmışdır. 1898-ci ildə məktəbi müvəffəqiyyətlə bitirən Hüseyn Rasizadə Cənubi Azərbaycana getmiş, Təbrizin Talibiyə mədrəsəsində təhsilini davam etdirmişdir. Özünü dolandırmaq və təhsilini davam etdirməkçün o burada ticarətlə də məşğul olmuşdur. 1903-cü ildə mədrəsəni müvəffəqiyyətlə bitirərək o, ali təhsil almaq məqsədi ilə İstanbula getmişdir. 1909-cu ildə Hüseyn İstanbul Universitetinin ədəbiyyat şöbəsini bitirmişdir. Təhsil illərində ərəb, fars və türk dilləri" mükəmməl öyrənən Hüseyn Şərq və Qərb ədəbiyyatı ilə, həmçinin təsəvvüf fəlsəfəsi ilə yaxından tanış olmuşdur.

Naxçıvana qayıtdıqdan sonra burada açdığı xüsusi məktəbdə dərs deməyə başlayan Hüseyn Rasizadə çox keçmir ki, Tiflisə yollanır. Tiflisdə o, Qafqaz

Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin məktəbində, sonra isə Gəncədə "Məktəbi-ruhaniyyə"də müəllim işləyir.

Bu dövrdə lirik-romantik şeirlərini Cavid təxəllüsü ilə yazmağa başlayan Hüseyn onları "Şərqi-Rus", "İrsad", "Füyuzat", "Həqiqət", "Məktəb", "İqbal", "Yeni iqbal" qəzet və jurnallarında çap etdirmişdir. "Naxçıvanda nələr gördüm", "Naxçıvana nə lazım", "Həbsi-hal", "Nakamlıq" məqalələrində müəllif dövrün problemlərini və xalqın ağır güzəranını qələmə almışdır.

Hüseyn Cavid 1913-cü ildə "Ana" faciəsini və "Keçmiş günlər" şeirlər toplusunu çap etdirmişdir. "Ana" əsərində sadə insanlarda olan nəciblik, sədaqət, mərdlikdən danışılır. Cavid 1912-ci ildə yazdığı "Maral" ("Zavallı qadın") faciəsində şəxsiyyət və qadın azadlığı məsələsini qaldırır. "Öksüz Ənvər", "Çoban türküsü", "Kiçik sərsəri", "Dün və bu gün", "Görmədim" və s. şeirlərində şair cəmiyyətdə hökm sürən sosial ədalətsizlik və bu ədalətsizliyin insanların taleyinə təsirini göstərmişdir. "Məsud və Şəfiqə" şerində Bakı neft mədənlərində çalışan fəhlələrin dözülməz vəziyyəti sahibkarların tüfeyli, fırvan həyatı ilə qarşılaşdırılır. 1912-ci ildə çap edilən "Sən nəsin, kisin deyən ariflərə" poemasında Cavid ədalətsizliyin ləğv edilmə yollarını araşdırmış, işıqlı cəmiyyətin yaradılmasının mümkünliyünü vurğulamışdır. I Dünya müharibəsi ərəfəsində və gedişində yazdığı "Məzlumlar üçün", "Hərb ilahi qarşısında" şeirlərində işğalçı müharibələr pislənir, onlara nifrət bildirilir.

Hüseyn Cavid təkcə şair yox, daha çox dramaturq kimi tanınmışdır. Onun fəlsəfi və tarixi faciələri, ailə-məişət dramları Azərbaycan dramaturgiyasında yeni bir mərhələ yaratmışdır. Onun əsərləri eyni zamanda Azərbaycan teatrının inkişafına da böyük təsir göstərmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk mənzum faciə olan "Şeyx Sənan" (1914) əsərində Cavid mürtəcə din xadimlərinin insanları bir-birindən ayırmaqçün uydurduqları çürük ehkamlara qarşı etiraz etmişdir.

1915-ci ildən etibarən Hüseyn Cavid Bakıda yaşamış, "Şəfa" məktəbində müəllim vəzifəsində çalışmış, "Açıq söz" qəzeti ilə əməkdaşlıq etmişdir. Dövrün siyasi hadisələri onun əsərlərinə və dünyagörüşünə təsir göstərməyə bilməzdi. 1917-ci ildə yazdığı "Şeyda" dramında və 1918-ci ildə qələmə aldığı "Haqqını sən mübarizə ilə ala bilərsən" poemasında Hüseyn Cavid ilk dəfə "Haqq verilmir, alınır" ideyasını səsləndirmişdir. O, insanları hüquqları uğrunda mübarizəyə səsləyir, istismarçılarla mübarizədə inqilabi yolun labüd olmasını bildirirdi.

1918-ci ildə yazdığı "İblis" faciəsi Hüseyn Cavidin yaradıcılığında mühüm yer tutur. İblis surətində müəllif dövrün mürtəcə qüvvələrinin, özünü düşünüb xalqı unudanların, insanların mənəviyyatını tapdalayanların, "iyirminci əsrin mədəni vəhşiləri"nin obrazını ümumiləşdirmişdir. Bakıda bolşevik-erməni qüvvələrinin törətdikləri cinayətlər ədəbə böyük təsir göstərmiş, bir daha sübut

etmişdir ki, firavan, müstəqil həyat arzulayan xalq bunun uğrunda mübarizə aparmalıdır.

Hüseyn Cavid 1918-ci ildə Naxçıvana qayıtmış, "Rüşdiyyə" məktəbində müəllim işləmişdir. Erməni daşnakları və onların havadarlarının Naxçıvana və Zəngəzura olan iddialarına qarşı mübarizə aparan Araz-Türk Cümhuriyyətinin təşkilində Hüseyn Cavid yaxından iştirak etmişdir.

1919-cu ildə Cavid Bakıya dönərək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin maarif və təhsil işlərində fəal iştirak etmişdir. Müəllim işləməyində davam edən yazıçı "Bakı və ətraf rayonların müəllimlər ittifaqı" idarə heyətinin üzvü seçilmişdir. Həmin ildə o, Azərbaycan ədəblərinin "Yaşıl qələm" birliyinə daxil olmuşdur. 1919-cu ildə Hüseyn Cavid Abdulla Şaiqlə birlikdə "Ədəbiyyat dərsləri" adlı dərslik nəşr etdirmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə onun yaradıcılığı məktəb proqramlarına daxil edilmişdir. Belə ki, orta məktəbdə onun "Qız məktəbində", "Çiçək sevgisi", "İlk baş", "Öksüz Ənvər", "Kiçik sərsəri" əsərləri öyrənilirdi.

1920-ci ilədək Cavid mürtəcə qüvvələrlə tərəqqi tərəfdarları arasında gedən mübarizəni, maarifpərvər, təmizqəlblil insanların qələbəsini əks etdirən əsərlər yazırdısa, 1920-ci ilin aprelində Azərbaycanın işğal edilməsi onun yaradıcılığında dönüş oldu. 1920 - 1930-cu illərdə o, Azərbaycanın və ümumilikdə türk xalqlarının qəhrəmanlıq keçmişini tərənnüm edən əsərlər yaratmış, onlar vasitəsilə xalqı mübarizəyə səsləmişdir. Belə əsərlər sırasında "Azər" dastanı, 1922-ci ildə yazdığı "Peyğəmbər", 1925-ci ildə bitirdiyi "Topal Teymur" tarixi dramları xüsusi yer tutur. Cavid bu dövrdə yazdığı siyasi-lirik və lirik-epik şeirlərində də müstəmləkə zülmünün iyrənc sifətini açıq şəkildə göstərmişdir. Onun bu mövzuda yazdığı əsərlərdən "Nil yavrusu" xüsusi yer tutur. 1926-cı ildə Almaniyada müalicədə olmuşdur.

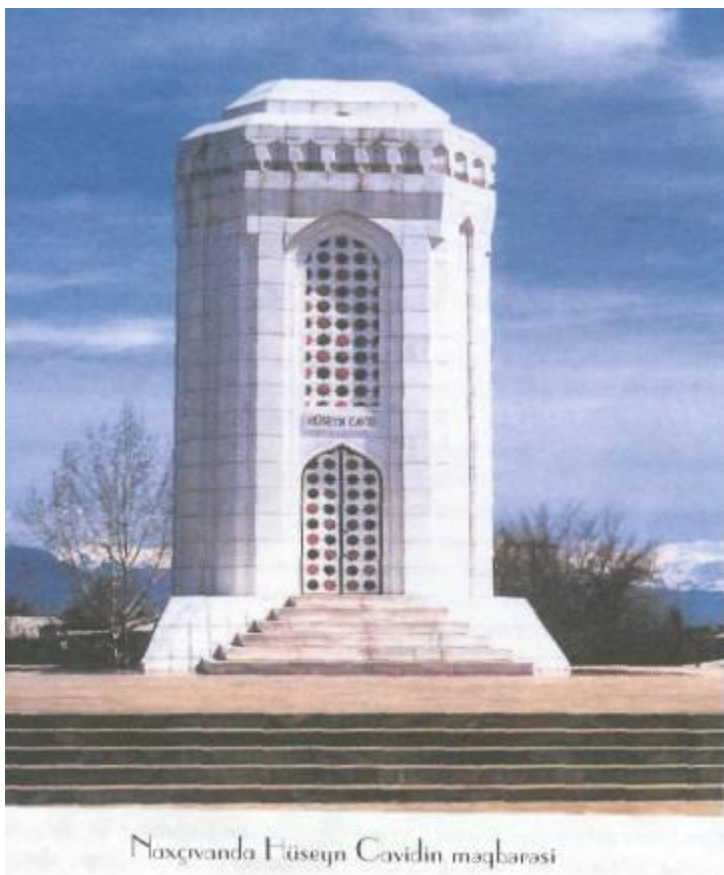
Tarixi dramlar üzərində işini davam etdirən Cavidin 1933-cü ildə yazdığı "Səyavuş", 1935-ci ildə yazdığı "Xəyyam" dramları tarixə, tarixi şəxsiyyətlərə baxışda ciddi dönüş idi. Bu əsərlərdə müəllif istibdadı qarşı üsyan edən kütləni, üsyan başçıları və azadfikirli mütəfəkkirləri qəhrəman kimi seçmişdir. 1936-cı ildə Hüseyn Cavid yazdığı "İblisin intiqamı" əsərində faşizmin baş qaldırması əksini tapmışdır. O, uzaqgörənliklə faşizmin bəşəriyyətə gətirəcəyi bəlalardan xəbər vermiş, insanları onun qarşısını almağa çağırmışdır.

Hüseyn Cavid 1930-cu ildə yazdığı "Telli saz" dramı və "Kor neyzən" poeması ilə Cənubi Azərbaycanda şah rejiminin yaratdığı zülmü təsvir etmiş, bu rejimə qarşı aparılan azadlıq mübarizəsindən söz açmışdır.

1937-ci ildə repressiyalar dalğası başlayanda Cavid ilk həbs olunanlar sırasında idi. Onun vətənpərvərlik ideyaları, türk dünyasının birləşməsi və bir zaman şan-şöhrətini özünə qaytarmaq çağırışları qırmızı imperiyanı bərk narahat

edirdi. Pantürkizm və panturanizmdə günahlandırılan Cavid guya xalqlar arasında nifaq salmaq kimi absurd ittihamları qəbul etmədi. Ona qarşı Türkiyənin xeyrinə casusluq etmək kimi ittiham irəli sürüldü, lakin müstəntiqlər bu böhtanı təsdiqləyən sübut-dəlil tapa bilmədilər. Ən dözülməz həbsxana rejimi belə Cavidi sındıra bilmədi və o, cəsarətlə ona qarşı sürülən ittihamları rədd etdi. Məhkəmə Hüseyn Cavidə 8 il cəza müddəti kəsdi və o, 1938-ci ildə Maqadana göndərildi. 1940-cı ildə İrkutska köçürüldü.

Ağır işgəncələrə, sərt və amansız həbsxana həyatına dözməyən Hüseyn Cavid 1941-ci il dekabrın 5-də Rusiyanın İrkutsk vilayətinin Tayşet rayonu Şevçenko kəndində vəfat etdi.

Naxçıvanda Hüseyn Cavidin məqbarəsi

1956-cı ildə Cavidin saxta ittihamlarla həbs edildiyi sübuta yetirildi və ona bəraət verildi. Cavidin 100 illik yubileyi ərəfəsində cənazəsi Azərbaycan xalqının böyük oğlu Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə İrkutsk vilayətindən Naxçıvana gətirildi, buradakı ev-muzeyinin yaxınlığında dəfn edildi. 1996-cı ildə böyük sənətkarın qəbri üzərində möhtəşəm məqbərə ucaldıldı.

Mikayıl Müşfiq (1908-1939)

Azərbaycan sovet poeziyasının yaratıcılarından sayılan Mikayıl Müşfiq XX əsrin 20 – 30-cu illərində ən şöhrətli, ən çox sevilən və oxunan çairlərdən biri olmuşdur. Qısa, lakin mənalı ömür yaşamış Müşfiq 10 şeir kitabı çap etdirə bilmişdir. 30-cu illərin amansız repressiya məşını Azərbaycanın intellektual potensialına böyük zərbə vurmuşdur. Repressiyalar nəticəsində Azərbaycan xalqı özünün yüksək intellektual səviyyəli, milli ruhlı iki nəslinin ən görkəmli nümayəndələrini itirmişdir. “Xalqa xəyanət”, “əksinqilabi fəaliyyət”, “müsavatçılarla əlaqə”, “xarici dövlətlərə casusluq” damğaları ilə minlərlə Azərbaycan ziyalı məhv edilmişdir. Hüseyn Cavid, Əli Nəzmi, Əhməd Cavad, Tağı Şahbazi, Salman Mümtaz, Ülvi Rəcəb və daha neçə-neçə sənət və elm adamının məhv edilməsi Azərbaycan xalqının inkişafına ağır zərbə vurmuşdur. Həmin repressiyanın qurbanlarından biri də Mikayıl Müşfiq olmuşdur. Azərbaycan tarixinə Mikayıl Müşfiq görkəmli şair, epik lövhələr, lirik ricətlər ustası kimi daxil olmuşdur.

Mikayıl Müşfiq (Mikayıl İsmayılzadə) 1908-ci ildə Xızı kəndində anadan olmuşdur. Atası Ə.İsmayılzadə hörmətli müəllim və istedadlı şair imiş. Yetim qalan Müşfiq yaxın qohumlarının himayəsində böyümüşdür. Təhsilini rus-azərbaycan məktəbində almış Müşfiq humanitar elmlərə böyük maraq göstərməklə bərabər, rus dilini də mükəmməl öyrənmişdir.

1920 - 1927-ci illərdə Müşfiq Bakı darül-müəllimində, 12 nömrəli ikidərəcəli məktəbdə oxumuşdur. Bu məktəblər müəllim peşəsinə yiyələnməyə imkan verirdilər. Savadsızlığın ləğvinə böyük diqqət yetirən sovet hakimiyyət orqanları yeni təhsil ocaqlarının açılmasına hər cür şərait yaradırdılar. Məktəblərin proqramı sovet hakimiyyətinə sadıq şəxsiyyətlər yetişdirmək istiqamətində qurulmuşdu.

Mikayıl Müşfiq V.İ.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutuna daxil olur. 1931-ci ildə institutun dil və ədəbiyyat şöbəsini bitirərək Bakı məktəblərində müəllimlik etməyə başlayır.

M.Müşfiq ilk şeirlərini 20-ci illərin ortalarından çap etdirməyə başlamışdır. Tənqidçilər gənc şairin böyük istedadını qeyd etməklə yanaşı, şeirlərində lirikanın üstün olduğunu ona irad tuturdular. Şairə məsləhət görürdülər ki, o, Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasını daha qabarıq göstərməyə çalışsın. Onun işıq üzü görmüş ilk şeir toplusu Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasına həsr olunmuş "Bir gün" kitabı olur. Kitab o dövrün ictimai mühiti tərəfindən mühüm hadisə kimi qarşılanır. Tənqidçilər qeyd edirdilər ki, müasirlik, xəlqilik, humanizm Müşfiq poeziyasının canında və qanındadır.

Məhəbbət lirikası Müşfiqin poeziyasında mühüm yer tuturdu. Onun "Sənin gözlərin", "Ulduzlar", "Şirin qız", "Yenə o bağ olaydı", "Ürək", "Maral", "Sənin gülüşlərin", "Nə deməkdir?" kimi şeirləri dillər əzbəri idi. Yaradıcılığına xas coşqun hiss, həyəcan, gələcək arzusu ilə qanadlanan xəyal onun şeirlərinə romantik bir vüsət verirdi. 1930-cu ildə işıq üzü görmüş "Küləklər" kitabı Azərbaycan poeziyasına bənzərsiz bir lirik şairin gəldiyini göstərirdi. Lakin respublikanın rəhbərliyi inqilab, xalqlar dostluğu, qadın azadlığının təənnümü, beynəlxalq imperializmin ifşası və s. problemlərə həsr olunmuş şeirlər tələb edirdi.

1932-ci ildə Mikayıl Müşfiq Azərbaycan xalqının ağır keçmişindən və yeni həyat quruculuğundan bəhs edən "Buruqlar arasında", 1933-cü ildə "Əfşan", "Çoban", "Dağlar faciəsi", 1935-ci ildə "Səhər", "Sındırılan saz" və s. poemalarını yazır. Tələb olunan mövzulara həsr olunmalarına baxmayaraq, bu poemalarda epik vüsətlə yanaşı, lirika da qüvvətli idi. 1932-ci ildə işıq üzü görmüş "Günün səsləri" şeirlər kitabında toplanmış şeirlərin də əsas "qüsuru" kimi lirikanın mövzunu üstələməsi göstərilirdi. 1934-cü ildə Müşfiqin "Şeirlər" kitabı çap olunur. O bu kitabda özünü bir daha epik lövhələr, lirik ricətlər ustası kimi göstərmişdi.

Müşfiq poeziyası orijinal sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə fərqlənir və diqqəti cəlb edir. Yüksək emosionallıq, qeyri-adi ahəngdarlıq və yığcamlıq Müşfiq şerinin əsas bədii keyfiyyətləridir. Lakin bu lirika, ümumiyyətlə, şairin bütün istedadı sovetlərə işləməli, sovetlərin ideologiyasını dəstəkləməli idi. Hər halda, o dövrdə respublikanı idarə edən şəxslər belə düşünürdülər. Ancaq şair onların istədikləri kimi ola bilmirdi. O, dövrlə ayaqlaşmağa, hisslərini gizlətməyə, tələb olunan istiqamətdə şeirlər yazmağa çalışırdı. 1936-cı ildə hətta hind xalqının milli istiqlaliyyət uğrunda mübarizəsinə həsr olunmuş "Azadlıq dastanı" poemasını yazır. Poemada ingilis imperialistlərinin ifşa olunması rəhbərlik tərəfindən yaxşı qarşılanır, lakin poemadakı bəzi ifadələr şairin bolşevik imperializminə işarə etməsini göstərmişdir. Bu işə artıq həyəcan signalı kimi qəbul edilmiş, Müşfiqin adı "qara siyahı"lara salınmışdı.

M.Müşfiq uşaqlar üçün "Pambıq", "Bir may", "Pioner", "Məktəbli şərqişi", "Zəhra üçün". "Pioner sarayı" kimi şeirlər yazmışdır. Uşaqlar üçün nəzərdə tutduğu "Qaya", "Vuruşmalar" poemaları, "Şəngül, Şüngül, Məngül",

"Kəndli və ilan" mənzum nağılları da xalq arasında ona böyük populyarlıq qazandırmışdır. Müşfiqin əsərləri SSRİ xalqları dillərinə tərcümə olunmuşdur. Müşfiq şifahi xalq ədəbiyyatına da, klassik ədəbiyyata da yaxşı bələd olmuş, ənənələri davam və inkişaf etdirmişdir. Onun Firdovsi, Ömər Xəyyam, A.S.Puşkin, M.Y.Lermontov, T.Q.Şevçenko və S.Y.Marşakdan gözəl bədii tərcümələri var.

1937-ci ildə Mikayıl Müşfiq 11-ci kitabını - "Çağlayan"ı çapa hazırlayıb. Lakin bu zaman respublikada artıq repressiya küləkləri tüğyan edirdi. "Mədəni inqilab", "Din əleyhinə mübarizə", "Rədd olsun tar!", "Rədd olsun kamança!" şüarları altında keçirilən kampaniyalarda milli-mənəvi dəyərlərə hücumlar təşkil edilir, xalqın mənliliyinə böyük zərbə vurulurdu. Əlifbanın dəfələrlə dəyişdirilməsi, məktəblərdə ruslaşdırma siyasətinin aparılması son nəticədə Azərbaycan xalqının özünəməxsus cəhətlərini məhv edib, onun "sovet xalqı" anlayışı ilə bildirilən mücərrəd kütlənin tərkib hissəsinə çevrilməsi məqsədini güdüdü.

Kommunist partiyasının diktaturasına qarşı mübarizə aparanlar, sovetlərin siyasətini tənqid edən repressiyalar burulğanında məhv edilirdi. Özünü dünyada ən azad dövlət, ən humanist cəmiyyət kimi təbliğ edən bir ölkədə hər an insan haqları və azadlıqları pozulur, ölkənin "doğma" vətəndaşları ilə qeyri-insani rəftar edilirdi. Kütləvi repressiyalar açıq-fikirli, istedadlı, qabaqcıl ziyalılara, təcrübəli və qabiliyyətli dövlət və hərbi xadimlərə qarşı yönəlmişdi. Bir çox hallarda sadə insanlar da repressiyaların qurbanları olurdular. Azərbaycan SSR-in hüquq-mühafizə orqanlarına rəhbərlik edən Qriqoryan, Markaryan, Sumbatov-Topuridze, Malyan və başqaları on minlərlə Azərbaycanlıni məhv etmiş və ya sürgünə göndərmişdilər. Repressiyalar nəticəsində Azərbaycan xalqı özünün yüksək intellektual səviyyəli, milli ruhlu iki nəslinin ən görkəmli nümayəndələrini itirmişdir. "Xalqa xəyanət", "əksinqilabi fəaliyyət", "müsavatçılarla əlaqə", "xarici dövlətlərə casusluq" damğaları ilə minlərlə Azərbaycan ziyalısı məhv edilmişdir. H.Cavid, Ə.Nəzmi, Ə.Cavad, T.Şahbazi, S.Mümtaz, Ü.Rəcəb və daha neçə-neçə sənət və elm adamının məhv edilməsi Azərbaycan xalqının inkişafına ağır zərbə vurmuşdur.

Cəfəng, uydurma bəhanələrlə həbs edilənlər arasında Mikayıl Müşfiq də olmuşdur. Şairə olmanın işgəncələr verilmiş, qondarma ittihamlar irəli sürülmüş, nəhayət, ölüm cəzası kəsilmişdir. 1939-cu il martın 12-də bu dəhşətli hökm icra edilmişdir: XX əsrin on görkəmli Azərbaycan şairlərindən Mikayıl Müşfiq güllələnmişdir.

Vəli bəy Yadigarov
(1898-1971)

Olduqca zəngin hərbi bioqrafiyası olan Vəli bəy Yadigarov az tanınmış sərkərdələrimizdəndir. I Dünya müharibəsində iştirak etmiş, Azərbaycan Milli Ordusu sıralarında Qarabağ uğrunda vuruşmuş, sovetlərə qarşı üsyanlarda fərqələnmiş Vəli bəy mühacirətə gedərək Polşa ordusu sıralarında onun azadlığı və müstəqilliyi uğrunda vuruşmuşdur. 1920 – 1921 –ci illərdə sovetlərə qarşı, 1941 – 1945-ci illərdə faşistlərə qarşı igidliklə döyüşmüş həmyerlimiz sovetlər Polşanı işğal edəndə Argentinaya mühacirətə getmiş, orada vəfat etmişdir. Polşa hökumətinin göstərişi ilə xüsusi hava reysində cənəzəsi Varşavaya gətirilmiş və orada təntənəli şəkildə dəfn olunmuşdur. Görkəmli sərkərdə, azadlıq uğrunda son nəfəsinədək mübarizə aparan insan, Azərbaycanı Avropada tanıdan həmyerlimiz Vəli bəy Yadigarovun adı Azərbaycan tarixinə yazılmışdır.

Vəli bəy Sadıq bəy oğlu Yadigarov 1898-ci ildə Borçalının Təkəli kəndində zadəgan ailəsində anadan olmuşdur. Məşhur Azərbaycan şərqşünası Mirzə Cəfər Topçubaşova qohumluğu çatan atası Sadıq bəy oğlanlarını hərbi məktəblərə qoymuşdur. Vəli bəy 1909-cu ildə Tiflis hərbi gimnaziyasına qəbul edilmiş və 1916-cı ilədək burada oxumuşdur.

Vəli bəy 1916-cı ildən Rusiyanın Əlahiddə Qafqaz Korpusunun süvari hissələrində xidmət etməyə başlamışdır. I Dünya müharibəsini Qafqaz Cəbhəsində qarşılayan gənc kornet cəbhəyə göndərilmiş və məşhur Brusilov hücumunda iştirak etmişdir. Bir müddət 1-ci Dağıstan süvari alayında xidmət etdikdən sonra Vəli bəy Artilleriya Zabit Məktəbinə göndərilir. Lakin bolşeviklərin Peterburqda çevrilişi və Rusiyanın parçalanması nəticəsində onun ordusu iflic vəziyyətinə düşmüşdü. Bütün Rusiya ərazisində bolşeviklər tərəfindən qurulmuş postlarda keçmiş çar zabitlərini axtarır, onları qətlə yetirirdilər. Min bir əziyyətlə Vəli bəy 1918-ci ilin sentyabrında Azərbaycana gəlir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasını sevinclə qarşılayan Yadigarovlar nəslindən 8 nəfər zabit Milli Orduda xidmət etmişdir. Onlardan biri, Vəli bəyin böyük qardaşı Davud bəy Qarabağ və Zəngəzur döyüşlərində göstərdiyi igidliyə görə 1919-cü ildə general-mayor rütbəsinə layiq görülmüşdür. Azərbaycana gələn Vəli bəy dərhal Milli Ordunun sıralarında xidmət etmək

arzusunu bildirmişdir. 3-cü Şəki süvari alayı təşkil ediləndə o bu alayda eskadron komandiri vəzifəsində çalışmağa başlamışdır.

1920-ci il martın 22-də, Novruz bayramı axşamı Ermənistan silahlı qüvvələri və qiyamçı ermənilər Şuşa, Laçın, Xankəndi, Xocalı, Əsgərana hücum edirlər. Başda general-mayor H.Səlimov olmaqla Qarabağ Ərazi Qoşunları təpədən-dırnağadək silahlanmış düşmənin hücumunun qarşısını alır, müdafiə döyüşlərində ona ağır zərbələr vurur. Azərbaycan hissələri aprelin 3-də əks-hücumə keçir. 12 günlük ölüm-dirim döyüşlərində erməni qüvvələri darmadağın edilir. Qarabağın bütün məntəqələri üzərində yenidən üçrəngli bayrağımız dalğalanır. Bu döyüşlərdə Vəli bəy Yadigarovun eskadronu xüsusilə fərqlənir. 3-cü Şəki süvari alayının komandiri polkovnik Tonkiyev martın 26-da general-mayor Həbib bəy Səlimova göndərdiyi məktubda yazırdı: "Bu gün - martın 26-da artilleriya və tufəng hazırlığından sonra Çaylı və Bürcü kəndləri tutulmuşdur. Ermənilər Çaylıdan qərbə - dağların şərq ətəklərinə çəkilmişlər. Ermənilərdən bir neçə döyüşçü öldürülmüşdür. Bizim tərəfdən isə bir neçə partizan yaralanmışdır. Düşmənin çoxsaylı süvari dəstəsini başılovlu qaçmağa məcbur etmiş 1-ci yüzliyin korneti Vəli bəy Yadigarovun çevik süvarilərinin hücumunu xüsusi qeyd etmək istəyirəm".

1920-ci ildə Azərbaycan Sovet Rusiyası qoşunları tərəfindən işğal edilir. Azərbaycan Milli Ordusunun zabitlərinin aqibəti müxtəlif olur. Kimisi Mehmandarov kimi, "Vətəndən ayrılmağa heç bir əsasım yoxdur" deyərək vətəndə qalmaq qərarına gəlir və repressiyaların qurbanı olur. Kimisi Türkiyə, Fransa, Almaniyaya və başqa ölkələrə mühacirətə gedir, müxtəlif peşə sahibləri olur. Bir qisim zabit isə onların vətənlərinə təcavüz etmiş bolşeviklərə qarşı üsyanlar vasitəsilə mübarizə aparmaq qərarına gəlir. Belələri sırasında Vəli bəy Yadigarov da var idi. O, 1920-ci ilin yayında 3-cü Şəki süvari alayının döyüşçüləri ilə məşhur Qarabağ üsyanında iştirak edir, düşməyə ağır zərbələr vurur. Üsyan yatırıldıqdan sonra silahı yerə qoymayan Vəli bəy Gürcüstana keçir və bolşeviklərə qarşı gürcü ordusu sıralarında mübarizə aparmağa hazır olduğunu bildirir. Lakin Gürcüstanı da Azərbaycanın aqibəti gözləyirdi.

Gürcüstan işğal ediləndən sonra Vəli bəy Türkiyəyə keçir. Azərbaycanlılar burada dost və qardaş kimi qəbul edilir, onların bir çoxu Atatürkün ordusunda azadlıq yürüşündə iştirak edir. Lakin Türkiyənin Rusiya ilə normal diplomatik münasibətdə olması Vəli bəyi qane etmirdi. Bu zaman Sovet Rusiyasının qoşunları Polşaya hücum edir. "Polşa xalqlarına azadlıq" gətirəcəyini vəd edən sovetlər əslində ora ölüm və fəlakət gətirirdilər. Vətəninin işğal altında olmasını, sovetlərin əlinə keçmiş qardaşlarının repressiyalara məruz qalmasını bilən və qisas hissi ilə yaşayan Vəli bəy Polşaya keçmək qərarına gəlir.

Çox böyük çətinliklərlə Rumniyaya, oradan isə Polşaya keçən Vəli bəy burada yaxşı qarşılanmışdır. Keçmiş Rusiya ordusunun zabiti Pilsudski vaxtilə azərbaycanlılarla bir hissədə xidmət etmişdi və onlara xüsusi rəğbəti vardı. Sovet - Polşa müharibəsinin ilk günlərində 20-dən artıq azərbaycanlı zabit Polşa ordusuna qəbul edilir; Vəli bəy də o cümlədən. Özü də o, Polşa ordusunun süvari hissələrinə qəbul edilir.

Vəli bəyin Polşa ordusu sıralarında necə xidmət etməsi barədə 6 iyul 1990-cı il tarixli "Jiçe Varşavı" qəzeti yazırdı: "Ötən şənbə Varşava qəbiristanlığında Vəli bəy Yadigar müsəlman-tatar qaydası ilə dəfn olunmuşdur. Dəfn fəxri qarovulun müşayiəti ilə hərbi şöhrəti qaydaları ilə keçirilmişdir. Mərhumu son mənzilə yaxın qohumları, dostları, keçmiş alaydaşları yola salmışlar. Yaylın atəşi açılmış, orkestr Şopenin dəfn marşını çalmışdır. Cənazə üzərində müsəlman ayinini Varşava və Belostok yeparxiyasının imamı Aleksandr Əli Şaletski icra etmişdir. Bəs polkovnik Yadigar kimdir? Müsəlmandır. Azərbaycan knyazıdır...

Bu qərib Polşa ordusu heyətində vuruşmuş, K.Somskovski adına 7-ci Ulan alayının zabiti olmuşdur. O, 1920-ci ildə tabeliyində olan hissə ilə birlikdə Azərbaycana tərək etmək məcburiyyətində qalmış, 1921-ci ilin mart ayında Polşada sığınacaq tapmış, müqavilə ilə polyak ordusu sıralarına daxil olmuşdur. Qrozdəndə Süvari Məktəbini və Varşava Ali Hərbi Məktəbini bitirdikdən sonra 7-ci süvari polkunun komandir müavini təyin edilmişdir. Polyak qızıyla evlənmiş, polyak dilini öyrənmişdir. Keçmiş alaydaşları onu son dərəcə yüksək mədəniyyətə, sağlam həyat tərzinə malik insan, həm də olduqca tələbkar zabit kimi xatırlayırlar. Vəli bəy Polşaya hücum etmiş hitlerçi qəsbkarlara qarşı 1939-cu il sentyabrın 11-də təşkil olunmuş müdafiə kampaniyasında iştirak etmiş, Mazovetsk süvari briqadasının qərargah rəisi olmuşdur. Polşanın işğalından sonra Armiya Krayovanın tərkibinə daxil olan "Jelen" polkunun komandiri kimi Varşava üsyanında (1944) iştirak etmişdir. Müharibədən sonra Vəli bəy Yadigar Argentinaya mühacirət etmiş, 19 il əvvəl - 1971-ci il dekabrın 3-də Buenos-Ayresdə vəfat etmişdir.

Öz vəsiyyəti ilə Polşada təkrar dəfn edilmişdir. Dəfn mərasimində mərhumun qızı - Züleyxa xanım Yadigar-Kalinoskaya da olmuşdur. O hal-hazırda milliyətcə polyak olan əri ilə İspaniyada yaşayır".

İkinci vətəni Polşa uğrunda mərdliklə vuruşan Vəli bəy 1945-ci ildə Polşaya sovet qoşunları yeridiləndə onlara tabe olmaq istəməmiş, istefa ərizələri yazmış və 1949-cu ildə istefaya çıxaraq Argentinaya yollanmış, burada Polşa və Qafqaz mühacirləri cəmiyyətlərinin fəal üzvü olmuşdur.

Vəli bəy 1933-cü ildə Varşavada "Mustafa Axmatoviç adına tatar-ulan alayının hərbi tarixi oçerki" adlı kitab yazmış və Polşa, Krım, Litva, Rusiya

müsəlmanlarının Polşada xidmətini əks etdirmişdir. Kitab 1990-cı ildə Varşavada təkrarən nəşr olunmuşdur.

Zəngin döyüş bioqrafiyası illərində Vəli bəy Azərbaycanın "İgid nişanı" ordeni, Polşanın 4 ordeni ilə təltif edilmişdir.

Vəli bəy Yadigarov 1971-ci ildə Buenos-Ayresdə vəfat etmiş, 1990-cı ildə məzarı Varşava mərkəzi qəbiristanlığına köçürülmüşdür.

1918-ci ildə Azərbaycan uğrunda döyüşlərdə

Aslanov Həzi Əhəd oğlu (1910-1945)

Həzi Aslanov 1910-cu il yanvarın 2-də Lənkəran şəhərində anadan olub. Uşaqlıqdan hərbi sənətinə böyük maraq göstərən

Həzi 1924-cü ildə Azərbaycan komandirlər məktəbinə daxil olur. Təhsil illərində bilik və bacarığı ilə seçilən Həzi kursda birinci imiş. Nəzəri və praktik məşğələlərdə daim qabaqcıl olan Həzi SSRİ-nin Leninqrad şəhərinə göndərilir və orada təhsilini davam etdirir. O dövrdə sovet qoşunlarının ən müasir tankları sayılan BT-5 və BT-7, T-26 tanklarını mükəmməl öyrənən Aslanov 1930-cu ildə təyinatını SSRİ-nin Qərb hərbi dairələrindən birinin tank hissələrinə alır.

SSRİ-nin Avropa ilə həmsərhəd bölgələri Qərb hərbi dairəsinə daxil idi. Bu istiqamət ən təhlükəli hesab olunur, burada yerləşən hərbi hissələrə ən yaxşı zabitlər göndərilirdi. Aslanovun komandirlik etdiyi hərbi hissələr daim öz döyüş hazırlığının səviyyəsi ilə seçilirdi.

1941-ci ildə faşist Almaniyasının qoşunları SSRİ-yə hücum edəndə ilk zərbə Qərb hərbi dairələrinə vuruldu. SSRİ-nin siyasi və hərbi rəhbərliyinin səhvləri ucbatından sovet hərbi hissələri ağır vəziyyətə düşdü, bir çox yerlərdə almanlar tərəfindən mühasirəyə alındı. Hərbi aviasiya və tank hissələri sarıdan korluq çəkən sovet qoşunları ağır döyüşlərlə geri çəkilməli oldu.

H. Aslanov müharibənin ilk günlərindən başlayaraq döyüşlərdə iştirak etmiş, dəfələrlə fərqlənmiş, medallarla təltif edilmişdir. 1941-ci ilin yayında

1942-ci ilin sonu – 1943-cü ilin əvvəllərində II Dünya müharibəsinin gedişində əsaslı dönüş baş verdi. Stalinqrad ətrafında gedən döyüşlərdə almanların feldmarşal Paulyusun başçılıq etdiyi 330 minlik hərbi qruplaşması mühasirəyə alınaraq darmadağın edildi. Bu qələbənin qazanılmasında azərbaycanlı sərkərdə Həzi Aslanovun müstəsna xidməti olmuşdur. Müharibənin gedişində ən ağır döyüşlərdən qalib çıxmış Həzi Aslanov iki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüş, ona general-mayor rütbəsi verilmişdir. Moskvada Zirehli Tank Qoşunları Akademiyasını bitirmiş Aslanov o dövrdə Sovet Ordusunun ən görkəmli tankçı sərkərdələrindən sayılırdı. Lakin 1945-ci ilin yanvarında onun müəmmalı ölümü bu görkəmli şəxsiyyətin həyat və fəaliyyətini yarımçıq qoydu.

Azərbaycan hərbi tarixinə Həzi Aslanov cəsur döyüşçü, görkəmli sərkərdə, iki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüş ilk və yeganə azərbaycanlı, tank qoşunlarının tətbiqinin yeni üsul və metodlarını yaratmış şəxs kimi daxil olmuşdur.

müharibəni kapitan rütbəsində qarşılayan Aslanova artıq 1941-ci ilin sonuna podpolkovnik rütbəsi verilmişdir. Moskva ətrafında aparılan döyüşlərdə Aslanov ilk ordeninə layiq görülmüşdür. Belə ki, onun komandanlıq etdiyi tank taboru almanların mühasirəsinə düşmüş iri sovet hərbi birləşməsini mühasirədən çıxarmışdır. Mühasirəni yararkən Aslanovun taboru düşməne sarsıdıcı zərbələr vurmuşdur. O həmçinin artıq partladılmaq üçün hazırlanmış 50 avtomaşın **mə və** sursatı mühasirədən çıxarmağa nail olmuşdur. Bu igidliyinə görə Həzi Aslanov Qırmızı Ulduz ordeni ilə təltif edilmişdir.

1942-ci ilin ağır döyüşlərində yüksək hərbi qabiliyyəti ilə fərqlənən Aslanov 55-ci tank alayının komandiri təyin edilir və Rostov və Taqanroqda göstərdiyi şücaətlərə görə yeni orden və medallarla təltif olunur. Aslanovun sərkərdəlik məharətini görən ali komandanlıq onu öz hissəsi ilə müharibənin ən ağır nöqtəsinə - Stalinqrad şəhərinə göndərir. Stalinqrad şəhəri alınardısı, almanlar Volqa çayını nəzarətdə saxlar və SSRİ-nin Asiya hissəsinə keçə bilərdi. Bu səbəbdən də Stalinqrad mühüm strateji əhəmiyyətə malik idi. Odur ki müharibənin ən ağır döyüşləri bu şəhərin payına düşür. 1942-ci ilin payızında burada müdafiə olunan sovet hərbi hissələri noyabr ayında əks-hücum keçirlər. Əks-hücum nəticəsində başda feldmarşal Paulyus olmaqla düşmənin 30 minlik qruplaşması mühasirəyə alınır. Onları mühasirədən çıxarmaq üçün Hitler ora feldmarşal Manşteynin başçılığı ilə böyük tank qüvvələri göndərir. Bu tank qüvvələrinin qarşısında təkcə Aslanovun tank alayı dayanırdı. Əgər o geri çəkilsəydi, Paulyusun qoşunları mühasirədən çıxmaq imkanı qazanardılar. Qüvvələr nisbətinin qeyri-bərabər olmasına baxmayaraq, Aslanov döyüşü qəbul edir və sovet qoşunlarının əsas hissələri köməyə gələndək mövqelərindən çəkilmir. Bu igidliyə görə o, SSRİ-nin ən ali mükafatı - Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülür. Onun alayı "qvardiya tank alayı" adlandırılaraq sovet qoşunlarının say-seçmə hissələri sıralarına daxil edilir.

Stalinqrad vuruşmasından sonra xeyli irəliləyən sovet qoşunları Kursk şəhəri yaxınlığında almanlar tərəfindən dayandırılır. 1943-cü ilin yayında bu dəfə Rusiyanın bu şəhəri uğrunda ağır döyüşlər başlanır. Almanlar təşəbbüsü ələ keçirməyə, sovet qoşunları isə düşmən müqavimətini qırıb irəliləməyə çalışırlar. Ən dəhşətli toqquşma Kursk yaxınlığında yerləşən Proxorovka kəndi yanında baş verir. Burada hər iki tərəfdən 1200 tank üz-üzə gəlir. Uzaq və yaxın məsafələrdən bir-birlərinə atəş açan tankçılar mərmiləri qurtardıqda tanklarını düşmən tankına çırpırmışlar. Kursk döyüşlərində Həzi sonralar "Aslanov fəndi" adını almış fəndini tətbiq etməyə başlayır. Belə ki, o, tankların tamamilə yeni düzülüş və döyüş formasını təklif edir və bu üsulun tətbiqi düşmən üzərində qələbə qazandırır. İndiyənədək də hərbi məktəblər və akademiyalarda "Aslanov fəndi" adlanan həmin üsulu gələcək zabidlərə öyrədirlər.

Mahir sərkərdəlik qabiliyyətinə görə Aslanov SSRİ-nin paytaxtı Moskva şəhərinə göndərilir və orada Zirehli Tank Qoşunları Akademiyasını uğurla bitirir. Beləliklə, artıq polkovnik Aslanova iri tank birləşmələrinə komandanlıq etmək hüququ verilir.

1944-cü il döyüşlərində polkovnik Həzi Aslanov 35-ci qvardiya tank briqadasının komandiri vəzifəsində Belorusiya şəhərlərini işğalçılardan azad edir. O döyüşlərdə Həzinin briqadası düşmənə sarsıdıcı zərbələr vurur, böyük sayda hərbi texnika və ləvazimat qənimət götürür. Buna görə ona tank qoşunları qvardiya general-mayoru rütbəsi verilir. Həm sovet sərkərdələri, həm də almanlar o zaman onu "cinah zərbələrinin ustası" adlandırırmışlar.

1944-cü il iyunun 23 - 30-da məhz Aslanovun briqadası ilk olaraq Berezina çayını keçmiş və Pleşen şəhərini, eləcə də 508 digər yaşayış məntəqəsini düşməndən azad etmişdir. Bu döyüşlərdə fərqlənən Həzi Aslanov ikinci dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına təqdim olunmuş və sənədləri rəhbərliyə göndərilmişdir.

Belorusiya tam azad ediləndən sonra Aslanov briqadası ilə Pribaltikaya göndərilir. Onun briqadası İ.X.Baqramyanın tabeliyinə verilir. Əslən Azərbaycandan olan, Şəmkinin Çardaqlı kəndində böyüyüb başa çatmış bu nankor erməni generalı azərbaycanlılara həmişə xor baxmış, bacarıqlı azərbaycanlılara qısqanclıq və paxıllıqla yanaşmışdır. Bu zaman döyüşlər Litva, Latviya, Estoniya ərazilərində gedirdi. Bu döyüşlərdə Aslanovun briqadası xüsusilə fərqlənmişdir.

1945-ci il yanvarın 24-də Mitava (indiki Yelqava) şəhəri yaxınlığında Həzi Aslanov ağır yaralı elan olunur: guya, onun yanında top mərmisi partlamışdır. Müharibə iştirakçıları bilirlər ki, insanın yanında top mərmisi partlayanda partlayış dalğası və yüzlərcə qəlpə onun bədənini tanınmaz hala salır. Yaralanan anda Aslanovun əynində olmuş gödəkçə Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunur və həmin gödəkçənin yalnız ürək nahiyəsində cəmi bir dəlik vardır. Aslanovun müəmmalı şəkildə yaralanmasının səbəbləri indiyənədək araşdırılmayıb.

Tibbi sənədlərdən aydın olur ki, Aslanovun yarası ölümcül deyilmiş və ona vaxtında yardım göstərilseydi, həyatını xilas etmək olarmış. Lakin Aslanova adicə sarğı qoyulur, cərrahi əməliyyat isə qeyri-müəyyən, daha doğrusu, gülünc səbəblərdən ləngidilir. Nəticədə Həzi Aslanov qan itkisindən keçirir. Həzi Aslanova ikinci dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adının verilməsi haqqında təqdimat sənədləri isə naməlum səbəbdən itirilir. Yalnız 1991-ci ildə, ölümündən 46 il sonra xalqımızın igid oğluna ikinci dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verildi.

Müharibə illərində general-mayor Həzi Aslanov Sovet İttifaqı Qəhrəmanı medalı, Lenin ordeni, 3 dəfə Qırmızı Bayraq, 2 dəfə Suvorov ordeni, Aleksandr Nevski ordeni, 1-ci dərəcəli Vətən müharibəsi ordeni, 2 dəfə Qırmızı Ulduz ordeni, həmçinin müxtəlif medallarla təltif edilmişdir.

Həzi Aslanov Bakıda, Şəhidlər xiyabanında dəfn edilib.

Azərbaycanın hərbi tarixinə Həzi Aslanov cəsur döyüşçü, görkəmli sərkərdə, iki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüş ilk və yeganə azərbaycanlı, tank qoşunlarının tətbiqinin yeni üsul və metodlarını yaratmış şəxs kimi daxil olmuşdur.

Tərən bəy Əliyərbəyov (1892-1956)

Azərbaycanın görkəmli sərkərdələri arasında general Tərən bəy Əliyərbəyovun adı xüsusi qeyd olunur. O, 64 illik ömür yolunda iki böyük müharibənin və lokal toqquşmaların iştirakçısı olub: I Dünya müharibəsində, 1918- 1920-ci illərdə Azərbaycan Milli Ordusunda və Böyük Vətən müharibəsində (1941 – 1945) vuruşub. I Dünya müharibəsini tabor komandiri vəzifəsində bitirən, Milli Orduda alay komandiri vəzifəsində çalışan, II Dünya müharibəsində qələbəni diviziya komandiri və korpus komandirinin müavini vəzifəsində qarşılayan Əliyərbəyov respublikada milli hərbi kadrların hazırlanmasında seçilirdi.

Azərbaycan tarixinə Tərən bəy Əliyərbəyov iki cahan müharibəsində iştirak etmiş, Azərbaycan Milli Ordusunun təşkilində fəaliyyət göstərmiş görkəmli sərkərdə kimi daxil olmuşdur.

Tərən bəy Əliyərbəyov 1892-ci il noyabrın 28-də Şamaxı şəhərində zadəgan ailəsində anadan olub. 1908-ci ildə Şamaxıdakı altıillik şəhər məktəbini bitirmiş Tərən bəy ordu sıralarına könüllü olaraq piyada kimi yollanmışdır.

1911-ci ildə 3-cü Qafqaz piyada alayının əlaçı əsgəri olan T.Əliyərbəyovu Tiflisdəki Mixaylovsk hərbi piyada məktəbinə oxumağa göndərdilər. 4 illik təhsili zamanı birincilər sırasında olan, bütün fənləri müvəffəqiyyətlə qavrayan Tərən bəy hərbi məktəbi birinci dərəcəli diplomla bitirdi. O, Qafqaz hərbi dairəsinin tərkibində olan 205-ci piyada alayında tağım komandiri vəzifəsində xidmətə başladı. 1914-cü ildə I Dünya müharibəsi başlayanda Əliyərbəyovun xidmət etdiyi 205-ci alay Qərb cəbhəsinə göndərilir. Əzmkarlığı yüksək qiymətləndirilən bölük komandiri Əliyərbəyova ştabs-kapitan rütbəsi verilir və o, piyada tabor komandiri kimi məsul vəzifəyə təyin edilir. Həmin döyüşlərin gedişində Tərən bəy dafələrlə orden və medallarla təltif edilmiş və üç dəfə yaralanmışdı.

1916-cı ilin yayında alayı ilə məşhur Brusilov həmləsində iştirak edən Əliyərbəyov qızgın döyüşlərdə sinəsindən ağır yaranır. Həkimlər onun tam sağalacağına əmin deyildilər. Bir müddət Brest hərbi hospitalında müalicə

olunduqdan sonra onu müalicəsini davam etdirmək üçün Bakıya göndərirlər. Yarasının ağırlığına, müharibə qanunları ilə yaşayan Bakıda lazımi davadərmanların çətinliklə tapılmasına baxmayaraq Əliyərbəyov ayağa qalxır və yenidən hərbi xidmət barədə düşünməyə başlayır.

Rusiya imperiyasının parçalandığı, Azərbaycanın müstəqillik qazandığı bir vaxtda Əliyərbəyov bu hadisələrdən kənar qala bilməzdi. O bilirdi ki, yenice ordu yaratmağa başlayan Azərbaycanda milli zabıt kadrlarına böyük ehtiyac var. Elə buna görə də 1918-ci ilin avqustunda Tərən bəy könüllü olaraq Milli Orduya gəlir və 2-ci piyada alayının komandir köməkçisi vəzifəsinə təyin edilir. Onun alayı ölkədə sabitliyi bərpa etməklə, döyüş hazırlığını artırmaqla məşğul olur. 1919-cu ilin yayında Rusiyanın aqquvardiyaçı generalı A.Denikinın ordusunun Azərbaycana hücum təhlükəsi yarananda 2-ci piyada alayı sərhədlərimizin mühafizəsini gücləndirmək üçün Qusarda yerləşdirilir. T.Əliyərbəyov tabeliyində olanları qələbə ruhunda tərbiyə edir. Lakin ölkənin siyasi və hərbi rəhbərliyinin gördüyü tədbirlər nəticəsində Denikin Azərbaycana hücum fikrindən vaz keçir. Xidmətlərinə görə Əliyərbəyova rotmistr rütbəsi verilmiş və o, Bakı Hərbi İdarəsinin rais müavini təyin edilmişdir.

1920-ci ilin yazında Sovet Rusiyası qoşunları Azərbaycana daxil olanda o həmin vəzifədə idi. Sovetlər onu bir neçə ay həbsdə saxlasalar da, heç bir ittiham irəli sürə bilməmiş və hərbi kadrlara olan tələbatı nəzərə alaraq yeni yaradılan Azərbaycan Qızıl Ordusu sıralarına daxil etmişlər. Azərbaycan hissələrini daim yüksək döyüş hazırlığı səviyyəsində saxlamağa müvəffəq olan Əliyərbəyov Moskvaya - M.V.Frunze adına Hərbi Akademiyada ali komanda heyəti kurslarına göndərilmişdir. 1927-ci ildə kursları bitirdikdən sonra o, Bakıya qayıtmış və mayor rütbəsində Azərbaycan dağatıcı diviziyasında xidmətini davam etdirmişdir.

Azərbaycan diviziyasının komandiri Cəmşid xan Naxçıvanski və hərbi komissar Hüseyin Rəhmanov ona verdikləri attestasiyada yazırdılar: "Ali komanda heyəti kursunu bitirən Tərən bəy Əliyərbəyov biliyi və bacarığı ilə diviziyanın hərbi məşq və manevrlərində yüksək komandirlik məharəti ilə iştirak edir". Pedaqoji keyfiyyətləri ilə seçilən Əliyərbəyova Azərbaycan Neft İnstitutunda (indiki Neft Akademiyası) tələbələri hərbi işə hazırlamaq tapşırılmış və o bu işi can-başla yerinə yetirmişdir.

1937-ci ilin təlatümlü hadisələri başlayanda Əliyərbəyovun da başının üstünü qara buludlar almış, o, vəzifədən-vəzifəyə köçürülmüşdür. Zadəgan ailəsinə mənsub olması ona "xalq düşməni" damğası vurmağa kifayət idi. Lakin Moskvaya - M.V.Frunze adına Ali Hərbi Akademiyaya göndərilməsi onu yerli cəlladların əlindən xilas edir.

1941-ci ildə Tərən bəy akademiyanı bitirəndə artıq Böyük Vətən müharibəsi başlamışdı. Cəbhəyə səfərbər olunan polkovnik ilk döyüşlərdə

fərqlənir. 1942-ci ildə Şimali Qafqazda yaranan ağır hərbi vəziyyəti nəzərə alaraq SSRİ rəhbərliyi azərbaycanlılardan ibarət milli diviziyaların sayını artırmışdı. Milli zabidlərə olan ehtiyacı ödəmək üçün azərbaycanlı zabidlər bu hissələrə təyinat alırdılar. T.Əliyərbəyov 416-cı milli Azərbaycan atıcı diviziyasının komandir müavini, üç ay sonra isə komandiri təyin edilir. Məharətlə idarə olunan diviziya 1942-ci ilin noyabrında ilk hərbi əməliyyatlara başlayır və 44-cü ordunun tərkibində az bir vaxtda Şimali Qafqazda 350 km-lik döyüş yolu keçir, onlarca şəhər və kəndi düşməndən azad edir.

Daha sonra T.Əliyərbəyov İrana yeridilən 402-ci milli atıcı diviziyaya komandir təyin edilir. Diviziya həm də cəbhələrdə vuruşan milli Azərbaycan diviziyaları üçün zabıt və əsgər kadrlarını hazırlayırdı. Tərən bəyin yetişdirdiyi milli hərbi kadrların sorağı bütün cəbhələrdən gəlirdi. Onlar öz sərkərdəlik məharətlərinə görə ilk növbədə Tərən bəyə təşəkkürlərini bildirirdilər.

1944-cü ildə 58-ci korpusun komandir müavini kimi məsul vəzifədə çalışan Tərən bəy Əliyərbəyova general-mayor rütbəsi verilmişdir. O özünün komandirlik bacarığını bütün vəzifələrində parlaq şəkildə nümayiş etdirib, xidmət etdiyi hərbi hissələrdə böyük nüfuza və hörmətə malik olub. Peşəkar hərbcı, igid general Tərən bəy Əliyərbəyov hərbi işinin yenilikləri ilə daim maraqlanır, yeni-yeni hərbi fəndlər təklif edirdi. Onların bəziləri cəbhələrdə tətbiq olunurdu.

Xidmət illərində Tərən bəy dəfələrlə təltif edilmişdir. Çar Rusiyasının "Müqəddəs Anna" ordeninin 4-cü və "Müqəddəs Stanislav" ordeninin 3-cü dərəcələri, Sovet İttifaqının Lenin ordeni, Qırmızı Bayraq, Qırmızı Ulduz ordenləri və çoxlu medallar məşhur sərkərdənin sinəsini bəzəyirdi.

Cəmi altmış dörd il ömür sürmüş, I və II Dünya müharibələrində iştirak etmiş, Azərbaycan Milli Ordusunun təşkilində əməli fəaliyyət göstərmiş general Tərən bəy Əliyərbəyov respublikada tanınmış şəxslərdən olub. Əsl mənada eli, obası və doğma xalqı üçün əvəzsiz xidmətlər göstərən general Tərən bəy Əliyərbəyov müharibədən sonra da məsul vəzifələrdə çalışmış, öz biliyi, bacarığı və kristal təmizliyi ilə seçilmişdir.

General-mayor Tərən bəy Əliyərbəyov 1956-cı ildə Bakıda vəfat etmişdir.

Züleyxa Seyidməmmədova
(1919-1999)

Qəhrəman qadınlarımız da Azərbaycan tarixinin bir çox şərəfli səhifələrini yazmışlar. Belə qadınlardan biri də təyyarəçi Züleyxa Seyidməmmədova idi. Şanlı döyüş yolu keçmiş bu təyyarəçi və paraşütçü Şərq qadını haqqında təsəvvürləri alt-üst etmiş, azərbaycanlı qadınların rəşadətini bir daha sübuta yetirmişdir. Azərbaycan tarixinə Züleyxa Seyidməmmədova vətənimizin ilk təyyarəçi və ilk paraşütçü qadınlarından biri, həmçinin görkəmli dövlət və ictimai xadim kimi daxil olmuşdur.

Züleyxa Həbib qızı Seyidməmmədova 1919-cu ildə Bakıda anadan olub. 1934-cü ildə orta məktəbi bitirən Z.Seyidməmmədova M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Sənaye İnstitutuna daxil olub. Ailəsi onun institutu bitirib Bakı zavodlarının birində mühəndis kimi çalışacağını düşünürdü. İnstitutda oxuduğu dövrdə Züleyxa Azərbaycanın ilk tələbə aeroklubuna yazılır və təyyarələrdə uçmağı öyrənir. O dövrdə respublika rəhbərliyi aviasiyanın inkişafına böyük diqqət yetirir, yaxşı anlayırdı ki, bu gün aeroklubda vaxt keçirən tələbələr sabah hərbi və ya mülki aviasiya sıralarına daxil ola bilərlər. Dərslərə böyük həvəslə yanaşan Züleyxa Seyidməmmədova sonralar Azərbaycanın ilk qadın təyyarəçilərindən oldu.

Təyyarəçiləri havaya buraxmazdan əvvəl onlar paraşütlə davranmağı öyrənirdilər. Paraşütçülük dərslərinə böyük diqqət yetirən Z.Seyidməmmədova idman yarışlarında da iştirak edirdi. İnstitutun son kursunda o artıq Bakı aeroklubunda paraşütçü-təlimatçı işləyirdi. 1935-ci ildə paraşütçü-təlimatçı kimi Rusiyaya göndərilən Z.Seyidməmmədova Moskvada paraşütçülərin ilk ümumittifaq toplantısında iştirak edib. Şərq, müsəlman qadınının cəsarətlə paraşütlə tullanması hamıda heyrət doğurur, o dövrün mətbuatı bu faktları sensasiya kimi qiymətləndirirdi. Sovet dövlətinin rəhbərləri ilə paraşütçülərin görüşündə İ.Stalin, S.Orconikidze, M.Kalinin və b. azərbaycanlı qadının cəsarətinə heyran qalmışdılar. O dövrdə Z.Seyidməmmədovanın fəaliyyəti sovet quruluşunun nailiyyəti kimi qeyd olunur, mətbuatda geniş şərh edilirdi.

1938-ci ildə institutu mühəndis-neftçi peşəsi üzrə bitirən Z.Seyidməmmədova artıq peşəkar təyyarəçi olmaq qərarına gəlir. Sakit, stabil həyatı, o dövr üçün prestijli vəzifəni qoyub Moskvaya yollanır və SSRİ aviasiya kadrları hazırlayan ən mötəbər elm və təhsil ocağı olan N.E.Jukovski adına Hərbi Hava Akademiyasının şturman fakültəsinə daxil olur. Müharibə başlayanda Hərbi Hava Akademiyasını bitirən Z.Seyidməmmədova akademiya qalmaq təklifini almış, təklifi qəbul edərək müəllim kimi çalışmışdır. O, Moskvanı havadan qoruyan və əsasən akademiya işçilərindən və müdavimlərindən təşkil edilən qırıcı təyyarəçi alayına göndərildi, qırıcı eskadrilyasında şturman vəzifəsində çalışmağa başladı.

Müharibənin ilk dövründə sovet rəhbərliyinin buraxdığı səhvlər ucbatından sovet aviasiyası böyük itkilər vermişdi. Müharibənin ilk günü 1200 təyyarə məhv edilmişdi ki, onların da böyük əksəriyyətini almanlar elə aerodromlardaca bombalamışdılar. Təyyarəsiz qalmış pilotlar piyada hissələrin tərkibində döyüslərdə iştirak edir, bir çoxu həlak olurdu, bu isə sovet aviasiyasına daha bir zərbə idi. 1941 -ci ilin payızında, cəbhələrdə ağır döyüşlər gedən dövrdə qadınlardan ibarət hərbi təyyarə hissələri yaratmaq ideyası yarandı. Mülki və hərbi aviasiyada çoxlu qadın var idi, lakin onlar döyüşlərə göndərilmirdilər. Arxa cəbhədə yeni aviasiya məktəbləri və kursları açmaq, onların müdavimləri təyyarəçi kimi hazırlıq keçdikdən sonra qadın aviasiya hissələrini geri çağırmaq olardı. Bu ideya qəbul edildikdən sonra onun həyata keçirilməsi istiqamətində əməli iş aparılmağa başlandı.

Qadın təyyarəçilərin sayı 3 aviasiya alayını yaratmağa imkan verirdi. Qısa müddət ərzində qırıcı, həmlə, yüngül bombardmançı (gecə bombardmançıları) alaylarını yaratmaq qərarı qəbul edildi. İndiyədək dünya aviasiyası tarixində qadınlardan ibarət aviasiya hissələrinin yaradılmasından isə söhbət belə gedə bilməzdi. Tapşırığı yerinə yetirmək ən məşhur sovet təyyarəçilərindən olan M.M.Raskovaya tapşırıldı. SSRİ-də ilk qadın-şturman, ən məşhur rekord uçuşlarının iştirakçısı, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı M.Raskova hərbi aviasiyaya aidiyyəti olan qadınları ətrafına topladı və onların köməyi ilə mülki aviasiyada işləyən, həmçinin aeroklubları təzəcə bitirən qadın təyyarəçiləri Moskva ətrafında yerləşən aerodromların birində toplamağa başladı. Ona bu işdə bir neçə təcrübəli təyyarəçi qadın, o cümlədən Z.Seyidməmmədova kömək edirdi.

Qırıcı eskadrilyanın şturmanı Züleyxa Seyidməmmədova 1941-ci ilin oktyabrında M.Raskovanın sərəncamına göndərildi. Qadınlardan ibarət qırıcıların seçilib hazırlanmasına o cavabdeh idi. Artıq 1941-ci ilin noyabrında şərti adı "122-ci aviasiya qrupu" olan hərbi hissə təşkil edildi. Onun tərkibinə 586-cı qırıcı alay,

587-ci bombardmançı alay, 588-ci gecə bombardmançı alayı daxil idi. 1942-ci ilin yazınadək alayların şəxsi heyəti gərgin məşqləri davam etdirdi.

Z.Seyidməmmədova 586-cı qırıcı alayın şturmanı oldu. Alay 144-cü aviasiya diviziyasının tərkibində döyüşlərə atıldı. Stalinqrad uğrunda gedən döyüşlər, Voronej, Kostroma üzərində gedən döyüşlərdə Züleyxa Seyidməmmədova təkcə alayın şturmanı kimi deyil, bilavasitə təyyarəçi kimi iştirak edirdi. Həmçinin hər döyüşdən əvvəl təyyarəçilərin təlimatlandırılması, öyrədilməsi onun vəzifəsi idi. 1943-cü ilin yayında o, Kursk üzərində döyüşlərdə iştirak etdi. Burada gedən qızgın hava döyüşlərində faşist Ahnaniyasının ən məşhur aviasiya hissələri məhv edildi. Səma döyüşlərində çox vaxt radioefirdə "Sokol" ("Şahin") çağırışını eşitmək olardı. Bu Z.Seyidməmmədovanın çağırış kodu idi.

586-cı qırıcı alay Volqadan Vyanayadək döyüş yolu keçdi, 4419 döyüş uçuşu keçirdi, 125 döyüş apardı, 38 alman təyyarəsi vurdu. Şəxsən 500 döyüş uçuşu keçirən Z.Seyidməmmədova bir neçə alman təyyarəsini vurmuşdu. Qələbədən sonra qadınlardan ibarət aviasiya hissələri ləğv edildi. Züleyxa Seyidməmmədova da 1945-ci ilin dekabrında kapitan rütbəsində istefaya çıxdı və Azərbaycana qayıtdı.

1946-cı ilin əvvəlində Z.Seyidməmmədova Bakı şəhər Partiya Komitəsində işə qəbul edildi. Sonralar o, Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi tərkibində müxtəlif məsul vəzifələrdə işləməyə başladı. Xarakterinə xas qətiyyət, müharibə illərində qazandığı insanları səfərbər etmək, təşkilatlandırmaq qabiliyyəti ona çox kömək edirdi. Ona tapşırılan bütün işləri canla-başla yerinə yetirirdi.

1952 - 1974-cü illərdə o, Azərbaycan SSR sosial təminat naziri vəzifəsində işləmişdir. 1970-ci ildə "Təyyarəçi qadının qeydləri" kitabı işıq üzü görmüş və rəğbətlə qarşılanmışdır. O, Lenin ordeni, iki Qırmızı Əmək Bayrağı, "Şərəf nişanı" və başqa orden və medallarla təltif edilmişdir.

Züleyxa Seyidməmmədova 1999-cu ildə vəfat etmişdir.

Mehdi Hüseynzadə

(1918-1944)

Əfsanəvi partizan Mehdi Hüseynzadənin adı təkcə Azərbaycanda deyil, bütün SSRi-də tanınırdı. Onun təşkil etdiyi kəşfiyyat-təxribat qrupu almanlara gecə-gündüz aman vermir, onlara ağır zərbələr vururdu. O həlak olanda heç kəs, hətta almanlar belə, onun ölümünə inanmamışdılar.

Azərbaycan tarixinə Mehdi Hüseynzadə əfsanəvi partizan, mahir rəssam, lirik şeirlər yazan şair kimi daxil olmuşdur.

Mehdi Hənifə oğlu Hüseynzadə 1918-ci ildə Bakı şəhərində doğulmuşdur. Atası Hənifə Bakının köhnə məhəllələrindən birində böyüyüb boya-başa çatmışdı. O uzun illər Bakı şəhəri milisinin cinayət-axtarış idarəsində işləmiş, əməliyyatların birində quldur gülləsindən həlak olmuşdu. Artıq orta məktəbdə oxuduğu dövrdə Mehdi rəssamlıq qabiliyyəti özünü büruzə vermiş və hamı ona mütləq rəssam olmağı məsləhət görmüşdür.

Orta məktəbi bitirdikdən sonra Mehdi Hüseynzadə Azərbaycan rəssamlıq məktəbinə daxil olmuş və 1936-cı ildə oranı bitirmişdir. Lakin cılığın gənc həyatda öz yolunu axtarmaqda davam edirdi. O əvvəlcə Bakıda V.İ.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutuna daxil olmuşdur. Bir az keçdikdən sonra Leninqrada (indiki Sankt-Peterburqa) yollanan Mehdi müvəffəqiyyətlə Xarici Dillər İnstitutuna daxil olmuş və burada oxumuşdur. II Dünya müharibəsi başlayanda o hələ təhsilini başa vurmamışdı.

1941-ci ildə ordu sıralarına çağırılan Mehdi Hüseynzadə ali təhsilli olduğundan ona hərbi məktəbə daxil olmaq təklif edilir. O, Tbilisi piyada hərbi məktəbinə daxil olur və qısamüddətli kursları bitirdikdən sonra leytenant rütbəsini alır.

1942-ci ilin avqustunda Mehdi Hüseynzadə Azərbaycanlılardan ibarət 223 -cü milli atıcı diviziyaya təyinat alır. Qeyd etmək lazımdır ki, müharibədən əvvəl milli diviziyalar yaratmaq ideyasına mənfi yanaşan sovet dövlətinin rəhbərliyi müharibənin ilk dövründə ağır məğlubiyyətlər şəraitində milli diviziyaların yaradılmasına icazə vermişdi. Mehdi Hüseynzadə 223-cü diviziyanın 1041-ci atıcı alayında tağım komandiri vəzifəsində döyüşə atılır.

1942-ci ilin son aylarında almanlar Qafqaz istiqamətində yeni, daha möhtəşəm və güclü hücumla başlayır. Hərbi aviasiya və tanklarda üstün olan almanlar Bakıya - neft mədənlərinə doğru irəliləyirdilər. Onların qarşısında milli Azərbaycan diviziyaları dayanırdı. Çox vaxt aviasiya və artilleriya dəstəyi olmadan, tanklar sarıdan korluq çəkən, cüzi döyüş sursatı ehtiyatına malik olan bu diviziyalar vətən qarşısında borcu axıradək yerinə yetirirdilər. Diviziyalarımız böyük itkilər verirdilər. Onlarda 14-12 min döyüşçü əvəzinə, 150 - 200 döyüşçü qalmışdı. Belə diviziyalar geriye - Azərbaycana qaytarılır, burada yeni döyüşçü və zabıtlərlə təmin edilir və yenidən döyüşə göndərilirdilər. Kerç döyüşlərində ağır itkilər vermiş 77-ci diviziya, Feodosiya desant əməliyyatında ağır itkilər vermiş 396-cı diviziya, Mozdok döyüşlərində ağır itkilər vermiş 402-ci diviziya şan-şöhrət qazanmış və düşmənin Azərbaycana doğru hər addımını cəhənnəmə çevirmişdilər.

Ön xətdə vuruşan Mehdi Hüseynzadə 1942-ci il dekabrın ortalarında evə - doğmalarına göndərdiyi məktubda yazırdı: "Mən cəbhədən yazıram. Burada ağır döyüşlər gedir. Faşistlərin dəhşətli cinayətlərinin sayı-hesabı yoxdur. Mən sizə söz verirəm ki, son damla qanımadək vuruşacağam, sizin adınızı batırmayacağam. Həlak olsam, qəhrəman kimi həlak olacağam. Siz hələ mənim barəmdə eşidəcəksiniz. Hələlik, sağ olun". Bu onun doğmalarına göndərdiyi son məktubu idi. Bu dövrdə sovet hərbi hissələri əks-hücumla keçmişdilər: düşmənin Stalinqrad ətrafında cəmləmiş böyük hərbi qruplaşmasını mühasirəyə almağa cəhd edirdilər. 223-cü diviziyanın 1041-ci alayı Stalinqrad yaxınlığında yerləşən Kalaç şəhəri istiqamətində irəliləyirdi. Almanlar ara-sıra əks-həmlələr təşkil edir, mühasirə halqasını yarmağa çalışırdılar. Dekabrın 29-da böyük qüvvə ilə hücumla atılan düşmən leytenant Mehdi Hüseynzadənin rəhbərlik etdiyi tağımın mövqelərini hədəfə almışdı. Ağır döyüşdən sonra tağım məhv edildi, lakin geri çəkilmədi. Həmin gün Mehdi Hüseynzadənin adı SSRİ Müdafiə Nazirliyinin arxiv məlumatlarına həlak olanlar sırasında salındı. Şahidlər onun səngəri yanında ağır mərmirin partladığını görmüş və Mehdi'nin həlak olduğunu zənn etmişdilər. Hərbi hissə geriye çəkildiyindən onu torpağın altından çıxarmağa imkan olmamışdı.

Lakin Mehdi həmin döyüşdə sağ qalmışdı. Ağır yaralanmış sovet leytenantı alman əsgərləri tərəfindən səngərdən çıxarılmış və əsir düşərgəsinə göndərilmişdi.

Məlumdur ki, müharibənin ilk dövründə almanlar minlərlə əsirləri ya güllələyir, ya da konslagerlərə göndərirdilər. Lakin SSRİ-nin tərkibinə daxil olan respublikaların Avropada yaşayan mühacir liderləri 1941-ci ilin sonunda Almaniyanın siyasi rəhbərliyi ilə görüşmüş və sovetlərə qarşı vuruşmaq əzmində olan döyüşçüləri milli legionlara yazıb cəbhələrə göndərməyi təklif etmişdilər. Belə legionlardan biri də Azərbaycan legionu idi. Bu legionla daxil olan və Azərbaycanlılardan təşkil edilən hərbi hissələrin döyüşçüləri sovetlərdən bu və ya

digər zülmələr görmüş və həm özlərinin, həm repressiya olunmuş doğmalarının, həm də vətənlərinin qisasını SSRİ-dən almağa çalışırdılar. Lakin legionun tərkibində elələri də var idi ki, onlar konslagerdən yaxa qurtarıb, partizanların yanına qaçmaq arzusu ilə faşistlərlə əlaqə yaradırdılar. Hər halda, legionun yaradılması minlərlə azərbaycanlıyı ölümdən xilas etmişdi. Ukraynada əsir düşərgəsində saxlanılan Mehdi Hüseynzadə Azərbaycan legionu tərkibinə yazılmışdı. Hələ müharibədən əvvəl alman dilini öyrənmiş zabit almanların ona etibarından istifadə edərək legionun tərkibində antifaşist qrup yaratmışdı. Legion Polşada təlimlər keçdikdən sonra İtaliya ilə Yuqoslaviya arasında yerləşən və o dövrdə İtaliyanın ərazisi sayılan Triyest şəhərinə göndərilir. Burada Mehdi və yoldaşları qaçmaq imkanı qazanırlar və yerli partizanlara qoşulurlar.

1944-cü ilin əvvəlində bir neçə sınaq tapşırığını yerinə yetirən Mehdi partizan briqadası tərkibində Azərbaycanlılardan ibarət kəşfiyyat qrupu yaradır və fəaliyyətə başlayır. O, "Mixaylo" adı ilə tanınırdı. Hitlerçilərə qarşı mübarizədə cəsurluğu ilə şöhrət qazanan Mixaylo inanılmaz qəhrəmanlıqlar göstərirdi. Alman zabiti paltarında düşmənlər arasında sərbəst hərəkət edən azərbaycanlı partizan kəşfiyyat məlumatları toplayıb, təxribat qrupunun başında qərgahları, körpüləri, hərbi əşyonları, döyüş sursatı anbarlarını minalayıb partladırırdı. Onun başçılıq etdiyi qrup İtaliyanın Udine şəhərindəki həbsxanaya hücum etmiş və 700 hərbi əsiri azad etmişdi. Partizan hissələri Yuqoslaviya Xalq Ordusu adı altında birləşdiriləndə Mehdi Hüseynzadə onun tərkibində 31-ci partizan diviziyasının kəşfiyyatçı-təxribat qrupunun komandiri təyin edilmişdi. Qrupun tərkibinə azərbaycanlılar Tağı Əlizadə ("İvan Çyorniy" təxəllüsü ilə tanınırdı), Sadıq Nadirli, Cavad Həkimli, Mikayıl Qulubəyov, Fərrux Sultanov ("Fedyə" təxəllüsü), Qədir İsgəndərov, Rza Orucov, Ənvər Məmmədov, Şamil Üryanov, Vəli Ləzgiyev, Qasım Əmrahov, gürcü David Tatuşvili, rus Qriqori Dyaçenko, ukraynalı Viktor Ponomarenko, Jenya Zaporjets, italyalı Mario daxil idilər.

Mehdi Hüseynzadənin başçılıq etdiyi kəşfiyyatçı-təxribat qrupunun fəaliyyəti almanları lərzəyə salmış, onun rəhbərinin adı isə dillər əzbəri olmuşdu. Mehdi Hüseynzadə və onun tabeliyində olan kiçik qrupun komandiri Tağı Əlizadənin ("İvan Çyorniy") başına almanlar böyük mükafat qoymuşdular. Lakin cəsur partizanlar düşməne ağır zərbələr vururdular. Qorisiya şəhərinin Rençe kəndində pusquya düşərək son damla qanınaqədər vuruşmuş Tağı Əlizadə həlak olanda və onun meyidi almanların əlinə keçəndə Mehdi Hüseynzadə silahdaşları ilə birgə əməliyyat hazırlayıb meyidi ələ keçirir və torpağa tapşırır.

1944-cü il noyabrın 16-da o dövrdə Yuqoslaviyanın tərkib hissəsi olan Sloveniyanın Vitovle kəndində pusquya düşən Mehdi Hüseynzadə axıradək vuruşur, son gülləsi ilə özünü vurur. Heç kəs, hətta almanlar belə, əfsanəvi partizanın ölümünə inanmır, onu Vitovle kənd qəbiristanlığında dəfn edir və

qarovul qoyurlar. Partizan Şamil Üryanovun başçılıq etdiyi qrup qarovulu məhv edib Mixaylonun cəsədini kənddən çıxarır və noyabrın 19-da Çepovani kəndində torpağa tapşırır.

Kəşfiyyat-təxribat qrupu isə Ənvər Məmmədovun başçılığı ilə Sloveniya sovet qoşunları tərəfindən azad edilənədək fəaliyyət göstərir. Maraqlıdır ki, Vitovle və Çepovani kəndləri Mehdi Hüseynzadənin doğma diviziyası, 223-cü milli Azərbaycan atıcı diviziyası tərəfindən azad edilmişdir.

1957-ci il aprelin 11-də Mehdi Hüseynzadəyə ölümündən sonra Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verilmişdir.

Adil İsgəndərov (1910-1978)

Adil İsgəndərovun Azərbaycanın teatr sənətinin inkişafında böyük xidmətləri olmuşdur. Realizm, orijinal və təsirli ifadə vasitələri, monumentallıq onun yaradıcılığının səciyyəvi xüsusiyyətləri idi. Teatr və kinoda maraqlı obrazlar yaratmış, Azərbaycan rejissorluq məktəbinin peşəkarlıq səviyyəsinin artması üçün xeyli iş görmüş, ədəbiyyatımızın ən dəyərli nümunələrinə səhnə həyatı vermiş, sovet dövrü Azərbaycan teatr və kinosuna milli ruh gətirmiş Adil İsgəndərov Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının və “Azərbaycanfilm” kinostudiyasının formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Azərbaycan tarixinə Adil İsgəndərov görkəmli teatr rejissoru, istedadlı teatr və kino aktyoru, bacarıqlı təşkilatçı və pedaqoq kimi daxil olmuşdur.

Adil Rza oğlu

İsgəndərov 1910-cu ildə Gəncə (o dövrdə Azərbaycan Rusiyanın tərkibində olduğundan şəhər Yelizavetpol adlanırdı) şəhərində anadan olmuşdur. Orta təhsil aldıqdan sonra o, Bakıya gəlmiş və 1931-ci ildə burada Teatr Texnikumunu bitirmişdir. Lakin seçdiyi sənət yolunda irəliləmək üçün orta təhsilin az olduğunu hiss edincə o, Moskvaya yollanmışdır. Adil İsgəndərov A.V.Lunaçarski adına Moskva Dövlət Teatr Sənəti İnstitutuna daxil olmuş və 1936-cı ildə oranı rejissor diplomu ilə bitirmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Moskvada təhsil aldığı illərdə o, Moskva Bədaiə Teatrında və Vaxtanqov adına teatrda rejissorluq təcrübəsi keçmişdir.

1936-cı ildə Bakıya qayıtdıqdan sonra Adil İsgəndərov M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının rejissoru təyin edilmişdir. Gənc rejissorun birdən-birə belə məsul vəzifəyə təyin edilməsi bir sıra səbəblərlə izah

olunurdu. Belə ki, o zaman respublikada peşəkar rejissorlar az idi, üstəlik, onların bəziləri təzə-təzə genişlənən repressiya dalğasının qurbanı olmuşdular. Ona görə də digər sahələrdə olduğu kimi, teatrda da məsul vəzifələrə gənclər təyin edilirdi. Artıq 1937-ci ildə A.İsgəndərov teatrın baş rejissoru və direktoru təyin olunmuşdu. Bəzi sahələrdə təcrübəsiz şəxslərin məsul vəzifələrə təyin edilməsi özünü doğrultmasa da, teatrda özünü doğrultdu.

Adil İsgəndərovun ilk rejissorluq işi A.Korneyçukun pyesi əsasında "Polad qartal" tamaşası olmuşdur. 1936-cı ildə səhnələşdirilən bu tamaşa tənqidçilərin müsbət rəyini qazanmışdır. Onlar gənc rejissorun istedadını və novatorluğunu xüsusi qeyd etmişlər. 1937-ci ildə A.İsgəndərov M.İbrahimovun "Həyat" pyesini səhnəyə qoymuşdur. Bir çox istedadlı aktyorların repressiya qurbanı olmasına, onların gənc və təcrübəsiz aktyorlarla əvəzlənməsinə baxmayaraq, gənc rejissor uğurlu aktyor truppası təşkil edərək gözəl tamaşa hazırlamağa nail olmuşdur.

1938-ci il rejissor Adil İsgəndərov yaradıcılığının bəlkə də ən uğurlu ili sayıla bilər. Həmin il o, Səməd Vurğunun "Vaqif" pyesini səhnələşdirmişdir. Azərbaycan milli rejissorluq sənətinin ən parlaq nümunələrindən biri olan bu tamaşanı 28 yaşlı bir gəncin səhnələşdirməsi sənət möcüzəsi kimi qəbul edilmişdir. Geniş bədii ümumiləşdirmələr, tipik xarakterlər və mizanlar, xalq dramına xas əzəmətli səhnələrlə zəngin olan bu tamaşa indiyədək əhəmiyyətini itirməmişdir. Xalqımızın on sevimli tamaşalarından birinə çevrilən "Vaqif" tamaşası uzun illər səhnədən düşməmiş, tamaşaçıların zövqünü oxşamışdır. Belə ki, 1977-ci ildə tamaşa 1000-ci dəfə oynanılmışdır.

"Vaqif" tamaşasına görə Azərbaycan SSR əməkdar incəsənət xadimi (1938) fəxri adına layiq görülən Adil İsgəndərov yeni-yeni tamaşalar qoyur. 1939-cu ildə o, S.Vurğunun "Xanlar", 1940-cı ildə görkəmli Azərbaycan dramaturqu Cəfər Cabbarlının "Aydın", 1941-ci ildə yenə də S.Vurğunun "Fərhad və Şirin" pyesləri əsasında maraqlı tamaşalar hazırlayır. II Dünya müharibəsi illərində onun rəhbərlik etdiyi teatrın aktyorları ayrı-ayrı təşviqat qruplarının tərkibində cəbhələrdə, hospitalarda tamaşalar verir, vətənpərvərlik ruhunda səhnələr oynayırdılar. Zabit və əsgərlərin döyüş ruhunun yüksəldilməsində, onlara qələbəyə inamın, düşməne nifrətin aşılmasında belə tamaşaların böyük rolu olmuşdur.

1945-ci ildə müharibə qurtardıqdan dərhal sonra Adil İsgəndərov aktyor truppası təşkil edərək gərgin məşqlərə başlayır. Çox keçmir ki, teatrın səhnəsində yazıçı M.S.Ordubadinin "Dumanlı Təbriz" əsəri çox böyük uğurla oynanılır. Məlumdur ki, 1945-ci ildə Cənubi Azərbaycanda M.Pişəvərinin rəhbərliyi ilə milli oyanış başlamış, orada bir sıra demokratik islahatlar keçirilmişdi. Şimali Azərbaycandan Təbrizə yollanan Azərbaycan ziyalılarının hərtərəfli fəaliyyəti nəticəsində şah rejiminin yürütdüyü farslaşdırma siyasətinin qarşısı alınmış, milli

oyanış prosesi ictimai həyatın bütün sahələrində özünü göstərmişdi. Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının Təbrizdə göstərdiyi tamaşalar da bu məqsədə xidmət edirdi. M.S.Ordubadinin "Dumanlı Təbriz" əsərində Cənubi Azərbaycanda cərəyan edən inqilabi proseslərdən xəbər verilir. 1947-ci ildə Adil İsgəndərov C.Cabbarlının "1905-ci ildə" və Ə.Məmmədخانlının "Şərqi səhəri" əsərlərini tamaşaya qoyur. Sovet təbliğat maşınının tələb etdiyi inqilabi mövzuda hazırlanmalarına baxmayaraq, tamaşalar həm də azərbaycanlıların mübarizliyini nümayiş etdirirdilər. 1948-ci ildə A.İsgəndərov SSRİ Dövlət mükafatına layiq görülür.

1949-cu ildə teatrın səhnəsində A.İsgəndərovun yeni rejissor işi göstərilir. Bu dəfə o, dünya klassikinə müraciət etmişdi - V.Şekspirin "Otello" əsərini səhnələşdirmişdi.

Teatrın böyüməsi, inzibati işlərin çox vaxt aparması, üstəlik, Azərbaycan Dövlət İncəsənət İnstitutunda dərslər deməsi Adil İsgəndərovun rejissorluq fəaliyyətinə təsirsiz qalmır. Belə ki, növbəti tamaşasını o yalnız 1953-cü ildə hazırlayır. Bu, türk yazıçısı Nazim Hikmətin "Türkiyədə" əsəri idi. Həmin ildə rejissor M.Hüseynin "Cavanşir", bir il sonra isə C.Məcnunbəyovun "İliç buxtası" əsərini səhnələşdirir. Paralel olaraq A.İsgəndərov Azərbaycan Rus Dram Teatrı və Azərbaycan Opera və Balet Teatrında da əsərlər tamaşaya qoymuşdur. 1959-cu ildə Adil İsgəndərov SSRİ xalq artisti fəxri adına layiq görülmüşdür.

Azərbaycan teatr sənətinin inkişafında böyük xidmətləri olan Adil İsgəndərov 50-ci illərdə Azərbaycan kinolarında çəkilmək üçün dəvətlər alır. Onun yaradıcılığına xas olan realizm, orijinal və təsirli ifadə vasitələri, monumentallıq bir kino aktyoru kimi də ona şöhrət qazandırır. O, 1958-ci ildə "Qara daşlar" və "Uzaq sahillərdə", 1961-ci ildə "Məhəbbət dastanı", 1963-cü ildə "Romeo qonşumdur" və "Mən rəqs edəcəyəm", 1966-cı ildə "26 Bakı komissarı", 1971-ci ildə "Axırıncı aşırım", 1976-cı ildə "Dərviş Parisi partladı", 1977-ci ildə "Arxadan vurulan zərbə" filmlərində yaddaqalan obrazlar yaratmışdır. Müxtəlif səpkili bədii filmlərdə istər mənfi, istərsə də müsbət obrazlar yaradan Adil İsgəndərov kinoaktyor kimi Azərbaycan kinosu tarixində böyük iz qoymuşdur.

1964-cü ildə A.İsgəndərov özünü kino rejissoru kimi də sınımışdır. O, "Əhməd haradadır?" filminin quruluşçu rejissoru olmuşdur.

Azərbaycan teatr sənətinin problemlərinə həsr olunmuş bir sıra məqalələrin müəllifi olan Adil İsgəndərov 1956-cı ildə professor adına layiq görülmüşdür.

1966-cı ildə Adil İsgəndərov C.Cabbarlı adına "Azərbaycanfilm" kinostudiyasının direktoru təyin olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin vaxtdan etibarən Azərbaycan kinosunda yeni dövr başlayır. Belə ki, əvvəllər Azərbaycan kinolarının əksəriyyətinin rejissorları və baş rolların ifaçıları ya Moskvadan, ya da SSRİ-nin digər respublikalarından dəvət edilirdi. A.İsgəndərov isə milli rejissor və

aktyor kadrlarından geniş istifadə etməyə üstünlük verir. Bir çox istedadlı gənclərimizi təcrübə qazanmaq üçün Moskvaya göndərir. Onlar Azərbaycana qayıtdıqdan sonra isə milli kinomuzun inkişafına xidmət edirlər. Təsədüfi deyil ki, məhz Adil İsgəndərovun direktor olduğu dövrdə (1966-1974) "Azərbaycanfilm" kinostudiyasında milli ruha və müasir kino sənətinin tələblərinə cavab verən filmlər çəkilmiş, yeni-yeni milli rejissor və aktyor kadrları yetişdirilmişdir.

Belə ki, H.Seyidbəylinin "Nəsimi", T.Tağızadənin "Yeddi oğul istərəm" və "Dədə Qorqud", Ş.Mahmudbəyovun "Şərikli çörək", K.Rüstəmbəyovun "Axırıncı aşırım", Ə.İbrahimovun "Ulduzlar sönmür" kimi uğurlu filmlərinin yaranmasında Adil İsgəndərovun bir kinostudiya direktoru və bədii şüaranın sədri kimi müəyyən xidmətləri olmuşdur. Onun təşkilatçılığı və milli yanğısı sayəsində kinostudiya yeni avadanlıqla təchiz edilmiş, bədii, sənədli, elmi-kütləvi filmlər, televiziya və multiplikasiya filmləri, "Mozalan" kinojurnalı istehsal olunmağa başlamışdır. Azərbaycan filmləri dəfələrlə ümumittifaq və beynəlxalq kinofestivallarda mükafatlar qazanmış, bir çox ölkələrdə müvəffəqiyyətlə nümayiş etdirilmişlər.

Fəaliyyəti illərində Lenin ordeni, Qırmızı Əmək Bayrağı, "Şərəf nişanı" ordenləri, həmçinin medallarla təltif edilmiş Adil İsgəndərov 1978-ci ildə Bakıda vəfat etmiş, Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

Adil İsgəndərov "Axırıncı aşırım" filminə

Yusif Məmmədliyev
(1905-1961)

XX əsrdə kimya elminin inkişafında azərbaycanlı alim Yusif Məmmədliyevin müəyyən xidmətləri olmuşdur. O, yüksəkətkanlı aviasiya yanacağıının istehsalının yeni üsullarını tapmış, ən qalın zirehi belə əridən kimyəvi məhlul hazırlamış, texnika və məişətdə istifadə olunan plastik kütlənin bəzi növlərini icad etmiş, Naftalan neftinin müalicəvi effektə malik olmasını sübut etmişdir. Yusif Məmmədliyev adı görkəmli kimyaçı, müasir elm və təhsil sisteminin qurucularından biri kimi Azərbaycan tarixinə yazılmışdır.

Yusif Heydər oğlu Məmmədliyev 1905-ci ildə Azərbaycanın Ordubad şəhərində anadan olmuşdur. Doğma şəhərində orta təhsil aldıqdan sonra dəqiq elmlərə və təbiət elmlərinə böyük maraq göstərən gənc Bakı şəhərinə gəlmiş və 1926-cı ildə Azərbaycan Ali Pedaqoji İnstitutunun kimya fakültəsini bitirmişdir.

Təyinatını Gəncə (o zaman Kirovabad adlandırılırdı) şəhərinə alan Y.Məmmədliyev bir müddət burada pedaqoji texnikumda kimya müəllimi işləyir. Çox keçmir ki, o, qədim Azərbaycan şəhəri İrəvana göndərilir. O zaman şəhər Yerevan adlanır və Rusiya imperiyasının siyasətini davam etdirən sovetlər burada erməniləşdirmə siyasətini aparırdı. Azərbaycanlılar müxtəlif vasitələrlə işdən çıxarılır, evləri əllərindən alınır, ermənilərin sayı günü-gündən artırılırdı. Buna baxmayaraq XX əsrin 20 - 30-cu illərində burada minlərlə azərbaycanlı yaşayır və təhsil alırdı. Yusif Məmmədliyev bir müddət Yerevan Pedaqoji İnstitutunda kimya müəllimi işləmişdir.

Kimya elminə olan böyük marağı, nəhayət, onu Moskva şəhərinə aparır. Burada o, SSRİ-nin ən böyük və məşhur təhsil ocağı olan M.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinə daxil olur. Təhsilini bitirdikdən sonra Azərbaycana qayıdan Y.Məmmədliyev 1932 -1933-cü illərdə Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutunda müəllim işləyir. Elmi rəhbəri, məşhur sovet kimyaçısı N.D.Zelinskinin məsləhəti ilə elmi iş üzərində çalışmağa başlayan gənc mütəxəssis 1933-cü ildən Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Neft Emalı İnstitutunda

işləməyə başlayır. Çox keçmir ki, o, elmi konfranslarda, kongres və simpoziumlarda iştirak edir, özünü perspektivli alim kimi tanıdır.

Y.Məmmədaliyevin əsas elmi işləri neftin və neft qazlarının katalitik emalı sahəsi ilə bağlı olmuşdur. Karbohidrogenlərin xlorlaşdırılma və bromlaşdırılmasının yeni üsullarının kəşfi neftdən daha çox məhsul istehsal etməyə, əvvəllər tullantı sayılan maddələrdən yeni, təbiətdə olmayan maddələr əldə etməyə imkan verirdi. Y.Məmmədaliyev bu istiqamətdə elmi araşdırmalar aparır və 1936-cı ildə müvəffəqiyyətlə dissertasiya müdafiə edib kimya elmləri namizədi elmi dərəcəsinə layiq görülür. İlk kitabı çap olunur. Kitab belə adlanırdı: "Azərbaycan qazları və onlardan kimyəvi istifadə". Gənc alimin təklif etdiyi yeni üsullar və onların tətbiqi xalq təsərrüfatına böyük gəlir gətirə bilərdi və bunu nəzərə alan respublika rəhbərliyi alimin fəaliyyəti üçün lazımı şərait yaradır.

Yusif Məmmədaliyevin gərgin əməyi öz bəhrəsini verir, o, neft qazlarını xlorlaşdırmaqla karbon tetra-xlorid, metilxlorid, metilen-xlorid adlanan yeni maddələr alır. Alim eyni zamanda bilavasitə neft və onun tərkib hissələri ilə də təcrübələr aparır. Onun elmi fəaliyyətinin nəticəsi o zaman bütün SSRİ alimlərini heyretə gətirmişdi. Belə ki, aromatik parafin və tsikloparafin karbohidrogenlər üzərində aparılan təcrübələr aviasiya yanacaqlarının yüksək keyfiyyətli komponentlərinin sənaye miqyasında sintezinə imkan yaratmışdı. Başqa sözlə desək, o dövrdə olduqca bahalı olan yüksək keyfiyyətli aviasiya benzininin daha sürətli və ucuz əldə olunma üsulu kəşf edilmişdi. Beləliklə də həm ölkədə istehsal edilən aviasiya benzininin həcmi artırılır, həm də ekoloji baxımdan böyük xeyir əldə edilirdi: əvvəllər neft tullantıları sayılan və Abşeron torpaqlarını və Xəzəri çirkləndirən maddələr indi istehsalata yönəldilirdi.

Böyük Vətən müharibəsi başladıqdan sonra hərbi sənayeyə cəlb olunan Y.Məmmədaliyev aviasiya benzinləri üzərində işini davam etdirdi. Müharibənin ilk dövründə Qroznı və Mozdok neft mədənlərini itirmiş SSRİ-də neft hasilatı azalmış, lakin hərbi texnikanın neft məhsullarına olan tələbatı artmışdı. Belə bir şəraitdə vəziyyəti Azərbaycan neftçiləri və Y.Məmmədaliyevin başçılığı ilə fəaliyyət göstərən Azərbaycan alimləri xilas etdilər. Y.Məmmədaliyevin izopropilenbenzolun sintezi ilə bağlı elmi araşdırmaları nəticəsində sovet hərbi aviasiyası yüksəkətkanlı yanacaqqla təmin olundu. Bu işə aviasiyamıza səmada hərbi üstünlüyü ələ keçirməyə və bununla da bütün müharibənin gedişinə təsir göstərməyə imkan verdi. 1942-ci ildə öz ixtirası üzrə elmi iş yazan alim kimya elmləri doktoru adına layiq görüldü, elə həmin ildə professor adı aldı. Y.Məmmədaliyevin digər nailiyyəti yeni növ yandırıcı məhlulun əldə edilməsi ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, onun ixtira etdiyi kimyəvi məhlul on qalın zireh lövhələrini belə əridirdi. Bu məhlul adı şüşə qablarda alman tanklarına qarşı tətbiq edilirdi və müharibənin ağır dövründə düşmən tankları ilə mübarizədə əvəzsiz idi.

Məxfi hərbi işlərlə bərabər, neft emalının yeni üsulları üzərində işləyən Y.Məmmədaliyevin 1943-cü ildə "Toluolun sintezi" adlı kitabı çap edilir.

Müharibə qurtarana yaxın - 1945-ci ildə Azərbaycan SSR-də elmin inkişaf səviyyəsini nəzərə alan Moskva Azərbaycana Elmlər Akademiyası təşkil etməyə icazə verdi. Elə həmin il Y.Məmmədaliyev akademik adına layiq görüldü. 1945-ci ildə o, Azərbaycan Elmlər Akademiyası Neft İnstitutunun direktoru təyin edildi.

Alimin müharibədən sonrakı elmi fəaliyyəti də uğurlu olmuşdur. Belə ki, Bakı neftinin benzin fraksiyasının katalitik aromatikləşdirilməsi istiqamətində işləyən Y.Məmmədaliyev yuyucu maddələr almışdır. Tədqiqatlarını davam etdirən ixtiraçı alim piroliz məhsullarından plastik kütlə əldə etmişdir. Hal-hazırda bütün bəşəriyyət plastik kütlədən hazırlanmış əşyalardan geniş istifadə edir. İndiki texnika və məişətimizi plastik kütlədən hazırlanmış əşyalarsız təsəvvür etmək çətindir. Lakin çox az adam bilir ki, belə kütlənin bəzi növlərinin alınmasında Azərbaycanlı alim - Yusif Məmmədaliyevin böyük xidmətləri olmuşdur. Elmi ixtiralarına görə alim 1946-cı ildə SSRİ Dövlət mükafatı laureatı adına layiq görülmüşdür.

Azərbaycanda aparılan geoloji kəşfiyyatın nəticələri ilə daim maraqlanan Y.Məmmədaliyev Xəzər sahillərindən çox-çox uzaqlarda - Naftalanda aşkarlanmış neft üzərində də tədqiqatlar aparırdı. Məhz o sübut etmişdir ki, bu neftin ən böyük qiyməti onun müalicəvi əhəmiyyətindədir.

1947-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının prezidenti seçilən Y.Məmmədaliyev Azərbaycan elminin istiqamətləndirilməsində, milli alim kadrlarının hazırlanmasında böyük əməli işlər görmüşdür. 1954 -1958-ci illərdə o, Azərbaycan Dövlət Universitetinin rektoru olmuşdur. Onun rəhbərliyi ilə universitet dünya səviyyəli təhsil ocağına çevrilmiş, yeni korpuslarda laboratoriyalar, fənn tədrisi kabinələri, eksperimental bazalar təşkil edilmişdir. Əvvəllər yalnız tədris müəssisəsi kimi fəaliyyət göstərən universitet uğurlu elmi axtarışlar həyata keçirməyə başlamış və SSRİ elmi-tədris müəssisələri sırasında layiqli yer tutmuşdur.

1958-ci ildə SSRİ Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü seçilən Yusif Məmmədaliyev bir çox xarici ölkələrdə beynəlxalq elmi konfranslarda iştirak etmişdir. Onun çıxış və müəhazirələri daim maraqla qarşılanmışdır. 1958-ci ildə yenidən Azərbaycan Elmlər Akademiyasının prezidenti seçilən alim bu vəzifədə əlindən gələni etmişdir. Respublika üçün yüksəkixtisaslı elmi kadrların hazırlanmasında onun səyləri uğurla nəticələnmişdir: o dövrkü elmin elə sahəsi yox idi ki, orada azərbaycanlı alimlər fəaliyyət göstərməsinlər. Elmlər Akademiyasının elmi potensialının artırılması istiqamətində apardığı işlər Y.Məmmədaliyevin 1960-cı ildə çap etdirdiyi "Azərbaycan elminin inkişafı" adlı kitabında öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan və ümumən SSRİ elminin inkişafına görə Y.Məmmədaliyev Lenin ordeni, Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni, "Şərəf nişanı" ordeni və çoxlu medallarla təltif edilmişdir.

Yusif Məmmədaliyev 1961-ci ildə Bakı şəhərində vəfat etmiş və Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

1964 - 1967-ci illərdə onun üç cilddən ibarət "Seçilmiş əsərləri" çap edilmişdir.

Yusif Məmmədaliyevin şəxsi əşyaları

Mustafa Topçubaşov (1895-1981)

Dünya tibb elmində Mustafa Topçubaşovun xüsusi yeri və çəkisi var. Öddəşi xəstəliklərinin müalicəsi, periferik iflic xəstəliyinin və portal hipertenziyanın xüsusiyyətləri və müalicə üsullarının araşdırılması istiqamətində onun gördüyü işlər dünya alimləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Tibb elminin bu sahələrində Topçubaşov hamını heyrətləndirən orijinal diaqnostika və cərrahi üsullar kəşf etmişdir. Onun 1941 – 1945-ci illərdə tətbiq etdiyi hərbi cərrahiyyə metodları isə minlərlə yaralıni həyata qaytarmağa imkan vermişdir. 70-ci illərdə o, birincilər sırasında uzaqgörənliklə bildirmişdir ki, ekoloji problemlərin artması insanların səhhətinə mənfi təsir göstərir və belə davam edərsə, ayrı-ayrı fərdlərin deyil, hətta xalqların sağlamlığının pisləşməsinə səbəb olacaq. Mustafa Topçubaşov Azərbaycan tarixində minlərlə xəstə və yaralıni həyata qaytarmış həkim, yeni tibbi üsulları kəşf etmiş alim və görkəmli ictimai xadim kimi özünə layiq şərəfli bir yer tutmuşdur.

Mustafa Ağabəy oğlu Topçubaşov 1895-ci ildə qədim Azərbaycan şəhəri İrəvanda anadan olmuşdur. 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinin şərtlərinə əsasən 40 min erməni İrandan və 80 min erməni Türkiyədən Azərbaycana köçürülmüş, onların böyük qismi İrəvan, Zəngəzur, Qarabağ və Naxçıvanda yerləşdirilmişdir. Rusiya məmurları Azərbaycan torpaqlarında erməni dövləti yaratmaq, gələcəkdə İrəvanı erməniləşdirib erməni dövlətinin paytaxtı elan etmək planlarını gizlətməmişdilər. Buna baxmayaraq XIX əsrin sonlarında İrəvanda minlərlə azərbaycanlı ailəsi yaşayırdı.

İlk təhsilini İrəvanda aldıqdan sonra Mustafa Kiyev Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olur və oranı müvəffəqiyyətlə bitirir. 1920-ci ildə Azərbaycana qayıdan Topçubaşov Azərbaycan Dövlət Universitetinin tibb fakültəsinin fakültə cərrahlığı klinikasında ordinator kimi fəaliyyətə başlayır. 1923-cü ildə o, assistent təyin edilir və 1930-cu ilədək bu vəzifədə çalışır. Bu dövrdə Topçubaşov patoloji məsələlər, cərrahi problemlərlə dərinə maraqlanırdı. Onun tibbdə seçdiyi istiqamət öddəşi xəstəliklərinin müalicəsi, periferik iflic xəstəliyinin və portal hipertenziyanın xüsusiyyətləri və müalicə üsullarının araşdırılması ilə bağlı idi. Bu istiqamətdə Topçubaşov hamını heyrətləndirən orijinal diaqnostika və cərrahi üsul kəşf edir.

1937-ci ildə M.Topçubaşov dünyada ilk dəfə olaraq analgeziyanın müalicə üsulunu kəşf edir. Bu üsuldən indi də geniş istifadə olunur. 1940-cı ildə cərrah Azərbaycan SSR əməkdar elm xadimi fəxri adına layiq görülür. 1941-ci ildə faşist Almaniyası SSRİ-yə hücum edir. Sovet dövlətinin tərkib hissəsi olan

Azərbaycanın faşizmin bəşəriyyət üçün necə böyük təhlükə törətdiyini yaxşı anlayan minlərlə oğul və qızları könüllü olaraq cəbhələrə yollanırdı. Azərbaycanın bütün iqtisadiyyatı cəbhə üçün işləməyə başlayırdı. Azərbaycanın tibb işçilərinin də faşizm üzərində qələbənin qazanılmasında böyük rolu olmuşdur. Cəbhəyə göndərilən hərbi hissələr həkim, feldşer, tibb bacısı və sanitariya kadrları ilə burada təmin edilir, bütün lazımı tibbi avadanlıq və vasitələrlə təchiz olunurdu.

Müharibə illərində Bakı şəhərində 70 iri hərbi hospital yaradılmışdı. Bütün cəbhələrdən bura minlərlə yaralı gətirilirdi. Gecə-gündüz çalışan Azərbaycan həkimləri minlərlə yaralını sağaltmağa nail olmuşdular. Mustafa Topçubaşov hərbi-səhra cərrahiyyəsinin yeni-yeni üsullarını icad etməklə bərabər, hospitallarda keçirdiyi əməliyyatlarla minlərlə yaralını ölümdən xilas etmişdir. Hərbi həkim kimi fədakar fəaliyyətinə görə M.Topçubaşov 1943-cü ildə SSRİ Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür.

1945-ci ildə M.Topçubaşov Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının akademiki seçilmişdir. 1945-ci ildə Azərbaycan SSR Eksperimental Tibb İnstitutunun direktoru təyin edilən M.Topçubaşov 1948-ci ilədək bu vəzifədə çalışmışdır. M.Topçubaşovun 1949-cu ildə icad etdiyi bir aparat insanın bədəninin daxilində düşmüş kənar əşyaların aşkarlanıb aradan qaldırılmasına imkan verirdi. 1949-cu ildə cərrahın bu aparat barəsində rus dilində yazdığı kitab SSRİ alimləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Alim təkcə ölkə daxilində deyil, SSRİ-dən kənar da elmi tədbirlərdə iştirak edir, onun nailiyyətləri dünya alimləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilirdi. Bolqar həkim və alimlərinə əməli köməklik göstərmiş M.Topçubaşov 1951-ci ildə Bolqarıstan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü seçilmişdir. Onun elmi işləri Avropa dillərinə tərcümə edilirdi.

1951 - 1956-cı illərdə M.Topçubaşov Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti seçilmişdir. İkinci dəfə bu vəzifəyə alim 1969-cu ildə seçilmiş və həyatının son günlərində də bu vəzifədə çalışmışdır.

Respublikada böyük hörmət sahibi olan Mustafa Topçubaşov dafələrlə deputat seçilmişdir. 1955 - 1959-cu və 1967 - 1971-ci illərdə o, Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sədri olmuşdur. Parlamentin sədri kimi məsul vəzifədə çalışan M.Topçubaşov xalqın bir sıra problemlərinin həllində yaxından iştirak etmişdir.

1960-cı ildə M.Topçubaşovun elmi fəaliyyəti Sovet İttifaqı miqyasında yüksək qiymətləndirilmişdir. O, SSRİ Tibb Elmləri Akademiyasının akademiki seçilmişdir. Həmin ildə ona həm də Azərbaycanın Cərrahlar və Uroloqlar Cəmiyyətinin fəxri sədri adı verilmişdir. Tibb sahəsində ən yüksək pillələrə qalxmasına baxmayaraq məşhur cərrah yorulmadan elmi tədqiqatlarını davam etdirirdi. 1961-ci ildə onun rus dilində çap olunmuş "Portal hipertenziya və onun cərrahi müalicəsi" kitabı tibb elmində inqilab kimi qiymətləndirilir. Alim-cərrah yeni, daha optimal üsul təklif etməklə minlərlə xəstəyə qısa müddət ərzində şəfa

tapmaq imkanı verirdi. Bir çox ölkələrdən minlərlə həkim və xəstələrdən gələn təşəkkür məktubları və teleqramlar buna sübutdur.

1975-ci ildə görkəmli həkim və alim M.Topçubaşova SSRİ-nin ən yüksək mükafatı - Sosialist Əməyi Qəhrəmanı fəxri adı verilmişdir. Bu dövrdə o artıq 4 dəfə Lenin ordeni, 5 digər orden, onlarca medalla təltif edilmişdi.

1976-cı ildə o, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının baş redaksiya heyətinin üzvü seçilmişdir. Bu, Azərbaycanın ilk ensiklopediyası idi. Bəzi çatışmazlıqları nəzərə almasaq, ensiklopediyanın tərtib edilməsi Azərbaycanın elmi-ictimai həyatında böyük hadisə idi. M.Topçubaşov bu ensiklopediyanın əsasən tibb elminə aid olan, tibb terminlərini şərh edən məqalələrini toplayıb, onların səviyyəsinə görə cavabdehlik daşıyırdı.

Bununla belə, elmi fəaliyyətini davam etdirən alim ömrü boyu topladığı təcrübəsini həmkarları ilə bölüşmək məqsədi ilə elmi əsərlər yazır və çap etdirirdi. "Tibbdə uzun müddətli və analjeziya" (1979), "Ətraf mühit və sağlamlıq" (1979), "Ürək-damar xəstəlikləri və onların qarşısının alınması" (1980) kimi əsərləri elmi ictimaiyyətin böyük diqqətinə səbəb olmuşdur. Alimin son əsəri "Xüsusi cərrahlıq" adlı kitabı olmuşdur. "Ətraf mühit və sağlamlıq" kitabında o uzaqgörənliklə bildirmişdir ki, ekoloji problemlərin artması insanların səhhətinə mənfi təsir göstərir, ayrı-ayrı fərdlərin deyil, hətta xalqların sağlamlığının pisləşməsinə səbəb olur. O, həyəcan təbili çalaraq ekoloji problemlərə yol verməməyə çağırır, mövcud problemlərin hamılıqla aradan qaldırılmasının vacibliyini bildirirdi.

Mustafa Ağabəy oğlu Topçubaşov 1981-ci ildə Bakıda vəfat etmiş və Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

İmam Mustafayev (1910-1998)

1956-cı ildə Azərbaycanın siyasi-ictimai həyatında böyük hadisə baş verir: respublikada Azərbaycan dili dövlət dili elan edilir. Bunun ardınca azərbaycanlıların milli şüurunun oyadılmasına, milli məniyin bərpa edilməsinə yönəlmiş bir sıra tədbirlər həyata keçirilir. Bu dövrdə respublikanın rəhbəri görkəmli alim İmam Mustafayev idi. Azərbaycan tarixinə İmam Mustafayev görkəmli genetik və seleksiyaçı, yeni məhsuldar bitki növlərinin yaradıcısı, həmçinin vətənpərvər dövlət xadimi kimi daxil olmuşdur.

İmam Daşdəmir oğlu Mustafayev 1910-cu ildə Azərbaycanın Qax şəhərində anadan olmuşdur. Orta təhsil aldıqdan sonra biolog olmaq arzusu ilə yaşayan gənc bu istiqamətdə ali təhsil almış və elmi fəaliyyətlə məşğul olmağa başlamışdır.

İ. Mustafayevin elmi tədqiqatı buğda, arpa, çovdar və egiopsların toplanması və öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Genetika sovet elminin ən gənc sahələrindən biri idi. Genetikanın inkişaf etdirilməsini hələ XX əsrin 30-cu illərində N.İ. Vavilov təklif etmiş və yeni-yeni bitki sortlarının əldə olunmasının mümkünlüyünü bildirmişdi. Lakin SSRİ-də o dövrdəki mühit onun həbsi və Stalin qazamatlarında məhv edilməsi ilə nəticələndi. Genetika "burjua dövlətlərinin uydurması" adlandırılmış, Stalinin əlaltılarından biri - Lisenko isə genetika ilə məşğul olan alimlərə qarşı geniş kampaniyaya başlamışdı. Genetika ilə bağlı tədqiqatlar ayrı-ayrı alimlər tərəfindən yarıgizli formada, digər elmi tədqiqatların tərkib hissəsi kimi aparılırdı. Belə yarıxəlvəti-yarıaçıq fəaliyyət göstərən alimlərdən biri də İ. Mustafayev idi.

Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutunda dekan, kafedra müdiri, elmi işlər və tədris hissəsi üzrə direktor müavini vəzifələrində çalışmış alim Azərbaycan SSR dövlət nəzarəti komissarının 1-ci müavini, Azərbaycan SSR xalq torpaq komissarının 1-ci müavini işlədiyi dövrlərdə Azərbaycan kənd təsərrüfatının məhsuldarlığının artırılmasına çalışmışdır. Azərbaycan SSR kənd təsərrüfatı naziri təyin ediləndə o, respublikada kənd təsərrüfatı ilə bağlı olan bütün tədbirlərin elmi əsaslarla aparılmasına nail olmuşdur. 1953-cü ildə Stalinin vəfat etməsi, onu əvəz etmiş N. Xruşşovun mövcud rejimi nisbətən yumşaldıb genetikanın inkişafı üçün imkan yaratması sovet, o cümlədən Azərbaycan alimləri tərəfindən yeni məhsuldar bitki sortlarının ərsəyə gətirilməsinə imkan vermişdir. Xruşşov İ. Mustafayevin kənd təsərrüfatı naziri vəzifəsində məhsuldar fəaliyyətini nəzərə alaraq ondan inzibati-siyasi vəzifələrdə istifadə etmək qərarına gəlir. Bir müddət Azərbaycan Kommunist Partiyasının Gəncə Vilayət Komitəsinin 1-ci katibi işləmiş alim 1954-cü ildə respublikanın rəhbəri, yəni Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin 1-ci katibi təyin edilmişdir.

Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə İ. Mustafayev özünü əsl vətənpərvər kimi göstərmişdir. Ona qədər mərkəzi dövlət aparatında əksər vəzifələri azərbaycanlılar yox, qeyri-millətlərdən olanlar tuturdu. O, məsul vəzifələrə azərbaycanlıları təyin edərək respublikada aparılan kadr siyasətində köklü dəyişikliklərə başlamışdır.

1956-cı ilin əvvəllərində görkəmli Azərbaycan yazıçısı Mirzə İbrahimov Azərbaycanda Azərbaycan dilinin acınacaqlı vəziyyətdə olması ilə bağlı silsilə məqalələrlə çıxış edir. Doğrudan da, Azərbaycan dilinə həqarətlə baxılır, hətta iş o yerə çatırdı ki, poçt idarələrində Azərbaycan dilində yazılmış məktub və

teleqramlar qəbul edilmirdi. İ.Mustafayevin rəhbərliyi ilə aparılmış tədbirlər nəticəsində həmin ilin avqustunda Azərbaycan dilinin dövlət dili elan edilməsi haqqında qanun qəbul edilmişdir. O dövrdə belə qanunun qəbul edilməsi böyük cəsarət tələb edirdi, SSRİ-də belə qanun iki respublikada - Azərbaycan və Latviyada qəbul edilmişdir. 1959-cu ilin mart ayında qəbul edilmiş digər qanuna əsasən, Azərbaycanda bütün məktəblərdə, o cümlədən də rus məktəblərində Azərbaycan dilinin mütləq öyrənilməsi haqqında qanunun qəbul edilməsi SSRİ rəhbərliyinin narazılığına səbəb olmuşdur. Azərbaycanda yaşayıb Azərbaycan dilini öyrənmək istəməyən qeyri-millətlərin, ilk növbədə ermənilərin şikayətlərinə əsasən Azərbaycana yoxlamalar gəlmiş, lakin bu qanunun dəyişilməsinə nail ola bilməmişdilər.

Qaradağ - Tbilisi və Qaradağ - Yerevan qaz kəmərinin layihəsinə qarşı çıxış edən İ.Mustafayev qəti olaraq bildirmişdir ki, ilk növbədə Azərbaycanın bütün şəhər və kəndləri qazla təmin edilməli, yalnız bundan sonra qaz kənarə verilməlidir. Belə şəraitdə SSRİ rəhbəri N.Xruşşov çıxışlarının birində Azərbaycanda əhalinin 1/3-nin azərbaycanlılar, 1/3-nin slavyanlar, 1/3-nin ermənilərdən ibarət olması barədə yalançı rəqəmlər göstərmiş, Bakıda Azərbaycanlıların çox az olmasını iddia edərək Bakının Azərbaycandan alınb SSRİ tabeliyində olan bir şəhər olmasını təklif etmişdir. Hamıya aydın idi ki, bu təklif qəbul edilsə, Bakı Azərbaycan üçün həmişəlik itiriləcək və vaxtilə Dərbənd kimi Rusiyaya birləşdiriləcək. İ.Mustafayevin rəhbərliyi altında respublikada güclü təbliğat kampaniyası təşkil edilmiş, Bakının qədim Azərbaycan şəhəri olması, onun Azərbaycandan ayrılmasına yol verilməməsi istiqamətində tədbirlər həyata keçirilmişdir. Sübut edilmişdir ki, əslində, Azərbaycanda ruslar əhalinin 13,5%-ni, ermənilər və digər xalqların nümayəndələri isə əhalinin 12%-ni təşkil edirlər.

Bilavasitə İ.Mustafayevin dəstəyini hiss edən Azərbaycan tarixçiləri vətən tarixinə yenidən baxılmasını tələb etmişlər. Yeni yazılan kitablarda artıq S.Şaumyan, S.Kirov, S.Orconikidze kimi Azərbaycan xalqının düşmənləri qabardılmır, N.Nərimanov, Ç.İldırım və digər Azərbaycanlıların fəaliyyəti daha geniş işıqlandırılırdı. Bakı şəhərinin tarixini Azərbaycanın tarixindən ayırmaq, guya, beynəlmiləlçi şəhər olduğundan Bakının öz xüsusi inkişaf yoluna malik olması kimi fikirlər cəfəngiyat adlandırılmış, Azərbaycan tarixinin Moskvada deyil, Azərbaycanda azərbaycanlı alimlər tərəfindən yazılacağı bildirilmişdir.

Azərbaycan rəhbərliyi dəfələrlə Moskvaya çağırılıb danlansa da, arxalarında xalqın dəstəyini hiss etdiyindən nə İ.Mustafayev, nə də onun silahdaşları əqidələrindən dönməmiş, həyata keçirdikləri tədbirləri ləğv etməmişdilər. Nəticədə İ.Mustafayev, onun yaxın silahdaşları Mirzə İbrahimov, Şıxəli Qurbanov və digərləri 1959-cu ildə vəzifələrindən azad edilərək Elmlər Akademiyasının müxtəlif institutlarına elmi işçi kimi göndərilmişdilər. Onların

xalq arasında böyük rəğbət qazanması SSRİ rəhbərliyini onlara qarşı daha ciddi repressiya tədbirlərinin həyata keçirilməsindən çəkindirilmişdir.

Siyasi fəaliyyətdən uzaqlaşdırılan İmam Mustafayev özünü bütünlüklə genetikanın inkişafına həsr etmişdir. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Genetika və Seleksiya İnstitutunda şöbə müdiri vəzifəsində çalışmış alim 1965-ci ildə professor, 1970-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının akademiki seçilmişdir. 1971-ci ildən alim Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Genetika və Seleksiya İnstitutunun direktoru vəzifəsində çalışmağa başlamışdır.

Yeni məhsuldar buğda sortlarının yaradılması istiqamətində iş aparan İ. Mustafayev həmçinin Azərbaycanın müxtəlif torpaq-iqlim şəraitində buğdalarda forma və növlərin əmələgəlmə prosesinin tədqiqinə həsr olunmuş elmi axtarışlarla məşğul olmuşdur. O, egilopsların çarpazlaşdırılması nəticəsində ilk dəfə olaraq cinslərarası fertil hibridlər yetişdirilməsinə nail olmuşdur. İ. Mustafayev "Sevinc", "Cəfəri", "Zoğal-buğda", "Arzu", "Gürgənə-1", "Turanikum-186", "Qızıl buğda", "Turgidum-7" və s. yeni buğda sortları yetişdirmişdir. Bir sıra elmi əsərin, o cümlədən 6 monoqrafiyanın müəllifi olan alimin nailiyyətləri Azərbaycandan kənar da yüksək qiymətləndirilirdi. Elmi tədqiqatlarına görə o, Qırmızı Əmək Bayrağı, "Şərəf nişanı" ordenləri, medallar, o cümlədən N.İ. Vavilov adına medal, Xalq Təsərrüfatı Nailiyyətləri Sərgisinin 3 böyük qızıl medalına layiq görülmüşdür.

Onun yazdığı "Azərbaycanda buğdaların seleksiyası", "Azərbaycanın buğda kolleksiyası", "Azərbaycan bir çox buğda növlərinin vətənidir" elmi əsərləri respublikada aparılan genetik tədqiqatların nailiyyətlərini özündə əks etdirirdi. Bu

İmam Mustafayev elmi fəaliyyətlə məşğul olarkən

istiqlamətdə çalışan yeni milli elmi kadrların hazırlanmasında İ.Mustafayevin xidmətləri böyükdür.

Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının baş redaksiya heyətinin üzvü olan İ.Mustafayev Azərbaycanın elmi-ictimai həyatında böyük hadisə olmuş ensiklopediyanın səhifələrində kənd təsərrüfatı, genetika və seleksiya ilə bağlı məqalələrin kəmiyyət və keyfiyyətinə görə cavabdehlik daşımışdır.

İmam Mustafayev 1998-ci ildə Bakıda vəfat etmiş və Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

Heydər Hüseynov (1908-1950)

XX əsr Azərbaycan elminin ən görkəmli nümayəndələrindən olan Heydər Hüseynov sözün tam mənasında həqiqətin qurbanı adlandırılı bilər. Sovet mühitində alim üçün mümkün olan bütün dərəcələrə çatan, respublikada kommunist ideologiyasının öyrənilməsi və təbliğinə cavabdeh olan alim sonda özündə qüvvə taparaq bu rejimə qarşı çıxmış və rejimin də qurbanı olmuşdur. Onun müəmmalı ölümü Azərbaycan elmi üçün böyük itki idi.

Heydər Hüseynovun adı Azərbaycan tarixində görkəmli filosof, Azərbaycanda fəlsəfi və ictimai fikrin inkişafı tarixini öyrənməyə çalışan alim, Azərbaycanda filosof kadrlarının yetişməsində mühüm xidmətləri olmuş pedaqoq, ictimai xadim kimi daim xatırlanacaqdır.

Heydər Nəcəfoğlu Hüseynov 1908-ci ildə Azərbaycanın qədim İrəvan şəhərində anadan olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın tərkib hissəsi olan bu ərazi 1918-ci ildə ermənilərə verilmiş və beləliklə, Azərbaycanın qərbi üçün təhlükə meydanı yaranmışdır. Orta təhsil aldıqdan sonra Heydər Hüseynov Azərbaycana gəlmiş, burada Azərbaycan Dövlət Universitetinə daxil olmuşdur. Humanitar elmlərə böyük maraq göstərən tələbə 1931-ci ildə universiteti müvəffəqiyyətlə bitirmişdir.

1931 - 1932-ci illərdə Heydər Hüseynov Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun aspirantı olmuşdur. Filosof olmaq qərarına da məhz aspirantura illərində gəlmişdir. O dövrdə Sovet İttifaqının tərkibinə daxil olan müttəfiq respublikalarda sovetlərin ideologiyasının öyrənilməsinə və yayılmasına böyük diqqət yetirilirdi. Fəlsəfə kafedralarında təhsil alanlar əksər hallarda sovet ideologiyasının təməl daşını təşkil edən marksizm-leninizm ideyalarını öyrənməli,

onların əsasında elmi işlər yazmalı, bu ideologiyanı əhali arasında yaymalı idilər. Heydər Hüseynov aspiranturada uğurlu elmi iş yazdıqdan sonra Ensiklopediya və Lüğətlər İnstitutuna təyinat almışdır.

XX əsrin 30-cu illərində Azərbaycanın hələ müstəqil Elmlər Akademiyası yox idi, 1935-ci ildə Moskva respublikada yalnız SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialının təşkilinə icazə vermişdi. Həmin filialın tərkibindəki Ensiklopediya və Lüğətlər İnstitutunun əhəmiyyətli mövqeyi vardı. O zaman sovet ideologiyasına cavab verən əsərlər əsasən Rusiya alimləri tərəfindən yazılırdı. Onların əsərləri sonradan respublikalarda mütləq milli dillərə tərcümə edilməli idi. Bu səbəbdən də respublikalarda rus dilindən tərcümə işlərinə kömək edən lüğətlərin yazılmasına böyük diqqət yetirilir, bununla bərabər, yeni-yeni terminlər və hadisələr haqqında xalqa xəbər verən ensiklopediyalar tərtib edilirdi. Təbii ki, bu ensiklopediyalarda əsas diqqət sovetlərə, onun ideologiyasına, nailiyyətlərinə həsr olunurdu, milli xüsusiyyətlər isə kölgədə qalırdı.

Olduqca məhsuldar işləyən, bir neçə dildə sərbəst danışan, sovetlərin ideologiyasını yaxşı bilən Heydər Hüseynov kommunist rejiminin bütün tələblərinə cavab verdiyindən onu 1936-cı ildə işlədiyi institutun direktoru təyin edirlər. Lakin gənc alim rəhbərliyin göstərdiyi mövzuları öyrənməklə kifayətlənmir. Əsl vətənpərvər bir insan olan H.Hüseynov yangizli şəkildə qədim və orta əsrlərdə, həmçinin Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal edildiyi dövrdə milli ziyalılarımızın yazdıqları əsərləri axtarır, onların ədəbi və elmi irsini araşdırmağa çalışırdı. 1938-ci ildə onun nəşr etdirdiyi "Mirzə Fətəli Axundovun fəlsəfi görüşləri" adlı elmi monoqrafiyası böyük səs-küyə səbəb olur. O dövrdə M.F.Axundov (Axundzadə), A.Bakıxanov, İ.Qutqaşınılı və d. ziyalılarımız pislənilir, çarizmin sadıq qulları və ya millətçi kimi damğalanırdı. İlk dəfə Hüseynov bu ənənəyə son qoymağa çalışır və buna nail olur. Təbii ki, Stalin repressiyalarının tüğyan etdiyi bir dövrdə o, ziyalılarımızın bütün fəlsəfi fikirlərini, müsəlman və türk dünyasının inkişafı ilə bağlı mülahizələrini verə bilməzdi və odur ki, onların əsərlərindən yalnız sovetlərin qəzəbinə səbəb olmayacaq parçaları göstərirdi. Hər halda, onun xidməti ondan ibarət idi ki, bir çox ziyalılarımızın adlarını unudulmaqdan, əsərlərini tapdalanmaqdan xilas edirdi. 1939-cu ildən etibarən o bir-birinin ardınca Bəhmənyar, Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Kazım bəy, Həsən bəy Zərdabi və digər ziyalılarımız haqqında silsilə məqalələr yazır və mətbuatda çıxış edir.

Həmin ildə o, institutda hazırlanmış "Azərbaycanca-rusca lüğət" in redaktoru olmuşdur. Dövrün alimləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilən bu əsər sayəsində Hüseynov SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialının sədr müavini seçilmişdir. O həm də Azərbaycan xalqının qatillərindən biri,

S.M.Kirovun adı verilmiş Azərbaycan Dövlət Universitetində fəlsəfədən dərs deyirdi.

İlk məqalələrini marksizm-leninizm klassikləri irsinin təbliğinə həsr edən, onların əsərlərinin Azərbaycan dilinə çevrilib nəşr edilməsində xüsusi fəallıq göstərən, dialektik və tarixi materializm problemləri və rus inqilabi demokratik ideologiyası ilə çox sıx məşğul olan Heydər Hüseynov tədricən Azərbaycanda ictimai və fəlsəfi fikir tarixinin öyrənilməsi ilə məşğul olmağa başlayır, bəzi hallarda isə onun gəldiyi nəticələr sovet ideologiyası ilə ziddiyyət təşkil edirdi. Elə bu səbəbdən də 1940-cı ildə o, Ensiklopediya və Lügətlər İnstitutunun direktoru və SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialının sədr müavini vəzifələrindən uzaqlaşdırılır. Azərbaycanın o dövrikü rəhbəri Mir Cəfər Bağırov onu olduqca yüksək qiymətləndirirdi. O dövrün repressiyalar dalğası yalnız M.C.Bağırovun ona olan yaxşı münasibəti sayəsində alimi vurmadı. Lakin o, tənbəhlərdən ciddi nəticələr çıxarmalı idi.

1941-ci ildə Almaniya SSRİ üzərinə hücum edəndə Azərbaycan alimləri gecə-gündüz qələbə üçün işləyirdilər. H.Hüseynovun 1941-ci ilin əvvəlində çapa verdiyi "Dialektik və tarixi materializm haqqında" əsəri hələ müharibədən əvvəl işıq üzü gördü. Müharibə illərində alim əsasən faşist ideologiyasına qarşı yönələn elmi-kütləvi kitabça və məqalələr çap etdirir. 1941-ci ildə onun "Faşizmin irqi nəzəriyyəsi", "Faşizm elmin düşmənidir" və "Faşist cəlladlarının "fəlsəfəsi", 1942-ci ildə "Faşizmin məhvi labüddür" kimi kitabları nəşr olunur. Elə bu zaman, müharibə illərində döyüşçülərimizi konkret tarixi misallarla ruhlandırmaq üçün H.Hüseynovun təklifi ilə məşhur sərkərdə Əli ağa Şıxlınskinin xatirələri qələmə alınmış və nəşr edilmişdir. Ə.Şıxlinski 1943-cü ildə vəfat edəndə yenə də məhz alimin təklifi ilə onun dəfni təntənəli şəkildə keçirilmişdir. 1944-cü ildə doktorluq dissertasiyasını müvəffəqiyyətlə müdafiə etmiş H.Hüseynov həmin ildə professor adına layiq görülmüşdür. Azərbaycan Dövlət Universitetində fəlsəfə kafedrasının müdiri işləyən H.Hüseynov əvvəllər olduğu kimi, Azərbaycan filosofları haqqında material toplamaqda davam edirdi. Maraqlıdır ki, məhz onun təklifi ilə universitetin tarix fakültəsi nəzdində əvvəlcə fəlsəfə şöbəsi, sonra isə müstəqil fəlsəfə kafedrası yaradılmışdır.

1945-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası yaradılanda Heydər Hüseynov akademik adına layiq görülmüş və akademiyanın vitse-prezidenti seçilmişdir. Həmin ildə o, Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi yanında Partiya Tarixi İnstitutunun direktoru təyin edilmişdir. 1946-cı ildə alim dördcildlik "Rusca-azərbaycanca lüğət"in redaktoru olmuşdur. Onun "Marksist dialektik metod" (1945), "Nizaminin sosial görüşləri haqqında" (1946), "Azərbaycan və rus xalqlarının tarixi həmrəyliyi haqqında" (1946) əsərləri dərin

məzmunu ilə seçilirdi. Onların bəzilərindən hətta ali məktəblərdə dərslik kimi istifadə edilirdi. 1948-ci ildə alim SSRİ Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür.

Azərbaycan mədəniyyəti nümayəndələrinin zəngin irsini öyrənmək arzusu ilə alışıb-yanan alim sovetlərin yaratdığı cansıxıcı mühitdə xalqımızın mədəni irsini istədiyi kimi öyrənib yaya bilməməsindən çox əziyyət çəkirdi. Ölkədə kommunist ideologiyasının öyrənilməsinə cavabdeh olan H.Hüseynov yaxşı bilirdi ki, kommunist partiyasının müddəalarına qarşı ən xırda çıxış belə onun sonu olacaq. Lakin o, həqiqəti açıq demək qərarına gəldi. 1949-cu ildə "XIX əsrdə Azərbaycanda ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən" adlı elmi əsəri işıq üzü görən kimi böyük səs-küyə səbəb oldu. Əsərdə Azərbaycan xalqının fəlsəfi və ictimai-siyasi fikrinin əsas inkişaf mərhələləri müəyyənləşdirilmiş, M.Ş.Vəzəh, A.Bakıxanov, M.F.Axundov və başqalarının dünyagörüşü səciyyələndirilmişdi. Alim tarixi faktlara əsaslanaraq Azərbaycan ziyalılarının böyük elmi irsini olduğu kimi göstərmiş, onlara, həmçinin türk və müsəlman dünyasının tarixi şəxsiyyətlərinə vurulan damğaların ağ yalan olmasını sübut etmişdir; misal üçün, sovet tarixşünaslığında Şeyx Şamilin ingilis xəfiyyəsi kimi qələmə verilməsini cəfəngiyat adlandırmış, onun azadlıq mübarizəsinin lideri olması, Azərbaycanla sıx əlaqədə olub ölkəmizdən dəstək almasını üzə çıxarmışdır. Kitab çıxandan sonra sovet repressiya aparatı, təbii ki, dərhal işə salındı: alimin məsələsi müxtəlif səviyyəli idarələrdə müzakirə olunmağa başlandı. Hamı onun vəzifələrdən çıxarılacağını gözlədiyi bir vaxt qəfil xəbər gəldi ki, Heydər Hüseynov 1950-ci il avqust ayının 15-də bağ evində özünə sui-qəsd etmiş və həlak olmuşdur.

Seyidcəfər Pişəvəri

(1892-1947)

“12 şəhrivər”, “Qızıl səhifələr” adlı bədii əsərlərin, ana dili, ədəbiyyat, pedaqogika və s. məsələlərə dair məqalələrin müəllifi Seyidcəfər Pişəvəri (Xalxalt) həm Şimali, həm də Cənubi Azərbaycanda daha çox demokratik islahatlar keçirmək istəyən, Cənubi Azərbaycanın mədəni muxtariyyətinə can atan siyasətçi kimi tanınır. Seyidcəfər Pişəvəri Azərbaycan tarixinə öz adını Cənubi Azərbaycanda demokratik hərəkatın görkəmli xadimlərindən biri və publisist kimi yazmışdır.

Seyidcəfər Seyidcavad oğlu Cavadzadə Pişəvəri 1892-ci ildə Cənubi Azərbaycanın Xalxal vilayətinin Zaviyə kəndində anadan olub. Doğma kəndində ilk təhsilini aldıqdan sonra atası Bakıya

köçmək qərarına gəlir. Bu dövrdə Cənubi Azərbaycanda işsizlik dəhşətli dərəcəyə çatmışdı və minlərlə azərbaycanlı Bakıya gələrək neft mədənlərində, zavod və fabriklərdə işə düzəlirdi. 1905-ci ildə Pişəvərinin ailəsi, nəhayət, Bakıya köçür. Burada pedaqoji təhsil aldıqdan sonra iş axtarmağa başlayan Pişəvəri 1913 - 1917-ci illərdə Xırdalan kəndində müəllimlik edir.

Rusiya imperiyası və onun tərkibində olan Şimali Azərbaycanda cərəyan edən siyasi hadisələr Pişəvəridən də yan keçmir. O, 1917-ci ildə siyasi fəaliyyətə qoşulur və tədricən kommunist ideologiyasına inanmağa başlayır. Seyidcəfər inanırdı ki, ümumi bərabərlik hökm sürən, şəxsi mülkiyyətin olmadığı bir dövlət yaradılarsa, bütün problemlər öz həllini tapar.

1918-ci ildə Pişəvəri Bakıda "Ədalət" kommunist təşkilatına daxil olur. Bu təşkilat Bakı kommunistləri tərəfindən Volqaboyu, İran, Orta Asiyadan Azərbaycana köçüb gəlmiş fəhlələr arasında təbliğat işi aparmaq məqsədi ilə yaradılmışdı.

Elə həmin 1918-ci ildə Pişəvəri Cənubi Azərbaycana qayıdır. O təkcə burada deyil, bütün İranda inqilabi təbliğat aparmaq məqsədi ilə şəhərdən-şəhərə köçməyə başlayır. 1918 - 1920-ci illərdə Pişəvəri İranın iri şəhərlərində "Ədalət" in yerli təşkilatlarının yaradılmasında yaxından iştirak edir. Həmin illərdə o, "Ədalət" partiyasının rəsmi orqanı "Hürriyyət" qəzetinin redaktoru olur, həmçinin "Kəndçi", "Kommunist", "Yoldaş", "Əxbar" qəzetlərində məqalələr çap etdirir.

1920-ci ildə Təbrizdə Şeyx Xiyabani hərəkatı başlayanda Pişəvəri Xəzərin cənubunda yerləşən Rəştə gedir, burada inqilab qaldırmağa çalışır. Şah rejimi və Rəştdə olan ingilislərin müqavimətinə baxmayaraq o, Gilan Respublikasının yaradılmasında iştirak edir, hətta bu respublikanın müvəqqəti hökumətinin xarici işlər komissarı təyin olunur. Pişəvəri hesab edirdi ki, inqilab bütün İranı bürüməli, şah rejimi devrilməlidir. Lakin xarici dövlətlərdən dəstək alan mürtəcə qüvvələr hücumu keçərək inqilabi hərəkatı boğurlar.

1920-ci ilin iyununda Pişəvəri Ənzəlidə İran Kommunist Partiyasının yaradıcılarından biri olmuşdur. Seyidcəfərin mübarizliyini, işgüzarlığını və eyni zamanda kommunizm ideyalarına sadiqliyini bilən yoldaşları onu partiyanın Mərkəzi Komitəsinin üzvü seçmişlər. Pişəvəri həm də "Kommunist-e İran" qəzetinin redaktoru olmuşdur.

Ümumiran inqilabi ideyasını həyata keçirməyə cəhd göstərən Pişəvəri 1921 - 1922-ci illərdə Tehranda çıxan ilk marksist qəzetin redaktoru olmuş, İsfahanın "Vətən" toxuculuq fabriki fəhlələrinin tətillər hərəkatına rəhbərlik etmişdir. Pişəvərinin inqilabi hərəkatı şah məmurlarını çoxdan, özü də bərk narahat edirdi və tətillər yatırıldıqdan sonra o təqib olunmağa başlandı. Buna baxmayaraq Pişəvəri inqilabi fəaliyyətini dayandırmadı.

1930-cu ilin dekabrında həbs edilən Pişəvəri Tehranın "Qəsr-e Qacar" həbsxanasına salındı, lakin o yolundan dönmədi. Öz həyat təcrübəsini ümumiləşdirərək o belə qənaətə gəlmişdi ki, inqilabı təcridən keçirmək lazımdır: inqilaba hazır olan vilayətlərdə inqilabi müsbət dəyişikliklər olunarsa, digər vilayətlər də bu inqilaba qoşular. Onun fikrincə, daha çox əziyyət çəkən Cənubi Azərbaycan İranın digər vilayətlərinə nisbətən inqilaba daha çox hazırdır. Belə ki, burada hakim zümrələrin zülmündən savayı, xalq milli zülmə də məruz qalırdı.

1940-cı ildə Pişəvəri həbsdən buraxılır, lakin Kaşan şəhərinə sürgünə göndərilir. 1941-ci ildə Tehrandə "Ajir" qəzetinin redaktoru işləmiş Pişəvəri İrana ingilis və sovet qoşunları yeridiləndə Cənubi Azərbaycana qayıdır. Belə ki, II Dünya müharibəsinin başlanğıcında İran şahı Rza şah alman faşistlərini dəstəklədiyindən ingilis və sovet qoşunları onu devirmiş, hakimiyyətə oğlu Məhəmməd Rzanı gətirmişdilər. Əslində isə İranı bu qoşunlar idarə edirdi. Parlament və hökumət onların nəzarəti altında fəaliyyət göstərir, siyasi azadlıqlar qismən bərpa edilirdi.

Cənubi Azərbaycana yeridilən sovet qoşunlarının tərkibində azərbaycanlılar çox idi.

Hərbi qulluqda olan Azərbaycan ziyalıları Cənubi Azərbaycan şəhərlərinə gəlir, Azərbaycan dili, tarixi və mədəniyyəti haqqında mühazirələr oxuyur, mədəni-kütləvi tədbirlər təşkil edirdilər. Bunların sayəsində Cənubi Azərbaycanda milli oyanış baş verirdi. Şah məmurları bunun qarşısını almaqda aciz idilər.

1941-ci ilin sentyabr ayından Təbrizdə kortəbii çıxış və mitinqlər keçirilir. Lakin onlar yalnız yaradılmış partiya və ictimai təşkilatların, çoxlu qəzet və jurnalların fəaliyyəti nəticəsində getdikcə mütəşəkkil bir şəkildə düşürdülər. Cənubi Azərbaycanda ən çox tanınan "Azərbaycan cəmiyyəti" və onun qəzeti "Azərbaycan" idi. "Azərbaycan" qəzetinin redaktoru Pişəvəri idi. Artıq 1942 - 1944-cü illərdə Azərbaycan dilində onlarca qəzet və jurnal çap edilir, Azərbaycan dili yalnız ünsiyyət dili olmaq səviyyəsindən ədəbi dil və siyasi təşkilatlanma vasitəsinə çevrilirdi. Məktəblərdə, dövlət idarələrində ana dilindən geniş istifadə olunurdu.

1945-ci ilin yayında müttəfiq qoşunları İrandan çıxarılmğa başlandı və bundan ruhlanan mürtəce qüvvələr demokratik islahatlara son qoymaq üçün fürsət əldə etmiş oldular. Onlar etnik toqquşmalar yaratmağa, demokrat liderləri fiziki məhv etməyə, quldur dəstələri yaradaraq terror təşkil etməyə, hətta yanmköçəri həyat sürən tayfalarla oturaq əhali arasında toqquşmalar yaratmağa çalışırdılar. Bunun qarşısını almaq üçün iyun - sentyabr aylarında Azərbaycanın bir çox yerlərində silahlı fədai dəstələri yaradılmağa başlandı.

1945-ci ilin avqustunda Pişəvərinin Azərbaycan SSR-in (Şimali Azərbaycanın) rəhbəri Mir Cəfər Bağırovla görüşü olur. Bağırov baş verən

hadisələri Azərbaycanı birləşdirmək üçün yaxşı bir fürsət kimi qəbul edir, Pişəvəri isə sovetlərin onu aldadacağından ehtiyatlanaraq tədricən keçirilən islahatların tərəfdarı olduğunu bildirir. Hər halda, Bağirov Cənubi Azərbaycana tələb olunan köməyi göstərəcəyini vəd edir.

1945-ci il sentyabrın 3-də Pişəvərinin iştirakı ilə Azərbaycan Demokrat Fırqəsi (ADF) yaradılır, Pişəvəri onunin Mərkəzi Komitəsinin sədri seçilir. O, İranın siyasi həyatının demokratikləşməsinə, xalq kütlələrinin mənafeyinə cavab verən ictimai-iqtisadi islahatların keçirilməsini, İran dövləti tərkibində Cənubi Azərbaycana inzibati-təsərrüfat, mədəni muxtariyyət verilməsini tələb edir. Eyni zamanda, partiyanın verdiyi bəyanatda inqilabi çevriliş yolu rədd edilir, ictimai-iqtisadi islahatların təkamül yolu ilə keçirilməsinin vacibliyi bildirilirdi.

ADF-in oktyabrın 2-4 - də keçirilən qurultayında demokratik islahatların keçirilməsi bəyan edildi. Təbrizdə, daha sonra isə bütün Cənubi Azərbaycanda hakimiyyət dəyişildi, şah tərəfdarları hakimiyyətdən getməli oldular. Görülmüş tədbirlər nəticəsində qan axıdılmadı, silah işlədilmədi. Noyabrın 21-də təşkil edilən xalq konqresi özünü müəssislər məclisi elan etdi, seçkilər keçirdi. 1945-ci il dekabrın 12-də Təbrizdə çağırılmış Azərbaycan Milli Məclisinin tapşırığı ilə Pişəvəri hökumət təşkil etdi və o, Azərbaycan Milli Hökumətinin baş naziri oldu.

Milli Məclis və hökumətin keçirdiyi tədbirlər sırasında bunlar xüsusi qeyd olunmalıdır: yerli orqanların seçkilər əsasında təşkil edilməsi; aqrar qanuna əsasən kəndlilərə torpaqların paylanması; fəhlə və kəndlilərin iş şəraitinin yaxşılaşdırılması; müəssisələrə fəhlə nəzarətinin təşkili; Azərbaycan dilinin dövlət dili elan olunması; 1946-cı ilin iyununda Təbriz Universitetinin təsis edilməsi. Keçirilmiş tədbirlər həm İranın şah rejimini, həm də iri dövlətləri narahat edirdi. Onlar demokratik Azərbaycan görmək istəmir, üstəlik, parçalanmış Azərbaycanın birləşməsindən qorxurdular. İnformasiya blokadasına alınan Azərbaycan üzərinə İran qoşunları yeridildi, ölkədə repressiyalar başlandı. Minlərlə Azərbaycanlı onların qurbanı oldu, bir qismi isə Şimali Azərbaycana qaçdı.

Bakıya gələn Pişəvəri 1947-ci il iyunun 11 -də müəmmalı şəkildə avtomobil qəzasında həlak oldu.

Məhəmmədhüseyn Şəhriyar
(1906-1988)

Məhəmmədhüseyn Şəhriyar XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının ən gözəl nümunəsidir.

Azərbaycan və fars dillərində yüksək sənətkarlıqla yaratdığı əsərlərində klassik Azərbaycan və fars şeiri ənənələrini yeni poetik axtarışlarla üzvi vəhdətdə birləşdirmişdir

Şairin farsca yazdığı şeirləri XIV əsr məşhur qəzəl ustası Hafizdən sonra İran lirikasının ən gözəl nümunəsi sayılır.

Azərbaycan tarixinə Məhəmmədhüseyn Şəhriyar görkəmli şair, Azərbaycanın birləşdirilməsi məsələsini qaldıran şəxs kimi daxil olmuşdur.

Məhəmmədhüseyn Hacı Mirağa oğlu Şəhriyar 1906-cı ildə Təbrizdə vəkil ailəsində anadan olmuşdur.

Şəhriyar uşaqlıq illərini Heydərbaba dağının ətəklərindəki Xoşginabda və Şəngilavada keçirmişdir. İbtidai və orta təhsilini Təbrizdə mədrəsədə almış, daha sonra Tehran universitetinin tibb fakültəsinə daxil olmuşdur. Burada Sürəyya adlı bir tələbə qızı sevmiş, onunla evlənmək istəmiş, bu işə qızın varlı qohumlarının qəzəbinə səbəb olmuşdur. Onlar universitetin rəhbərliyinə təzyiq göstərmiş və Şəhriyar sonuncu kursda təhsilini yarımçıq qoymağa məcbur olmuşdur.

M.Şəhriyar 1932 - 1935-ci illərdə dövlət qulluqçusu kimi Nişapurda, Xorasanın müxtəlif şəhərlərində və Məşhəddə çalışıb. 1934-cü ildə atasını, az keçmiş isə anasını itirən Şəhriyar "Atamın matəmində" və "Eyvay anam" kimi böyük təsiredici qüvvəyə malik şeirlərini yazıb. 1935-ci ildə Tehrandə kənd təsərrüfatı bankında işə düzələn şair ömrü boyu maddi ehtiyac içində yaşayıb. 1953-ci ildə o, Təbrizə qayıdıb.

Şairin ilk kitabı 1931-ci ildə nəşr olunub. Sonralar şairin dördcildlik divanı, ikicildlik seçilmiş əsərləri, iki hissədən ibarət "Heydər-babaya salam" poeması, "Azərbaycan dilində əsərləri" toplusu çapdan çıxıb. Şəhriyarın şeirlərində klassik Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığı dərin iz buraxmışdır. Şair S.Ə.Şirvaninin "Gəlim" rədifli qəzəlinə ana dilində nəzirə yazmışdır. Şairin fars dilində yazdığı "Yoxdur" rədifli qəzəli isə məzmunca M.P.Vaqifin məşhur "Bayram oldu" qoşmasını xatırladır. Şəhriyarın "Yetim" şeri isə M.Ə.Sabirin "Ey dərbədəg gəzib ürəyi qan olan çocuq" misrası ilə başlanan satirası ilə səsləşir.

M.Şəhriyar şeirlərini Azərbaycan və fars dillərində yazırdı. Hər iki dildə yüksək sənətkarlıqla yaratdığı əsərlərdə şair klassik Azərbaycan və fars şeri ənənələrini yeni poetik axtarışlarla üzvi vəhdətdə birləşdirmişdir. Şairin farsca yazdığı lirik şeirləri XIV əsr məşhur qəzəl ustası Hafizdən sonra İran lirikasının ən

gözəl nümunəsi sayılır. Şəhriyarın farsca lirikasında qəzəl janrı əsas yer tutur. "Sızlayır əhvalıma sübhə qədər tarım mənim" misrası ilə başlanan "Mənim" rədifli qəzəlində şair həmin qəmli günlərini təsvir edib.

M.Şəhriyarın ictimai məzmunlu şeirləri daha çoxdur. Belə şeirlərində o, ölkədəki zülm və ədalətsizliyi, ictimai bəlaları yana-yana qələmə alıb.

Şair "Elm və hikmət", "Kəmalülmülkün ziyarəti" məsnəvilərində yaradıcı ziyalıların acımacaqlı taleyindən bəhs edir. "Gecənin əfsanəsi", "Qardaşım oğlu Hüşəngə" məsnəviləri fəlsəfi məzmun daşıyır. "Eynşteynə müraciət" adlı kiçik poema təsiri bağışlayan məsnəvisində şair bəşəriyyət üçün taleyüklü məsələ olan atom bombasından söz açaraq xalqları uzaqgörənliklə ayıq-sayıq olmağa çağırır.

Sovet Azərbaycanına rəğbət hissi ilə yanaşan şair onun tarixini öz tarixi kimi qəbul edirdi. Onun 1943-cü ildə yazdığı "Stalinqrad qəhrəmanları" poeması müharibə mövzusunda. Şair alman faşistlərini şər rəmzi olan Əhrimənə bənzədir, onlar üzərində qələbə çalan qəhrəmanları alqışlayır. Şairin "Divani-türki" adlı kitabında ana dilində yazdığı şeirləri toplanmışdır. "Türkün dili" adlı şeirində o öz ana dili haqqında deyirdi: "Türkün dilitək sevgili, istəkli dil olmaz".

Məhəmmədhüseyn Şəhriyar ana dilindəki bir sıra şeirlərini Şimali Azərbaycanda yaşayan ədib qardaşlarına - Süleyman Rüstəm, Məmməd Rahimə, şerqşünas alim Rüstəm Əliyevə mənzum məktub şəklində yazmışdır. Şairin "El bülbülü", "Döyünmə-söyünmə", "Gözüm aydın" kimi şeirlərində Sovet Azərbaycanındakı qardaşları ilə görüşmək istəyi ifadə olunmuşdur. Onun "Ayrılıq" şeri bu baxımdan xüsusilə əhəmiyyətlidir:

*Bizi yandırır yaman ayrılıq,
Bu darıxdıran duman ayrılıq,
Başa sovurur saman ayrılıq,
Aman ayrılıq, aman ayrılıq.*

Ömrü boyu Şimali Azərbaycanı və onun paytaxtı Bakını görmək həsrəti ilə yaşayan şairə İranın şah rejimi Sovet Azərbaycanına qısa müddətə getməyə icazə vermiş, lakin sonra qadağan etmişdir. Ümidlə səfərə hazırlaşan Şəhriyara bu qadağa ağır təsir etmişdir və o bunu "Qafqazlı qardaşlar ilə görüş" şeirində göstərmişdir. Şairin S.Rüstəm, M.Rahim, B.Vahabzadə, N.Xəzri ilə mənzum yazışması ədəbi-bədii xüsusiyyətlərinə görə də maraqlıdır. Bu məktublarda qardaşlıq və məhəbbət hissləri, ayrılıq həsrəti səmimi və təsirli ifadə edilir.

M.Şəhriyarın ana dilində yazdığı məşhur şeirlərindən biri də "Səhəndiyyə"dir. Cənubi Azərbaycanın Səhənd dağına müraciətlə yazılmış bu şeirdə şair doğma yurdun gözəlliklərindən danışır.

Şəhriyarın 1954-cü ildə yazdığı "Heydər-babaya salam" poeması bütün müasir Cənubi Azərbaycan poeziyasında yeni mərhələdir. Poemada Şəhriyar Cənubi Azərbaycanın təbiətinin gözəllikləri, xalqın adət və ənənələri, ana yurduna tükənməz odlu məhəbbəti əlvan poetik boyalarla, canlı xalq dilində tərənnüm etmişdir. Poemanın ən böyük məziyyəti onun xəlqiliyindədir. Əsərdə müasir Cənubi Azərbaycan kəndinin sosial ziddiyyətləri, xalqın acınacaqlı həyatı ürək ağrısı ilə təsvir edilmiş, onun kədər və sevinci, arzu və nisgili əks olunmuşdur. Şairin bu poeması Cənubi Azərbaycan və milli həyatımız barəsində poetik bir ensiklopediya təsirini bağışlayır. Heydərbaba dağına müraciət formasında yazılmış poema iki hissədən ibarətdir. Poemanın məhz dağa müraciətlə yazılmasını şair belə izah edir: "Dağ göylərə yaxındır. O, təbiətin şah əsərlərindən biridir. Şairin göylərə qalxan nalələrini əks etdirib bütün Yer üzünə yayaraq hamının qulağına çatdırmağı təkcə o bacarır". Əsərdə xalqımızın faciəli taleyi, tarixi ədalətsizlik, Azərbaycanın ikiyə bölünməsi ilə bağlı məsələlər də diqqəti cəlb edir. Poemanın ən başlıca xüsusiyyətlərindən biri xalqın gələcəyinə dərin inam hissəsinin ifadəsidir. Şair Heydərbaba dağının timsalında bütöv Azərbaycanı ümumiləşdirərək xalqın mərd oğulları sayəsində öz səadətində qovuşacağına inanır. Poema xalq danışq dilində yazılmışdır. Əsərin əsas ideyası vətənpərvərlik, doğma yurda sonsuz məhəbbət hissələrinin aşılmasıdır. Poema Cənubi Azərbaycanda anadilli poeziyaya geniş yol açmışdır. Cənubi və Şimali Azərbaycanda ona çoxlu nəzirələr yazılmışdır.

Şəhriyarın yaradıcılığı İraq və Türkiyədə də şöhrət qazanmışdır. 1978-ci ildə İranda şah rejimi devrildikdən sonra yerli hökumət şairə təqaüd təyin etmişdir.

Müasir Cənubi Azərbaycan və İran ədəbiyyatının on böyük nümayəndələrindən olan Məhəmmədhüseyn Şəhriyar 1988-ci ildə Təbrizdə vəfat etmiş və məşhur "Şairlər qəbiristanlığı"nda dəfn edilmişdir.

Mirəsədulla Mirqasımov
(1883-1958)

Azərbaycanda tibb elminin inkişafında, milli tibb kadrlarının hazırlanmasında Mirəsədulla Mirqasımov böyük rol oynamışdır. Ali təhsilli həkim artıq I Dünya müharibəsi illərində hərbi cərahiyyə sahəsində zəngin təcrübə qazanmışdır. Azərbaycan tarixinə Mirəsədulla Mirqasımov görkəmli həkim, Azərbaycan müasir tibb elminin əsasını qoyanlardan biri, Azərbaycanda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmiş ilk alim-cərrah, cərrahlıq sahəsində Azərbaycan dilində yazılmış ilk dərsliyin müəlifli, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının ilk prezidenti kimi daxil olmuşdur.

Mirəsədulla Mirələsgər oğlu Mirqasımov 1883-cü ildə Bakıda anadan olmuşdur. Orta təhsil aldıqdan sonra o, təhsilini davam etdirmək üçün Rusiyanın ali məktəblərindən birinə qəbul olunmaq qərarına gəlir. M.Mirqasımov Odessa şəhərinə gələrkə burada Novorossiya Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olur. Həmin fakültədə bir çox Azərbaycan həkimləri, o cümlədən Nəriman Nərimanov təhsil almışdır. Təhsil illərində tibbin cərahiyyə sahəsinə maraq göstərən Mirəsədulla Mirqasımov 1913-cü ildə universiteti uğurla bitirmişdir.

Təyinatını Odessa şəhərinə alan gənc cərrah 1913 - 1916-cı illərdə Odessada həkim işləmişdir. Artıq I Dünya müharibəsinin gətirdiyi bir dövrdə Odessa hospitallarında çoxlu sayda yaralılar və xəstələr var idi və tibb işçiləri gecə-gündüz işləyirdilər. Burada Mirqasımov hərbi cərahiyyə sahəsində zəngin təcrübə toplamışdır.

1916-cı ildə Bakıya gələn həkim burada hərbi lazaretdə fəaliyyətə başlayır. Qafqaz cəbhəsindən gətirilən minlərlə yaralı Bakı hospitalları və lazaretlərində yerləşdirilir, tibb işçilərinin çatışmazlığı şəraitində onlara lazım olan köməklik göstərilirdi. 1917-ci ilin sonlarında Bakıda bolşevik və daşnakların sovet hakimiyyəti qurulanda M.Mirqasımov hərbi lazaretdən çıxır və indiki №-li doğum evində cərrah vəzifəsində çalışmağa başlayır. Bu, ziyalı insanın sovet hakimiyyətinin törətdiyi cinayətlərə qarşı etiraz addımı idi. 1918-ci ildə Azərbaycanda müstəqil dövlətin yaradılmasını alqışlayan Mirqasımov cərrah kimi fəaliyyətini davam etdirirdi.

Sovet hakimiyyəti illərində cərrah işləyən Mirəsədulla Mirqasımovun əsas diqqəti, elmi fəaliyyəti sidikdaşı xəstəliyinin etiologiya, klinika və müalicəsinin öyrənilməsinə, irinli peritonitlərə, urologiya və cərrahlığın digər aktual məsələlərinə həsr olunmuşdur. Azərbaycan Dövlət Universitetinin tibb fakültəsi nəzdində əvvəlcə namizədlik, 1927-ci ildə isə doktorluq dissertasiyasını

müdafiə etmiş M.Mirqasimov tibb elmləri doktoru adına layiq görülmüşdür. O, Azərbaycanda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmiş ilk alim-cərrahdır.

Tibb fakültəsində dosent kimi çalışan alimin 1928-ci ildə işıq üzü görən fundamental elmi əsəri "Azərbaycanda sidikdaşı xəstəliyinin öyrənilməsinə dair materiallar" adlanırdı. Əsərdə alim tərəfindən toplanmış faktlar təhlil edilir, xəstəliyin yaranma səbəbləri, xüsusiyyətləri, fəsadları, müalicə yolları araşdırılırdı. 1929-cu ildə M.Mirqasimov universitetin tibb fakültəsinin professoru seçilmişdir.

1930-cu ildə universitetin tibb fakültəsi bazasında Azərbaycan Tibb İnstitutu açıldı. Mirəsədulla Mirqasimov burada hospital cərrahiyyə kafedrasının professoru və müdiri seçilmiş, uzun illər bu vəzifədə çalışmışdır. 1933-cü ildə alimin "Qısaca ümumi cərrahiyyə kursu" monoqrafiyası işıq üzü gördü. Əsər cərrahlıq sahəsində Azərbaycan dilində yazılmış ilk dərslik kimi qəbul edilmişdir. Onun müəllifi Azərbaycanda müasir tibb elminin əsasını qoyanlardan biri kimi respublika rəhbərliyinin diqqətini cəlb etmişdir. Üç il ərzində Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin üzvü kimi çalışan M.Mirqasimov bu mərkəzi icra hakimiyyəti orqanının işini milli ruhda qurmağa çalışırdı. O dövrdə mövcud olan şərait buna imkan vermədi və alim yenidən tibbə qayıtdı.

1934-cü ildə Azərbaycan SSR əməkdar elm xadimi fəxri adına layiq görülmüş Mirəsədulla Mirqasimov Azərbaycanda milli tibb kadrlarının hazırlanmasında böyük rol oynamışdır. Onun köməkliliyi ilə minlərlə azərbaycanlı gənc tibb fakültələrinə qəbul edilir, həkim kimi fəaliyyət göstərir, on istedadlıları isə tibb elmi ilə məşğul olurdular.

1941-ci ildə faşist Almaniyası Sovet İttifaqına hücum edəndə alimin artıq 58 yaşı var idi. Yaşını və tutduğu vəzifələri, topladığı təcrübəsini nəzərə alaraq Bakı hospitallarından birində cərrah kimi fəaliyyətinə imkan yaradılır. 1941-ci ildə o, "Ölkənin müdafiəsində cərrahiyyənin rolu" adlı kitab çap etdirir. Burada müəllif ilkin tibbi yardımın yaranının həyatının xilas edilməsində böyük rolunu qeyd edirdi.

Müharibənin qalibiyətlə qurtaracağını və Azərbaycan elminin inkişaf səviyyəsini nəzərə alan SSRİ rəhbərliyi respublikada Elmlər Akademiyası yaratmağa icazə verir. 1945-ci ildə Mirəsədulla Mirqasimov Azərbaycan Elmlər Akademiyasının akademiki və Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının ilk prezidenti seçilir.

Azərbaycanda elmi təfəkkürün mərkəzi olan Elmlər Akademiyasının yaradılması böyük hadisə idi. Yaradılarda onun tərkibində 4 şöbə var idi: neft və geokimya elmləri, neft və fizika-texniki elmlər, bioloji və kənd təsərrüfatı elmləri, ictimai elmlər. Onların tabeliyində 16 institut, 2 bölmə, 2 muzey, mərkəzi akademik kitabxana və s. qurumlar fəaliyyət göstərirdi. Elmlər Akademiyasının ilk ümumi yığıncağı 1945-ci il martın 31-də keçirildi və həmin gün Azərbaycan Elmlər Akademiyasının yaranma tarixi hesab edilir. Azərbaycanda milli Elmlər

Akademiyasının yaradılması elmi tədqiqatların inkişafı və dərinləşdirilməsi üçün yeni-yeni imkanlar açır, elmin nailiyyətlərini respublikanın inkişafında daha geniş tətbiq etməyə imkan verirdi. Fəaliyyətə başlayanda akademiyanın 15 həqiqi üzvü, 1975-ci ildə isə 49 həqiqi üzvü və 41 müxbir üzvü var idi. Azərbaycan alimləri həm sovet, həm də ümumbəşəri elmin inkişafına layiqli töhfələr vermişlər.

Tibbi araşdırmalara bilavasitə rəhbərlik edən M.Mirqasimov insan və heyvan fiziologiyası, bioloji vacib olan birləşmələrin strukturu, fiziki quruluşu və kimyəvi tərkibi istiqamətində alimlər yetişdirirdi.

1955-ci ildən Beynəlxalq Cərrahlar Assosiasiyasının həqiqi üzvü seçilən Mirəsədulla Mirqasimov qarın yatalağı xəstəliyi sahəsində tədqiqatlar aparırdı. 1957-1959-cu illərdə onun "Qarın yatalağının cərrahiyyəsi" adlı kitabının 1-ci və 2-ci cildləri nəşr edildi. Tibb elmində böyük rezonans doğurmuş əsər bu təhlükəli xəstəliyin cərrahi yolla müalicəsindən başqa, ümumilikdə aradan qaldırılması istiqamətində kompleks tədbirləri də işıqlandırır.

Akademik Mirəsədulla Mirqasimovun geniş və çoxcəhətli fəaliyyəti Lenin ordeni, 2 Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni, Qırmızı Ulduz ordeni və medalla qiymətləndirilib.

Mirəsədulla Mirqasimov 1958-ci ildə Bakıda vəfat edib və Fəxri xiyabanda dəfn olunub.

Bülbül

(1897-1961)

Azərbaycan vokal sənətinin inkişafında Bülbülün yaradıcılığı mühüm rol oynamışdır. Geniş səs imkanlarına malik olan Bülbülün ifaçılığında milli vokal üslubu ilə italyan vokal məktəbi ənənələri üzvi şəkildə birləşmişdir. Azərbaycan, Qərbi Avropa və rus bəstəkarlarının opera tamaşalarında bülbül əsas partiyaları ifa etmiş, Azərbaycan opera sənətinin inkişafına yeni təkan vermişdir. Azərbaycan bəstəkarlarının kamera-vokal əsərlərinin populyarlaşmasında Bülbülün xüsusi rolu var. Bülbülün təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyası nəzdində xalq musiqisini öyrənən elmi-tədqiqat kabineti yaradılmışdır.

Bülbülün Azərbaycan opera müğənnisi, lirik-dramatik tenor, xanəndə, musiqi folkloru tədqiqatçısı, Azərbaycan peşəkar vokal məktəbinin banisi kimi Azərbaycan tarixində özünəməxsus yeri var.

Bülbül (Murtuza Məşədi Rza oğlu Məmmədov) 1897-ci ildə Şuşada anadan olub. Azərbaycan musiqisinin on görkəmli nümayəndələrini yetirmiş Şuşada böyüyüb boya-başa çatmış Murtuza artıq kiçik yaşlarından "Bülbül" deyə çağırılırdı; xalq ona bu adı məharətli zəngülələrinə görə

vermişdi. Gənc Bülbül də operada öz qüvvəsini sınamaq qərarına gəlir. O bir müddət həvəskar teatr tamaşalarında iştirak edəndən sonra peşəkar səhnəyə ayaq basır.

Bülbülün peşəkar teatr səhnəsində ilk çıxışı M.Əmirovun 1916-cı ildə Gəncədə tamaşaya qoyulmuş "Seyfəlmülk" operası ilə bağlıdır. Böyük uğur qazanmış tamaşa hamını gənc xanəndə barədə danışmağa vadar edir. Üzeyir bəy Hacıbəyli ilə tanışlıq isə Bülbülün müğənni həyatında dönüş yaradır. 1920-ci ildə Azərbaycan Opera və Balet Teatrının solisti Bülbül Ü.Hacıbəylinin "Leyli və Məcnun", "Əsli və Kərəm", Z.Hacıbəyovun "Aşıq Qərib" operalarında İbn Salam, Kərəm, Qərib rollarını oynayır.

Ü.Hacıbəylinin məsləhəti ilə Bakı konservatoriyasına (sonralar - Azərbaycan Dövlət Konservatoriyası) daxil olan Bülbül məşhur musiqişünaslar A.Drozdo-Polyayev və N.Speranskinin sinfində təhsil almış, 1927-ci ildə konservatoriyanı müvəffəqiyyətlə bitirmişdir. Vokal texnikasını daha da təkmilləşdirmək üçün Bülbül dövlət tərəfindən Milana, məşhur La-Skala teatr və musiqi məktəbinə göndərilmişdir. 1931-ci ilədək o burada Delliponti və P.Qranidən dərslər almışdır. Azərbaycana qayıtdıqdan sonra Bülbül Azərbaycan Opera və Balet Teatrında opera tamaşalarında oynamaqla bərabər, Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında dərslər demişdir.

Bülbülün yaradıcılığı Azərbaycan vokal sənətinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Geniş səs imkanlarına malik olan Bülbülün ifaçılığında milli vokal üslubu ilə italyan vokal məktəbi ənənələri üzvi şəkildə birləşmişdir.

Azərbaycan operasında lirik-dramatik terror kimi tanınan Bülbülün geniş diapazonlu, gözəl, məlahətli, axıcı səsi, həmçinin ifaçı-aktyor istedadı Azərbaycanın sərhədlərindən kənarda belə yüksək qiymətləndirilirdi. O, SSRİ-nin bir çox bölgələrində qastrollarda olmuş, Moskva və Leninqradın ən məşhur səhnələrində tamaşalar vermişdir. Mütəxəssislər qeyd edirdilər ki, müğənni həm də böyük aktyorluq istedadına malikdir.

Ü.Hacıbəylinin "Koroğlu" operasında Bülbülün yaratdığı Koroğlu obrazı Bülbülün opera yaradıcılığının zirvəsi sayılır. O, romantik ruhlu xalq qəhrəmanının daxili aləmini hərtərəfli açma bilməkdir. Bülbülün ifasında Koroğlu partiyası Azərbaycan musiqili teatrı tarixində mühüm bir mərhələdir. Opera Azərbaycanın hüdudlarından kənarda da böyük rəğbətlə qarşılanmışdır. Bülbül bir çox digər operalarda da əsas partiyaları ifa etmişdir. Belə ki, o, Ü.Hacıbəylinin "Arşın mal alan" operasında Əsgər, R.Qliyerin "Şahsənəm" operasında Qərib, M.Maqomayevin "Nərgiz" operasında Əlyar, Ə.Bədəlbəylinin "Nizami" operasında Nizami, Niyazinin "Xosrov və Şirin" operasında Fərhad, Q.Qarayevin və C.Hacıyevin "Vətən" operasında Aslan obrazlarını məharətlə yaratmış, onların

partiyalarını böyük ustalıqla ifa etmişdir. 1938-ci ildə SSRİ xalq artisti adına layiq görülən Bülbül 1940-cı ildə professor adı verilir.

II Dünya müharibəsi sona çatandan sonra Bülbül bir çox xarici ölkələrdə gastrollarda olmuş, Azərbaycan musiqisinin nailiyyətlərini təbliğ etmişdir. Bülbülün repertuarında Qərbi Avropa və rus klassiklərinin əsərləri də var idi. O, J.Bizenin "Karmen", C.Verdinin "Riqoletto", J.Masnenin "Verner", C.Puççininin "Toska", N.A.Rimski-Korsakovun "May gecəsi", S.V.Raxmaninovun "Aleko" operalarında əsas partiyaları ifa etmişdir.

Bülbül Azərbaycan xalq mahnılarının, təsniflərin əvəzsiz ifaçısı olmuşdur. Onun ifa etdiyi "Süsən sünbül", "Yaxan düymələ", "Qara gözlər", "Çal-oyna", "Segah" və s. təsnifləri xalq tərəfindən hər zaman sevilmiş, rəğbətə qarşılanmışdır.

Azərbaycan bəstəkarlarının kamera-vokal əsərlərinin populyarlaşmasında Bülbülün xüsusi rolu var. O, A.Zeynallının "Ölkəm", Ü.Hacıbəylinin "Sənsiz", "Sevgili canan" romanslarının ilk ifaçısı olmuş və zəngin boyalarla təkrarolunmaz musiqi obrazları yaratmışdır. İndiyədək həmin romanslardan söz düşəndə həmişə onların ilk ifaçısı yada düşür.

1950-ci ildə Bülbül SSRİ Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür.

Bununla belə, Bülbül yalnız xanəndə və opera müğənnisi olmamışdır. Musiqi sahəsində dərin elmi biliklərə malik olan Bülbül Azərbaycan milli vokal məktəbi ənənələrinin tədqiqi, rus və Avropa opera mədəniyyəti ilə bu ənənələrin sintezi və s. vacib musiqişünaslıq məsələlərinə aid bir çox əsərin müəllifidir.

Vətənpərvərliyi ilə seçilən Bülbül hələ 1932-ci ildə Azərbaycan xalq musiqisini öyrənməyi və təbliğ etməyi təklif etmişdir. Xatırlamaq yerinə düşər ki, o dövrdə Azərbaycanda qurulmuş mürtəcə rejim milli ənənələrin, milli xüsusiyyətlərin qabardılmasına qarşı çıxır, bu istiqamətdə iş görünləri isə "millətçi" damğası ilə təqib edir və repressiyalara məruz qoyurdu. Azərbaycanın xalq musiqisinin az qala qadağan edildiyi bir dövrdə, saz, tar, kamança kimi musiqi alətlərinin ləğv edilməsi kampaniyasının aparıldığı bir şəraitdə xalq musiqisini öyrənməyi təklif etmək insandan böyük cəsarət tələb edirdi. Vətən eşqi, öz xalqının adət-ənənələrinə, zəngin mədəni irsinə olan dərin hörməti Bülbül bu cəsarəti vermişdir. Çox çək-çevirdən sonra onun təşəbbüsü, nəhayət ki, qəbul edilmişdir.

Azərbaycan ziyalılarının dəstəyinə arxalanan Bülbülün rəhbərliyi ilə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyası nəzdində xalq musiqisini öyrənən elmi-tədqiqat kabineti yaradılmışdır. 1945-ci ildə kabinet Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası İncəsənət İnstitutuna verilmiş, onun nəzdində fəaliyyəti davam etdirilmişdir. Kabinet 1938-ci ildə Bülbülün redaktəsi ilə "50 Azərbaycan el

mahnısı" və 1956, 1958-ci illərdə "Azərbaycan xalq mahnıları" adlı topluları çap etdirilmişdir.

Dövlət tərəfindən 2 dəfə Lenin ordeni, 2 Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni, "Şərəf nişanı" ordeni, İtaliyanın Qaribaldi ordeni və medallarla təltif edilən Bülbülün on böyük qazancı xalqın ona və onun sənətinə olan sevgisi, bütün dünyada musiqişünasların, opera xadimlərinin böyük hörməti olmuşdur.

Bülbül 1961-ci ildə Bakıda vəfat etmiş və Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur. Onun vətəni, Azərbaycanın musiqi beşiyi Şuşa şəhəri hal-hazırda erməni işğalçılarının əlindədir.

Səməd Vurğun

(1906-1956)

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində çətin elə bir şair tapılar ki, vətənpərvərlik, beynəlmiləçilik, humanizm, yüksək xalqilik və şəriyyət, həyat həqiqəti və romantik arzuları Səməd Vurğun səviyyəsində birləşdirməyə nail olsun.

Azərbaycan tarixində Səməd Vurğun (Səməd Yusif oğlu Vəkilov) görkəmli şair, alim və ictimai xadim kimi daxil olub.

Səməd Yusif oğlu Vəkilov 1906-cı ildə Qazax rayonunun Yuxarı Salahlı kəndində anadan olub. İlk təhsilini kənddə aldıqdan sonra 1918-ci ildə Qazax müəllimlər seminariyasına daxil olmuşdur. 1924-cü ildə seminariyanı bitirən Səməd əvvəlcə Qazax, sonra Quba, daha sonra isə Gəncədə müəllimlik etmişdir. Elə bu dövrdə o, ilk şeirlərini yazmağa başlamışdır. "Vurğun" təxəllüsü ilə yazdığı ilk şeirlərində küskünlüklə yanaşı, təbiətə hədsiz aludəçilik, vurğunluq vardı. Məhəbbət lirikası S.Vurğun yaradıcılığının bu dövrü üçün daha xarakterik idi. O, 1924-cü ildən etibarən ilk şeirlərini dərc etdirməyə başlayır. Səməd Vurğunun ilk şeirləri xalq tərəfindən rəğbətlə qarşılanırsa da, onun bu şeirləri yalnız 1957-ci ildə toplanaraq ayrıca kitab şəklində dərc olunmuşdur. Həmin kitab "Çiçək" adlanır.

Çox keçmir ki, Səməd Vurğun yaradıcılığında ictimai, siyasi mövzulara da yer ayırır. Səməd Vurğun artıq 1927-ci ildə "Hazır olunuz" və "Oktyabr", 1928-ci ildə "Andım", "İrəli", "İngilis", 1929-cu ildə "Uzaqlara doğru", 1930-cu ildə "Raport", 1931-ci ildə "Ölən şeirlərim" kimi ictimaiyyətin diqqətini cəlb edən şeirlər yazmışdır. Bu dövrdə təhsilini davam etdirən şair 1929 - 1931-ci illərdə II

Moskva Dövlət Universitetində, sonra isə 1931 - 1933-cü illərdə V.İ.Lenin adına Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun aspiranturasında oxumuşdur.

1930 - 1934-cü illərdə çap olunmuş "Şairin andı" (1930), "Fənər" (1932), "Könül dəftəri" (1934) kitablarında toplanmış şeirlər şairin yeni həyat quruculuğuna səmimi-qəlbədən inanmasını, onun bədii təfəkkürünün ictimai-siyasi hadisələrə kökləndiyini göstərir.

1934-cü ildə Səməd Vurğun Azərbaycan Sovet Yazıçılar İttifaqının məsul katibi vəzifəsinə seçilir və bu vəzifədə 1937-ci ilədək fəaliyyət göstərir. Şairin həyatında bu illər ən ağır dövrlərdən biri idi. Siyasi rəhbərlik ədəbiyyat işçilərinə təzyiq göstərməyi, "partiya və hökumətə" lazım olan əsərlər yazmağı tələb edir, incəqəlbləli şair isə insanları sındırmağı bacarmır və istəmirdi. Stalinin repressiya maşını işə düşdükcə şairin gözləri önündə neçə-neçə şair və yazıçı dostu həbs edilir və birdəfəlik yoxa çıxırdı. Daxili iztirablar keçirən şair üzə bunu göstərmir, əvvəlki kimi ictimai-siyasi şeirlər yazırdı. Onun 1934-cü ildə yazdığı "Ölüm kürsüsü" adlı poeması bolqar kommunisti G.Dimitrov üzərində Almaniyada keçirilmiş məhkəməyə və onun şərlənməsinə həsr olunsa da, əslində Səməd Vurğunun gözləri önündə baş verən hadisələri əks etdirirdi. Faşizmin məğlubiyyətinə inamını bildirən şair sanki bütün repressiv quruluşların, o cümlədən də sovet quruluşunun məhvə məhkum olduğunu qabaqcadan xəbər verirdi.

Şairin 1935-ci ildə çap edilən "Azərbaycan" şeri, "26-lar" və "Talıstan" poemaları, 1937-ci ildə işıq üzü görən "On iki dekabr" şeri və "Bəsti" poeması, 1938-ci ildə ictimaiyyətə təqdim olunan "Mavzoley" şeri sosialist quruculuğunun lirik-romantik tərənnümü kimi qəbul edilirdi.

Eyni zamanda, Səməd Vurğun romantik qəhrəmanlıq dramı janrına üz tutur. Bu janr tarixi xalq qəhrəmanlarını vəsf etməklə yanaşı, xalqın qəhrəmanlıq keçmişindən söz açmağa imkan yaradırdı. Milli xüsusiyyətlərin qabardılması ilə bağlı hər bir şeyin təqib olunduğu bir dövrdə tarixi qəhrəmanlar barəsində yazmaq hünər və ustalıq tələb edirdi. Öz əsərləri ilə xalqın qürur hissini oyatmağa çalışan şair həm də elə yazmalı idi ki, onu pantürkizm və digər "cinayətlərdə" günahlandırmasınlar. Belə şəraitdə Səməd Vurğun 1937-ci ildə "Vaqif", 1939-cu ildə "Xanlar", 1941-ci ildə "Fərhad və Şirin" poemalarını yazır. Bu əsərlərdə o, qəhrəmanları vəsf etməklə bərabər, xalqın həyatını təsvir edir, onun mübarizəsini, mənəvi qüdrətini göstərirdi. Mənzum faciə səpkisində yazılmış bu tarixi dramlarda mütərəqqi şəxslərin azadlıq və istiqlaliyyət, insan səadəti uğrunda mübarizəsi geniş bədii-fəlsəfi ümumiləşdirmələrlə təsvir olunmuşdur. Xalq və qəhrəmanların vəhdətdə təsviri - Səməd Vurğunun tarixi qəhrəmanlıq dramlarının mühüm cəhətlərindəndir. Poemalarına görə şair 1941-ci ildə SSRİ Dövlət mükafatına layiq görülür.

1941-ci ildə faşist Almaniyası SSRİ-yə hücum edəndə SSRİ-nin tərkibində olan Azərbaycanın minlərlə oğul və qızları faşizmlə mübarizəyə yollanırdı. Azərbaycanlılar həm arxa, həm də ön cəbhədə hünər göstərirdilər. Onlara mənəvi dəstək olmaq üçün Azərbaycan mədəniyyət xadimləri əllərindən gələni əsirgəmədilər. Onların səylərini birləşdirmək və istiqamətləndirmək Azərbaycan Sovet Yazıçılar İttifaqına həvalə olunmuşdu. Bu qurumun üzərinə düşən vəzifələri böyük məsuliyyətlə olduqca işgüzar və vətənpərvər sənətkar yerinə yetirə bilirdi. Odur ki, Səməd Vurğun ittifaqa sədr təyin olunur. Faktik olaraq müharibə illərində bütün Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi və onların həyata keçirilməsi ilk növbədə görkəmli şairimizin adı ilə bağlıdır. Yüzlərcə konsert briqadaları təşkil edilərək cəbhələrə göndərilirdi. Onlar ön xətdə dayanan hissələrdə, hospitallarda, cəbhə üçün işləyən müəssisələrdə mədəni tədbirlərlə çıxış edirdilər.

Səməd Vurğun sovet qoşunlarının İrana yeridilməsindən istifadə edərək Azərbaycanın o dövrdəki rəhbəri Mir Cəfər Bağırovun tapşırığı ilə Cənubi Azərbaycanda təbliğat işlərini təşkil edir, milli oyanışa, milli tarix və mədəniyyətə qayıdışa can atırdı. Parçalanmış Azərbaycanın birləşməsinə ürəkdən arzulayan şair Cənubi Azərbaycanda milli dildə məktəb və qəzetlərin açılmasında, Təbriz Universitetinin yaradılmasında, milli ədəbiyyat və incəsənətin formalaşmasında Arazdan cənubda yaşayan azərbaycanlılara əlindən gələni köməkliyi göstərmişdir.

Təşkilati işlərlə bərabər, şair yaradıcılığını da davam etdirir. Onun "Vətən keşişində", "Ananın öyüdü", "Moskva", "Şəfqət bacısı", "Qəhrəmanın hünəri", "Qızxanımın hünəri", "Səadət uğrunda", "Ukrayna partizanlarına", "Mənə belə söyləyirlər" kimi şeirləri qələbəyə inam ruhu ilə aşılammışdı. 1944-cü ildə yazdığı "Bakının dastanı" poeması xalqımızın arxa cəbhədəki fədakar əməyinin qələbənin qazanılmasındakı rolundan söz açırdı.

Bu dövrdə şair müharibəyə nifrət bildirən fəlsəfi səpkili şeirlər də yazmışdır. Onların arasında "Bütün xalqlar, qəbilələr od içindən çıxacaqdır", "Həyat fəlsəfəsi", "Yanğın, ürək, gələcəyin toy bayramı", "Göyərçin", "Dörd söz" kimi şeirlər həyatın ölüm üzərində, xeyirin şəər üzərində, həqiqətin yalan üzərində qələbəsinə həsr edilmişdir. Keçmişə qürurla yanaşaraq gələcəyə ümidlə baxmağı tövsiyə edən şair ümumbəşəri kateqoriyaların hər bir xalqa şamil edilməsinin vacibliyini bildirir, hər bir xalqın öz müqəddəratını müəyyən etmək hüququnu təbii sayırdı. 1945-ci ildə yazdığı "İnsan" mənzum romantik-fəlsəfi dramı bəşəriyyətə müharibələrin necə böyük ziyan vurduğunu göstərirdi.

Fədakar əməyinə görə 1942-ci ildə dövlət mükafatına, 1943-cü ildə "Azərbaycan SSR əməkdar incəsənət xadimi" fəxri adına layiq görülən şair A.S.Puşkinin "Yevgeni Onegin", Ş.Rustavelinin "Pələng dərisi geymiş pəhləvan", Nizami Gəncəvinin "Leyli və Məcnun" poemalarını, həmçinin M.Qorki,

T.Şevçenko, Xaqani, Cambul kimi klassiklərin əsərlərini Azərbaycan dilinə çevirmişdir.

Səməd Vurğun Azərbaycan, rus, SSRİ xalqları və dünya ədəbiyyatı klassikləri haqqında, bədii yaradıcılıq, ictimai-siyasi və mədəniyyət məsələlərinə həsr olunmuş elmi, ədəbi-tənqidi və publisistik məqalələr yazmağa başlayır. Onun 1954-cü ildə sovet yazıçılarının II qurultayında etdiyi "Sovet poeziyası haqqında" məruzəsi böyük maraqla qarşılır. Elmi fəaliyyətinə görə fəxri elmlər doktoru adına layiq görülən şairə 1945-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının akademiki adı verilir.

Müharibədən sonra şairin yazdığı "Zəncinin arzuları" (1948), "Muğan", "Köhnə dostlar" (1949), "Leninin kitabı" (1950), "Aygün" (1951), "Zamanın bayraqdarı" (1952 - 1953) poemaları, "Avropa xatirələri" (1950) şeirlər silsiləsi, "Şair, nə tez qocaldın sən!" (1953), "Mən tələsmirəm" (1954), "Gödəkçə" (1955) şeirlərində sülh, milli-azadlıq, demokratiya uğrunda mübarizə, gələcəyə nikbin baxış, insanın zəka və kamalının qələbəsinə dərin inam səslənir. Onun son əsəri hələ 1931-ci ildə qələmə aldığı "Komsomol poeması" (1931 - 1956) olur.

1954-cü ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti seçilən şair bir çox ictimai təşkilatların üzvü idi.

Səməd Vurğun 1956-cı ildə Bakıda vəfat etmiş və Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

Səməd Vurğun kolxozçu qadınlarla görüşdə

Səttar Bəhlulzadə (1908-1974)

II Dünya müharibəsində sonra Azərbaycan rəssamlığında bütün janrlar- tematik şəkil, portret, mənzərə və s. nərzəçarpacaq dərəcədə inkişaf etmişdir. Bir sıra rəssamlar öz yaradıcılıq axtarışlarını məhdudlaşdırmadan uğurla çalışmışlar. Belə rəssamlardan biri də Səttar Bəhlulzadə olmuşdur. Səttar Bəhlulzadə təəssürfat rəsamı hesab olunur. O, təbiətin əzgin boyalarından, günün müxtəlif çağlarından, ilin fəsillərində aldığı təəssürfatı məharətlə verə bilərək. Onun mənzərlərində poetik əhval-ruhiyyə və kompozisiya quruluşu, işlətdiyi boyalarda isə kolorit çox güclüdür.

Azərbaycan tarixinə Səttar Bəhlulzadə qeyri-adi istedad sahibi, dahi bir rəssam kimi daxil olmuşdur.

Səttar Bəhlul oğlu

Bəhlulzadə 1909-cu ildə Bakının Əmircan kəndində anadan olmuşdur. Orta təhsil aldıqdan sonra o, 1927 - 1931-cı illərdə Azərbaycan Rəssamlıq Məktəbində oxumuşdur. İstedadlı gənc rəssam yaradıcılığa o dövrdə artıq yaxşı tanınan və sevilən rəssam Əzim Əzimzadənin rəhbərliyi ilə "Kommunist" qəzetində başlamışdır. 1931 - 1933-cü illərdə qəzetdə onun müasir məzmunlu ilk karikaturaları çap olunmuşdur. Lakin ustadı ona qabiliyyətini boyakarlıqda sınağa, bunun üçünsə təhsilini davam etdirməyi məsləhət görmüşdür.

Beləliklə, gənc Səttar Moskvaya yollanır və Moskva Dövlət Rəssamlıq İnstitutuna daxil olur. Burada o, 1933 - 1940-cı illərdə məşhur rəssamlar V.A.Favorski və Q.M.Şaqalın rəhbərliyi altında ümumən rəssamlıq sənətini, o cümlədən də boyakarlığı sirlərini öyrənir.

Vətənə qayıdar-qayıtmaz rəssam faşist Almaniyasının SSRI-yə hücumu keçməsi xəbərini eşidir. Respublikamızın elm və mədəniyyət xadimləri ilə birlikdə, Azərbaycan rəssamları da bu dövrdə bütün qüvvələrini xalqımızı qələbəyə ruhlandıran sənət əsərləri yaratmağa sərf edirlər. Siyasi-təşviqat plakatları çəkir, səyyar rəsm sərğiləri yaratmaq sahəsində yorulmaq bilmirlər. Vətən müharibəsi, yadelli qəsbkarlara nifrət rəssamlarımızın əsas mövzuları idi.

1941 - 1945-ci illərdə Səttar Bəhlulzadə "Babək üsyanı", "Fətəli xan" əsərlərini çəkir. Bu əsərlərdə o, torpaqları uğrunda canlarını fəda etməyə hazır olmuş tarixi şəxsiyyətləri təsvir etmişdir. "Bəzz qalasının müdafiəsi" lövhəsi

boyların ahəngi, koloritin dürüstlüyü ilə fərqlənir, eyni zamanda, vətən torpağına məhəbbət hissi aşılayır.

Müharibədən sonrakı illərdə Səttar Bəhlulzadənin yaradıcılığında təbiət təsvirlərinə meyl getdikcə güclənir, o, mənzərə janrında daha bitkin əsərlər yaratmağa başlayır. 1946 - 1947-ci illərdə respublika bədii sərgilərində rəssamın Abşeron etüdləri - "Buzovnada neft mədənləri", "Əmircan", "Bakıda atəşfəşanlıq" və s. əsərləri nümayiş etdirilir. Tənqidçilər yeni üslubda işləyən istedadlı rəssamın getdikcə daha artıq püxtələşdiyini qeyd edirlər.

Səttar Bəhlulzadə təəssürat rəssamıdır. O, təbiətin zəngin boylarından, günün müxtəlif çağlarından, ilin fəsillərindən aldığı təəssüratları yalnız ona məxsus xüsusi məharətlə verə bilirdi. Onun "Qədim atəş" (1967), "Odlu torpaq", "Əbədi məşəllər", "Abşeron tağı" (1970) mənzərələrində fərdi təəssüratdan doğan lirik hissələr, həyəcanlar həlledici rol oynayır.

Azərbaycanımızın müxtəlif rayonlarını qarış-qarış gəzən rəssam bir çox təbiət mənzərələri yaratmışdır. Rəssamı ilhama gətirən təbiət motivləri rəngarəngdir. O, səfəli dağ mənzərələrini, meyvə bağlarını, bərəkətli pambıq tarlalarını, baharın gözəlliyini, payızın qızılı rənglərini dönə-dönə, hər dəfə də vurğunluqla tərənnüm etmişdir. "Doğma düzənliklər" (1957), "Gölməcələrdə ördəklər" (1955) şairanə mənzərələrində Lənkəranın təbiətini əks etdirən rəssam "Yuxarı Daşaltı" (1955), "Cıdır düzü" (1957), "Dumanlı dağlar" (1957), "Yaşıl xalça" (1957) lövhələrində Qarabağın səfəli yerlərini firçasının möcüzəsi ilə kətan üzərində canlandırmışdır.

Müşahidəçi rəssam hər dəfə yeni-yeni mənzərə motivləri tapır, təbiətin gözəlliklərini insan əməyi ilə əlaqələndirirdi. Bu mənada rəssamın Abşeron təbiətinə həsr etdiyi "Neft daşları" mənzərə silsiləsi onun yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Həmin silsilə Xəzərdə salınmış əfsanəvi neft şəhəri haqqında poetik təsəvvür yaradır. Bəhlulzadənin gərgin yaradıcılıq axtarışlarının məhsulu olan "Xəzər gözəli" (1960), "Suraxanı atəşgahı" (1970), "Əfsanəvi torpaq" (1971) əsərlərində rəssam tədricən rəng palitrasını zənginləşdirmiş, koloritin dekorativliyinə nail olmuşdur. "Xəzər üzərində axşam" (1958) mənzərəsi rəssamın geniş şöhrət qazanmış əsərlərindəndir. Mavi, gümüşü dumanlar arasından göy dənizin səthi üzərində yüksələn əfsanəvi estakada və neft buruqları sanki zühdür edir. Bu qərribə mənzərə təbiətin sənaye ilə vəhdətini göstərən şairanə nəğmə kimi səslənir.

Səttar Bəhlulzadənin lirik, poetik mənzərələr ustası olmasını 1947 - 1953-cü illərdə yaratdığı "Qudyalçay sahili", "Qudyalçay vadisi", "Qızbənövşəyə gedən yol", həmçinin "Kəpəzin göz yaşları" (1965), "Vətənimin baharı" (1967), "Azərbaycan nağılı" (1970), "Şahnabat" (1973), "Naxçıvan. Axşamçağı Ordubad bağlarında" (1974) mənzərələri birmənalı şəkildə təsdiqləmişdir. O, real mənzərə motivlərini rəssam təxəyyülünün məhsulu olan şərti təsvir formaları ilə

əlaqələndirməyi bacarmışdır. Mənzərələrin koloritində açıq rənglərin vəhdəti (ağ, mavi, çəhrayı, yaşıl və s.) əsas yer tutur. "Muğanda bahar" (1961), "Bağlar arasında" (1960), "Çiçəklənən torpaq" (1960), "Torpağın arzusu" (1964), "Nağıl" (1970) və s. əsərlərində doğma torpağa və onu dəyişdirən zəhmət adamlarına hədsiz məhəbbət elə ilk baxışdaca aşkar duyulur.

Məhsuldar fəaliyyətinə və yüksək sənətinə görə Azərbaycan SSR əməkdar incəsənət xadimi (1960), Azərbaycan SSR xalq rəssamı (1963) fəxri adlarına layiq görülmüş rəssama 1972-ci ildə yekdilliklə Azərbaycan SSR Dövlət mükafatı verilmişdir. O, 2 Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni və medallarla təltif edilmişdir.

Səttar Bəhlulzadənin tabloları respublika, ümumittifaq, habelə rəssamın fərdi sərgilərində göstərilmiş, Əlcəzair, Misir, Livan, Suriya, Tunis, Norveç, Almaniya, Çexiya, Bolqarıstan, Macarıstan, Rumıniya, İraq, Kuba, Kanada, Belçika, Fransa, Yaponiya və s. ölkələrdə keçirilən sovet təsviri sənəti sərgilərində nümayiş etdirilmişdir.

1964-cü ildə Praqada onun qrafika əsərlərindən ibarət fərdi sərgisi təşkil olunmuşdur. Hal-hazırda Səttar Bəhlulzadənin əsərləri R.Mustafayev adına Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində və Azərbaycan Dövlət Şəkil Qalereyasında, eləcə də Moskva və s. şəhərlərin muzeylərində və çox böyük hissəsi şəxsi kolleksiyalarda saxlanılır.

Görkəmli Azərbaycan rəssamı, müasir Azərbaycan boyakarlıq sənətində mənzərə janrının yaradıcılarından və ən böyük ustadlarından biri Səttar Bəhlulzadə 1974-cü ildə Moskvada vəfat etmiş, Əmircana gətirilərək doğma kəndində dəfn olunmuşdur.

Fikrət Əmirov (1922-1984)

Azərbaycan musiqisinin inkişafında Fikrət Əmirovun yaradıcılığı mühüm yer tutur. Onun əsərlərində xalqın tarixi keçmişi və müasir həyatı dolğun əksini tapanmışdır. Bəstəkarın musiqisi üçün dramatik, yumoristik obrazlar, xüsusilə lirik-psixoloji lövhələr səciyyəvidir. Fikrət Əmirovun yaradıcılığında Azərbaycan milli musiqi ənənələri ilə dünya musiqi mədəniyyətinin nailiyyətləri üzvi şəkildə birləşmişdir.

Azərbaycan tarixinə Fikrət Əmirov yaradıcılığı musiqi sənətinin müxtəlif janrlarını əhatə edən görkəmli bəstəkar kimi daxil olmuşdur.

Fikrət Məşədi Cəmil oğlu Əmirov 1922-ci ildə Azərbaycanın Gəncə şəhərində anadan olmuşdur. Əslən şuşalı olan atası Məşədi Cəmil Azərbaycanın tanınmış tarzəni, bəstəkarı idi. Musiqiçi kimi Mir Möhsün Nəvvabın musiqi məclislərində püxtələşən Məşədi Cəmil Pribaltikada işlədiyi dövrdə bir çox Azərbaycan muğamlarını qrammofon vallarına yazmış, bəzi muğamları İstanbulda nota salmışdır. O, Azərbaycan musiqi təhsil ocaqlarının yaradılmasında da böyük rol oynamışdır.

F.Əmirov ilkin təhsilini Gəncədə (sovet dövründə bu şəhər Kirovabad adlanırdı) almış, burada Musiqi Məktəbinin tar sinfini bitirmişdir. Daha sonra 1938 - 1939-cu illərdə o, Bakıya köçərək Bakı Musiqi Məktəbində oxumuşdur. Fikrət Əmirov ciddi şəkildə hazırlaşmağa başlamış, lakin 1941-ci ildə faşist Almaniyasının SSRİ-yə hücumu onun planlarını dəyişmişdir. Yüz minlərlə Azərbaycanlı kimi, F.Əmirov da cəbhəyə yollanmış və vətəndaşlıq borcunu layiqincə yerinə yetirərək qələbə ilə vətənə dönmüşdür. Bir neçə sənət dəyişdikdən sonra, nəhayət, musiqiyə olan həvəsi üstün gəlir və o, yarımqıç qoyduğu işi davam etdirmək qərarını verir. Fikrət Əmirov Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasına daxil olur və 1948-ci ildə professor B.Zeydmanın bəstəkarlıq sinfini müvəffəqiyyətlə bitirir. Hələ təhsil aldığı illərdə o, "Ürəkaçanlar" və "Gözün aydın" musiqili komediyalarını yazır. Əsərlərinin yüksək səviyyəsini nəzərə alaraq onu Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasına bədii rəhbər təyin edirlər. Həmin dövrdə yazdığı konsertləri onun xalq mahnı və rəqslərinin üslub xüsusiyyətlərindən necə sənətkarlıqla istifadə etdiyini göstərir və F.Əmirov özünü instrumental konsert janrında yazan ilk Azərbaycan bəstəkarı kimi tanıdır.

F.Əmirovun simfonik yaradıcılığı rəngarəngdir. 1947-ci ildə yazdığı "Nizami" simli simfoniyası fəlsəfi mahiyyət kəsb edir, öz lirizmi, təsirliliyi, aydın və incə musiqi üslubu ilə fərqlənir. O həm də simfonik muğam janrının yaradıcısı kimi tanınır. "Şur" və "Kürd ovşarı" simfonik muğamlarında ilkin mənbəyə istinad edərək bu əsərləri özünəməxsus bəstəkarlıq texnikası, yaradıcı təxəyyülü ilə zənginləşdirmiş, orkestr boyalarının əlvanlığına nail olmuşdur. F.Əmirovun yaradıcılıq axtarışları qiymətləndirilmiş və o, 1949-cu ildə SSRİ Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür.

Onun 1950-ci ildə yazdığı "Azərbaycan süitəsi" aşıq musiqisi intonasiyalarını, xalq rəqslərinin oynaq, gümrah ruhunu ifadə edir. 1953-cü ildə Fikrət Əmirov şah əsərlərindən biri olan "Sevil" operasını yazır. C.Cabbarlının eyniadlı pyesi üzrə yazılmış bu opera sovet operaları sırasında görkəmli yer tutur. Lirik-psixoloji səpkidə bəstələnmiş "Sevil" operasında qəhrəmanların taleyi inqilabi hadisələrlə sıx əlaqədə verilmişdir. Operada qəhrəmanın daxili aləmi, onun azadlığa, yeni həyata qovuşması parlaq musiqi dili ilə göstərilmişdir. Opera dramaturji yığcamlığı, xalq ruhuna yaxın gözəl melodiya ilə səciyyələnir.

"Sevil" operası Moskvada P.İ.Çaykovski adına konsert zalında Ümumittifaq Radiosu və Televiziyasının simfonik orkestri, xoru və solistləri tərəfindən 1963-cü ildə rus dilində ifa olunmuş, 1970-ci ildə ekranlaşdırılmış, 1977-ci ildə Səmərqənddə tamaşaya qoyulmuşdur.

1957-ci ildə F.Əmirov E.Nəzirova ilə birgə ərəb mövzuları əsasında fortepiano ilə orkestr üçün konsert yazır. Bu konsertin tərəvətli musiqisi, orkeströvokasi və fortepiano partiyasındakı orijinal tapıntılar diqqəti xüsusilə cəlb edir. Bəstəkar kamera-vokal və instrumental musiqi janrında da bir sıra maraqlı əsərlərin müəllifidir. Forteplano üçün 2 prelüd, "12 miniatür", Ü.Hacıbəyov və A.Zeynallının xatirəsinə həsr edilmiş elegiyalar, variasiyalar, uşaq lövhələri, 2 ekspromt və s. instrumental əsərləri, "Ulduz", "Gülərəm gülsən", "Azərbaycan elləri", "Mən səni araram", "Reyhan", "Gülür ellər" və s. romans və mahnıları Azərbaycan musiqi xəzinəsinin inciləridir.

Fikrət Əmirov "Şeyx Sənan", "905-ci ildə", "Vaqif", "Xanlar", "Cavanşir" və s. dram tamaşalarına, "Səhər", "Böyük dayaq", "Mən ki gözəl deyildim" və s. kinofilmlərə yaddaqalan musiqi bəstələmişdir.

1956 - 1959-cu illərdə Azərbaycan Opera və Balet Teatrının direktoru işləmiş F.Əmirov XX əsrin 60-cı illərində yazdığı yeni-yeni əsərləri ilə dinləyiciləri sevindirməkdə davam edirdi. Kompozisiyasına görə simfonik muğamların süita-rapsodiyasını xatırladan "Azərbaycan kapriçciosu", "Simfonik rəqslər" sübut edirdi ki, muğam janrını simfonikləşdirmə sahəsində Əmirov əvəzsiz sənətkardır. "Gülüstan - Bayt-Şiraz" simfonik muğamında o, muğam şöbələrinin kontrast ardıcılığı prinsipini saxlamış, melodikasını kiçik lövhələrlə şərh edərək muğamı sərbəst inkişaf etdirmişdir. 1959-cu ildə Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının katibi seçilən F.Əmirov 1965-ci ildə SSRİ xalq artisti fəxri adına layiq görülmüşdür.

XX əsrin 70-ci illərində yazdığı əsərlərdə bəstəkar bu ənənəni davam etdirmişdir. "Nəsimi dastanı"nda o, xoreoqrafik poeması üçün faciəvilik, orijinal musiqi obrazları, dərin musiqi dramaturgiyasını ifadə edə bilmişdir. Onun "Xəzəri fəth edənlər" vokal-xoreoqrafik poeması Azərbaycan zəhmətkeşlərinin fədakar əməyinə həsr olunmuşdur. 1974-cü ildə Azərbaycan SSR Dövlət mükafatına layiq görülən bəstəkar həmin ildə SSRİ Bəstəkarlar İttifaqının katibi seçilmişdir.

Fikrət Əmirovun əsərləri, xüsusilə simfonik muğamları Niyazi (Azərbaycan), K.Rojdestvenski (Rusiya), L.Stokovski (ABŞ), Ş.Münş (Fransa), K.Aabendrot (Almaniya) kimi məşhur dirijorların repertuarına daxil olmuş, SSRİ-nin və bir çox xarici ölkələrin konsert salonlarında səslənmişdir. Fəaliyyəti illərində F.Əmirov Lenin ordeni və 2 dəfə Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif edilmişdir.

Fikrət Əmirovun yaradıcılığı Azərbaycan musiqisinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Onun əsərlərində xalqın tarixi keçmişi və müasir həyatı dolğun əksini tapmışdır. Bəstəkarın musiqisi üçün dramatik, yumoristik obrazlar, xüsusilə lirik-psixoloji lövhələr səciyyəvidir. Azərbaycan musiqi folklorunu dərinləndirən duyan bəstəkarın əsərləri milli musiqiyə xas intonasiya və ritmlərlə zəngindir. F.Əmirovun yaradıcılığında Azərbaycan milli musiqi ənənələri ilə dünya musiqi mədəniyyətinin nailiyyətləri üzvi şəkildə birləşmişdir. Azərbaycan xalq musiqisinin bir çox nümunələrini nota salıb işləməkdən başqa, Əmirov ərəb musiqi intonasiyaları və ritmlərindən bəhrələnərək "Mən bir gecə" baletini yazmışdır.

Fikrət Əmirov 1984-cü ildə Bakıda vəfat etmiş və Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

Qara Qarayev (1918-1981)

Azərbaycan, eləcə də dünya musiqi sənətinin inkişafında mühüm rol oynamış şəxslər arasında Qara Qarayevin adı xüsusi qeyd olunur. Fəaliyyəti dövründə opera, balet, kantata, kinofilmlər və dram əsərlərində milli musiqi ilə klassik və müasir musiqi üslublarının üzvi birliliyinə, mövzuların romantik şərhinə nail olmuşdur. Qara Qarayev müasir Azərbaycan bəstəkarlığı məktəbinə başçılıq etmişdir. Bir çox Azərbaycan bəstəkarları onun yetirmələridir. Azərbaycan tarixinə Qara Qarayev istedadlı bəstəkar, görkəmli musiqişünas, pedaqoq və ictimai xadim kimi daxil olmuşdur.

Qara Əbülfəz oğlu Qarayev 1918-ci ildə Bakıda anadan olmuşdur. Atası Azərbaycanın tanınmış uşaq həkimi, respublikada qadın alicə müəssisələrinin təşkilatçılarından biri olmuşdur. Uşaqda musiqiyə olan hədsiz həvəsi gördükdə ona həyatda seçdiyi yolla getməsinə maneçilik törətməmişdir.

Qara Qarayev ilk musiqi təhsilini Azərbaycan Dövlət Konservatoriyası nəzdindəki fəhlə fakültəsində almışdır. Bu fakültə ilkin musiqi təhsili verməklə bərabər, dinləyicilərini konservatoriyaya daxil olmaq üçün hazırlayırdı. 1933 - 1938-ci illərdə Qara Qarayev həmin konservatoriyada müvəffəqiyyətlə oxumuşdur. Burada ona tanınmış müəllimlər, məsələn, bəstəkarlıq üzrə R.Rudolf, Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları üzrə Ü.Hacıbəyli dərs demişdir. Artıq bu

dördü o özünün ilk musiqi əsərlərini yaratmağa başlamışdır. 1938-ci ildə yazdığı "Könül mahnısı" kantatası Azərbaycan musiqisində yeni düşüncəli bəstəkarın doğulmasını göstərdi.

XX əsrin 40-cı illərinin 2-ci yarısı Q.Qarayevin yaradıcılığının yetkinləşmə dövrü olmuşdur. Bu dövrdə P.Çaykovski adına Moskva Konservatoriyasında D.Şostakoviçin bəstəkarlıq sinfində təhsil alan Q.Qarayevin yaratdığı musiqi əsərlərinin əksəriyyəti faşizm üzərində qazanılmış qələbə və bu qələbədə Azərbaycan xalqının rolunun tərənnüm edilməsi ilə bağlı olmuşdur. O, 1943 və 1946-cı illərdə 1-ci və 2-ci simfoniyaclarını yazmış, 1945-ci ildə isə C.Hacıyevlə birgə "Vətən" operasını bitirmişdir.

1946-cı ildə P.Çaykovski adına Moskva Konservatoriyasında təhsilini başa vurduqdan sonra vətənə qayıdan Qara Qarayev Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında dərs deməyə başlamışdır. Bəstəkarın yazdığı musiqi əsərləri dərin ideya-fəlsəfi məzmunu ilə dinləyiciləri cəlb edirdi. 1947-ci ildə yazdığı və zərifliyi ilə seçilən simli kvartetində aşiq və muğam sənəti xüsusiyyətləri əksini tapmışdır. Bəstəkarın melodik dilinin səlisliyi və ifadəliliyi ilə səciyyələnən "Leyli və Məcnun" simfonik poemasında Nizaminin eyniadlı əsərinin humanist ideyası ustalıqla ifadəsini tapmışdır. Yaratdığı əsərlərə görə Qara Qarayev 2 dəfə - 1946 və 1948-ci illərdə SSRİ Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür.

Bəstəkar 1952-ci ildə "Yeddi gözəl" baletini Nizaminin eyniadlı poeması üzrə yazır. Bu balet sovet musiqisinin ən yüksək nailiyyətlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Baletdə milli musiqinin məqam-intonasiya sistemi və balet janrının xüsusiyyətlərindən məharətlə istifadə olunmuşdur. Onun musiqisində janr lövhələri ilə epiklik, psixologizm ilə faciəvi pafos, lirika ilə qrotesk vahid dramaturji konsepsiyaya tabe olmaqla vəhdət təşkil edir. 1952-ci ildə tamamladığı "Alban rapsodiyası"nda Q.Qarayev M.Qlinka və A.Rimski-Korsakovun simfonik lövhələrinə xas ənənələri inkişaf etdirmişdir. O, melodiya, ritm, məqam, polifoniya, orkestr palitrası, musiqi forması sahəsində yeni ifadə vasitələri axtarırdı. Onun novatorluq axtarışları Azərbaycan xalqının musiqi təfəkkürü xüsusiyyətlərinə, eləcə də ötən əsrlərin bəstəkarlıq məktəbləri və musiqi cərəyanlarının ən yaxşı nailiyyətlərinə əsaslanırdı.

Bəstəkarın P.Abrahamsın eyniadlı romanı üzrə 1958-ci ildə yazdığı "İldırım yolları" baleti onun yaradıcılığında tam yeni mərhələ idi. O bu janrda ilk dəfə olaraq Cənubi Afrika xalqlarının azadlıq mübarizəsini təsvir etmiş, zəngin obrazlar yaratmışdır. Q.Qarayev Cənubi Afrika musiqi folkloruna həssaslıqla yanaşmış, onu müasir musiqinin mürəkkəb ifadə vasitələri ilə işləmişdir.

1953-cü ildə Azərbaycan SSR Bəstəkarlar İttifaqının sədri seçilən Qara Qarayev müasir Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinə başçılıq etmişdir. R.Hacıyev, A.Babayev, A.Məlikov, H.Xanməmmədov, X.Mirzəzadə, V.Adıgözəlov və digər

Azərbaycan bəstəkarları onun yetirmələridir. Elmi fəaliyyətlə məşğul olan bəstəkar Azərbaycan musiqisinin inkişafı problemlərinə həsr olunmuş bir çox məqalə və məruzələr yazmışdır. O həmçinin Ü.Hacıbəylinin, S.Prokofyevin, D.Şostakoviçin yaradıcılığına həsr olunmuş bir sıra elmi əsərlərin də müəllifidir. 1957-ci ildə konservatoriyanın professoru, 1959-cu ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının akademiki seçilən Q.Qarayev 1959-cu ildə həm də SSRİ xalq artisti fəxri adına layiq görülmüşdür.

Əksər əsərlərində insanın gözəllik uğrunda mübarizəsini göstərməyə çalışan bəstəkar əsrin ictimai problemlərini də ustalıqla açmışdır. Bununla belə, böyük bəstəkar dövrün tələbinə uyğun bir sıra musiqi əsərləri də yaratmışdır. Onların sırasında S.Vurğunun sözlərinə yazdığı "Zamanın bayraqdarı" kantatası (1959), "Klassik süita" (1967), 26 Bakı komissarının xatirəsinə həsr olunmuş oda (1968) və V.İ.Leninin anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunmuş oratoriya-plakati (1970) göstərilə bilər. Qara Qarayevin musiqi dili sahəsinə gətirdiyi yeniliklər Azərbaycan, eləcə də dünya musiqisinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Onun kamera orkestri üçün yazdığı 3-cü simfoniyası (1965), skripka ilə orkestr üçün konserti (1967), "Zəriflik" monooperası (A.Barbüsün novellaları əsasında, 1971), "Dostluq himni" kantatası (1972), "Coşqun qaskoniyalı" musikalı (E.Rostanın "Sirano de Berjerak" pyesi əsasında, 1973) bunu bir dəfə sübut edir.

1962-ci ildə SSRİ Bəstəkarlar İttifaqının katibi seçilən Qara Qarayev 1967-ci ildə Lenin mükafatına layiq görülmüşdür.

Qara Qarayev kinofilmlərə və dram əsərlərinə yazılmış müxtəlif mövzulu süitaların müəllifidir. "Rəqs müəllimi", "Nikbin faciə", "Qəribə adam", "Antoni və Kleopatra" dramlarına yazdığı musiqilər konkret süjet əsasında yaradılmasına baxmayaraq, hər biri müstəqil əsər kimi şöhrət qazanmışdır. "Tarixin ibrət dərsi", "Uzaq sahillərdə", "Mateo Falkone", "Qoyya", "Xəzər neftçiləri haqqında dastan", "Vyetnam", "Dənizi fəth edənlər", "Don Kixot" kinofilmlərinə yazdığı musiqilər həm də janr etibarilə orijinaldır.

Klassik ənənələrə xüsusi diqqət verməklə yanaşı, ən müxtəlif formalara müraciət edən müəllif kütləvi mahnı və estrada musiqi janrlarında da əsərlər yaratmışdır.

Qara Qarayevin musiqisi ümumdünya şöhrəti qazanmış, baletləri SSRİ-nin və bir sıra dünya teatrlarının səhnələrində tamaşaya qoyulmuşdur. 1978-ci ildə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adına layiq görülən bəstəkar 2 dəfə Lenin ordeni, həmçinin Oktyabr İnqilabı və Qırmızı Əmək Bayrağı ordenləri ilə də təltif edilmişdir.

Qara Qarayev 1981-ci ildə Bakı şəhərində vəfat etmiş və Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

Rəşid Behbudov
(1915-1988)

Rəşid Məcid oğlu
Behbudov 1915-ci ildə Tiflis

şəhərində dünyaya göz açmışdır. Onun atası, əslən şuşalı olan Məcid Behbudov Azərbaycan xalq mahnılarının mahir bilicisi və ifaçısı kimi tanınmışdır. Orta məktəbi Tiflisdə bitirdikdən sonra Rəşid elə buradaca 1930-cu ildə ifaçılıq fəaliyyətinə başlamışdır.

1938-ci ildə Rəşid Behbudov Yerevan filarmoniyasının rəhbərliyindən dəvət alır. O zaman bir çox Azərbaycan sənətçiləri bu şəhərdə yaşamış və işləmişdir. Onların yaratdıqları həmin əsərlərin bir çoxunu indi ermənilər öz adlarına çıxırırlar.

Rəşid Behbudov 1938-ci ildən Yerevan filarmoniyasının solisti olmuş, həmçinin Ermənistan Dövlət Opera və Balet Teatrında çıxış etmişdir. Çoxlu sayda azərbaycanlının yaşadığı Yerevanda onun hər konserti alqışlarla qarşılanırdı. Bununla belə, gənc müğənni erməni mədəniyyət xadimlərinin qısqançlığı ilə üzləşirdi. Burada Azərbaycanlı sənətçinin inkişafı üçün şəraitin olmadığını görən müğənni Bakıya köçür. Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının solisti Rəşid Behbudov gərgin əməyi sayəsində 1946-cı ildə SSRİ Dövlət mükafatı laureatı olur. O həmçinin M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrının solisti kimi də çıxış etməyə başlayır. Rəşid Behbudovun bir müğənni kimi təkcə Azərbaycanda deyil, ondan kənarlarda da tanınması məhz bu teatr və filarmoniyanın adı ilə bağlı olmuşdur.

Hal-hazırda “səhnə şousu”, “musiqi performansı” və bu kimi əcnəbi terminlərlə bildirən musiqi tamaşa janrını ilk dəfə Azərbaycan səhnəsinə görkəmli xanəndə Rəşid Behbudov gətirmişdir. Maraqlıdır ki, o bir çox mahnılarını kiçikmetrajlı sujetli film kimi lentə köçürürdü. Azərbaycan opera və estrada müğənnisi, xalq mahnılarının gözəl ifaçısı, lirik tenor Rəşid Behbudov Azərbaycan vokal məktəbinin ən görkəmli nümayəndələrindəndir.

Azərbaycan tarixində Rəşid Behbudov musiqişünas, öz mahnıları ilə bəzi Azərbaycan filmlərini şöhrət gətirmiş kinoaktyor kimi daxil olmuşdur.

Azərbaycan xalq mahnılarının, Azərbaycan bəstəkarlarının vokal əsərlərinin SSRİ-də, həmçinin xarici ölkələrdə populyarlaşmasında Rəşid Behbudovun xidmətləri böyükdür. Bununla bərabər, onun repertuarına SSRİ və dünya xalqlarının, eləcə də özünün mahnıları da daxil idi. O, dünyanın bir çox ölkələrində ya qastrollarda olduqda və ya tədbirlərdə iştirak etdikdə həmin ölkənin dilində azı bir-iki mahnı oxuyurdu. Belə ki, onun repertuarında 50-dən artıq xarici mahnı var idi.

Zəngin çalarlı gözəl səsə malik olan müğənni lirik tenor idi. Peşəkar musiqiçilər qeyd edirlər ki, onun ifaçılığına hisslərin təbiiliyi və dolğunluğu, həmçinin səmimilik xasdır. Əksər Azərbaycan xanəndələri üçün səciyyəvi olan improvizətmə xüsusiyyəti Rəşid Behbudovun yaradıcılığında özünü orijinal şəkildə göstərmişdir. Onun ifa etdiyi hər bir musiqi əsəri tamaşa təəssüratı bağışlayır, dinləyici sanki həmin musiqi əsərində söylənilənləri öz gözləri ilə görürdü. R.Behbudovun ifasında məşhur opera partiyaları özünəməxsus tərzdə elə bir sənətkarlıqla səslənir ki, ondan sonra bu partiyalar ya "Rəşidin mahnıları", ya da "Rəşidin partiyası" adı ilə tanınırdı. Belə ki, o, Azərbaycan Opera və Balet Teatrında F.Əmirovun "Sevil" operasında Balaş, Ü.Hacıbəylinin "Arşın mal alan" operasında Əsgər partiyalarının ən mahir ifaçısı idi. Opera ustası kimi o, Moskva Dövlət Musiqili Teatrına dəvət almış və bir müddət orada çalışmışdır.

Rəşid Behbudov kino aktyoru kimi də özünü sınamışdır. 1945-ci ildə onun iştirakı ilə çəkilən "Arşın mal alan" bədii filminə o, baş rolu ifa etmişdir. Kim dünyanın hər yerində, onlarca ölkədə nümayiş etdirilmiş, baş rolun ifaçısına böyük şöhrət gətirmişdir. Gözəl aktyor ansambli, Şərq əlvanlığı, Azərbaycan musiqiləri bu filmi şedevr əsərlərdən birinə çevirmişdir. Azərbaycan kinosu məhz bu filmə (rejissor - R.Təhmasib) dünya ekranlarına çıxmışdır.

1958-ci ildə R.Behbudov "Sevimli mahnı" bədii filminə çəkilmişdir. Ona əsl tamaşaçı məhəbbəti qazandıran kino əsəri "Bəxtiyar" bədii filmi olmuşdur. Sadə bir azərbaycanlı oğlanın səsi və işgüzarlığı sayəsində hamı tərəfindən sevilən müğənni olmasına həsr edilən bu filmin bir çox parçaları avtobiografikdir və R.Behbudovun sənət yolunu qismən də olsa əks etdirir. Kinofilmdə onun ifasında səslənmiş mahnılar tezliklə xalq arasında populyarlıq qazanmışdır. 1974-cü ildə Rəşid Behbudov "1001-ci qastrol" bədii filminə çəkilmişdir.

Azərbaycan Opera və Balet Teatrının və Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının yazılmamış qanunlarına əsasən, onlar klassik musiqi əsərlərinin ifasını tələb edirdilər. R.Behbudov isə klassik musiqi ilə bərabər, xalq mahnılarını, eləcə də estrada janrında yazılmış mahnıları da ifa etmək istəyirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tipli mahnıları ifa etmək üçün Azərbaycanda o dövrdə xüsusi musiqi ocağı yox idi. 1957-ci ildə Rəşid Behbudov Azərbaycan Dövlət Konsert Ansamblının yaradılmasına nail oldu. Burada o xoşladığı və xalq tərəfindən

rəğbətə qarşılana janlarda mahnılar yaratmaq imkanı qazandı. O həmin ansamblın ilk rəhbəri olmuş və 1959-cu ilədək bu vəzifədə çalışmışdır. Sovet rejiminin sərt və mənasız qanunları çərçivəsindən çıxmaq, azad, sərbəst yaratmaq istəyi onu müxtəlif yollar axtarmağa vadar edirdi.

1959-cu ildə R.Behbudova SSRİ xalq artisti fəxri adı verilmişdir. 1966-cı ildə Rəşid Behbudov özünün təşkil etdiyi Azərbaycan Dövlət Mahnı Teatrını yaradır və özü də teatrın həm solisti, həm də bədii rəhbəri olur. O dövrdə SSRİ-də bu səpkili teatr yox idi. Teatrda musiqi və estrada sənətinin müxtəlif janrları ilə balet, pantomima və s. üzvi surətdə birləşdirilirdi. Hal-hazırda "səhnə şousu", "musiqi perfonmansı" və bu kimi əcnəbi terminlərlə bildirilən musiqi-tamaşa janrını ilk dəfə R.Behbudov Azərbaycan səhnəsinə gətirmişdir. Teatrda hazırlanan hər bir mahnı doğrudan da tamaşa kimi qəbul edilirdi. Bəli, o, musiqinin gələcək inkişaf mərhələlərini qabaqcadan, uzaqgörənliklə duymuşdu. Maraqlıdır ki, teatrda hazırlanan bir çox mahnılar kiçikmetrajlı süjetli film kimi lentə köçürülürdü. Bu tip filmlərə hal-hazırda "klip" və "videoklip" deyilir.

Rəşid Behbudov Albaniya, Bolqarıstan, Belçika, Misir, Efiopiya, Hindistan, Çin, Finlandiya, İraq, İran, Türkiyə, Çili, Argentina və s. ölkələrdə qastrollarda olmuş, onun iştirakı ilə keçirilən konsertlər irqindən və milliyyətindən asılı olmayaraq bütün insanlar tərəfindən böyük rəğbətə qarşılana olmuşdur.

1987 - 1988-ci illərdə Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatı başlayanda, onu boğmaq məqsədi ilə mürtəce qüvvələr "Qarabağ problemi" adlı uydurma problem ortaya atanda, Ermənistandan milyonlarla soydaşımız qovulanda Rəşid Behbudov böyük sarsıntılar keçirdi. Əslən qarabağlı olan, uzun müddət Ermənistanda fəaliyyət göstərmiş, xalqların dostluğuna səmimi-qəlbədən inanmış bir insana həmin hadisələr olduqca böyük əzab verdi və onun səhhətinə mənfi təsir göstərdi. Nəticədə görkəmli müğənnimiz 1988-ci ildə vəfat etdi və Fəxri xiyabanda dəfn olundu.

İlyas Əfəndiyev (1914-1996)

Sovet dövründə Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafında böyük xidmətləri olan görkəmli sənətkarlar sırasında İlyas Əfəndiyevin adı xüsusi qeyd olunur. O, yaradıcılığa nəsr əsələri ilə başlasa da, sonralar dramaturgiyaya daha çox meyl etmişdir. İlyas Əfəndiyevin dram əsərləri çox böyük uğurla tamaşaya qoyulmuşdur.

Azərbaycan tarixinə İlyas Əfəndiyev görkəmli yazıçı, lirik-psixoloji üsluba üstünlük verən dramaturq kimi daxil olmuşdur.

İlyas Məhəmməd oğlu Əfəndiyev 1914-cü ildə Azərbaycanın qədim Qaryagin rayonunda anadan olmuşdur. O dövrdə Şimali Azərbaycan Rusiya imperiyasının tərkibində olduğundan İ.Əfəndiyevin doğma şəhəri XIX əsrdə rus generalı Qaryaginın şərafinə Qaryagin şəhəri adlanırdı. 1918-ci ildə Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin müvafiq qərarı ilə Qaryagin şəhərinə onun tarixi adı – Cəbrayıl - qaytarıldı. Burada ona təhsilini başa vuran İ.Əfəndiyev bir az işlədikdən sonra XX əsrin 30-cu illərində Bakıya gəlir. O, müəllim olmaq arzusunda idi.

1938-ci ildə İlyas Əfəndiyev V.İ.Lenin adına Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun (indiki Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti) coğrafiya fakültəsini bitirir. Lakin o özünü daha çox yazıçılıqda sınayır. Belə ki, yazdığı ilk kiçikhəcmli əsərləri dost-taışları tərəfidən rəğbətlə qarşılandığından o, peşəkar yazıçılara müraciət edir və müsbət rəy alır.

1939-cu ildə onun "Kənddən məktublar" adlı ilk povest və hekayələr kitabı işıq üzü gördü. Bu, gənc yazar üçün böyük hədiyyə idi. Kitabdakı "Qarımış oğlan", "Uxajor", "Mirzə İman" və s. hekayələrdə yazıçı XX əsrin 30-cu illərində Azərbaycan kəndinin adamları arasındakı münasibətlərdən bəhs edir, mənəvi təmizlik məsələlərinə xüsusi fikir verir. İ.Əfəndiyev ixtisası üzrə işləyir və boş vaxtlarında yazıçılıqla məşğul olurdu. Sonralar o, "Ədəbiyyat qəzeti", "İnqilab və mədəniyyət" jurnalının redaksiyalarında, Azərbaycan Radio Komitəsində, kinostudiyada və Azərbaycan Yazıçılar İttifaqında müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdır.

II Dünya müharibəsi dövründə yazdığı hekayələr "Aydınlıq gecələr" kitabında toplanaraq 1945-ci ildə nəşr edildi. Böyük rezonans doğuran kitab ictimaiyyətə yeni, istedadlı bir yazıçının gəlişindən xəbər verirdi. "Durna", "Sən ey qadir məhəbbət", "Tar" hekayələrində yazıçı müharibə dövrü insanların daxili

aləmini əks etdirə bilmişdir. "Qan dağı", "Apardı sellər Saranı" hekayələrinin mövzularını müəllif şifahi xalq ədəbiyyatından götürmüşdür. İlyas Əfəndiyevin "Yun şal", "Qırçı və qızılgül" hekayələri lirik məzmunu və poeziya ruhlu obrazları ilə seçilir.

Tədrisən İ.Əfəndiyev Azərbaycan teatrı üçün pyeslər yazmağa başlayır. Yeni ictimai proseslər, insanların psixologiyasında baş verən dəyişikliklər, yeniliklə köhnəliyin mübarizəsi onun "İşıqlı yollar" (1947), "Bahar suları" (1948) və "Atayevlər ailəsi" (1954) pyeslərində əks olunmuşdur. Dramaturqun əsərlərində daxili təmizlik, mənəvi ucalıq kimi keyfiyyətlər aşılır. Bəzi əsərlərdə həyatda düzgün yol tutmayan, var-dövlət hərisi olan insanlardan da danışılır. Sənətkar bu cür adamların timsalında həmvətənlərinə ibrət dərsi verir, onları düzlüyə və təmizliyə çağırır. Onun "Büllur sarayda" pyesi bu baxımdan xüsusilə əhəmiyyətlidir.

1958-ci ildə İlyas Əfəndiyev özünün ilk romanını yazmışdır. "Söyüdlü arx" romanında o, mühafizəkar təsəvvürləri tənqid etmiş, onların inkişafa necə böyük zərər vurduğunu göstərmişdir. 1960-cı ildə yazıçıya əməkdar incəsənət xadimi fəxri adı verildi və həmin ildə onun növbəti əsəri - "Körpüsəlanlar" romanı çap olundu. Bu romanda, həmçinin 1963-cü ildə işıq üzə görmüş "Dağlar arxasında üç dost" romanında zəngin mənəviyyatlı insanların dolğun bədii obrazları yaradılmışdır. Bu romanların qəhrəmanları ucqar rayonlarda çalışan ustalar, fəhlələr, körpüsəlanlar, mədəniyyət işçiləri, ümumiyyətlə, qurucu insanlardır. Onları birləşdirən əsas cəhət təmiz daxili aləmləridir.

Cəmiyyətdə baş verən ictimai proseslərə həssaslıqla yanaşan, müasir mənəvi-əxlaqi problemlərə qiymət verməyə çalışan İ.Əfəndiyev 1964-cü ildə "Sən həmişə mənimləsən", 1967-ci ildə "Mənim günahım", 1968-ci ildə "Unuda bilmirəm", 1969-cu ildə "Məhv olmuş gündəliklər" pyeslərini yazmışdır.

"Mahnı dağlarda qaldı" (1971) pyesində yazıçı Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərində baş verən gərgin siyasi mübarizəni əks etdirir, bu mübarizənin sadə insanların, ayrı-ayrı ailələrin taleyində necə faciələrlə əks olunduğunu göstərir. 1972-ci ildə yazıçı Azərbaycan SSR Dövlət mükafatına layiq görülür.

İlyas Əfəndiyevin 1973-cü ildə yazdığı "Qəribə oğlan" və 1976-cı ildə qələmə aldığı "Bağlardan gələn səs" pyesləri Azərbaycan dramaturgiyasında psixoloji dramın nümunələridir. "Qəribə oğlan" əsəri yazıçının yazdığı yeganə komediyaadır. Bu dövrdə yazıçı əmək adamlarına, onların problem və düşüncələrinə həsr olunmuş oçerklər, həmçinin ədəbi-tənqidi məqalələr yazmışdır.

Yazıçının əsərləri bir neçə xarici dilə tərcümə edilmiş, dramları müxtəlif sovet şəhərlərinin səhnələrində oynanılmışdır. "Sən həmişə mənimləsən" pyesi Bolqarıstanda tamaşaya qoyulmuş və böyük uğurla oynanılmışdır.

İ.Əfəndiyevin pyeslərinin çoxu müasir mövzuda olsa da, "Xurşidbanu Natəvan", "Şeyx Xiyabani", "Tənha iydə ağacı", "Hökmdar və qızı" pyesləri tarixi mövzulara həsr olunub. Bu əsərlər arasında ən məşhuru "Xurşidbanu Natəvan" pyesidir. Əsər XIX əsr Azərbaycan poeziyasının görkəmli xadimlərindən Natəvana, onun xalqın rifahı üçün gördüyü nəcib və xeyirxah işlərə həsr olunmuşdur. Müəllif Natəvanı xalqın səadəti və maariflənməsi yolunda böyük fədakarlıq göstərən mübariz və vətənpərvər bir insan kimi təqdim edir. Natəvan həm də ailəsini ürəkdən sevən alicənab bir qadındır. İki hissədən ibarət pyesdə Natəvanın bir şairə kimi fəaliyyətinə də geniş yer verilir.

1976 - 1978-ci illərdə yazılmış "Sarıköynəklə Valehin nağılı" ikihissəli romanında "şəxsiyyət və cəmiyyət" mövzusu müasir ideya-estetik tələblər səviyyəsində həll olunmuşdur. Romanın mövzusu bilavasitə tikinti ilə bağlı olsa da, müəllif insanların əxlaq və məənəviyyatlarındakı səciyyəvi cəhətlərin təsvirinə daha geniş yer vermişdir.

1979-cu ildə İlyas Əfəndiyev Azərbaycan SSR xalq yazıçısı fəxri adına layiq görüldü.

Fəaliyyəti dövründə İlyas Əfəndiyev Oktyabr İnkılabı, Qırmızı Əmək Bayrağı, "Şərəf nişanı" ordenləri və medallarla təltif edilib.

İlyas Əfəndiyev 1996-cı ildə Bakı şəhərində vəfat edib və Fəxri xiyabanda dəfn olunub.

Görkəmli ədibin doğma şəhəri Cəbrayıl Sovet hakimiyyəti illərində Füzuli adlandırıldı (məşhur Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin şərəfinə). Hal-hazırda bu şəhər Ermənistan Respublikasının silahlı qüvvələrinin işğalı altındadır.

Niyazi
(1912-1984)

Azərbaycan milli dirijorluq məktəbinin formalaşması və inkişafı Niyazinin adı ilə bağlıdır. Orijinal istedad sahibi olan Niyazi yüksək musiqi mədəniyyəti, dərin erudisiya və güclü iradəyə malik sənətkar idi. Niyazinin repertuarında Avropa, rus, sovet klassiklərinin, müasir bəstəkarların əsərləri mühüm yer tuturdu. Azərbaycan musiqisində ilk simfonik əsərlərin müəlliflərindən olan Niyazi milli simfonizmin təşəkkülü və inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Onun yozumunda milli bəstəkarların bir çox əsərləri, o cümlədən Ü. Hacıbəylinin “Koroğlu” operası dünya musiqi mədəniyyətinin qızıl fonduna daxil olmuşdur. Azərbaycan tarixinə Niyazi məşhur dirijor, bəstəkar, ictimai xadim kimi daxildir.

Niyazi Tağızadə-Hacıbəyli 1912-ci ildə Tiflisdə anadan olub. Onun atası Zülfüqar bəy Hacıbəyli Azərbaycanın görkəmli musiqi xadimlərindən olmuşdur. Niyazinin əmisi Üzeyir bəy Hacıbəyli onun uşaq yaşlarından musiqiyə həvəs göstərməsinə diqqət yetirmişdir. Ümumi təhsil aldıqdan sonra Niyazi Moskva şəhərinə yollanır və 1926-cı ildə Qnesinlər adına Musiqi Texnikumuna daxil olur. 1931-ci ildə buranı bitirdikdən sonra o, Leningrad Mərkəzi Musiqi Texnikumunda, sonra isə Yerevan (əvvəllər bu Azərbaycan şəhəri İrəvan adlanırdı) konservatoriyasında təhsilini davam etdirmişdir.

1933 - 1934-cü illərdə Niyazi Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının aspiranturasında oxumuşdur. O, təzəcə yaranan Azərbaycan Dövlət Simfonik Orkestrinin təşkilində fəal iştirak etmişdir. Niyazi 1938-ci ildən həmin orkestrin bədii rəhbəri və baş dirijoru təyin olunmuşdur. Eyni zamanda onun ifaçılıq fəaliyyəti Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrı ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, o, 1937 - 1948-ci illərdə teatrın dirijoru vəzifəsində çalışmışdır.

Niyazinin bəstəkarlıq və dirijorluq fəaliyyəti 30-cu illərdən başlamışdır. Orijinal istedad sahibi olan Niyazi yüksək musiqi mədəniyyəti, dərin erudisiya və güclü iradəyə malik böyük sənətkar idi. Niyazinin repertuarında Qərbi Avropa, rus, sovet klassiklərinin, müasir bəstəkarların əsərləri mühüm yer tuturdu. Azərbaycan ifaçılıq sənətinin inkişafında, milli musiqinin təbliğində Niyazinin xidməti böyükdür.

Niyazi Z.Hacıbəylinin "Aşiq Qərib", Ü.Hacıbəylinin "Arşın mal alan" və s. əsərlərinin yeni redaksiyalarını hazırlamış, Azərbaycan xalq mahnılarını ("Xumar oldum", "Qaragilə", "Ay bəri bax", "Küçələmə su səpmişəm" və s.) simfonik orkestr üçün işləmiş, 1935-ci ildə "Rast" və "Şur" muğamlarını nota salmışdır. Niyazi 1934-cü ildə "Zaqatala süitəsi"ni yazmış, 1944-cü ildə ikihissəli "Qəhrəmanlıq" simfoniyası üzərində işini bitirmişdir. Azərbaycan musiqisində ilk simfonik əsərlərin müəlliflərindən olan Niyazi milli simfonizmin təşəkkülü və inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Niyazinin 1942-ci ildə yazdığı "Xosrov və Şirin" operası musiqi dramaturgiyasının çoxplanlı olması, psixoloji gərginliyi, xor səhnələri və opera epizodlarının ifadəliliyi ilə fərqlənir. Onun 1949-cu ildə yazdığı "Rast" simfonik muğamı dramaturji bitkinliyi, güclü emosional təsiri, zəngin melodikası, xüsusilə harmonik dilinin əlvanlığı və ifadəliliyi ilə fərqlənir. "Rast" müəllifin idarəsi ilə bir çox xarici ölkələrdə səslənmiş, Çexiyada "Suprafon", ABŞ-da "Rikordi" musiqi şirkətləri tərəfindən qrammofon valına yazılmışdır.

1951 - 1952-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrının dirijoru işləmiş Niyazi 1951 və 1952-ci illərdə SSRİ Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür.

Azərbaycan milli dirijorluq məktəbinin formalaşması Niyazinin adı ilə bağlıdır. Onun yozumunda milli bəstəkarların bir çox əsərləri, o cümlədən Ü.Hacıbəylinin "Koroğlu" operası dünya musiqisinin qızıl fonduna daxil olmuşdur. Niyazi M.Maqomayevin "Nərgiz", Q.Qarayev və C.Hacıyevin "Vətən", F.Əmirovun "Sevil", P.Çaykovskinin "Qaratoxmaq qadın", A.Borodin "Knyaz İqor", J.Bizenin "Karmen", C.Puççininin "Bohema", B.Smetananın "Satılmış gəlin" operalarını, S.Hacıbəyovun "Gülşən", Q.Qarayevin "7 gözəl", "İldırımli yollarla" baletlərini tamaşaya hazırlamışdır.

1959-cu ildə SSRİ xalq artisti adına layiq görülən Niyazi 1961-ci ildə S.M.Kirov adına Leningrad Opera və Balet Teatrının baş dirijoru təyin olunmuşdur. SSRİ-nin ən məşhur teatrlarından birinə rəhbərlik etmək o dövrdə onun bir musiqiçi kimi böyük nüfuzundan xəbər verirdi. O burada A.Məlikovun "Məhəbbət əfsanəsi" baletinin ilk tamaşasını hazırlamışdır. Həmçinin P.Çaykovskinin "Yatmış gözəl" və S.Prokofyevin "Daş çiçək" baletlərinin yeni quruluşuna dirijorluq etmiş, həmin baletlərlə Parisin "Grand-Opera", Londonun "Kovent-Qarden" teatrlarında qastrol tamaşaları vermiş və böyük uğur qazanmışdır.

Müqavilə əsasında xarici ölkələrdə işləmək təklifi alan dirijor ona bir azərbaycanlı kimi doğma olan Türkiyəni seçmişdir. Niyazi P.Çaykovskinin "Yevgeni Onegin" və "Qaratoxmaq qadın", C.Verdinin "Aida" operalarına Ankara Opera və Balet Teatrında, türk bəstəkarı Ə.Sayqunun "Koroğlu" operasına İstanbul

Opera Teatrında ilk quruluş vermiş, onun ilk tamaşasına və "Yunus İmrə" oratoriyasına dirijorluq etmişdir.

İfaçılıq sənəti tanınmış sənətkarlar D.Şostakoviç, Ş.Q.Şarayev, K.Sekki, B.Tarcan, V.Dobias və b. tərəfindən yüksək qiymətləndirilən Niyazi Azərbaycana qayıdaraq Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrının bədii rəhbəri və baş dirijoru təyin edilmişdir.

Niyazinin "Konsert valsı" və s. simfonik əsərləri, fortepiano ilə orkestr üçün konserti klassik musiqi əsərləri hesab olunur. O, "Təbrizim", "Dağlar qızı", "Vətən haqqında mahnı", "Arzu" mahnılarının müəllifidir. Niyazi Ə.Haqqverdiyevin "Dağılan tifaq", C.Cabbarlının "Almas", S.Vurğunun "Vaqif, A.Korneyçukun "Polad qartal" dram tamaşalarına, həmçinin "Almas", "Kəndlilər", "Fətəli xan" və s. kinofilmlərə yazılmış musiqilərin müəllifidir. Niyazi 1967-ci ildə Ü.Hacıbəyov adına Azərbaycan SSR Dövlət mükafatı laureatı, 1972-ci ildə Azərbaycan Lenin komsomolu mükafatı laureatı olmuşdur.

Niyazi məşhur hind filosofu R.Taqorun "Çitraşodda" fəlsəfi dramı üzrə "Çitra" baletini yazmışdır. Bu balet böyük uğurla bir çox şəhərlərdə nümayiş etdirilmişdir. Baletdə Niyazi hind xalq musiqisinin ritm və intonasiyalarından, orkeströvədə hind musiqi alətlərinin səslənməsini xatırladan tembrlərdən istifadə etmişdir. 1974-cü ildə Niyazi Hindistanda beynəlxalq Nehru mükafatına layiq görülmüşdür.

Niyazi Azərbaycan musiqisinin ifaçılıq problemlərinə dair bir çox məqalələrin müəllifidir. O həmçinin Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının redaksiya şurasının üzvü olmuşdur.

1979-cu ildə Niyazi Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının direktoru təyin olunmuş, 1982-ci ildə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür.

Fəaliyyəti dövründə Niyazi 2 dəfə Lenin ordeni, Oktyabr İnqilabı, Qırmızı Əmək Bayrağı, "Şərəf nişanı" ordenləri, Bolqarıstanın Kirill və Mefodi ordeni, Macarıstanın B.Bartok adına medalı ilə təltif edilmiş, 1982-ci ildə Tbilisinin fəxri vətəndaşı seçilmişdir.

Niyazi 1984-cü ildə Bakıda vəfat etmiş və Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

Tofiq İsmayılov (1933-1991)

Tofiq Kazım oğlu İsmayılov 1933-cü ildə Bakı şəhərində anadan olub. 1941-ci ildə SSRİ faşist Almaniyasının

təcavüzünə məruz qalanda I sinfə gedən Tofiq müharibənin tam mahiyyətini anlamasa da, onun gətirdiyi iztirablar, məhrumiyyətlərlə üzləşib. Cəbhə xəttindən uzaq olan Bakı müharibə qanunları ilə yaşayır, Azərbaycanlılar qələbə naminə həm cəbhələrdə vuruşur, həm də arxa cəbhədə işləyirdilər.

1951-ci ildə orta məktəbi müvəffəqiyyətlə bitirən Tofiq İsmayılov Moskva Rabitə Elektrotexnika İnstitutuna daxil olur. Onun təhsil aldığı radiotexniki fakültə ən perspektivli hesab olunur, buranı bitirən bir çox tələbələr təkcə Rabitə Nazirliyi xətti ilə deyil, SSRİ-nin güc nazirliklərində işə götürülürdülər. Təbii ki, bunun üçün onlardan öz işlərinin peşəkarı olmaq tələb olunurdu.

1956-cı ildə institutu bitirən Tofiq İsmayılov Moskvada hərbi-sənaye kompleksinə aid qapalı müəssisədə çalışmağa başlayır, qısa müddət ərzində burada sex rəisi vəzifəsindənk yüksəlir. Moskvanın ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak edən T.İsmayılov Moskvanın Frunze rayonu Şurasının deputatı seçilir.

Əmək fəaliyyətini davam etdirməklə yanaşı, T.İsmayılov 1959-cu ildə Moskvada aspiranturaya daxil olur. Onun sahəsinə aid qapalı hərbi-sənaye müəssisəsi Bakı şəhərində açılanda isə o, Bakıya təyinat alır və 1965-ci ildə doğma şəhərə qayıdır. Əmək fəaliyyəti ilə bərabər, elmi araşdırmalarını davam etdirən

XX əsr Azərbaycan elminin inkişafında akademik Tofiq İsmayılovun rolu böyükdür. Qapalı hərbi-sənaye müəssisələrində çalışmış, o dövrdə yeni olan kosmik tədqiqatlarla ciddi məşğul olmuş alim sovet kosmik aparatlarında tətbiq olunan bir sıra cihazların yaradılmasında iştirak etmişdir. Azərbaycanda kosmik tədqiqatları genişləndirən, burada bu sahə ilə bağlı elmi-tədqiqat və elm-istehsalat müəssisələri yaradan Tofiq İsmayılov XX əsr Azərbaycan elminin adını ucaltmışdır. Azərbaycan xalqının azadlıq mübarizəsində fəal iştirak edən, respublikanın müstəqillik və suverenliyi uğrunda canfəşanlıq edən alim bu yolda 1991-ci ilin 20-noyabrında şəhid oldu.

Azərbaycan tarixinə Tofiq İsmayılov görkəmli alim, aerokosmik tədqiqatların əsasını, həmçinin kosmik təbiətşünaslığın əsasını qoymuş akademik, tanınmış ictimai xadim, vətənpərvər dövrlər xadimi kimi daxil olmuşdur.

T.İsmayılov bəzi elmi əsərlər çap etdirir. O, 1966-cı ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasına işə dəvət olunur. Qısa müddətdə özünü bilikli, bacarıqlı və eyni zamanda, fəal işçi kimi göstərən T.İsmayılov akademiya elmi yeniliklərin təbii şöbəsinə müdir təyin edilir. 1969-cu ildə namizədlik dissertasiyasını müdafiə edən T.İsmayılov Elmlər Akademiyasında işi ilə paralel olaraq Politexnik İnstitutunun radiotexnika kafedrasında dərs deyirdi.

1973-cü ildə onun rəhbərliyi ilə Elmlər Akademiyasında "Kaspi" Elmi-Texniki Mərkəzi yaradılır. Dövlət sifarişi üzrə kosmik sahə ilə bağlı tədqiqatlar aparən mərkəz tezliklə respublikada bu yeni sahə ilə bağlı ən effektiv təşkilata çevrilir. Ətrafında gənc və eyni zamanda bilikli və fəal alimləri birləşdirən T.İsmayılov sovet kosmik aparatlarında tətbiq edilən bir sıra cihazların yaradılmasında iştirak etmişdir. Artıq Sovet İttifaqı səviyyəsində ad qazanan elmi mərkəz 1975-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəzdində Aerokosmik İnformasiya Elmi-Tədqiqat İnstitutuna çevrilir. Tofiq İsmayılov institutun direktoru təyin olunur.

Ciddi elmi tədqiqatlar aparən institut bir sıra müstəqil araşdırmalar aparmış, əldə olunmuş nəticələr ən görkəmli sovet alimlərinin diqqətini cəlb etmişdir. İnstitutun bir sıra əməkdaşları Moskvaya, kosmik sahə ilə bağlı araşdırmalar aparən elmi institutlara dəvət edilmişlər. Eyni zamanda respublikada institutun nəzdində on müasir avadanlıqla təchiz olunmuş elmi-tədqiqat laboratoriyaları, hətta qapalı istehsal müəssisələri də yaradılmışdır. Çox az adam bilir ki, bütün dünyada ən mükəmməl sayılan sovet kosmik aparatlarında Azərbaycanda, Tofiq İsmayılovun rəhbərlik etdiyi institutda layihələndirilmiş və elə Azərbaycanda da istehsal edilmiş müxtəlif cihazlar qoyulmuşdur. Tam əminliklə söyləmək olar ki, Azərbaycanda aerokosmik tədqiqatların əsasını məhz Tofiq İsmayılov qoymuşdur.

1978-ci ildə Aerokosmik İnformasiya Elmi-Tədqiqat İnstitutu, ona tabe olan bütün müəssisələrlə birgə, Azərbaycan Aerokosmik Agentliyi statusunu almışdır. Respublikada aparıcı elmi-tədqiqat və elm-istehsalat müəssisəsinə çevrilən agentliyin baş direktoru Tofiq İsmayılov təyin edilmişdir. Respublikada ən iri elmi mərkəzlərdən biri olan agentlik artıq ümumdünya əhəmiyyətli tədqiqatlar aparırdı. Kosmik aparatların uçuşlarını tənzimləyən elmi cihazlarla bərabər, agentlik kosmik fəzadan Yer və su səthinin müşayiət edilməsi, okean və dənizlərin dibinin öyrənilməsi, planetimizin ekoloji durumunun müəyyən edilməsinə imkan verən cihazlar yaradır və istehsal edirdi.

Görkəmli tədqiqatçı təbiətin ekoloji monitorinqinin keçirilməsində kosmik tədqiqatların imkanları və əhəmiyyətini uzaqgörənliklə anlayır, bu sahədə tədqiqatları genişləndirirdi. Xəzər dənizinin kosmosdan öyrənilməsi istiqamətində keçirilən tədqiqatlar öz unikalığı ilə seçilirdi. Onların nəticəsində Xəzərin təbii

sərvətləri daha dəqiq öyrənilmiş, dənizin ekoloji durumu olduqca dəqiq qiymətləndirilmişdi. Hələ XX əsrin 70 - 80-ci illərində T.İsmayılov Xəzər dənizi və ətraf ərazilərə təhlükə yarada biləcək amillər barəsində xəbərdarlıq etmiş, onların qarşısının alınması yollarını göstərmişdi. Faktik olaraq məhz Tofiq İsmayılovun təşəbbüsləri və onların həyata keçirilməsi ilə Azərbaycanda kosmik təbiətşünaslığın əsası qoyulmuşdur.

1979-cu ildə Tofiq İsmayılov doktorluq dissertasiyasını müvəffəqiyyətlə müdafiə edir, texnika elmləri doktoru adına və professor elmi dərəcəsinə layiq görülür. Çox keçmədən, ixtira etdiyi cihazların birinin böyük əhəmiyyəti nəzərə alınaraq, ona Azərbaycan SSR Dövlət mükafatı verilir. Qazandıqları uğurlarla kifayətlənməyən alim rəhbərlik etdiyi agentliyin apardığı elmi axtarışları daha da dərinləşdirir, eyni zamanda, yeni sahələri əhatə etməyə çalışır. O yaxşı anlayırdı ki, müasir elm artıq pərakəndə halda inkişaf edə bilmir, mütləq müxtəlif elm sahələrinin sintezi, dərin inteqrasiyası tətbiq edilməlidir.

Əməkdar elm xadimi adına layiq görülən alim 200-dən artıq elmi əsər yaratmış, onun müəllifi olduğu monoqrafiya və elmi məqalələrin bir çoxu indi də öz aktuallığını itirməmişdir. 1989-cu ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının akademiki yüksək elmi adına layiq görülən alim Beynəlxalq Mühəndis Akademiyasının üzvü seçilmişdir. Fəaliyyəti illərində Sovet İttifaqının bir çox orden və medallarına layiq görülən alim kosmonavtika sahəsində ən görkəmli təltif nişanları sayılan K.G.Siolkovski, S.B Korolyov və Y.A.Qaqarin medalları ilə də təltif edilmişdir.

Görkəmli alim respublikanın ictimai həyatında da fəal iştirak edirdi. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin deputatı seçilən T.İsmayılov ölkəmizdə baş verən proseslərə daim həssaslıqla yanaşırdı. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü, Qarabağ və ətraf əraziləri Azərbaycandan qoparıb Ermənistana birləşdirmək kimi cəfəng şüarlar onu narahat etməyə bilməzdi. Moskvada Sovet İttifaqı rəhbərliyinin ikili siyasətini, erməni siyasətbazlarının oyunlarının dəstəklənməsini görən alim bütün bunların Azərbaycana necə böyük təhlükə törədəcəyini yaxşı anlayırdı. Çıxış yolunu azadlıq mübarizəsində görən Azərbaycan xalqı bu yolda bütün çətinliklərə və məhrumiyyətlərə sinə gərəcəyini nümayiş etdirdi. 1990-cı ilin qanlı 20 Yanvar günü xalqımızın tarixinə faciə və eyni zamanda milli qürur günü kimi yazıldı: xalqımız müstəqilliyini tələb edir və bütün təhlükələrə baxmayaraq öz amalından dönmürdü. Bu isə imperiya qüvvələrini qorxudur və onlardan rəvac alan erməni daşnakları öz terrorçu əməllərinə davam edirdilər. Respublikanın o dövürkü rəhbərliyi isə Moskvanın dediyi ilə durub-oturur, hətta öz xalqının istəyinə qarşı çıxış edirdi.

Xalqın ümidi Tofiq İsmayılov kimi ziyahlara idi. 1991 -ci ilin oktyabrında Azərbaycanda müstəqillik ab-havası artıq hiss ediləndə müstəqil dövlətə tələb

olunan strukturlar yaradılmağa başlandı. Oktyabrın 16-da Tofiq İsmayılov dövlət katibi təyin edildi, oktyabrın 18-də isə Azərbaycan Respublikası müstəqil dövlət elan olundu.

Azərbaycan Respublikasının üzləşdiyi ən böyük təhlükə erməni təcavüzünün genişlənməsi idi. Sovet ordusu hissələrinin köməyi ilə erməni quldur dəstələri Yuxarı Qarabağda Azərbaycan kəndlərinə hücumlarını genişləndirirdilər. Bütün xəbərdarlıqlara məhəl qoymayan respublika rəhbərliyi isə öz vətəndaşlarını düşmən qarşısında əliyalın buraxmışdı. Rəhbərliyə öz ordumuzun yaradılmasının vacibliyini sübut etmək üçün respublikanın yüksək dövlət və hökumət nümayəndələri Yuxarı Qarabağa yollandılar. Dövlət katibi Tofiq İsmayılov, baş prokuror İsmət Qayıbov, daxili işlər naziri Məhəmməd Əsədov, digər hökumət nümayəndələri bir vertolyotla, heç bir mühafizə olmadan, təhlükəsizlik tədbirləri həyata keçirilmədən Yuxarı Qarabağa göndərildilər. 1991-ci il noyabrın 20-də Ağdamın Qarakənd kəndi üzərində vertolyot vuruldu, onun içində olanlar həlak oldular. Xalqımızın müasir tarixində ən ağır faciələrdən biri olan Qarakənd faciəsini o dövrlük respublika rəhbərləri ört-basdır etməyə, onu təbii amillərlə bağlamağa (guya, vertolyot dağa çırpılıb və s.) çalışsalar da, hadisənin terror aktı olduğu müəyyən olundu. Bu faciə nəticəsində Azərbaycan xalqı öz layiqli ziyahlarını itirdi; onların arasında akademik Tofiq İsmayılov da var idi.

Akademik Tofiq İsmayılov general Karim Karimovla birlikdə

Ziya Bünyadov
(1921-1997)

Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, Azərbaycan şərqşünaslıq elminin korifeylərindən biri olan akademik Ziya Bünyadov Azərbaycan alimləri sırasında xüsusi yer tutur. II Dünya müharibəsində Berlinə qədər döyüş yolu getmiş, dünya şərqşünaslıq elminə ölməz əsərlər bəxş etmiş Ziya müəllim fundamental tədqiqatları ilə Azərbaycan şərqşünaslıq məktəbinin şöhrətini ölkənin çox-çox uzaqlarında yayaraq, orta əsrlər Şərqi və Ərəb xilafəti, Azərbaycan, Qafqaz və orta Asiya tarixi üzrə görkəmli mütəxəssis kimi dünyada tanınmış. Vətəndə və ondan kənarında geniş oxucu kütlələrinin rəğbətini və məhəbbətini qazanmışdır. Görkəmli şərqşünas alim, Azərbaycanda mediyevist tarixçi məktəbinin banisi, mərd insan və əsl vətəndaş Ziya Bünyadovun adı Azərbaycan tarixində şərəfli yerlərdən birini tutur.

Ziya Musa oğlu Bünyadov 1923-cü ildə Astara şəhərində hərbi tərcüməçi ailəsində anadan olmuşdur. Atası hərbi xidmətdə olduğundan ailə mütəmadi olaraq müxtəlif şəhərlərə köçürdü. Ziya orta məktəbi Göyçay şəhərində bitirmişdir. Bakı Hərbi Piyadalar Məktəbinə daxil olmaq üçün sənədlərdə yaşını iki il artırmış və beləliklə, 1939-cu ildə hərbi məktəbə daxil ola bilmişdir.

1941-ci ildə faşist Almaniyasının SSRİ-yə hücumu ilə əlaqədar olaraq hərbi məktəblərdə zabidləri qısaldılmış kurslar əsasında hazırlayıb və dərhal cəbhəyə göndərirdilər. 1941-ci ildə leytenant Ziya Bünyadov da təyinatla cəbhəyə yollanıb. Əvvəlcə taqım, sonra isə bölük komandiri olmuş gənc zabit Şimali Qafqaz, Ukrayna, Moldaviya, Belorusiya ərazilərinin almanlardan azad edilməsində iştirak etmişdir. Döyüşlərdə o, kontuziya almış və iki dəfə yaralanmışdır. Polşa ərazisində gedən döyüşlərdə fərqlənmiş Ziya Bünyadov 1945-ci il fevralın 27-də Sovet İttifaqı Qəhrəmanı fəxri adına layiq görülmüşdür. Qələbədən-qələbəyə irəliləyən zabit Berlin uğrunda gedən döyüşlərdə də fərqlənmişdir.

1945-ci ilin mayında mayor Ziya Bünyadov Berlin şəhərinin Pankov rayonunun komendant köməkçisi təyin edilmişdir. O, Berlinin təsərrüfat və mədəni həyatının bərpa olunmasında fəal iştirakına görə Almaniyanın "Vaffenbruderschaft" və "Artur Bekker" medalları ilə təltif edilmiş və fəxri adlara layiq görülmüşdür.

1946-cı ildə sovet ordusu sıralarından tərxis olunan Ziya Bünyadov N.Nərimanov adına Moskva Şərqşünaslıq İnstitutuna daxil olmuş, orada təhsil almış, daha sonra 1950-ci ildə oranın aspiranturasına daxil olmuşdur. Elə o zaman

da o, həyatını şərqşünaslıq elmi ilə bağlamaq qərarına gəlmişdir. Ziya Bünyadov məşhur şərqşünas Y. Belyayevin rəhbərliyi ilə namizədlik dissertasiyasını yazaraq 1954-cü ildə müdafiə etmişdir. Həmin ildə Bakıya qayıdan alim Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunda baş elmi işçi vəzifəsində işə qəbul edilmişdir. 1958-ci ildən etibarən isə o, Azərbaycan Dövlət Universitetinin şərqşünaslıq fakültəsinin müəllimi kimi fəaliyyətə başlamışdır.

1960-cı ildə Ziya Bünyadov alban tarixçisi Mxitar Qoşun "Alban xronikası" adlı əsərini tərcümə edərək onun məhz alban müəllifi olmasını sübut etmiş və Mxitar Qoşu "erməni salnaməçisi" adlandırılara tutarlı cavab vermişdir. 1964-cü ildə o, "Azərbaycan VII - IX əsrlərdə" mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Dissertasiya Azərbaycan tarixinin Ərəb xilafəti dövrünə dair sovet tarixşünaslığında yazılmış ilk tədqiqat əsəri idi. Burada geniş şəkildə tədqiqata cəlb edilmiş nadir mənbələrin və yazılı abidələrin dərin tədqiqi və təhlili sayəsində ərəb işğalı ərəfəsində və xilafət dövründə Azərbaycanın sosial-iqtisadi və siyasi həyatı hərtərəfli təhlil olunmuş, bir sıra mühüm problemlər ətrafı şəkildə öz həllini tapmışdır. Əsərdə xalq kütlələrinin xilafətə qarşı mübarizəsinə xüsusi yer verilmiş, Babəkin başçılıq etdiyi xürrəmilər hərəkatı geniş şəkildə işıqlandırılmışdır. Bu dərin tədqiqat Azərbaycan tarixini saxtalaşdırmağa çalışanlara, ilk növbədə erməni "tarixçilərinin" uydurmalarına tutarlı cavab olmuş, Azərbaycanın çətin tarixi dövrünün real hadisələrini bərpa etməyə imkan vermişdir. Həmin ildə Ziya Bünyadov Yaxın və Orta Şərq Xalqları İnstitutunun Şərqi orta əsr tarixi şöbəsinə müdir təyin edilmişdir. 1965-ci ildə SSRİ Ali Attestasiya Komissiyası ona professor adı vermişdir.

1965-ci ildə "Azərbaycan VII - IX əsrlərdə" əsəri kitab şəklində nəşr edilib yayılmış və alimə Azərbaycanın orta əsrlər tarixi üzrə ciddi tədqiqatçı və mütəxəssis şöhrətini qazandırmışdır. 1967-ci ildə Ziya Bünyadov Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü seçilmişdir. 1970-ci ildə alim "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri (ictimai elmlər seriyası)" jurnalının baş redaktoru təyin olunmuşdur.

1971-ci ildə Ziya Bünyadov XIV - XV əsrlər Azərbaycan səyyahı Əbdürrəşid Baküvinin əsərini tərcümə edərək elmi dövriyyəyə daxil etmişdir. Əsər Azərbaycanın tarixi coğrafiyasının öyrənilməsində ilkin mənbə kimi indiyədək öz aktuallığını itirməmişdir. 1973-cü ildə Ziya Bünyadov XIII əsr müəllifi Şixabəddin Nəsevini "Sırat əs-Sultan" əsərini tərcümə edərək elmi dövriyyəyə daxil etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, tərcümə etdiyi bütün əsərlərdə alim mətnin dəqiq tərcüməsi ilə kifayətlənmir, xüsusi əlavələrdə qədim terminlərin izahını verir, kitaba tarixi şəxsiyyətlər və coğrafi adlar haqqında müfəssəl məlumatlar da yazır. Nəsevini əsərində Azərbaycan tarixinin ən qanlı dövrlərindən biri - monqolların vətənimizə yürüş etdiyi dövr haqqında söhbət açılır. Əsərin elmi

dövriyyəyə daxil edilməsi bu dövr tarixinin bir çox qaranlıq qalan məqamlarını araşdırmağa imkan verir. 1976-cı ildə Z.M.Bünyadov Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının akademiki seçilmişdir.

1978-ci ildə Ziya Bünyadov "Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136 - 1225-ci illər)" adlı monoqrafiyasını nəşr etdirmişdir. Alimin çoxillik əməyinin məhsulu olan bu sanballı tədqiqat işində səlcuq dövründə Azərbaycanın iqtisadi, sosial və mədəni inkişafı araşdırılmışdır. Kitabda Azərbaycanın o dövrcü siyasi durumu ilə yanaşı, XII əsrin II yarısı -XIII əsrin I rübündə Orta Şərqi feodal sülalələrinə mənsub hökmdarların qurduqları dövlətlərin, o cümlədən Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin dövrün siyasi və mədəni həyatında oynadığı rol göstərilmişdir. Əsərdə həmçinin o dövrdə Qafqazda siyasi şəraiti xarakterizə edən bir çox qiymətli və ilk dəfə elmi dövriyyəyə daxil edilmiş materiallar da verilmişdir. Z.M.Bünyadov monoqrafiyada Azərbaycanın və qonşu ölkələrin orta əsr tarixinə dair bir sıra problemlərin gələcək həlli, az öyrənilmiş məsələlərin tədqiqi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən əsaslı elmi araşdırmalar aparmış və çox maraqlı nəticələr əldə etmişdir. Əsər 1980-ci ildə dövlət mükafatına layiq görülmüşdür.

1982-ci ildə Z.M.Bünyadov Azərbaycan SSR əməkdar elm xadimi fəxri adını almaqla bərabər, Türkiyə Respublikasının Türk Tarix Qurumunun müxbir üzvü seçilmişdir.

Elmi əsərləri İraq, Fransa və Türkiyədə nəşr olunmuş alim SSRİ-nin ərəb ölkələri ilə dostluq cəmiyyətinin rəyasət heyətinin vitse-prezidenti seçilmişdir.

1988-ci ildə Aral dənizinin xilas edilməsi sahəsindəki gördüyü işlər və türk xalqlarının tarixinin öyrənilməsi istiqamətindəki fəaliyyətinə görə Z.M.Bünyadov "Urgənc şəhərinin fəxri vətəndaşı" adına layiq görülmüşdür. Həmin ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Şərqsünəslük İnstitutunun direktoru təyin edilmiş alim 1990-cı ildə akademiyanın vitse-prezidenti seçilmişdir. 1990-cı ildə o, "Qurani-Kərim"i Azərbaycan dilinə çevirmiş, 1993-cü ildə A.Bakıxanovun "Gülüstani-İrəm" əsərini elmi təfsir və şərhələrlə nəşr etdirmişdir.

Azərbaycanın müstəqillik uğrunda başladığı mübarizə şəraitində, Qarabağ münəqişəsinin qızıqdığı bir dövrdə alim əsl vətəndaş mövqeyi tutaraq müstəqilliyimizin və ərazi bütövlüyümüzün təmin olunması istiqamətində fəaliyyət göstərmişdir. 1995-ci ildə o, Milli Məclisin deputatı seçilir.

Ziya Bünyadov Azərbaycanda mediye-vist tarixçilik məktəbinin banisi və rəhbəri olmuş, ümumilikdə 540 elmi əsər - monoqrafiya, məqalə və s. yazmış, tərcümələr etmişdir. Onun rəhbərliyi altında 35 dissertasiya müdafiə olunmuşdur. O həmçinin İraq və Suriya respublikaları üçün yüksəkixtisaslı kadrlar hazırlanmasında da böyük rol oynamışdır.

Fəaliyyəti dövründə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Ziya Bünyadov Lenin ordeni, Qırmızı Ulduz, Qırmızı Bayraq, 2-ci dərəcəli Aleksandr Nevski və 1-ci dərəcəli Vətən müharibəsi ordenlərinə, medallara, həmçinin müstəqil Azərbaycanın ən yüksək mükafatı sayılan "İstiqlal" ordeninə layiq görülmüşdür.

21 fevral 1997-ci ildə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, Milli Məclisin deputatı, akademik Ziya Musa oğlu Bünyadovun həyatına qəsd edilmiş, o, muzdlu qatillər tərəfindən öz evinin astanasında faciəli şəkildə qətlə yetirilmişdir.

II Dünya müharibəsində göstərdiyi işğilliyə görə Ziya Bünyadov
Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür

Kərim Kərimov
(1917-2003)

Sovet kosmonavtlarının uçuşdan qayıtmalarını göstərən tele və kinokadrlara diqqətlə baxsaq görərik ki, kosmonavtlar general paltarında olan bir şəxsə yaxınlaşır və ona tapşırığı yerinə yetirmələri, uçuşu başa vurmaları haqqında raport verirlər. O isə kosmonavtları dinləyib onları uğurlu uçuşla təbrik edir. Bu general Azərbaycan xalqının görkəmli şəxsiyyətlərindən biri Kərim Kərimovdur. Azərbaycan tarixinə Kərim Kərimov kosmik tədqiqatlar sahəsində general-leytenant rütbəsinə ucalan ilk azərbaycanlı, kosmik tədqiqatlar sahəsində bir çox yeniliklər etmiş ixtiraçı və alim kimi daxil olmuşdur.

Kərim Abbasəli oğlu

Kərimov 1917-ci ildə Bakıda anadan olmuşdur. Onun atası Peterburqda texniki təhsil almış və Azərbaycana qayıdaraq neft sənayesi sahəsində çalışmağa başlamışdır. Azərbaycan Cümhuriyyəti və Azərbaycanda sovet hakimiyyəti dövründə də o, neft sənayesində mühəndis kimi çalışmışdır.

Hələ orta məktəbdə oxuyarkən K.Kərimov radio texnikasına maraq göstərməyə başlamışdır. Radio XIX əsrin sonlarında icad edilsə də, onun Azərbaycanda yayılması işi ləngiyirdi. Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə Fransa ilə bağlanmış müqaviləyə əsasən Gəncədə radioqüllə inşa edilmiş və orada quraşdırılmış qəbuledici Avropada yayılan radio verilişlərini dinləməyə imkan yaratmışdır. Təbii ki, radio qovşaqlarının olmaması üzündən radiodan yalnız dövlət əhəmiyyətli işlər üçün istifadə edilirdi. Azərbaycanda radio ilə səslənən ilk nitq Azərbaycanın Parisdəki nümayəndə heyətinin rəhbəri Əlimərdan bəy Topçubaşovun Avropa ölkələri ilə danışıqlarının gedişi barədə hesabatı olmuşdur. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulanda radioya təbliğat vasitəsi kimi yanaşıldığından o sürətlə inkişaf etdirildi. 1926-cı ildə Bakıda ilk radioötürücü və respublikanın müxtəlif məntəqələrində radioqəbuledicilər işə başladı.

1936-cı ildə Azərbaycan Sənaye İnstitutuna daxil olan Kərim Kərimov özü bir neçə radioqəbuledici düzəltdi, bu istiqamətdə olan yeniliklərlə dərinəndə maraqlanmışdır. İstedadlı tələbə Azərbaycan radiosuna işə qəbul edilmiş, bir müddət işlədikdən sonra isə Mərdəkan radio qovşağının müdiri təyin olunmuşdur.

1941-ci ildə Azərbaycan Sənaye İnstitutunu bitirən Kərim Kərimov elektromexanika üzrə mühəndis diplomu almışdır. Onun bəzi ideyaları hərbi mühəndisləri maraqlandırmışdır. Artıq bu dövrdə II Dünya müharibəsi gedir, Sovet İttifaqı Almanyanın təcavüzünə məruz qalmışdı. Radiomühəndislərə cəbhələrdə böyük ehtiyac duyulsa da, gənc mütəxəssisin istedadı nəzərə alınaraq 1942-ci ildə ona Dzerjinski adına Artilleriya Akademiyasına daxil olmaq üçün təyinat vermişlər. Maraqlıdır ki, bilikləri yoxlanıldıqdan sonra Kərim Kərimov birbaşa akademiyanın V kursuna daxil olmuşdur. Beləliklə, o, 1943-cü ildə bu təhsil müəssisəsini topçu-mühəndis ixtisası üzrə başa çatdırmışdır. O, "Katyuşa" adı ilə tanınan BM-13 yaylım atəş qurğusu üzrə mütəxəssis kimi hazırlanmışdır. Qvardiya mınaatan hissələrinin tərkibində olan bu qurğular Sovet İttifaqının ən güclü silahı kimi məxfilikdə saxlanılırdı.

Gənc mütəxəssis Qvardiya mınaatan hissələri Baş İdarəsinin müvəkkili kimi BM-13 qurğusu üçün mərmilərin zavodlarda istehsalına nəzarət etmək tapşırığı almışdı. Öz işinə can yandıran Kərim Kərimov daim silahın təkmilləşdirilməsi barəsində düşünürdü və bu istiqamətdə bir neçə dəyərli təklif də irəli sürmüşdü.

Məhz həmin vaxtdan Kərim Kərimov həyatını raket texnikası ilə bağlamışdır. Ömrünün sonunadək o, raket texnikasının yaradılması və inkişafı naminə var gücü ilə çalışmış, zehni və fiziki qüvvəsini əsirgəməmişdir. Zavodlarda işlədiyi dövrdə onun yüksək təşkilatçılıq qabiliyyəti də özünü büruzə vermişdir.

1945-ci ildən SSRİ Müdafiə Nazirliyi sistemində raket texnologiyaları yaradan konstruktor büroları və zavodlarında çalışan Kərim Kərimov bir neçə elmi ixtiranın müəllifi olmuşdur. 1946-cı ildən başlayaraq o, ballistik raketlərin radioölçmə sistemlərinin yaradılması istiqamətində işlər aparmışdır. Onun araşdırmaları nəticəsində yaradılan raketlərin daxili parametrlərinə nəzarət edən "Don" radioölçmə sisteminin elmi-texniki göstəriciləri sonradan kosmik sənayedə tətbiq olunmağa başlanmışdır. Bu nailiyyətinə görə Kərim Kərimov 1950-ci ildə ilk dəfə SSRİ Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür.

Baykonur kosmodromunun əsası qoyulan gündən o, Kosmik Gəmilər üzrə Dövlət Komissiyasının tərkibinə daxil edilmişdir. Kosmik aparatların yaradılmasında, dünyada ilk dəfə insanın kosmosa göndərilməsində onun da rolu az olmamışdır. Nəticədə ilk kosmonavt Yuri Qaqarinin tarixi uçuşu uğurla başa çatdıqdan sonra Kərim Kərimov SSRİ-nin ən yüksək ordeni - Lenin ordeni ilə təltif olunmuşdur.

1945-ci ildə böyük mühəndis vəzifəsində çalışmağa başlayan Kərim Kərimov 1965-ci ildə Kosmik Vasitələr İdarəsinin rəisi vəzifəsinə təyin edilmişdir. Həmin ildə o, Ümumi Maşınqayırma Nazirliyinə ezam olunmuşdur.

Yeni yaradılan bu nazirlik kosmik sənayenin bütün müəssisələrini özündə birləşdirirdi.

Lakin K.Kərimovun istedadını və təşkilatçılıq qabiliyyətini yüksək qiymətləndirən məşhur konstruktör S.P.Korolyov 1966-cı ildə təkidlə onun Kosmik Gəmilər üzrə Dövlət Komissiyasının sədri təyin edilməsinə nail olmuşdur. O bu məsul vəzifədə 25 il çalışmışdır. Kosmik uçuşlarla bağlı bütün sistemlərin hazırlığını yoxlayan, uçuşun başlanmasına icazə verən məhz Kərim Kərimov idi. Kosmik səyahətə çıxan və tapşırığı yerinə yetirib geri dönməyən uçuş heyətlərinin hesabatlarını qəbul edərək heç vaxt televiziya reportajlarına düşməyən şəxs də Kərim Kərimov idi.

1974-cü ildə Kərim Kərimov əsas vəzifəsi ilə paralel olaraq Mərkəzi Elmi-Tədqiqat Maşınqayırma İnstitutu direktorunun birinci müavini kimi elmi-təşkilatçılıq fəaliyyətinə qatılmışdır. O dövrdə sovet kosmonavtikasının fəxri sayılan, alim-mühəndis zehninə qələbəsi kimi qəbul edilən kosmik aparatlar onun fəal iştirakı və birbaşa rəhbərliyi ilə yaradılmışdır. Onların sırasında yeni nəsil "Soyuz" kosmik gəmiləri, "Salyut" orbital stansiyası, sonradan isə çoxmodullu "Mır" stansiyasının adlarını çəkmək olar.

Azərbaycanla əlaqəni kəsməyən, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Aerokosmik Tədqiqatlar Mərkəzinə əlindən gələn köməkliyi göstərən general bir çox azərbaycanlı alimin bu sahədə fəaliyyət göstərərək inkişaf etməsi üçün şərait yaratmışdır.

1991-ci ildə istefaya çıxan Kərim Kərimov ömrünün sonunadək kosmik sahə ilə əlaqəsini kəsməmiş, Uçuşları İdarəetmə Mərkəzinin məsləhətçisi olmuşdur.

İstehsalat-təşkilat və elmi fəaliyyətinə görə general-leytenant Kərim Kərimov Sovet İttifaqı Qəhrəmanı fəxri adına, iki dəfə Lenin ordeninə, Qırmızı Əmək Bayrağı, Qırmızı Ulduz ordenlərinə layiq görülmüş və çoxlu medalla təltif olunmuşdur. Kərim Kərimov 2 dəfə dövlət mükafatı almışdır. O həmçinin Azərbaycan Respublikasının "Şöhrət" ordeni ilə təltif edilmiş, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının fəxri üzvü seçilmişdir.

General-leytenant Kərim Kərimov 2003-cü ildə Moskva şəhərində vəfat etmiş və orada da dəfn olunmuşdur.

Nəsibə Zeynalova
(1917-2004)

Azərbaycan teatrının tərkib hissəsi olan musiqili komediya tamaşalarını Nəsibə Zeynalovası təsvir etmək olmaz. Aktrisanın teatra olan sevgisi və aktyorluq istedadı ona Azərbaycan peşəkar teatrının banilərindən sayılan atası Cahangir Zeynalovdan miras qalmışdır. Aktyorluq istedadı, musiqi duyumu, obrazın daxili aləmini tam qavrama qabiliyyəti sayəsində Nəsibə Zeynalova musiqili komediya tamaşalarının çox yüksək səviyyəli aktrisasına çevrilmişdir.

Nəsibə Zeynalova musiqi komediya tetatırımızın ən görkəmli simalarından biri, istedadlı teatr və kino aktrisası kimi Azərbaycan mədəniyyəti tarixində özünə layiq yer tutur.

Nəsibə Cahangir qızı Zeynalova 1917-ci ildə Bakı şəhərində anadan olmuşdur. Atası C.Zeynalov Azərbaycanın tanınmış teatr xadimlərindən idi. Azərbaycan səhnəsinin ilk görkəmli realist sənətkarı olan Cahangir Zeynalov rejissor kimi də fəaliyyət göstərmişdir. Onun təşkil etdiyi məşhur "ev teatri" bir sıra həvəskar aktyorlar (o cümlədən H.Ərəblinski) üçün sənət məktəbi olmuşdur. "Nicat" xeyriyyə cəmiyyətinin nəzdində teatr truppasının yaradılmasında Cahangir Zeynalovun böyük əməyi olmuşdur. Nəsibə Zeynalovanın teatra olan sevgisi və aktyorluq istedadı da ona Azərbaycan peşəkar teatrının banilərindən sayılan Cahangir Zeynalovdan miras qalmışdır.

Atasını erkən itirən Nəsibə Zeynalova Bakıda orta məktəbi bitirdikdən sonra Bakı Teatr Texnikumuna daxil olmuşdur. Burada o, Azərbaycanın tanınmış rejissorları M.Haşimov və A.Tuqanovdan dərs almışdır. Hələ texnikumda oxuyarkən o, kolxoz-sovxo teatrı truppasına işə düzəlmiş, kiçik səhnəciklərlə respublikanın müxtəlif rayonlarında göstərilən tamaşalarda iştirak etmişdir. O dövrdə Azərbaycan mədəniyyətində zorla ruslaşdırma siyasəti aparılır, milli koloriti ilə seçilən obrazlar yaratmağa meyilli aktyor və aktrissalar böyük səhnədən bilərəkdən uzaqlaşdırılırdılar. SSRİ-nin başqa bölgələrindən göndərilmiş, Azərbaycan xalqının milli mədəni irsi ilə tanış olmayan, bəzən hətta ona xor baxan "mədəniyyət başbilənləri" xalqımıza xas olmayan tamaşalar qoyur, suni olaraq yeni təsəvvürlər və dünyagörüşü yaratmağa çalışırdılar. Lakin onların bu cəhdləri boş çıxırdı.

Nəsibə Zeynalova 1941-ci ildə Bakı Teatr Texnikumunu bitirdikdən sonra Azərbaycan Musiqili Komediya Teatrına işə qəbul olunur. Bu hadisə onun həyatında həlledici rol oynayır.

Müharibə dövründə cəbhələrdə və hospitallarda əsgərlər qarşısında tamaşalarda iştirak edən aktrisa faşizm üzərində qələbənin qazanılmasına öz töhfəsini vermişdir. Dinc dövrdə teatr bir sıra maraqlı tamaşalar qoymuşdur ki, onlarda Nəsibə Zeynalova özünəməxsus aktyorluq istedadını nümayiş etdirmişdir. S.Rüstəmovun "Beş manatlıq gəlin" tamaşasında Gülnaz, A.Məşədibəyovun "Toy kimindir?" tamaşasında Məsmə, F.Əmirovun "Gözün aydın" tamaşasında Nərgilə, S.Ələsgərovun "Ulduz" tamaşasında Züleyxa, V.Dolidzenin "Keto və Kote" tamaşasında Kabato obrazları aktrisanı tamaşaçılara sevdirmişdir. Aktyorluq istedadı, musiqi duyumu, obrazın daxili aləminə sona qədər nüfuz etmək qabiliyyəti Nəsibə Zeynalovanı musiqili komediya teatrının səhnəsində ulduza çevirmişdir.

XX əsrin 50-ci illərində aktrisanın sənətkarlığı daha da püxtələşmişdir. Onun bu dövrdə yaratdığı səhnə obrazları Azərbaycan komediya teatrı tarixinə iri həflərlə yazılmışdır. Nəsibə Zeynalova T.Quliyevin "Qızılaxtaranlar" tamaşasında Rəxşəndə, S.Rüstəmovun "Rəisin arvadı" tamaşasında Afərin, Ş.Miloravanın "Tbilisi nəğməsi" tamaşasında Gesiya, A.Rzayevin "Hacı Kərimin Aya səyahəti" tamaşasında Kəblə Fatma, S.Ələsgərovun "Həmşəxanım" tamaşasında Həmşəxanım, "Sevindik qız axtarır" tamaşasında Xeyransa kimi bir-birindən maraqlı obrazlar yaratmışdır. Bura T.Bakıxanov və H.Məmmədovun "Altı qızın biri Pəri" tamaşasında Cəhrə, E.Sabitoğlunun "Hicran" tamaşasında Qızbacı obrazlarını da əlavə etsək, çox zəngin və rəngarəng bir obrazlar qalereyası yaranmış olar. Bütün bu obrazlar sırasında qayınana - Cənnət obrazı xüsusi yer tutur. Bu obrazı yaradarkən aktrisa xəsislik etməmiş, yaradıcılıq imkanlarını sanki tamamilə açmış, onun aktyor sənəti üçün səciyyəvi olan zəngin mimika və məharətini nümayiş etdirmişdir. "Qayınana" tamaşasından sonra aktrisa yaddaşlara ilk növbədə qayınana kimi həkk olunmuşdur. Jurnalistlər onu hətta "xalqımızın qayınanası" adlandırmışlar.

Bədii filmlərdə çəkilməyə dəvət alan aktrisa burada da yaddaqalan, ölməz obrazlar yaratmışdır. Ömrünün sonunadək müxtəlif səpkili filmlərdə çəkilmiş aktrisa sənətinə xas xüsusiyyətləri oynadığı filmlərə də gətirmişdir. "Ögey ana" (1959) filminə Nəsibə Zeynalova dedi-qoduları sevən, köhnə təfəkkürlə yaşayan qarı obrazını məharətlə yaratmışdır. "Böyük dayaq" (1963) filminə artıq tamam başqa bir obraz yaratmışdır. Burada aktrisanın qəhrəmanı zəhmətkeş insan, bütün çətinliklərə qatlaşan, gələcək naminə daim çalışan əsl Azərbaycan qadınıdır. 1964-cü ildə "Azərbaycanfilm"də istehsal olunmuş "Ulduz" filminə Nəsibə Zeynalova toyuq fermasının müdiri obrazını yaratmışdır. Onun qəhrəmanı dövlət malını öz

malından üstün tutan, ona tapşırılmış işləri vicdanla yerinə yetirən qadındır. Qeyd etmək lazımdır ki, aktrisanın yaratdığı istər mənfi, itərsə də müsbət obrazlar incə lirizmi, yumor hissi ilə seçilir.

1969-cu ildə çəkilməmiş "Qanun naminə" filminə aktrisanın qəhrəmanı qızının xoşbəxtliyini əsl məhəbbətdə deyil, var-dövlətdə görən dardüşüncəli meşşan bir qadındır. Aktrisa qəhrəmanının günü-gündən necə böyük səhvlər buraxmasını, qızını necə uçuruma yuvarlatmasını məharətlə açıb göstərə bilmişdir. Bunun ardınca Nəribə Zeynalova "Bizim Cəbiş müəllim" (1970) filminə oynamışdır. Ağır müharibə illərinə həsr olunan filmdə sadə azərbaycanlıların qələbə naminə canla-başla fəaliyyət göstərmələri öz əksini tapmışdır. Aktrisanın qəhrəmanı o dövr üçün mənfi obraz sayılan bir alverçidir ki, çətin zamanda əl altından ticarətlə məşğul olur. Lakin eyni zamanda o, təmizqəlblə bir insandır və Bakıya Rusiyadan qaçqınlar gətiriləndə məhz o, bir qaçqın qızını himayəsinə götürür və ona doğma qızı kimi baxır.

Nəribə Zeynalovanın 1979-cu ildə "Qayınana" filminə oynadığı qayınana obrazı onun kinoda yaratdığı ən məşhur obrazdır. Ən maraqlı cəhət budur ki, o, Musiqili Komediya Teatrının səhnəsində yaratdığı qayınana obrazını eynilə təkrar etməmiş, obrazı yeni ştrixlər, jestlərlə daha da dolğunlaşdırmışdır. Təsadüfi deyil ki, həm filmin özü, həm onun baş qəhrəmanı, həm də bu rolun ifaçısı xalqımız tərəfindən indi də sevilməkdədir.

Son illərdə bir neçə komediyada çəkilən aktrisa yaşının çox olmasına baxmayaraq, istedadını, sənətkarlıq sirlərini gənc nəsil aktyorlarla bölüşməyə hazır olduğunu göstərmişdir.

Aktrisanın həyat və yaradıcılıq yolunu əks etdirən bir neçə televiziya filmi də xalqımız tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanmışdır. Fəaliyyəti dövründə bir sıra orden və medallarla təltif edilən, həmçinin fəxri adlara layiq görülən aktrisanın ən böyük mükafatı tamaşaçıların məhəbbətidir.

Nəribə Zeynalova 2004-cü ildə Bakıda vəfat etmiş və Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

Əbülfəz Elçibəy (1938-2000)

XX əsrin sonların da Azərbaycan xalqının azadlıq hərəkatında önəmli rol oynamış şəxsiyyətlərdən biri Əbülfəz Elçibəydir. Hələ gənc yaşlarından sovet hakimiyyətinin Azərbaycan qarşı yeritdiyi qərəzli siyasətə qarşı etiraz edən, bununla yanaşı mübarizə aparmağa çalışan Əbülfəz Elçibəy təqiblərə məruz qalsa da, öz amalından dönməmişdir.

Ömrünün sonuna qədər siyasi fəaliyyətlə məşğul olan Ə.Elçibəy siyasi partiya rəhbəri olmuşdur.

1991-ci ildə müstəqillik qazanmış Azərbaycanı güclü görmək istəyən Elçibəy bu istiqamətdə fəaliyyət göstərmiş, 1992-ci ilin iyun ayında Azərbaycan Respublikasının prezidenti seçilmişdir.

Azərbaycan tarixinə Əbülfəz Elçibəy görkəmli ictimai xadim, azadlıq mübarizəsinin liderlərindən biri, 1992-1993-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının prezidenti və şərqşünas alim kimi daxil olmuşdur.

Əbülfəz Qədirqulu oğlu Elçibəy (Əliyev) qədim Azərbaycan yurdu Naxçıvanın Ordubad rayonunun Kələki kəndində anadan olmuşdur. Tarixi abidələrlə zəngin olan diyar, dədə-babaların qəhrəmanlıqları haqqında ağsaqqalların söhbətləri onun dünyagörüşünün formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir. Burada ibtidai və orta təhsilini aldıqdan sonra o, qədim tariximizi, soyköklərimizi araşdıran alim olmaq istəyi ilə Bakıya gəlmişdir.

Bakıda qəbul imtahanlarını müvəffəqiyyətlə verən Ə.Əliyev Azərbaycan Dövlət Universitetinin şərqşünaslıq fakültəsinin ərəb filologiyası şöbəsinə daxil olmuşdur. Tədris olunan fənlərə böyük diqqətlə yanaşan tələbə dərslərində nəzərdə tutulan materialların öyrənilməsi ilə kifayətlənmir, şəxsi mütaliə sayəsində şərqşünaslıq elminin əsaslarına dərinlən yiyələnməyə çalışır.

1962-ci ildə universiteti müvəffəqiyyətlə bitirən Əbülfəz Əliyev burada qalıb aspiranturada təhsilini davam etdirmək tövsiyə olunur. O, aspiranturaya qəbul imtahanlarını verir və əyani aspirant kimi təhsilini davam etdirir. Paralel olaraq o, Bakı Layihələşdirmə İnstitutuna işə qəbul olunur. O dövrdə Sovet İttifaqı bir çox Şərq ölkələrinə müxtəlif sahələr üzrə köməklik edirdi. Təbii ki, bunun müqabilində sovet liderləri həmin ölkələrdə sovet hakimiyyətini qurmağa çalışır, onları "sosialist inkişafı yoluna" cəlb etməyə cəhd göstərirdilər. Şərqi astanasında olan Azərbaycan bu yardım prosesində öndə gedir, bir çox azərbaycanlı mütəxəssislər müxtəlif Şərq ölkələrində fəaliyyət göstərirdilər. Ona görə də Əbülfəz Əliyev instituta tərcüməçi kimi işə götürülür.

Çox keçmədi ki, onun öz biliyini nümayiş etdirmək imkanı yarandı. 1963-cü ildə o, azərbaycanlı mühəndislərlə birgə Misir Ərəb Respublikasına yollandı. Burada Asuan bəndinin inşa edilməsində Ə.Əliyevin də əməyi az olmamışdır.

Misirdə olduğu dövrdə o, sovet rejiminin ikiüzlü siyasətini görmüş, sovet siyasətçilərinin siyasi maraqlar naminə ən sadıq müttəfiqlərini belə zərbə altında qoymaq xüsusiyyəti onda ikrah hissi yaratmışdır. O, sovetlərin Azərbaycanda yürütdükləri siyasət barəsində də düşünməyə başlamışdır.

Vətənə qayıtdıqdan sonra elmi işi üzərində fəal çalışan Əbülfəz Əliyev 1967-ci ildə aspiranturanı bitirmiş, 1969-cu ildə "Tulunilər dövləti" (orta əsrlərdə Misirdə mövcud olmuş türk-müsəlman dövləti) mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edərək tarix elmləri namizədi adı almışdır. Hələ 1968-ci ildə o, Azərbaycan Dövlət Universitetinə müəllim qəbul edilmişdir.

Bu dövrdə artıq püxtələşmiş ziyalı olan Əbülfəz Əliyev sovet tarixşünaslığında Azərbaycan tarixinin saxtalaşdırılması, əzəli Azərbaycan torpaqlarının özgələşdirilməsi, tarixi qəhrəmanlarımızın ifrat təqdiminə etiraz edirdi. O anlayırdı ki, bütün bunlar xalqımıza qarşı yönəlmiş bir vahid zəncirin halqalarıdır.

Əbülfəz Əliyev 60-cı illərin sonunda azad fikirli tələbələrdən bir neçə qrup təşkil etdi. Bu qruplar özünüdərk etmə şüurunu yaratmaq məqsədi ilə gənclər arasında təbliğat işi aparırdı. Onlar əsl Azərbaycan tarixini sübut etməyə çalışır, sovet siyasətinə qarşı etiraz edirdilər. Lakin 1975-ci ildə qruplar ifşa olundu və Əbülfəz Əliyev dövlət təhlükəsizlik orqanları tərəfindən həbs edildi.

Bir ili təcridxanada keçirməsinə baxmayaraq, Əbülfəz Əliyev öz fikirlərindən dönmədi. 1976-cı ildə həbsdən buraxılaraq o, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Əlyazmalar İnstitutunda kiçik elmi işçi kimi çalışmağa başlayır.

Əməllərində cinayət elementləri tapa bilməyən sovet cəza orqanları, bununla belə, onun ideyalarının gələcəkdə böyük təhlükə törədəcəyini anlayır və onu gənc nəsilədən, tələbələrdən uzaqlaşdırır. Əlyazmalar üzərində ciddi tədqiqatlar aparın, tariximizin qaranlıq səhifələri barəsində yeni-yeni məlumatlar əldə edən Əbülfəz Əliyev sonralar institutda baş elmi işçi, aparıcı elmi işçi işləyir.

Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü ilə əlaqədar geniş vüsət alan ümumxalq hərəkatı Əbülfəz Əliyevin həyatına böyük təsir göstərir. Ermənilərin tarixi ərazilərimizə göz dikdiklərini, öz havadarlarının köməyi ilə zaman-zaman Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım siyasəti yürütdüklərini açıq bildirərək o, sovet hökumətinə bel bağlamamağa çağırır, çıxış yolunu müstəqilliyin qazanılmasında və milli ordunun yaradılmasında görürdü.

Pərakəndə halda Bakıda başlayan azadlıq hərəkatı təşkilatlanmağı tələb edir və 1989-cu il iyunun 16-da Bakıda "Azərbaycan Xalq Cəbhəsi" (AXC) yaradılır və Əbülfəz Əliyev onun sədri seçilir (o elə bu dövrdə "Elçibəy"

təxəllüsünü götürdü). Azərbaycan xalqının azadlıq hərəkatında böyük rol oynayan, onun müxtəlif formalarını (iqtisadi tətillər, mitinq hərəkatı, meydan hərəkatı, informasiya blokadasının yarılması istiqamətində fəaliyyət) uzlaşdırmağa çalışan Ə.Elçibəy, bununla belə, kadr siyasətində səhvlərə yol vermişdir; AXC-də bir neçə qrup əmələ gəlmiş, daxili parçalanma getmiş, təşkilatda təsadüfi, öz şəxsi məqsədlərini həyata keçirməyə çalışan siyasətbazlar rəhbər mövqelər tutmuşlar. Nəticədə informasiya blokadası yarılmamış, sovet cəza orqanlarının törətdiyi təxribatların qarşısı alınmamışdır.

Sovet ordu hissələrinin köməyi və hərtərəfli dəstəyi ilə genişmiqyaslı hərbi əməliyyatlara başlayan ermənilər Qərbi Azərbaycandan yüz minlərlə soydaşımızı qovmuş, Dağlıq Qarabağın bir çox məntəqələrində qanlı cinayətlər törətmişdilər. Moskvadakı sovet rəhbərlərinin göstərişləri ilə hərəkat edən o zamankı Azərbaycan başçıları Ə.Vəzirov və A.Mütəllibov bütün bunlara göz yumur, xalqı torpaqların itirilməsi ilə barışmağa çağırırdılar. Xalqın qəzəbi nəticəsində onlar hakimiyyətdən getmiş, Azərbaycanı tərk etmişdilər.

Xocalı faciəsindən sonra istefaya getmiş Azərbaycan Respublikasının prezidenti A.Mütəllibovun tərəfdarları 1992-ci il mayın 14-də onu yenidən hakimiyyətə gətirməyə cəhd etdilər. Bunun üçün onlar hətta Ali Sovetin ayrıca sessiyasını da çağırırdılar. Lakin bunu konstitusiyaya zidd hərəkat kimi qiymətləndirən AXC öz tərəfdarlarına müraciət etdi, onları Ali Sovetin qarşısına çağırırdı. Nəticədə mayın 15-də Ali Sovetin binası tutuldu və hakimiyyət faktik olaraq AXC-nin əlinə keçdi.

1991-ci il iyunun 7-də keçirilmiş seçkilərdə qalib gələn Əbülfəz Elçibəy Azərbaycan Respublikasının prezidenti seçildi. Hakimiyyətinin ilk dövründə o, xarici və daxili siyasətdə bir neçə uğurlu addım atdı. Belə ki, özünümüdafiə batalyonları nisbətən nizama salınaraq cəbhə boyunca hücum keçdi və əhəmiyyətli uğurlar qazanaraq Qarabağın Ağdərə rayonunu düşməndən tam azad etdilər. İyunun 10-da Azərbaycan Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT) üzvlüyünə qəbul edildi. Avqustun 15-də milli valyuta olan manat dövrüyyəyə buraxıldı. Sentyabrın 22-də ölkə Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının üzvü oldu. Novruz bayramı, Qurban bayramı daha geniş keçirilməyə başlandı. Köhnə məscidlər bərpa edilir və yeniləri tikilirdi. Türkiyə Respublikası ilə elmi və mədəni əlaqələr genişləndirildi.

1993-cü ildən Azərbaycanda ali və orta ixtisas məktəblərinə qəbul imtahanlarında test üsulu tətbiq olunmağa başlandı ki, bu da daha bilikli və bacarıqlı gənclərin həmin məktəblərə daxil olmasına imkan verdi. Azərbaycan ərazisindən rus qoşunları çıxarıldı.

Lakin mövcud olan problemlər həll edilmədiyindən daha da genişlənir və tədricən böhran səviyyəsinə çatırdı. Belə ki, Rusiya Federasiyası ilə illər ərzində

yaradılmış əlaqələr dərhal kəsildi, bu isə bir sıra şirkət, zavod və fabriklərin işinə mənfi təsir göstərdi. İran İslam Respublikası ilə mövcud olan gərgin siyasi münasibətlər daha da kəskinləşdi. Ölkənin daxilində iqtisadi tənəzzül baş alıb gedir, istehsal gücünün yalnız 25 - 30%-i istifadə olunurdu.

Ermənistanla davam edən müharibə, üstəlik, yarım milyon qaçqın və köçkünün olması vəziyyəti daha da çətinləşdirdi. İqtisadiyyatda hökm sürən köhnə inzibati-amirlik idarəetmə sistemi ləğv edildi, təzəsi isə yaradılmadı. İqtisadiyyatda kaos hökm sürürdü, təbii sərvətlər talan edilirdi. Azərbaycan məhsullarının satılmasından əldə olunan valyuta əsasən xarici banklarda şəxsi hesablarda qalırdı. Cəmiyyətdə kəskin əmlak təbəqələşməsi gedirdi - kiçik bir qrup adam zənginləşir, əhalinin 60 - 70%-i isə yoxsulluq həddindən də aşağı səviyyədə yaşayırdı. İşsizlik durmadan artırdı. Daxili və xarici siyasətdəki uğursuzluqlar və çətişməzliklər isə ilk növbədə respublika rəhbərliyinin naşıl kadr siyasəti ilə bağlı idi və bunun da nəticəsində idarəetmə aparatına uyğun gəlməyən səlahiyyətsiz şəxslər, əsasən də AXC üzvləri cəlb edilirdi. Hərbi rəhbərlikdə buraxılmış kobud səhvlər 1993-cü il aprelin 6-da ermənilərin Kəlbəcəri işğal etməsi ilə nəticələndi, üstəlik, Ağdərə rayonu da itirildi. İqtisadi problemlərə qələbə naminə dözən xalqımız bunu AXC rəhbərliyinə bağışlamadı. Elçibəy hökuməti özünün xalq arasındakı dayaqlarını itirir, AXC-nin nüfuzu düşürdü. Üstəlik, rəhbərlikdə olan AXC funksionerləri bir-birləri ilə siyasi çəkişmələrə girdi.

1993-cü il iyunun 4-də Gəncədə Surət Hüseynovun rəhbərliyi ilə hərbi hissələrin qiyamı nəticəsində Azərbaycanda vətəndaş müharibəsi təhlükəsi yarandı. Başda Elçibəy olmaqla özünün siyasi gücsüzlüyünü dərk edən respublika rəhbərliyi iyunun 9-da təcrübəli siyasətçi Heydər Əliyevi Naxçıvandan Bakıya dəvət etmək məcburiyyətində qaldı.

1993-cü il iyunun 15-də H.Əliyev Ali Sovetin sədri seçildi. Bir neçə gündən sonra prezident Ə.Elçibəy qəflətən Bakını tərk edib, doğma kəndi Kələkiyə getdi və dəfələrlə ona edilən müraciətlərə baxmayaraq, Bakıya gəlməkdən imtina etdi. İyunun 24-də AR Ali Soveti Azərbaycan Respublikası prezidentinin səlahiyyətlərini H.Əliyevə verdi. Avqustun 29-da keçirilən referendumda Ə.Elçibəyə etimadsızlıq göstərildi. 1993-cü il oktyabrın 3-də H.Əliyev Azərbaycan Respublikasının prezidenti seçildi.

1997-ci ilədək Ordubadın Kələki kəndində yaşayan Ə.Elçibəy Bakıya qayıtdıqdan sonra yenidən fəal siyasi fəaliyyətə qoşulmuş və Azərbaycan Xalq Cəbhəsi Partiyasının rəhbəri olmuşdur.

Əbülfəz Elçibəy 2000-ci ildə Ankarada müalicədə olduğu zaman vəfat etmiş, Bakıya gətirilərək Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

Heydər Əliyev (1923-1993)

Heydər Əlirza
oğlu Əliyev 1923-cü

ildə Azərbaycanın Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. Orta təhsilini orada aldıqdan sonra Naxçıvan Pedaqoji Texnikumuna daxil olmuş, oranı da bitirdikdən sonra 1939 - 1941-ci illərdə Bakıda Azərbaycan Sənaye İnstitutunun (indiki Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası) memarlıq fakültəsində təhsil almışdır.

1941-ci ildə Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası Xalq Daxili İşlər Komissarlığına işə qəbul edilmiş, daha sonra Naxçıvan MSSR Xalq Komissarları Sovetində şöbə müdiri işləmişdir. 1944-cü ildə o, Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsi tərəfindən dövlət təhlükəsizlik orqanlarına işə göndərilmişdir.

Leninqradda (indiki Sankt-Peterburqda) xüsusi ali təhsil alan leytenant Əliyev Azərbaycana təyinat almışdır. Dövlət təhlükəsizlik orqanlarında işləməklə paralel olaraq o, 1957-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetini bitirmişdir. Tutduğu vəzifələrdə pillə-pillə yüksələn Heydər Əliyev 1964-cü ildə Azərbaycan SSR Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi sədrinin müavini, 1967-ci ildə isə komitənin sədri vəzifəsinə irəli çəkilməmişdir. Heydər Əliyev Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsində fəaliyyəti dövründə bu mühüm strukturun azərbaycanlılaşdırılması üçün öz xalq qarşısında misilsiz xidmətlər göstərmişdir.

XX əsrin II yarısı-XXI əsrin əvvəlləri Azərbaycan tarixinin ən görkəmli siması Heydər Əliyevdir. O, hələ sovet dövlətinin mövcud olduğu illərdə Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsində leytenantdan generaladək yüksəlmişdir. Azərbaycan rəhbərliyinin I dövründə respublika xalq təsərrüfatını və mədəni quruculuğunu əsaslı surətdə yaxşılaşdırmaq siyasətini həyata keçirirdi.

H.Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikasının sədri vəzifəsində çalışdığı illər bölgənin siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni inkişafını çətin və əlamətdar dövrüdür. 1993-cü ildən Heydər Əliyevin Azərbaycan rəhbərliyinin II dövrü başlayır. Dövlətin daxili və xarici siyasəti milli maraqlara və uzaqgörən siyasi prespektivlərə əsaslanan xətlə inkişaf etməyə başladı.

Azərbaycan tarixinə Heydər Əliyev görkəmli siyasi və dövlət xadimi, azərbaycanlıların ümumilli lideri, XX əsrdə yenidən müstəqillik qazanmış Azərbaycanın dövlətçiliyini və müstəqilliyini qoruyub saxlamış dövlət başçısı kimi daxil olmuşdur.

Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin (AKP MK) 1969-cu ilin iyulunda keçirilən plenumunda Heydər Əliyev AKP MK-nın birinci katibi və MK-nın büro üzvü seçilmişdir. Bununla Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövrü başlamışdır. Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə o, respublikada xalq təsərrüfatına və mədəni quruculuğa rəhbərliyi əsaslı surətdə yaxşılaşdırmaq, dövlət və əmək intizamını möhkəmləndirmək, kadrların məsuliyyətini artırmaq siyasətini həyata keçirirdi. Onun bu sahədə gördüyü işlər Moskvanın diqqətini cəlb etmiş və o, 70-ci illərdə Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin (Sov. İKP MK) üzvlüyünə namizəd seçilmişdir. 1976-cı ildə o, Sov.İKP MK Siyasi Bürosu üzvlüyünə namizəd seçilmişdir.

SSRİ Konstitusiyası Komissiyasının üzvü kimi Sovet İttifaqının yeni konstitusiyasının yaradılmasında fəal iştirak etmiş, eyni zamanda, Azərbaycan SSR yeni konstitusiyasını yaradan komissiyanın sədri olmuşdur. Həmin konstitusiyaya görə, Azərbaycan dili Azərbaycan SSR-in dövlət dili elan edilmişdir.

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi ilk illərdən mükəmməl iqtisadi inkişaf konsepsiyası hazırlanmış, ənənəvi təsərrüfat sahələrinin şöhrəti və səmərəliliyi bərpa edilmiş, yeni-yeni istehsal sahələrinin istiqamətlərinin əsası qoyulmuş, iqtisadiyyatın sənaye bazası genişləndirilmiş və müasirləşdirilmişdir. Nəticədə Azərbaycanın iqtisadi potensialı güclənmişdir. Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərlik etməsinin birinci dövründə (1969-1982) idarəetmə mexanizmi və metodlarının təkmilləşdirilməsi, qanunçuluğa ciddi əməl edilməsi, əmək və ictimai-siyasi fəallığın artırılması, kənd təsərrüfatının inkişafı sahələrində yüksək göstəricilər əldə edilməklə yanaşı, azərbaycançılıq məfkurəsinin, milli ruhun, milli-mənəvi özünüdərkini, mədəniyyətin yüksəlişi, xalqın tarixi yaddaşının özünə qaytarılması, soykökü əsasında millətdə müstəqil dövlətçilik ideyalarının güclənməsi və reallaşması üçün də çox mühüm işlər görülmüşdür. Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərliyinin birinci dövrü ictimai-iqtisadi inkişafın və milli-mədəni oyanışın bütün sahələrində sürətli inkişaf dövrü olmuşdur.

1982-ci ilin noyabrında Heydər Əliyev Sov.İKP MK Siyasi Büro üzvü seçilmiş, eyni zamanda SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini təyin edilmişdir. SSRİ kimi nəhəng bir dünya dövlətinin ali rəhbərliyinə ucalmaqla Heydər Əliyev dövlət idarəçiliyi istedadı və bacarığı nümayiş etdirmişdir.

Heydər Əliyev SSRİ-nin ali rəhbərliyi tərkibində fəaliyyət göstərdiyi dövrdə xalq təsərrüfatına rəhbərliyin bütün sahələrində tükənməz dövlət idarəçiliyi istedadı nümayiş etdirmiş, xüsusilə elm, təhsil, mədəniyyət və səhiyyənin inkişafına böyük qayğı göstərmişdir. Fəaliyyətinin Moskva dövründə də o daim Azərbaycanı düşünmüş, onun taleyi ilə yaşamış, respublikanın tanınmasında

əlindən gələn etmişdir. Sovet dövlətinin rəhbərliyinə daxil olan vəzifəli şəxs kimi o, bir çox dünya ölkələrində olmuş, rəsmi səfərlər etmişdir.

Sovet dövlətinin tərkibində fəaliyyəti dövründə Heydər Əliyev 2 dəfə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adına (1979 və 1983-cü illərdə), 4 dəfə Lenin ordeninə, Qırmızı Ulduz ordeninə layiq görülmüş, bir çox medallarla təltif edilmişdir.

Heydər Əliyev 1987-ci ilin oktyabrında Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun və şəxsən baş katib M.S.Qorbaçovun yeritdiyi səhv xəttə, onun antiazərbaycan siyasətinə etiraz əlaməti olaraq tutduğu vəzifələrdən istefa vermiş və mövcud rejimə qarşı müxalif mövqe tutmuşdur.

Azərbaycanda XX əsrin 80-ci illərinin sonunda sovet rejiminə qarşı başlayan azadlıq mübarizəsini boğmaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edən Moskva rəhbərliyi 1990-cı ilin 20 yanvarında Bakıya silahlı qüvvələr yeritmiş, burada qanlı qırğın törətmişdir. Qanlı qırğının ertəsi günü Heydər Əliyev Azərbaycanın Moskvadakı nümayəndəliyində verdiyi cəsarətli bəyanatında Azərbaycan xalqına qarşı silah işlədilməsini qətiyyətlə pisləmiş, Azərbaycan xalqının qurtuluş mübarizəsinin qarşısının alınmasının mümkünsüzlüyünü vurğulamışdır. Mübariz mövqeyini davam etdirən Heydər Əliyev Dağlıq Qarabağda münaqişə ilə bağlı mərkəzin ikiüzlü siyasətinə, erməni tərəfini dəstəkləməsinə etiraz əlaməti olaraq Sov.İKP sıralarını tərk etmişdir.

Azərbaycana qayıdan Heydər Əliyev əvvəl Bakıya gəlmiş, sonra isə Naxçıvana getmişdir. Siyasi fəaliyyətinin Naxçıvan dövrü, xüsusilə onun Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri vəzifəsində çalışdığı illər muxtar respublikanın siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafının çətin, eyni zamanda, əlamətdar dövrüdür. Heydər Əliyev, birinci növbədə, Naxçıvanı Ermənistanın silahlı təcavüzü və işğalı təhlükəsindən xilas etdi. Onun təşəbbüsü ilə muxtar respublikanın adından "sovet sosialist" sözlərinin çıxarılması, üçrəngli bayrağın dövlət bayrağı kimi qəbul edilməsi haqqında qərarlar qəbul olundu. Blokada şəraitində olan muxtar respublikanın iqtisadi problemlərinin həllinə ciddi diqqət yetirildi. Qonşu Türkiyə və İranla əlaqələr yaradıldı. Naxçıvanı Türkiyə ilə birləşdirən "Ümid körpüsü", İranla nəqliyyat daşımalarını genişləndirən "Şahtaxtı – Podəşt" körpüsü inşa edildi.

Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyalarında fəal iştirak edən Heydər Əliyev mövcud ictimai-siyasi vəziyyəti obyektiv təhlil edərək cəmiyyəti dərinədən düşündürən problemlər barədə mühüm ideyalar irəli sürmüş, siyasi və iqtisadi böhranın aradan qaldırılması yolları barədə fikirlər söyləmişdir. Hələ 1991-ci ildə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin səbəblərini aşkara çıxararaq o demişdir: "Yaranmış vəziyyətin günahkarı hakimiyyətdə olan Kommunist

Partiyasının Mərkəzi Komitəsi, partiya və dövlət hakimiyyətini ələ keçirmiş Qorbaçovdur".

SSRİ rəhbərliyinin müttəfiq respublikaları guya yeni ittifaq yaratmağa çağıran təklifinə qarşı çıxış edən Heydər Əliyev bununla bağlı referendumda iştirak edib-etməmək məsələsində öz qətiyyətli mövqeyini belə ifadə etmişdir: "Mən yeni ittifaqa daxil olmağın və bunun üçün referendum keçirməyin heç bir şərt qoymadan əleyhinəyəm. Azərbaycan Respublikası iqtisadi və siyasi müstəqillik yolu ilə getməli, tam istiqlaliyyət uğrunda mübarizə aparmalıdır". Onun rəhbərliyi ilə Naxçıvanda referendum boykot edilmiş, rus Sovet qoşunları buradan çıxarılıb, 20 Yanvar hadisəsinə hüquqi-siyasi qiymət verilmişdir.

Heydər Əliyevin siyasi təcrübəsi və qətiyyəti nəticəsində Naxçıvanda sabitlik təmin olunmuş, demokratik dövlət quruculuğu formalaşmışdır. 1993-cü ilin may - iyun aylarında respublikada hakimiyyət böhranı, hərə-mərclik son həddə çatdıqda, ölkə vətəndaş müharibəsi və müstəqilliyin itirilməsi təhlükəsi qarşısında qaldıqda isə Azərbaycan xalqı Heydər Əliyevin hakimiyyətə gətirilməsi tələbini səsləndirməyə başladı. Nəticədə Azərbaycanın o zamankı dövlət başçıları onu rəsmən Bakıya dəvət etməyə məcbur oldular.

Heydər Əliyev 1993-cü il iyunun 15-də Azərbaycan Ali Sovetinin sədri seçildi. Həmin gün Azərbaycan xalqının tarixinə Qurtuluş günü kimi daxil oldu. Bununla Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin ikinci dövrü başladı. İyunun 24-dən o, Azərbaycan Respublikası prezidentinin səlahiyyətlərini həyata keçirməyə başladı.

1993-cü il oktyabrın 3-də ümumxalq səsverməsi nəticəsində Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının prezidenti seçildi. Onun Azərbaycan rəhbərliyinə qayıdışı ilə ölkənin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, elmi-mədəni həyatında, beynəlxalq əlaqələrində dönüş yarandı, elmi əsaslara, beynəlxalq norma və prinsiplərə uyğun olaraq müstəqil dövlət quruculuğu prosesi başlandı.

Dövlətin xarici siyasəti, o cümlədən aparıcı dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələri milli maraqlara və uzaqgörən siyasi perspektivlərə əsaslanan xətlə inkişaf etməyə başladı. Prezidentin xarici siyasət məsələlərinə müstəsna əhəmiyyət verməsi, beynəlxalq miqyasda, hətta bədxahlarımız tərəfindən də etiraf edilən uğurlu və cəsarətli addımlar atması, milli məqsədlər naminə ən nüfuzlu tribunalardan bacarıq və məharətlə istifadə etməsi Azərbaycan dövlətçiliyinin bu günü və gələcəyi baxımından çox əhəmiyyətli idi. Bu illərdə milli ordu quruculuğunda ciddi dəyişikliklərə başlandı. Təcavüzkar erməni silahlı qüvvələrinin Azərbaycan ərazisindəki azğınlıqlarının qarşısı alındı, qəddar düşməni əks-zərbələr endirildi və 1994-cü ilin mayında Ermənistan - Azərbaycan münafişininin həllində ilkin mərhələ kimi cəbhə xəttində atəşkəs elan edilməsinə nail olundu.

Heydər Əliyevin fəal diplomatiyası nəticəsində dünyanın demokratik dövlətlərinin və aparıcı beynəlxalq təşkilatlarının Azərbaycana, onun zorla cəlb olunduğu silahlı münaqişəyə münasibət əsaslı surətdə dəyişdi. 1996-cı ildə keçirilmiş ATƏT-in Lissabon sammitində bu beynəlxalq təşkilatın 54 üzvündən 53-ü (Ermənistandan başqa) Dağlıq Qarabağ probleminin həllində Azərbaycanın milli mənafeələrinə uyğun prinsipləri açıq şəkildə müdafiə etdi.

Heydər Əliyev Azərbaycanın təbii ehtiyatlarından və əlverişli coğrafi-strateji mövqeyindən çıxış edərək ölkənin milli mənafeələrinə uyğun olan irimiqyaslı beynəlxalq iqtisadi sazişlərin işlənilib-hazırlanması və həyata keçirilməsi sahəsində çox gərgin fəaliyyət göstərdi. 1994-cü ilin sentyabrında Bakıda "Əsrin müqaviləsi" adını almış neft müqaviləsi bağlandı. Bu və digər müqavilələr, ölkənin iqtisadi sistemini canlandıracaq güclü maliyyə kanalı olmaqla bərabər, çox mühüm siyasi məna kəsb edir və Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə rolunu gücləndirən amil funksiyası daşıyır. Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına nəql edilməsi sahəsində də uğurlu addımlar atılmışdır. "Bakı - Supsa", "Bakı - Tbilisi - Ceyhan" neft boru kəmərləri Heydər Əliyevin uzaqgörənliyi və siyasi iradəsinin rəmzlərindəndir.

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə tarixi Böyük İpək yolunun bərpasına yönəlmiş beynəlxalq proqramın həyata keçirilməsində Azərbaycan aparıcı rol oynamaqdadır. Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan və Moldovanın daxil olduğu GUAM birliyinin yaradılmasında və beləliklə, böyük bir coğrafi məkanda region qüvvələrinin birləşməsində də Heydər Əliyevin müstəsna xidməti olmuşdur.

Heydər Əliyev demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğu sahəsində ardıcıl siyasət yeridərək, ölkədə insan hüquq və azadlıqlarının başlıca prinsiplərinin bərqərar olması üçün əsaslı zəmin yaratmışdır. 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi yolu ilə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının qəbul edilməsi, çoxpartiyalılıq əsasında parlament seçkilərinin keçirilməsi, Konstitusiya Məhkəməsinin fəaliyyətə başlaması, ölüm cəzasının ləğv olunması, "Bələdiyyə seçkiləri haqqında" qanunun və bir sıra digər qanunların qəbulu və əməli surətdə həyata keçirilməsi məhz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Azərbaycan dövləti insan hüquq və azadlıqları sahəsində, demək olar, bütün beynəlxalq konvensiya və sazişlərə qoşulmuşdur. Əfvətmə təsisatının bərpa edilməsi, əfv fərmanları və amnistiya aktlarına əsasən minlərlə məhbus tam və ya qismən azad edilmiş, Azərbaycan Avropa Şurasına tamhüquqlu üzv kimi qəbul edilmişdir.

Ermənistanın təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün pozulması, torpaqlarımızın 20%-nin işğal olunması, 1 milyondan artıq soydaşımızın didərgin salınması haqqında həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması sahəsində çox gərgin və genişmiqyaslı iş görülmüşdür. Heydər Əliyev Ermənistan - Azərbaycan münaqişəsinin sülh yolu ilə həllinə tərəfdar olduğunu

bildirmiş, bu yolda ardıcıl mübarizə aparmış, problemin sülh yolu ilə həlli baş tutmadıqda isə Qarabağın silahla azad olunacağını əzmlə bəyan etmişdir.

Heydər Əliyev türk dövlətləri arasında iqtisadi, siyasi, ədəbi-mədəni əlaqələrin möhkəmləndirilməsi sahəsində də gərgin fəaliyyət göstərmişdir. Xarici səfərlər zamanı Azərbaycan nümayəndələri ilə görüşləri, Azərbaycan diasporunun formalaşması və təşkilatlanması, onların azərbaycançılıq ideyası ətrafında sıx birləşməsi sahəsində Heydər Əliyev böyük işlər görmüşdür.

Azərbaycanın böyük siyasi və dövlət xadimi, azərbaycanlıların ümummilli lideri Heydər Əliyev 2003-cü il dekabrın 12-də Klivlend (ABŞ) şəhərində müalicədə olduğu zaman vəfat etmiş, Bakıda Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

Mündəricat

İranzu
Tomris
Atropat
Urnayr
Cavanşir
Moisey Kalankatlı
Babək
Yusif Əbu Sac Divdad
Bəhmənyar ibn Mərzban
Qətran Təbrizi
I Axistan ibn Mənuçöhr
Məhəmməd Cahan Pəhləvan
Əfzələddin Xaqani Şirvani
Nizami Gəncəvi
Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani
Həsən Cəlal
Nəsirəddin Tusi
Səfiəddin Urməvi
Məhmud Şirvani
İmadəddin Nəsimi
Cəmaləddin Qara Yusif Barani
Uzun Həsən
Sultan Məhəmməd
Şah İsmayıl Xətai

I Şah Təhmasib
I Şah Abbas
Məhəmməd Füzuli
Sadıq bəy Əfşar
Oruc bəy Bayat
Nadir şah Əfşar
Hacı Çələbi xan
İbrahimxəlil xan Qarabağlı
Qubalı Fətəli xan
Cavad xan Ziyadoğlu Qacar
Molla Pənah Vaqif
Abbasqulu ağa Bakıxanov
Mirzə Məhəmməd Əli Kazım bəy
Mirzə Şəfi Vazeh
İsmayıl bəy Qutqaşınlı
Mirzə Qədim İrəvani
Mir Möhsün Nəvvab
Mirzə Hüseyn Əfəndi Qayıbzadə
Mirzə Fətəli Axundzadə
Xurşidbanu Natəvan
Seyid Əzim Şirvani
İbrahim bəy Aslanbəyov
Həsən bəy Zərdabi
Hüseyn xan Naxçıvanski
Səməd bəy Mehmandarov
Əli ağa Şıxlinski

Cəlil Məmmədquluzadə
Əzim Əzimzadə
Səttarxan
Hüseyn Ərəblinski
Üzeyir Hacıbəyli
Müslüm Maqomayev
Bəhruz Kəngərli
Hacı Zeynalabdin Tağıyev
Mirzə Ələkbər Sabir
Əli bəy Hüseyzadə
Əhməd bəy Ağayev
Aşıq Ələsgər
Nəcəf bəy Vəzirov
Məmmədrza Vəkilov
Məhəmməd Əmin Rəsulzadə
Fətəli xan Xoyski
Əlimərdan bəy Topçubaşov
Cəfər Cabbarlı
Həbib bəy Səlimov
Nəriman Nərimanov
Şeyx Məhəmməd Xiyabani
Hüseyn Cavid
Mikayıl Müşfiq
Vəli bəy Yedigərov
Aslanov Həzi Əhəd oğlu
Tərən bəy Əliyərbəyov

Züleyxa Seyidməmmədova
Mehdi Hüseynzadə
Adil İsgəndərov
Yusif Məmmədəliyev
Mustafa Topşubaşov
İmam Mustafayev
Heydər Hüseynov
Seyidcəfər Pişəvəri
Məhəmmədhüseyn Şərhiyar
MİRƏSƏDULLA MİRQASIMOV
Bülbül
Səməd Vurğun
Səttar Bəhlulzadə
Fikrət Əmirov
Qara Qarayev
Rəşid Behbudov
İlyas Əfəndiyev
Niyazi
Tofiq İsmayılov
Ziya Bünyadov
Kərim Kərimov
Nəsibə Zeynalova
Əbülfəz Elçibəy
Heydər Əliyev

Səbuhi Əhmədov

**AZƏRBAYCAN TARİXİNDƏN
YÜZ ŞƏXSİYYƏT**

Naşir - "Ayna Mətbu Evi", 095 AZ1138, Bakı, Şərifzadə 1.
Tel.: 4975031, 4975174

Lisenzia AB N 022048, qeydiyyat N A-048 30.09.99. Çapa imzalanıb
30.11.2006. Format 70x100 1/16. Ç.v. 16,75;

Redaktor: İntiqam Qasımsadə
Dizayn: Vüsal Əsgərov
Korrektor: Aqşin Məsimov

268 səh. Tıraj 2000. Pulsuz

Kitabda Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivindəki, eləcə də Ç.Qacar və Ş.Nəzirinin şəxsi arxivlərindəki fotosəkillərdən; M.Abdullayev, T.Salahov, E.Şahtaxtinskaya və A.Hacıyevin rəsmlərindən; respublika və xarici muzeylərdəki eksponatların fotoreproduksiyalarından istifadə edilmişdir.

ISBN 978-9952-23-040-6

© "Ayna Mətbu Evi", 2006